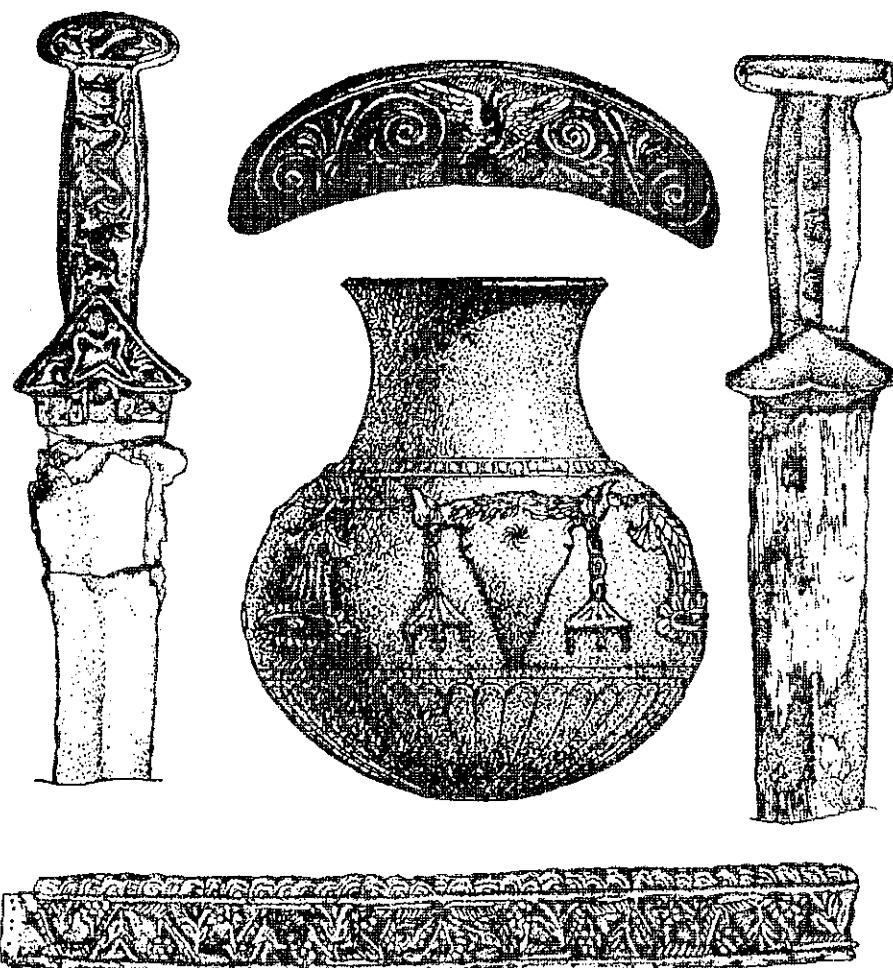

АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ В УКРАЇНІ

1998-1999 рр.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES
IN UKRAINE 1998-1999

**Національна академія наук України
Інститут археології**

**АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ
В УКРАЇНІ
1998-1999 рр.**

Появі у світ цього
видання сприяла фінансова підтримка
колективів ТОВ фірми "Бріз-М" (м. Харків),
Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України
Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України

Київ
Інститут археології НАН України
1999

Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 рр. // Збірка наукових праць/Під ред. Д.Н. Козака, Н.О. Гаврилюк. Київ, ІА НАНУ, 1999. - С. 232.

У 81 публікації (32 відносяться до 1998 р.; 44 - до 1999 р.; 5 - до питань з методики досліджень) з багатьма ілюстраціями представлені результати розкопок пам'яток кам'яної доби (9 публікацій), періоду бронзи (7), раннього залізного віку (4), античної культури (14), ранніх словян (9); періоду Київської Русі (18). Публікуються окремі знахідки. Наводяться дані про результати археологічних розвідок. Висвітлюються питання методики проведення польових археологічних робіт.

Для археологів, істориків, антропологів.

Археологические открытия в Украине 1998-1999 гг. // Сборник научн. трудов/Под ред. Д.Н. Козака, Н.А. Гаврилюк. Киев, ИА НАНУ, 1998. - С. 232.

В 81 публикации (32 относятся к 1998 г.; 44 - к 1999 г.; 5 - к вопросам методики исследований) с многими иллюстрациями представлены результаты изучения памятников каменного века (9 публикаций), периода бронзы (7), раннего железного века (4), античной культуры (14), ранних славян (9); периода Киевской Руси (18), приводятся данные по результатам археологических разведок. Публикуются отдельные находки. Освещаются некоторые вопросы методики проведения полевых археологических работ.

Для археологов, историков, антропологов.

Archaeological Researches in Ukraine 1998-1999//Editors D.N. Kozak, N.O. Gavriliuk, Kyiv, IA NASU, 1999. - 232 p.

The collection of articles contains 81 papers about results of archaeological investigations in Ukraine. There are many plates and drawings in the book. 32 papers are related to 1998, 44 ones are related to 1999 and 5 papers describe the field work methods. The sites and monuments of the Stone Age (9 papers), Bronze Age (7), Early Iron Age (4), Antiquity (14), Early Slavs (9), period of Kyiv Russ (18) were investigated. The unique findings are published. Information from surveys is published also. Some questions of field archaeological methodics are discussed.

For archaeologists, historians, anthropologists.

Редакційна колегія: член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицький

доктор історичних наук Д.Н. Козак

доктор історичних наук Г.Ю. Івахін

доктор історичних наук О.П. Мося

доктор історичних наук О.В. Сухобоков

доктор історичних наук Р.В. Терпіловський

Відповідальний секретар: канд. історичних наук Н.О. Гаврилюк

Друковано за постановою Вченої Ради ІА НАН України №23 від 7.12.99 р.

ISBN 966-02-1338-7

©Інститут археології НАН України 1999

Bід редакції

Ця збірка продовжує започатковане у 1998 р. експрес-видання, присвячене публікації результатів нових польових археологічних досліджень в Україні. На відміну від попередніх років, розміри повідомлень збільшені до розмірів "невеликої публікації" (як виявилось, кожний з наших авторів розуміє це по-різному). Незмінними залишилися (вони такими будуть і у наступні роки) строки подання робіт - до 1 жовтня поточного року. Ми знайшли можливість збільшити розміри ілюстрацій. Але якість їх залишається на совісті наших 108 авторів. Нагадуємо також, що обов'язковими являються резюме російською (якщо повідомлення написане українською), українською (якщо повідомлення написане російською) та англійською або іншими офіційними мовами ООН.

Як і у минулому році, збірка складається з трьох частин. *Перша* утримує в собі 32 повідомлення про археологічні дослідження 1998 р., які не ввійшли у попереднє видання. На перше місце традиційно винесено повідомлення про найцікавіші знахідки. У 1998 р. це було поховання виявлене на території Михайлівського Златоверхого монастиря Археологічно-архітектурною експедицією Інституту археології НАН України. Особливістю цьогорічного видання є те, що в ньому з'явилися повідомлення наших колег з автономної республіки Крим, Москви і Санкт-Петербургу. Ми запрошуємо їх до участі у нашему виданні і у майбутньому. Не підлягає сумніву *jus primae editis* - право (і обов'язок) української сторони на першу публікацію результатів розкопок, які одержані у експедиціях за участю іноземних фахівців. Цього правила суверо додержуються українсько-турецька (керівник С.О. Беляєва), українсько-польська (керівник Е.Ф. Редіна), українсько-норвезько-російська (керівник О.П. Моця), українсько-румунська (керівник Т.Л. Самойлова) експедиції. На жаль, деякі експедиції ігнорують це важливе положення, яке призвано забезпечити державний пріоритет на археологічні відкриття.

Друга частина присв'ячена археологічним дослідженням 1999 р., які щойно закінчилися і відображає весь спектр археологічних робіт, які проводилися на теренах України. Тут представлені 44 роботи як постійно діючих експедицій - Старокиївської, Археологічно-архітектурної, Подільської, Березанської, Ольвійської, так і нових експедицій. Особливо потрібно відзначити дуже продуктивні дослідження Мерчанської експедиції Інституту археології НАН України та Товариства археології та антропології. Ця молода експедиція під керівництвом О.В. Бандуровського за один сезон розкопала 20 скіфських курганів. Один з них став справжньою сенсацією і нагородою великій праці дослідників. Зображення золотих речей, знайдених в ньому, прикрашають обкладинку збірника.

Особливістю археологічних досліджень сезонів 1998 - 1999 рр. є музефікація результатів розкопок. Багатий досвід у цьому накопичений Ольвійською (С.Д. Крижицький, В.В. Крапівіна, О.С.Беляєв) та Білгород-Дністровською (Т.Л. Самойлова) експедиціями. Вперше здійснена музефікація на о. Березані (В.В. Назаров, Т.М. Назарова).

У цілому, в збірці представлені результати досліджень пам'яток кам'яної доби (9 публікацій), періоду бронзи (7 публікацій), раннього залізного віку (4), античності (14), ранньослов'янського періоду (9), періоду Київської Русі (18 робіт) та пізнього середньовіччя (3). П'ять повідомлень присвячено розвідковим роботам, та чотири - результатам використання в археології методів природничих наук. З метою полегшення роботи по обліку пам'яток археології, у додатках ми дадемо реєстри з відповідної бази даних у вигляді списку пам'яток, що стоять на обліку як такі, що охороняються державою і досліджувались у зазначені роки (Додаток 1). Додаток 2 складається з списку пам'яток, відкритих у 1998-1999 рр., які можуть бути прийняті на облік. Дані, що містяться у цих таблицях, є, крім всього, первісними джерелами авторського права на археологічні об'єкти. Додаток 3 присв'ячено дослідженням різних районів нашої столиці. Всі додатки складено за матеріалами, поданими до цієї збірки.

Третя частина збірки носить суто методичний характер. Вона продовжує знайомити читачів з новими досягненнями у методиці досліджень пам'яток археології. Особливість цієї частини - статті, присвячені проблемам консервації та музеєфікації археологічних пам'яток. Як і у попередньому виданні, ми звертаємо особливу увагу на методику дослідження курганів і знайомимо читача з надбаннями у так званій «курганній археології».

Зуваження технічного характеру:

1. Прохання до наших авторів - не забувати про необхідність супроводити ваше повідомлення двома резюме- російською та англійською (або німецькою, французькою і т.п.) мовами.
2. Не забувати точно вказувати місце своєї роботи - це розширює інформативність збірки.

3. За достовірність і якість матеріалів статей відповідальність несуть їх автори. Лише у деяких випадках редакція виказує свою думку або вказує на наявність іншої, ніж у автора, точки зору. Так, редакція не поділяє точку зору автора статі у попередньому виданні (АВУ 1997-1998 рр.-Примітка на с.182) щодо «не дуже апробованої друкованої інформації» ніби то всіх публікацій у журналі «Археометрія». На нашу думку, про «всі статті» мова не йшла. Але якщо ж таке враження складається, ми просимо вибачення у редакції цього журналу.

4. Графічний матеріал подається у репродуктованому вигляді. Таким чином, якість ілюстрацій визначається якістю оригіналів, наданих авторами. Так, жаль, цікаве повідомлення археолога В.А. Криганова у цьому збірнику даеться з неякісною ілюстрацією, оскільки передана факсом таблиця не відповідала жодним вимогам.

Редакція сподівається на подальшу співпрацю з нашими авторами і читачами і запрошує їх до участі в «Археологічних відкриттях в Україні 1999-2000 рр.».

Н.О. Гаврилюк

РОЗДІЛ 1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1998 р.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чміль Л.В.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Дослідження на території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1998-1999 рр.

Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чміль Л.В. Исследования на территории Михайловского Золотоверхого монастыря в 1998-1999 гг. В октябре 1998 р. - має 1999 р. Архитектурно-археологической экспедицией зафиксированы остатки 20 построек и хозяйственных ям XII-XVIII вв. Собрана коллекция стекла, керамики, металлических изделий. Уникально погребение в деревянном срубе. На черепе, ориентированном на запад, - полоска ткани с се-

ребряным шитьем, у правого виска - ромбовидная пластинка, на шее - ожерелье (21 стеклянная бусина, две бронзовые подвески, одна пастовая с золотым кольцом и три серебряные с зернышками и позолотой). Аналогии найдены в Киеве, Гнездове, о. Готланд, во Владимирских курганах. У правого локтя лежал нож, на груди - серебряная фибула и цепочка с двумя серебряными перстнями. В левой руке - остатки кожаного кошелька с застежкой и подвеска в виде крестика.

У жовтні 1998 р. - травні 1999 р. Архітектурно-археологічна експедиція продовжувала нагляд за земляними роботами на території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Зафіксовано залишки близько 20 будівель та господарчих ям XII-XVIII ст. Зібрано цікаву колекцію скла, кераміки, металевих виробів. В траншеї 7 зафіксовано рів від дерев'яної огорожі монастиря XVII-XVIII ст., що йшов вздовж Варваринського корпуса. Виявлено понад 100 поховань. В могилах пізньосередньовічного часу знайдено залишки одягу, натільний хрестик. Шість поховань датуються Х-ХІІ ст. Найдікавіші поховання виявлено біля надбрамної церкви XII ст. та у траншеї 11, на схід від собору. В одній з могил праворуч від скелета (на рівні тазу) знаходилася купка різноманітних речей, серед яких - невеличка бронзова чаша, деталі зброй, пружинні ножиці, бронзова накладка на пасок, кілька десятків різокольорових скляних пластин-вставок.

На північний схід від надбрамної церкви виявлено ще одне поховання Х (?) ст., орієнтоване на північний захід. В домовині (без цвяхів) знаходилося поховання молодої людини зі скрещеними на животі руками. Праворуч від таза, під рукою, лежали залізний ніж та кістяна трубочка з двома отворами, розташованими поперек.

На схід від Михайлівського собору, в траншеї 11, у похованні дуже поганої збереженості в районі таза знайдено чвертку куфічного дірхема Х ст. (давньоруську резану?).

Під час спорудження ківтору на північний схід від Михайлівського собору зафіксовано 10 будівель та кілька господарських ям XII-XVIII ст., зокрема давньоруське житло з піччю. Знайдено уламки скляних браслетів, кераміки, пряслиця, фрагмент кольчуги. Там же знайдено кілька фрагментованих шиферних плит. В стінках котловану простежено залишки цегляних фундаментів та стін споруд XVIII - початку ХХ ст.

Серед всіляких цікавих знахідок на території монастиря - шиферне пряслице в графіті, скляний кубок (лампадка) XII-XIII ст.

Майже впритул до фундаментів розташовано похованальну камеру Х-ХІ ст. розмірами 2.75x2.15 м. Її стіни та дно складено з дощок. Поховання порушено у пізніші часи: кістки лежали не в анатомічному порядку. У ногах небіжчика знаходилися залишки деберка та кістки півня (?), в районі грудей та таза - кістяний однобічний гребінь та футляр від нього, дві срібні медальоноподібні прикраси, срібна каблучка. На фалангах пальців - ще одна каблучка та два кільця з дроту. На дні камери знайдено уламки залізних пластин, можливо, накладок на дерев'яну скриньку.

Біля північно-західного рогу надбрамної церкви досліджено ще одне поховання, вміщене в дерев'яний зруб розмірами 3.2x2.6 м, орієнтоване головою на захід. На черепі - стрічка тканини зі срібним шитвом, біля правої скроні - ромбоподібна платівка, нижче щелепи - разок намиста, до якого входили: 21 скляна намистина, дві бронзові підвіски, одна пастова з золотом кільцем і три плоско-випуклі срібні округлі підвіски із зернами та позолотою (рис.). Подібні підвіски відомі серед знахідок у Києві, Гніздові, о. Готланд, Володимирських курганах середини Х-ХІ ст. Біля правого ліктя лежав ніж з дерев'яним руків'ям, оповитим трьома срібними дротинками. Зліва на грудях лежала кругла срібна фібула, оздоблена за тією ж технікою, що й підвіски. З внутрішнього боку вона мала кільце з дроту, до якого кріпилася ще одна невеличка

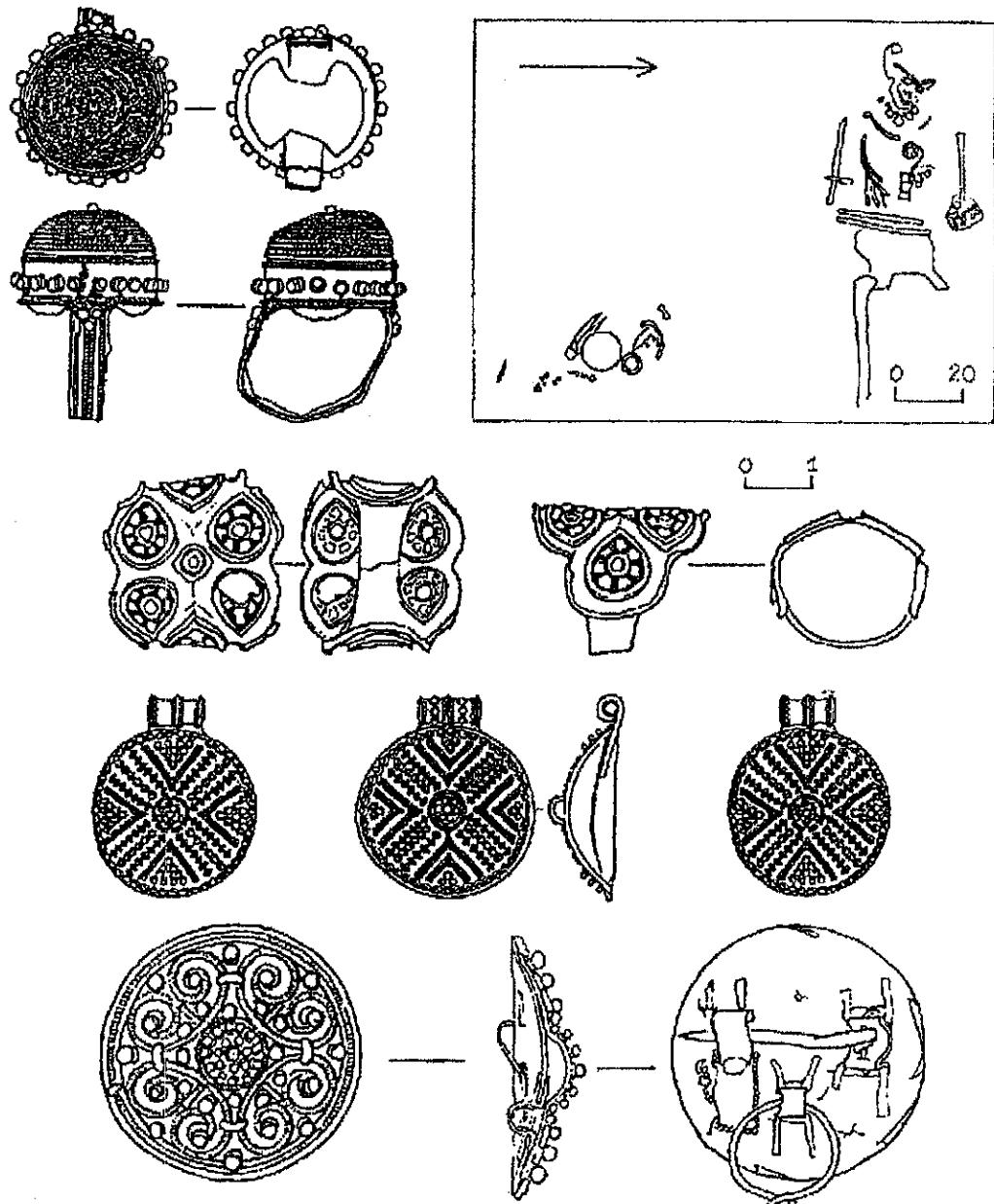

Рис. Колекція знахідок Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України з розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1998 р.

фібула з зав'язаними кінцями та срібний ланцюжок. На кінці ланцюжка знаходилися два срібних персні: щитковий з черню та напівсферичний з зерню. У лівій руці лежали залишки шкіряного гаманця із срібними зажимами, прикрашеного хрестиком, прикріпленим штифтами. Поруч знаходилася підвіска у вигляді хрестика.

Горбов В.Н., Котова Н.С.

Донецкое общество любителей древности, г. Донецк, Институт археологии НАНУ, г. Киев

Раскопки многослойного поселения в районе с. Раздельное

Горбов В.М., Котова Н.С. Розкопки багатошарового поселения в районі с. Роздольне. Проведено дослідження видкритого у 1962 р. В.М. Гладіліним поселення біля с. Роздольне у Донецькій обл. За минулі роки значні ділянки плато правого берега р. Кальміус обвалилися, поселення частково зруйноване. У 1998 р. розкопки

відновлені Приазовською експедицією Донецького університету. Загальна площа, що зараз відкрита - 584 м². Знайдено назначана кількість виробів з кістки - фрагменти проколок, тутика, струг, уламки внарядь для лощення, руків'я з фрагмента трубчастої кістки, а також група фрагментів кісток з слідами різання та рубки.

Поселение расположено на небольшой террасе правого берега р. Кальмиус. Со стороны плато мыс ограничен выходами кристаллических пород, с юга - р. Кальмиус, с востока - его притоком р. Кагуркой, с запада - глубокой балкой. Высота мыса около 40 м, длина площадки 150 м, ширина - 50 м. Поселение было обнаружено в 1962 г. В.Н. Гладилиным и частично исследовано экспедицией ИА АН УССР под руководством О.Г. Шапошниковой в 1964-1965 гг. В 1991 г. небольшие раскопки проводились экспедицией Института археологии НАН Украины под руководством Н.С. Котовой. За истекшее время значительные участки плато обрушились, поселение подверглось частичному разрушению. В 1998 г. раскопки возобновлены Приазовской экспедицией Донецкого университета. Общая вскрытая площадь - 584 м².

Раскоп 1 заложен встык с восточным краем раскопа 1 1964 г., ориентирован по линии С-Ю. Стратиграфия раскопа: черный гумусированный слой - 0.3-0.4 м. Серый золистый слой - 0.4-0.45 м, слой серо-коричневого суглинка - 0.20-0.48 м, коричневый суглинок - до 0.67 м. Расчищено несколько групп камней - плохо сохранившиеся остатки кладок, границы котлована проследить не удалось. Среди находок эпохи бронзы преобладают фрагменты керамики КМК, достаточно много и раннесрубной, встречаются синкretические формы. Найден обломок проущенного каменного топора. В нижнем слое найдено незначительное количество керамики и кремневых изделий эпохи неолита- энеолита.

Раскоп 2 заложен на площади, частично вскрытой в 1965 г. Стратиграфия раскопа: дерн - 0.1 м, серо-коричневый суглинок - 0.4-0.5 м, коричневый суглинок. Зафиксированы отдельные камни каменных конструкций. Найдены невыразительные фрагменты керамики, каменных изделий эпохи поздней бронзы и единичные находки эпохи неолита - энеолита (фрагменты керамики репинской, азово-днепровской, сурской культур, кремневые изделия).

Раскоп 3 ориентирован по длинной оси раскопов 1965 г. Стратиграфия раскопа: черный гумусированный слой - 0.6-0.75 м, серо-коричневый суглинок - до 0.8 м, коричневый суглинок - 0.8 м. Найдены немногочисленные фрагменты керамики КМК и раннесрубной. Интересен фрагмент венчика сосуда с многовалниковой орнаментацией и покровскими расчесами, а также обломок каменного проущенного топора. Немногочисленны находки эпохи энеолита - кремневые изделия, фрагменты керамики, в частности, фрагмент со шнуровым орнаментом. На раскопе 3 зафиксирована линза золы толщиной 0.25 м, по-видимому, салтовского времени.

Раскоп 4 был заложен встык к раскопу 3 1965 г. Исследован только слой эпохи бронзы. Обнаружены незначительные участки кладок помещения с каменной облицовкой котлована. Расчищена яма неправильной в плане формы с пологими стенками размерами 0.94x0.90 м, глубиной 1.24 м. На дне ямы лежали части разрубленного черепа коровы (верхней частью вниз) и несколько мелких камней. Это несомненно, культовый комплекс. С культовой практикой, возможно, связана лопатка крупного рогатого скота и ребро, найденные в остатках каменной кладки. Основная часть находок связана с каменными конструкциями. Это фрагменты керамики КМК, а также раннесрубной с покровскими чертами, керамическое орудие, обломок каменного проущенного топора.

На поселении найдено незначительное количество изделий из кости, фрагменты проколок, тутика, струг, обломки орудий для лощения, рукоятка из фрагмента трубчатой кости, а также группа фрагментов костей со следами резки и рубки.

Дальнейшие раскопки многослойного поселения у с. Раздельное представляются весьма перспективными и будут продолжены в 1999 г.

Занкін А.Б., Юрченко С.Б.

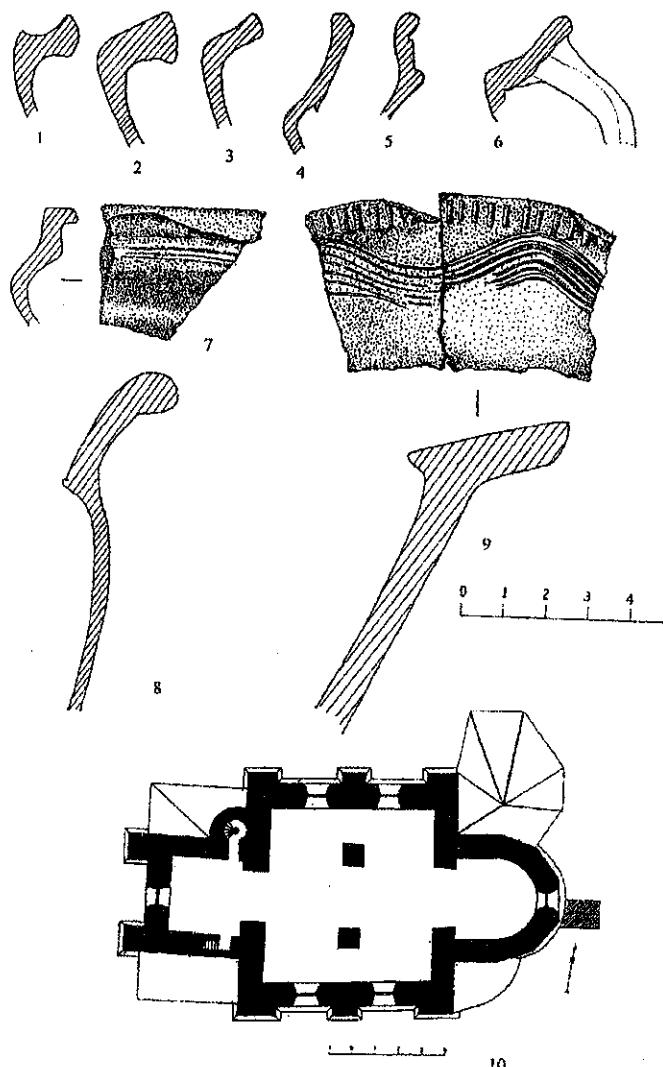
Івано-Франківський краєзнавчий музей, м. Івано-Франківськ

Дослідження церкви Різдва Богородиці в м. Рогатині

Івано-Франківської області в 1998 р.

Zankin A.B., Iurchenko S.B. Research of the church of the Nativity of Holy Mother in the town of Rogatin (Ivano-Frankovsk region) in 1998. The certain architectural school based on Byzantine and Gothic traditions was formed within the ambience of Ukrainian religious brotherhoods at the late Middle Ages. The church of The Nativity of Holy Mother in the town of Rogatin (Ivano-Frankovsk region) is one of the first patterns of it. This church is dated by XII - XIV centuries in the literature. Proceeding from data of archaeological investigation and archival documents we can state in spite of estimation of previous researchers that the church was built at the end of the XVI century.

Занкін А.Б. Юрченко С.Б. Исследование церкви Рождества Богородицы в г. Рогатине Ивано-Франковской области в 1998 г. В позднем средневековье в среде украинских религиозных братств складывается определенная архитектурная школа, в которой соединяются византийские и готические традиции. Церковь Рождества Богородицы в г. Рогатине Ивано-Франковской обл. является первым звеном этого типологического ряда. Исходя из данных археологического исследования храма, предпринятого в 1998 г., и архивных материалов, можно утверждать, вопреки предлагавшимся ранее датировкам от XII до XV вв., что он был возведен в конце XVI в.

Наприкінці серпня 1998 р. дослідницька група в складі архітектора С.Б. Юрченко і археолога Занкіна А.Б. провела попереднє дослідження церкви Різдва Богородиці в м. Рогатині Івано-Франківської обл. Завдання дослідження полягало у встановленні попереднього датування пам'ятки архітектури, виявленні конструктивних особливостей фундаменту, вивчені структури археологічного шару у безпосередній близькості до церкви, виявленні наявності слідів більш ранніх споруд на цьому місці.

Церква Різдва Богородиці знаходить у північно-західній частині центральної площині (пл. Роксолани) м. Рогатина і є досить неординарною пам'яткою кам'яної архітектури, що здавна привертала увагу дослідників. Об'ємно-просторову композицію церкви формують три основні складові частини (рис. 10): алтарна частина, корпус нефів та башта. Алтарна частина складається з трьох апсид. Середня, напівкругла в плані, являє собою половину дванадцятигранныка, бокові мають в плані обриси чверті кола. Основне молитовне приміщення має в плані нерегулярну форму, близьку до квадрата. Воно поділено двома стовпами на три нефи. Третій об'ємним

елементом церкви є башта на західному фасаді. Вона трьох'ярусна, на першому міститься бабинець, на другому - хори, третій - ярус дзвонів. З півдня та з півночі до башти приєднані дві ризниці. Можна говорити про певну архітектурну школу, до якої належить і рогатинська церква, що склалася в середовищі українських братств, і в якій поєднуються готичні та візантійські архітектурні традиції.

До теперішнього часу ніяких археологічних досліджень церкви не проводилося. В літературі ця церква датована від XII [1] до XIV-XV ст. [2]. Але у візитайдійному опису рогатинського храму за 1740 р. є запис, що «церковь над титулом Рождества Пресвятой Девы Марии великолепно и драгоценно построена из камня на средства и старанием мецдан рогатинских»[3], тобто братчиків. Дата створення рогатинського братства - 1589 р., що і є terminus post quem будівництва кам'яної церкви. При обстеженні храму під південною ризницею був знайдений скел, в якому знаходилася надгробна плита з написом церковнослов'янською мовою та датою 1604 р., що є вже terminus ante quem будівництва.

Роботи були обмежені закладенням єдиного шурпу площею 1.50x1.35 м у верхній частині з поступовим звуженням донизу. Шурф було закладено в східній частині будівлі впритул до апсиди таким чином, що північний борт шурпу практично співпадав з подовжньою віссю будівлі (рис. 10). Нижня частина стіни будівлі мала декоративну обробку (чи її імітацію) під руст. Одразу під вимосткою починалася кладка стрічкового фундаменту а бутового каміння на вапняковому розчині світло-сірого кольору.

Грунт під вимосткою був сильно гумусований, чорного кольору з вкрапленням світлих грудок лесоподібного супіску. Цей ґрунт являв собою заповнення могильних ям, які упродовж певного часу злилися в один судільний перекоп, так як більш пізні ями поховань прорізали більш ранні. Контури ям почали виявлятися лише на глибині більш ніж 1.50 м від сучасної поверхні. Найбільш глибокі ями були запущені на глибину 2,25 м, найменш глибокі - 1.60 м. Причому, могили викопувалися практично впритул до стіни фундаменту; на глибині 1.50 м могильну яму в південно-західному куті шурпу відділяє від стіни фундаменту лише 0.05 м материкового ґрунту. Саме з цієї причини, щоб не чипати поховання, шурф з глибини 1.5 м був звужений по площині і був пройдений до підошви фундаменту лише в південно-західній частині. У заповненні могильних ям траплялися уламки кераміки, кістки тварин та людей. Серед людських кісток переважали останки людей молодого віку, в тому числі дитячі.

Кладка стрічкового фундаменту будівлі, як було з'ясовано після розчистки її на всю глибину (3.10 м від сучасної поверхні), була зроблена траншеїаким способом. Каміння кладки фундаменту бутове, необроблене, різнопористе (розміри найбільших окремих каменів сягали 0.29-0.37—0.12-0.17 м) було покладене нерегулярно впритул, практично без зазорів, до бортів траншеї, викопаної в шарі супіску. В кладці присутня тенденція після кожних 0.30-0.35 м вирівнювати її горизонтально за допомогою пласких необроблених каменів. Проміжки між камінням зовні слабо заповнені розчином, між кладкою фундаменту та материком місцями спостерігалися невеликі порожнини. Очевидно, в транші засипався шар бутового каміння, потім його заливали зверху вапняковим розчином, після чого засипався наступний шар каміння. Періодично, як вже відмічалося, кладку вирівнювали пласким камінням по горизонталі. Кладка фундаменту не має виступу по відношенню до зовнішньої цокольної частини стіни. Деякий виступ назовні (0.05-0.20 м) мають лише верхні камені фундаменту, що знаходяться на рівні сучасної поверхні. Таким чином, рівень денної поверхні що відповідає часу будівництва, співпадає з рівнем сучасної поверхні, тобто за весь час існування церкви не змінився. Самі нижчі камені фундаменту покладені просто на супісок (дно траншеї) без будь-якої підготовки. Слідів якихось більш ранніх будівель чи конструкцій не спостерігалося. Судячи з товщини стін фундаменти мали товщину приблизно 1.3-1.4 м. В цілому конструкція фундаменту має досить великий запас міцності для даної споруди.

Знахідки із заповнення описаних вище могильних ям представлені уламками побутового посуду, одним фрагментом поливної кахлі зеленого кольору, та фрагментом віконного скла. На вузенькому фрагменті цілка кахлі є залишки рельєфного орнаменту, характер якого з'ясувати неможливо, тому датувати фрагмент можна лише в широких межах - XVII - XVIII ст. Фрагмент віконного скла товщиною 2 мм є досить рівним по площині, всередині маси присутня велика кількість дрібних та одна велика булька. На поверхні є сліди формування у вигляді рисок та дрібні бульки. Скло безколірне. Датувати цей фрагмент можна XVIII - XIX ст.

Наявний керамічний матеріал можна розподілити за технологією виготовлення на три групи. До першої найбільш ранньої відносяться фрагменти посуду сірого кольору виготовленого з керамічного тіста з великим вмістом крупного піску та дресви, які виступають також на поверхні черепка (рис. 1-4, 6-9). Є вкраплення білого кольору (каолін ?), та вапняку, що містами спущував та розривав кераміку при випаленні. Тісто тверде та пористе. Посуд сформований на

відносно повільному гончарному крузі. При формуванні денець використовувалися додаткові глиняні джгути, їх нижня поверхня груба, недбало вигладжена. Вінця посудин є типовими для другої половини XVI - XVII ст.

До другої, пізньої групи кераміки відносяться фрагменти посуду виготовлені з добре відмученого тіста з домішкою дрібного піску, малого числа каолінових зернин. На поверхні посудин - сліди формовки на швидкому крузі. Нижня поверхня денець гладенька. Три фрагменти посудин вкриті поливою зеленого та жовтого кольорів. Колір кераміки червоно-коричневий, рожевий та сірий. Цю групу кераміки можна датувати XVII - XVIII ст.

Це два фрагменти становлять окрему групу. Це фрагмент складнопрофільованого вінця горщиця або кубка (рис. 5), та фрагмент вінця миски. Тісто дуже добре відмучене з незначною кількістю домішок (пісок, каолін), зовнішня поверхня вкрита ангобом-затиркою графітно-сірого кольору. Якість виготовлення висока.

Таким чином, весь наявний матеріал укладається в рамки другої половини XVI - XVII ст., та XVIII - XIX ст. Очевидно, що матеріал першої хронологічної групи пов'язаний з початком функціонування церкви Різдва Богородиці (XVI ст.), друга група є показником часу існування цвинтаря біля церкви - XIX ст. Цілком вірогідно, що будівля церкви була зведена в кінці XVI ст., як на то вказують документальні архівні дані. Дослідження будівлі не були достатніми за обсягом, але поки жодного підтвердження існування церкви раніше XVI ст. не було знайдено.

Література

1. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев. Наукова Думка. 1987, с.228.
2. Логвін Г. Архітектура XI - першої половини XVI ст. // Історія українського мистецтва, т. 2, Київ, 1967, с.26.
3. Відділ рукописів Національного музею м. Львів, рукопис РКЛ-16, с. 342.

Івакін Г.Ю., Гончар В.М., Сиром'ятніков О.К.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Дослідження оборонних споруд XI-XVII ст. Копиревого кінця у 1998 р.

Івакін Г.Ю., Гончар В.М., Сиром'ятніков О.К.

Ісследование оборонных сооружений XI-XVII вв. Копырева конца в 1998 г. У августе 1998 г. Архитектурно-археологическая экспедиция провела раскопки по ул. Смирнова-Ласточкина, 11 в г.Киеве. Исследована площадь в 825 м² на глубину 2.5-3 м. В результате работ был выявлен к.с.

древнерусского времени мощностью 0.7-0.8 м, толщина которого значительно уменьшалась в сторону кругого склона глубокого оврага (современная Петровская улица), а также объекты XI-XVII вв. оборонного назначения: ров конца XI- начала XII ст. и ров XVII- начала XVIII вв., изображенный на карте Ушакова 1695 р.

У серпні 1998 р. Архітектурно-археологічна експедиція провела розкопки по вул. Смирнова-Ласточкина, 11 в м. Києві. Досліджено площа 825 м² на глибину 2.5-3 м. В результаті робіт було виявлено культурний шар давньоруського часу потужністю 0.7-0.8 м, товщина якого значно зменшувалася в бік кругого схилу глибокого яру (сучасна Петровська вулиця), а також об'єкти XI-XVII ст. оборонного призначення.

Залишки рову кінця XI- початку XII ст. простягнуто на протязі 26.5 м. Траса рову орієнтована майже за віссю північ-півден. В розрізі він мав обриси трапеції, стінки якої врізані до материкового суглинку під кутом 45°. Дно рову залягало на глибині 3.2 м від сучасної поверхні по південному борту розкопу та 3.6 м по північному. Тобто простягнується його незначне падіння в північному напрямку. На рівні материка рову становила 9 м, а на давній деній поверхні 11.5-12 м. В гумусованому заповненні рову знайдено дрібні уламки кераміки XI-початку XII ст., окатаної плінфи товщиною 3.5 см, овруцького шиферу, залізні цвяхи, розрізані кістки тварин. На самому дні в двох місцях знайдено два кістяки корів в анатомічному порядку. На дні зафіксовано відбитки повзуважних дерев'яних брусків діаметром 12-17 см. Зі східної сторони траси рову виявлено природний рівчик зафіксований довжиною 2 м, шириною 1.3-1.5 м та з заглибленим у материк руслом на 1.25 м. Руслу рівчака перпендикулярно входило до рову з східного боку. З західної сторони рівчак не виявлено. В гумусованому його заповненні виявлено уламки горщиців XI-початку XII ст., амфори, плінфи, шиферного прясельця, залізне кільце та ніж, дрібне каміння (пісковик), кістки тварин.

Однорідність матеріалу виявленого у заповненнях об'єктів засвідчує їх функціонування в другій половині XI-початку XII ст. Певно, для захисту від розмивання стінок рову водою, в місці де рівчик впадає до нього, його придонна частина та дно було вимощене дерев'яними колодами.

У північно-східному куті розкопу було виявлено ще одну ділянку рову, але більш раннього періоду - першої половини XI ст., орієнтовану по осі північний захід - південний схід. Глибина

рову сягала майже 4 м від сучасної поверхні, стінки врізано до материка на 2.8 м. Ширина визначити не вдалося, оскільки його північно-східна стінка знаходилася за межами котловану. Заповнення рову неоднорідне: гумус сірого кольору, суглинок впереміш з піском та вугликами, супісчаний прошарок залягав на дні рову перекритий зверху тридцятисантиметровим шаром темного гумуса. У верхніх прошарках заповнення рову знайдено уламки кераміки другої половини XI ст., печіни, кістки тварин, цвяхи. На дні рову виявлено три розвали посудин другої половини XI ст., дрібні фрагменти кераміки, кістки тварин. Зважаючи на однорідний матеріал з заповнення рову, можна припустити, що оборонна споруда втратила свої функції ще в першій половині XI ст. і була засипана, певно насипом валу. Тобто, короткочасність існування цієї фортифікаційної споруди не викликає сумнівів.

При поглибленні котловану до 6 м від сучасої поверхні, в південно-східному борті розкопу виявлено контури ще одного рову шириною близько 20 м, глибина якого сягала 10 м. Заповнення рову носило багатошаровий характер із значним падінням шарів від Петровського узвозу, що свідчить про насипку рову з боку вул. Смірнова-Ласточкина. В ньому виявлено в переміщаному стані кераміку XI-XVII ст., уламки люльок XVIII ст., скляних посудин XVIII-XIX ст. На глибині 7-8 м зафіковані розрізені кістки та череп людини з відсутністю нижньої щелепою. Виявлені споруди являє собою рів XVII-початку XVIII ст., зображеній на карті Ушакова 1695 р., який тягнувся від Львівських воріт до кирилівського роскату, паралельно давньоруській оборонній системі.

Івакін Г.Ю., Балакін С.А.

Інститут археології НАН України, Національний заповідник Києво-Печерська Лавра, м. Київ

**Підсумки археологічного дослідження Успенського собору
Києво-Печерської Лаври у 1998 р.**

Івакін Г.Ю., Балакін С.А. **Итоги археологических исследований Успенского собора Киево-Печерской Лавры в 1998.** Исследованиями погребального комплекса XV ст., выявленного ранее в южной части древнерусского нартекса, завершается исследование Успенского собора в 1998 г. Кроме этого, в разных частях собора было заложено несколько шурfov и раскопов общей площадью 100 м². В шурфе №2 зафиксированы остатки трипольской землянки, относимой к поздне трипольской группе памятников лукашовского типа и датируемой первой четвертью

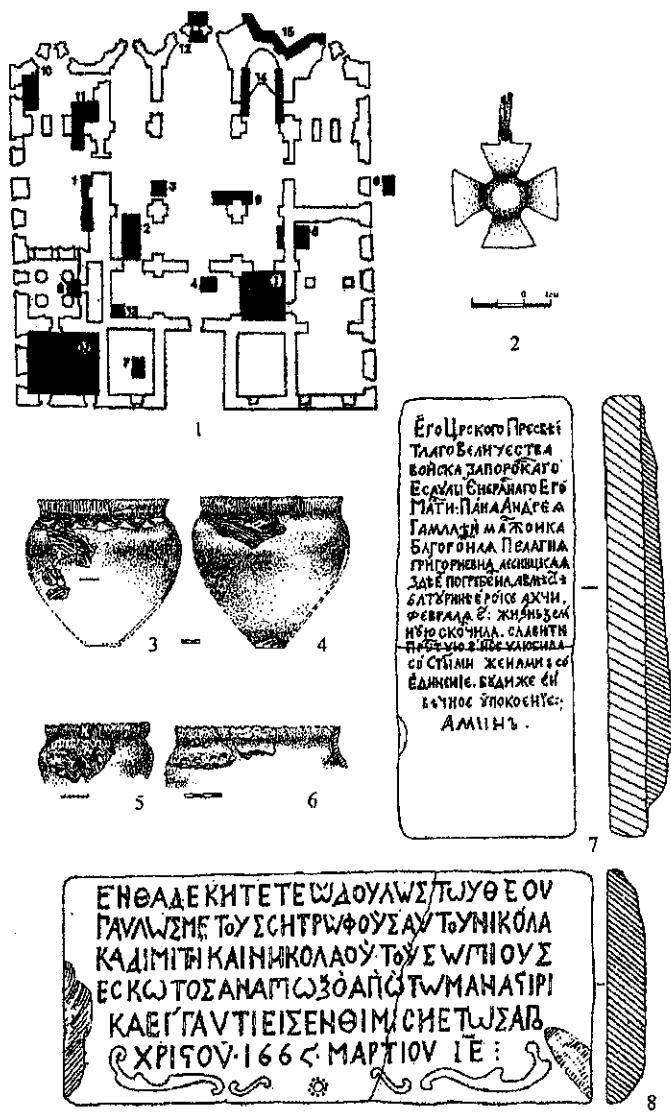
III тыс. до н.э. В Стефаньевском приделе прослежены остатки погребений и 3 саркофагов. Следует отметить также две плиты с посвятительными надписями: Пелагея Григорьевна Лисницкая, которая умерла в Батурине 5 февраля 1698 г. (дочь Генерального судьи, на казного гетьмана 1657 г., миргородского полковника Г.С. Лисницкого и жена А. Гамалии, Генерального есаула (1689-1694) Войска Запорожского); и "раба божнего" Павла с его товарищами, написанная на плохом греческом языке.

Археологічні дослідження 1998 р. були спрямовані головним чином на вивчення похованального комплексу XV ст., виявленого в південній частині давньоруського нартексу (Івакін, Балакін, 1998). Крім цвого, на різних ділянках пам'ятки було закладено декілька окремих шурфів, загальною площею близько 40 м² та ще один розкоп (60 м²) у південній частині нартексу XVIII ст. (рис. 1).

Третина шурфів (№№ 7,8,10,12,13) була зроблена на замовлення конструкторів у межах дослідженії у 1982 і 1986 рр. площі собору і суттєвих результатів не дала. Деякою мірою це стосується розкопу № 11, де були зафіковані картина судільної руйнації пам'ятки внаслідок вібуху 1941 р. Серед залишків будівельного сміття тут було розчищено рештки кількох давньоруських і більш пізніх поховань, а також частково досліджено склеп XVII - XVIII ст. Саме з цвого склепу походить найбільша краніологічна серія Успенського собору (32 одиниці) з ознаками генетичної спорідненості померлих. Одне з поховань склепу супроводжувалося хрестом на георгіївській стрічці. Хрест бронзовий, розмірами 4x4 см (рис. 2). Позолота не збереглася, слідів напису не простежено. За розмірами та зовнішніми абрисами ця знахідка нагадує хрест за Прейсіш-Ейлау 1807 р., але це припущення потребує ще додаткової перевірки.

Шурф № 9, поставлений із східного боку центрального південного стовпа собору, дозволив з "ясувати" характер та сучасний технічний стан підмурків XI ст. У шурфі була розчищена фундаментна стрічка, що з "еднувала" підкупольні стовпи храму з його стінами. Вона складена з великих бутових каменів на цем "янковому" розчині (більш світлого кольору ніж мурувальні розчини стін). У долішній частині підмурків подекуди спостерігалося "сухе" мурування. На рівні підошвів фундаментів із східного боку стовпа зафіковано порожнини, які залишилися від лежнів, що йшли по дну фундаментного рову. Лежні були скріплені залізним кованим штирем

23 см завдовжки. Такі самі субструкції у 1986 р. були простежені В.О. Харламовим у підмурках південного фасаду собору.

Підкупольний стовп було складено великоформатною піліфою (24×28 , 30×36 см), під час розборки якої із східного боку стовпа вдалося зафіксувати рівень давньоруської підлоги, що знаходився на 1,15 м нижче підлоги XVIII-XIX ст. З північного боку стовпа знаходився склеп XVII-XVIII ст (не досліджувався), змурований червоною брусковою цеглою ($31 \times 16 \times 8$ см) на глиняному розчині. Шелига склепу перекладена у XIX ст. Поруч з склепом знайдено мідну монету - коронний солід Яна-Казіміра 1664 р. ("боратинку") та декілька фрагментів кераміки скіфського та давньоруського часу.

Дещо більш несподіваними виявилися знахідки у шурфі №2, де під час відновлення зруйнованої дільниці опалювального каналу, у 7 м західніше солей собору, біли зафіксовані залишки трипільської землянки. Житло дуже сильно пошкоджено будівельними роботами XI та XIX ст. Досліджена його частина дозволяє припустити, що у плані землянка мала видовжено-овальну форму, розмірами $2 - 3 \times 3 - 4$ м. Глинибітна піч мала земляний черінь і була розташована в лесовій перемичці між двома камерами житла.

У заповненні землянки,

насиченому попілом, уламками печини, кістками тварин та стулками річкових черепашок, було зібрано біля 60 фр. столового та кухонного посуду (рис., 3-6). Столовий посуд поділяється на червоноглиняний та чорноліскований. Кухонна кераміка відрізняється домішкою піску та товченої мушлі у тісті. Поверхня посудин оброблена досить недбало. Орнаментальна схема проста: шийка гощиков зазвичай підкреслена смугою вертикальних розчесів, а зріз вінця та верх плічків - низкою підтрикутних наколів, насічок або пальцевих защілів. Зрідка трапляється і наліпний орнамент та насічки у вигляді горизонтальних скобок.

Фауністичний комплекс житла нараховує біля 140 кісток, більшість яких належала свійським тваринам (бик, вівця/才算, свиня). Дика фауна представлена поодинокими кістками зайця, лісового тхора, болотяної черепахи, крижения, тетерука, глухаря, боривітера, щуки, окуня та риб карпової групи. Стулки черепашок належать 3 видам перловиці звичайної. Крім того, на фрагментах обмазки печі зафіксовано відбитки зерен ячменю та пшениці.

Враховуючи поодинокі знахідки трипільської кераміки на інших ділянках Успенського собору та поруч з ними, слід вважати, що досліджене житло було частиною невеликого селища, що

займало мисоподібний виступ дніпровської тераси на південно-східній ділянці сучасної Верхньої Лаври. За типологічними ознаками кераміки воно відноситься до лукашівської групи пізньотрипільських пам'яток Середнього Подніпров'я. Згідно з результатами ізотопного аналізу, ця пам'ятка датується першою чвертю III тис. до н.е. (Кі-7022: 2888 +18).

Важливо складовою досліджень 1998 р. було також вивчення некрополю Успенського собору, що формувався протягом 9 століть і дійшов до нас у сильно пошкодженному стані. Окрім згаданих вище, поховання різного часу та ступеню збереженості були виявлені також у шурфах №№ 2, 4, 5, 6, 10, 11, 14 та 15. У шурфі №11 (Стефанівський приділ), наприклад, було досліджено ділянку склепу XVII- XVIII ст., рештки двох шиферних саркофагів та 3 окремі поховання, одне з яких було покладено на вимостку з плинфи.

Серед інших знахідок 1998 р. варто відмітити дві плити з присвячувальними написами, знайдені під час розборки підмурків XVIII ст. по північному та західному фасадах собору. Обидва поховання були зруйновані, жалобно, що при відновленні собору після пожежі 1718 р. Перша плита виготовлена з брили пісковику, загальними розмірами 130x46x20 см. Напис розміщено стовпцем у 17 рядків (рис., 7). Плита належала похованню Пелагеї Григорівни Лісницької, що померла у Батурині 5 лютого 1698 р. Це дочка Генерального судді, наказного гетьмана 1657 р., миргородського полковника Г.С. Лісницького та жінка А. Гамалії, Генерального осавула (1689-1694) Війська Запорізького. Зауважимо, що відомостей про П.Г. Лісницьку немає навіть у докладній збирці дворянських генеалогій В.Л. Модзалевського.

Надмогильна плита, знайдена по західному фасаду, виготовлена з давньоруської шиферної плити, розмірами 131x55x4 см. Напис виконано грецькою мовою у 6 рядків та обрамовано рослинним орнаментом (рис., 8). Напис на плиті (переклад Е.К. Чернухіна) повідомляє, що "Тут поховано колишнього раба божого Павла з товарищами його Миколаем і Дімітром і Миколаем, яких вбито за межами монастиря й записано на пам'ять у рік від Христа 1665 березня 15". Велика кількість орфографічних (14) та граматичних (4) помилок у написі свідчить про досить посередню обізнаність складача тексту з нормами тогочасної писемної грецької мови. На жаль, за браком даних прямі історична ідентифікація згаданих у написі осіб зараз неможлива.

Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М.

Чернігівський педагогічний університет, м. Чернігів, Інститут археології НАН України, м. Київ

Роботи Шестовицької експедиції 1998 року

Коваленко В.П., Моця А.П., Ситий Ю.М. Работы Шестовицкой экспедиции 1998 году. Возобновлены исследования комплекса археологических памятников периода Киевской Руси в урочище Коровель южнее с. Шестовица Черниговской обл. Исследовалось городище площадью более 1 га. Вскрыто 10 хозяйственных ям и сооружений X-XIII ст., на которых, кроме

массового материала, найдены: кистень, лезвие сабли, наконечники стрел, наральник, тесло, серпы, резцы, ножи, шилья, пружинные ножницы, половинка бронзового энколпиона, кремневая "Перунова стрела", гирьки, керамические грузила, лодейные гвозди, украшения, обломки амфор с граффити и т.д., керамика с клеймом на дне - княжеским "двузубцем".

Міжнародна українсько-російсько-норвезька експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка за участю Норвезького Університету наук та технологій. Інституту археології (м. Тронхейм) та Брянського державного педагогічного університету ім. Г. Петровського відновила дослідження комплексу археологічних пам'яток доби Київської Русі в урочищі Коровель південніше с. Шестовиця Чернігівської обл. Городище округлої форми (площа понад 1 га) розташоване на стрілці сильно видовженого мису, що більше, ніж на 1 км, видається в заплаву правого берегу р. Десна. Сліди валу (висотою до 2 м) і сильно замуленого рову простягнені тільки в напільному боку. В сезоні 1998 р. на городищі досліджено 240 м² (розкопи 1-2, траншеї 2-3). Розкоп 1 (140 м²) закладений в північній частині городища з метою дослідження оборонних споруд, на схід від траншеї № 1 1983 р. Розкоп 2 (50 м²) розташований на східному схилі городища, за 40 м на південний схід від попереднього, траншея 2 (36x1 м) прорізала західний схил городища.

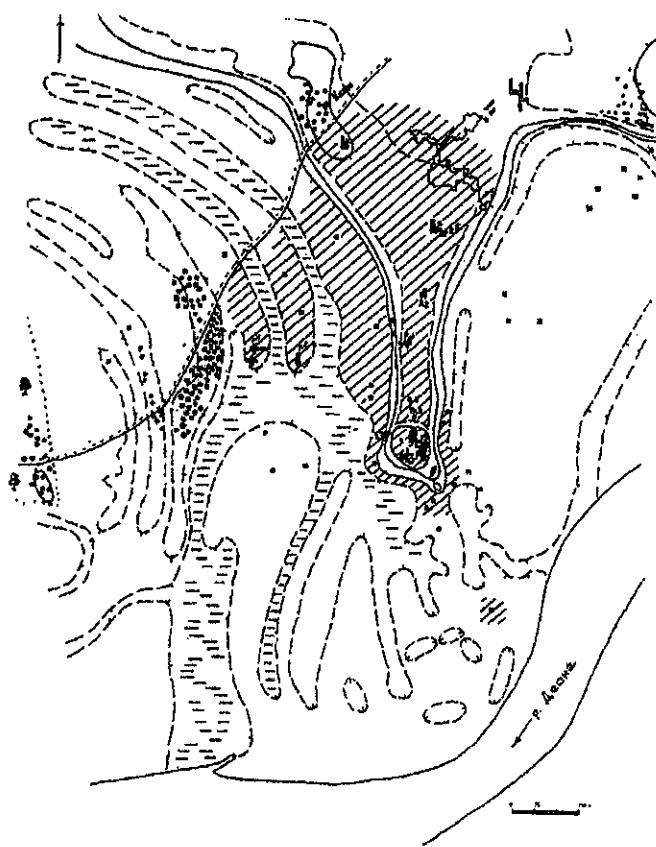
Дослідження показали, що в культурному шарі городища презентовані нечисленні знахідки (переважно - уламки кераміки) доби бронзи та ранньозалізного віку (мілоградської та зарубинецької культур), ранньослов'янські старожитності. Найдавніші нашарування давньоруської доби датуються тут другою половиною IX ст. В кінці IX ст. по периметру майданчика насилається вал, в тілі якого зафіковані сліди дерев'яних конструкцій типу городень та каркасно-плетневих. Перед валом в напільному боку знаходитьться рів, що на досліджуваній ділянці мав ширину 11.5 м при жмівній глибині до 3 м. В першій половині XI ст. пам'ятка зазнає військо-

вої катастрофи: потужний (до 0.20 м) горілий прошарок простежується на зовнішньому схилі валу з напільному боку. На зламі XI-XII ст. та в середині XII ст. оборонні споруди піддавалися докорінній реконструкції, причому з напільному боку потужність валів була значно збільшена. В середині XIII ст. городище загинуло і життя на ньому більше не відновлювалось.

Всього в різних частинах городища у 1998 р. досліджено більше 10 господарських ям та споруд X-XIII ст., в яких зібрані численні знахідки (кистінь, гарда від шаблі, вістря стріл, наральник, тесло, серпи, ость, різці, ножі, шила, пружинні ножиці, половинка бронзового енколпіона, кременева "Перунова стріла", різновісі для ваг, керамічні грузила, лодейні цвяхи та заклепки, різноманітні прикраси, уламки амфор з графіті та ін.) та уламки кераміки, серед яких відзначимо фрагмент денця з клеймом у вигляді князівської тамги - "двозуба".

З півночі до городища прилягає значний за площею посад (700-100x80-400 м). В різних частинах його закладено 4 розкопи, загальною площею понад 230 м².

Розкоп 1 (84 м²) розташований за 120 м північніше городища, посередині мису. Потужність культурного шару X-XIII ст. сягає тут 0.35-0.8 м. В розкопі досліджено 2 господарські споруди та 4 ями, а також близько 20 різноманітні стовпові ям. Споруда № 1 підівальної форми (4.70x2.22 м, глибина

2.26 м), вірогідно, була пов'язана з виплавкою та обробкою чорного металу і датується XI ст. Розкоп 2 (54 м²) знаходить за 54 м на північ від попереднього, біля східного схилу тераси. В культурному шарі (до 0.5 м) тут досліджено 1 господарську споруду другої половини XI ст. та 9 ям господарського чи виробничого призначення XI-XII ст. (частина з них пов'язана зі смолокуреним та дігтярним промислом). Розкоп 3 (93 м²) розбито за 315 м північніше городища (за 140 м від попереднього), біля східного схилу тераси. Культурний шар практично відсутній, плями заповнення об'єктів фіксуються після зняття дернового шару. Відкрито близько 10 господарчих споруд та ям X-XI ст., котлован житла XI ст. (4.5x4 м), з двома глинобитними печами (з них верхня - у перевідкладеному стані) та ямне поховання за обрядом кремації на стороні, що на південні супроводжуючого інвентарю може бути віднесене до останньої чверті I тис. н.е. Розкоп 4 (24 м²) розташований у північно-західній частині мису, поблизу урочища Узвіз. Культурний шар (до 0.4 м) значно пошкоджений різноманітними промінами та аматорськими карбрами. Досліджено 2 невеличкі господарчі об'єкти та 2 ями-смолокурні X - початку XI ст.

Окрім того, проведено суцільне обстеження близької округи городища. В радіусі 700-1000 м навколо городищенського мису з метою виявлення ділянок стародавнього культурного шару на всіх підвищених заплавах Десни та її притоки р. Жердова закладено 42 шурфи 2x2 м. Роботи показали, що культурний шар X-XII ст., потужністю до 1.5 м, поширий також на ділянках вздовж півніжжя городища, причому біля західного його схилу, до якого в давнину впритул підходило русло Жердови, вірогідно, знаходилась гавань. Ділянки культурного шару X-XI ст. виявлені, крім того, на 3 підвищених на захід від посаду, між останнім та територією курганного могильника (досліджено смолокурню XI ст.), та за 300 м на південний захід від городища. В окремих шурфах зустрічалися також маловиразні дрібні уламки ліпної кераміки.

Кутайсов В.А., Павленков В.И.
Крымский филиал ИА НАНУ, г. Симферополь

Раскопки античной Керкинитиды в 1997-1998 гг.

Кутайсов В.О., Павленков В.И. Розкопки античної Керкинітіди у 1997-1998 рр. Продовжено дослідження західного району античного міста Керкинітіди на території санаторію ім. Леніна, які були започатковані авторами у 1993 р. В розкопі площею 50 м² розкриті залишки споруд трьох будівельних горизонтів і двох заміських смітників. Керамічний комплекс найранішого смітника дозволяє віднести початок його виникнення до другої четверті V ст. до н.е., а припинення функціонування до рубежу V-IV ст. до н.е. У перший чверті IV ст.

Западно-Крымская экспедиция КФ ИА НАНУ и Республиканского историко-археологического заповедника "Калос Лимен" продолжила исследования в северо-западном районе городища Керкинитиды в Евпатории, начатые авторами в 1993 г. на территории санатория им.Ленина. На раскопе площадью 50 м² раскрыты разновременные остатки построек трех строительных горизонтов и двух загородных свалок бытовых отходов.

Как и в небольшом разведочном шурфе 1993 г., так и в примыкающем к нему новом раскопе на глубине 3.6-3.8 м открыта поверхность древнего берегового бара, стерильный морской песок которого подстилает свиту культурных отложений античного города. На этом участке за пределами северной линии крепостных стен возникла городская свалка, образованная 11 чередующимися золистыми и суглинистыми (переотложенный сырец) слоями общей мощностью до 1.5 м. Керамический комплекс свалки позволяет отнести начало ее формирования ко второй четверти V в. до н.э., а прекращение функционирования - к рубежу V-IV вв. до н.э.

В первой четверти IV в. до н.э. в верхние слои бывшей свалки были впущены две строительные траншеи с песчаными основаниями несохранившихся каменных фундаментов какой-то постройки (дом №1), относимой к первому строительному горизонту, интерпретируемому как северный или северо-западный пригород Керкинитиды. Это первая постройка и существовала она здесь недолго. Вскоре песчаные основания ее фундаментов оказались перекрыты новой загородной свалкой золы толщиной 0.15-0.25 м. Клейма гераклейских амфор и полное отсутствие фрагментов херсонесской керамической тары позволяют датировать образование данной свалки не позже второй четверти IV в. до н.э.

В середине-третьей четверти IV в. до н.э., с началом херсонесского периода истории Керкинитиды и с выдвижением на несколько десятков метров на север и северо-запад новой, третьей крепостной стены, исследованный участок оказался на внутригородской территории. В последней четверти IV в. до н.э. здесь возводится городской дом №2 второго локального строительного горизонта, от которого раскрыты лишь остатки семи кладок двух помещений, образующих "Г"-образную часть дома, а между ними - часть двора с плитовой вымосткой и колодцем. Подвальное помещение №1 размерами 2.5x2.45 м, глубиной 2.20 м. Кладка каменных стен (№1A-4) трехслойная однолицевая с порядковкой, толщиной 0.6-0.8 м. Помещение №2 размерами 2.8x4.95 м с глинообитным полом (на глубине 1.8 м) раскрыто на площади 11.3 м². Двор, мощенный плитами песчаника и известняка, раскрыт частично на площади 17 м². Вымостка двора давала просадки в мягкий грунт подстилающих свалок и не раз капитально ремонтировалась. Три разновременных яруса плит вымостки образуют местами толщу высотой до 0.5 м. На вымостке открыт квадратный в плане колодец с устьем 0.52x0.46 м. Его венец из 4-х орфостатных плит высотой 0.3 м. Заполнение выбрано на глубину 2.2 м от верха венца (на 0.5 м ниже современного уровня грунтовых вод), в самом низу найден разбитый череп взрослого человека.

Наиболее поздние материалы из засыпей колодца, подвала и с пола помещений №2 датируются серединой третьей четверти III в. до н.э.

К третьему строительному горизонту участка принадлежит отрезок фундамента стены №1 дома №3 длиной 1.6 м, шириной 0.5 м и высотой в 1 камень 0.35 м. Фундамент впущен в развал сырцовых стен предшествовавшего дома №2. Его подошва лежит на 0.05 м выше пола нижележащего помещения №2. Культурные отложения третьего строительного горизонта полностью уничтожены глубокими перекопами XVIII-XX вв., поэтому датировать появление этого горизонта можно лишь стратиграфически - второй половиной III в. до н.э.

Итоги работ 1997-1998 гг. позволяют внести корректизы в представления о динамике развития территории античного города в северном и северо-западном направлениях в V-III в. до н.э. и вновь дают основания предполагать существование пригорода Керкинитиды.

Кутайсов В.А., Уженцев В.Б.

Крымский филиал ИА НАНУ, г. Симферополь

Исследования городища Калос Лимен 1997- 1998 гг.

Кутайсов В.О., Уженцев В.Б. Дослідження городища Калос Лімен у 1997- 1998 рр. На території пізньоеліністичної цитаделі Прекрасного Порта вивчалися руїни будинків і культурні залишки, які належали як до грецького, так і до скіфського будівельних ярусів. Нижче приміщеній 21 і 27 блоку казарм, які приміщали зсередини до північної куртини, відкриті культурні залишки IV-Ш ст. до н.е. Серед знахідок можна виділити фрагмент чорнолакового скіфоса з червонофігурним розписом («Два єфеби»), що датується другою - третьою чвертями IV ст. до н.е. Напроти казарм, у будинку 2 квартала 1 (північного) вивчалося два приміщення (6 і 15). На рівні материка, нижче

основи приміщення 15 знайдена бронзова монета ольвійського карбування 380 - 360 рр. до н.е. У найбільшій кімнаті будинку 15 частково розкрита основа скіфської землянки, що перерізала шар руйнування будинку початку I ст. до н.е. Досліджувався також будинок 6, який після по-жежі кінця першої третини III ст. до н.е. було перебудовано. Біля східної лінії оборони міста на заході від Східних воріт досліджувалась поверхня центральної Повадзюкії вулиці Прекрасного Порта. Встановлено, що в'їзд у Прекрасну Гавань використовувався на всіх етапах існування пам'ятки до початку II ст. н.е.

Черноморский отряд Западно-Крымской экспедиции продолжал стационарные исследования античного городища Калос Лимен. В процессе раскопок на нескольких участках памятника были вскрыты разновременные строительные остатки, относящиеся к различным периодам жизни городища.

На территории позднеэллинистической цитадели Прекрасного Порта изучались руины зданий и культурные отложения, принадлежащие как к греческому, так и скіфскому строительным ярусам. Ниже помещений 21 и 27 блока казарм, примыкающих изнутри к северной куртине удалось раскрыть поверхности, принадлежащие к Центральной Продольной улице последней четверти IV-Ш вв. до н.э. Эти прослойки, состоящие из трамбованного суглинка и щебня, подстилали зольно-мусорный слой с находками первой половины IV в. до н.э. из которого происходит немногочисленный археологический материал. В основном он представлен фрагментами амфор Менде, Родоса и Гераклеи. На горле последней из них сохранилось одностороннее клеймо: ΚΡΩ (M). Среди других находок можно выделить закраину чернолакового скіфоса с красно-фигурной росписью. Сюжет, изображенный на нем («Два єфеба») очень распространен на подобных изделиях второй - третьей четверти IV в. до н.в.

Во время проводимых исследований в помещениях «казарм» дораскрыты внутренний фас куртины цитадели, а также установлен порядок ее возведения. Основание оборонительной стены было установлено в траншеи, вырытую до уровня наскальной корки. Фундамент глубиной 0.9 м состоял из подработанных с лицевой стороны плит известняка, длиной от 0.45 до 1.10 м, при высоте рядов 0.27 - 0.30 м. Выше располагалась уже непосредственно сама ограда из превосходно отесанных квадров. В засыпи траншеи, состоящей из отеса и суглинка с золой, найдены обломки тарных сосудов Кося, Родоса, Синопы и Херсонеса. Встречена горловина чернолаковой ойнохойи, с росписью белой глиной в виде гирлянды. По качеству лака она относится скорее ко второй половине III в. до н.э. На уровне дневной поверхности, синхронной строительству цитадели, ниже подошвы внутренней перегородки одного из казарменных помещений, обнаружено синопское клеймо VI хронологической группы с именем астинома Гиксия, сына Бакхия с эмблемой в виде ростры.

Напротив казарм, в доме 2 квартала 1 (северного) изучались два помещения (6 и 15). В первом доследовалось заполнение полукруглой загородки между основанием лестницы на второй этаж и восточной оградой здания. Засыпь состояла из сильно гуммированного серого грунта с большим содержанием золы. Встречены находки второй половины II в. до н.э.: позднегерсонесская амфора с отбитым в древности горлом и ручками почти полный профиль буролаковой миски, пирамидальное светлоангобированное грузило, а также обломки лепных горшков. Вместе с ними в загородке найдены многочисленные кости домашних и диких животных. Обращает на себя внимание большое количество черепов крупного и мелкого рогатого скота: коровы, козы, овцы. Там же обнаружены черепа собаки и зайца. Вполне возможно, что эта часть помещения, после захвата города скіфами использовалась для отправления скотоводческих культов.

В самой большой комнате дома (15) частично раскрыто основание скіфской землянки, прорезавшее слой разрушения дома начала I в. до н.э. В плане она круглой формы, диаметром 3.0 - 3.2 м. Глубина котлована сооружения, полностью разрушившего южную стену здания, дос-

тигала 1.0 м. По его внутреннему периметру располагалась лежанка - приступка шириной 0.35 - 0.45 м, укрепленная с внешней стороны поставленными на ребро плоскими плитами высотой до 0.5 м. Также как и борта землянки ее покрывала глиняная обмазка толщиной 3 - 7 см. Пол состоял из трамбованного суглинка. Вход в эту структуру, заглубленную в грунт, находился с западной стороны. Для этого был сделан разрыв в обкладке лежанки. Под ступеньки оказалась приспособленной сохранившаяся часть западной кладки помещения 15. Засыпь землянки относится ко второй половине I в. до н.э. Вначале ее перекрыла золистая поверхность, а впоследствии ограда жилищно-хозяйственного комплекса конца I в. до н.э. - начала I в. н.в. При подчистке изученной еще в 1990 г части комнаты 15, ниже оснований его стен, на уровне материка найдена бронзовая монета ольвийской чеканки 380 - 360 гг. до н.э. [Анохин, 1989].

На северо-западной окраине Калос Лимене археологические работы двух последних сезонов были сосредоточены на позднеглинистическом доме 6, пристроенном изнутри к северной городской куртине. Выделено несколько строительных периодов. К первому из них, последней четверти IV - первой трети III вв. до н.э. относится функционирование крупного двора и двух помещений к северу и к югу от него. При этом внешний пандир стены помещения 23, обращенный в сторону двора имел на этом этапе парадный облик и был выложен из рустованных квадров вторичного использования. На нижней поверхности незастроенной территории дома найдена костяная накладка на шкатулку. На ней сохранилось мастерски выполненное в технике граффито изображение Нереиды на Гиппокампе, несущей щит Ахиллу. Этот сюжет часто встречается в античном искусстве: он известен на мозаиках андронов в Олинфе, различных керамических расписных сосудах V - IV вв. до н.э., а также на резных накладках боспорских деревянных саркофагов.

После пожара конца первой трети III в. до н.э. дом 6 был перестроен. Кое-где стены оказались полностью разобраными, а на их месте возведены новые, выполненные в иной технике. Иногда некоторые участки цоколей только надстраивали бутом. Планировка здания на исследованном пространстве не изменилась. Только помещение 23 было разделено пополам грубо сложенной оградой. Со двора в комнату попадали по каменной лестнице из трех ступеней. Во второй половине II - первой половине I вв. рассматриваемый жилищно-хозяйственный комплекс стоял полуразрушенным. Лишь в конце I в. до н.э. уделевшие стены этого херсонесского строения вновь использовали в основном как основания для оград скифского дома. В помещении 23 над остатками лестницы соорудили крупный корытообразный очаг из поставленных на ребро саманных кирпичей. С синхронного ему глинобитного пола происходит завал керамики, суммарно датируемый началом I в. н.э. Следует заметить, что закрытые комплексы указанного периода не столь уж редки на городище и в настоящее время известны в цитадели Прекрасного Порта. Однако, соотнести их с какими-либо конкретными историческими событиями достаточно затруднительно. Возможно, следы разрушений открытые не только в Калос Лимене, но и на Чайке и Кара Тобе как-то связаны с военными операциями, проводимыми боспорскими войсками во время правления Аспурга [Внуков, 1994; 1997].

У восточной линии обороны городка к западу от Восточных ворот исследовались поверхности центральной Продольной улицы Прекрасного Порта. Установлено, что въезд в Прекрасную Гавань продолжал использоваться на всех этапах существования памятника, вплоть до сокращения на нем жизни в начале II в. н.э.

Куштан Д.П.

Черкаська обласна археологічна інспекція, м. Черкаси

Поселення доби пізньої бронзи Піонерське на Черкащині

Куштан Д.П. Поселеніє періоду пізньої бронзи Піонерське на Черкащині. Приводяться результати шурfovki многослойного пам'ятника, розташованого в 16 км на південний захід від м. Черкас. Станиця Піонерська. Серед находок преобладає кераміка, більшість якої відноситься до періоду пізньої бронзи, також виявлено небольше количество кераміки періоду середньої бронзи

(культура многовалікової кераміки) і початку I тис. н.э. (зарубинецька культура). Аналізуються матеріали пізньої бронзи, на основі яких поселеніє датується XIII-XII вв. до н.е. і относиться к пізньому етапу існування восточно-тичинецької культури з некоторими сабатиновско-белозерськими елементами.

У 1989 році співробітником Черкаської Лісостепової археологічної експедиції А.В. Деткіним під час розвідки було виявлене стародавнє поселеніє. Воно розташоване на лівому березі заболоченої заплави р. Ірдинь, на відстані 1 км на захід-південний-захід від залізничної станції Піонерська (16 км на південний-захід від м. Черкаси). З метою з'ясування його культурної належності, у 1998 році на поселеніє було проведено шурфування. Пам'ятка знаходитьсь на краю похилого піщаного мису, його поверхня задернована і вкрита сосновим лісом. На час

шурфування культурний шар поселення був значно пошкоджений траншеями часів Другої світової війни та пізніми ямами. Був зібраний підйомний матеріал із стінок перекопів та з глибокої свіжої борозди, зробленої плантажним плугом для локалізації лісової пожежі. В місці найбільшого сккупчення археологічного матеріалу було закладено шурф. Стратиграфія шурфа: 0-0.2 м - дерновий шар та світлий материковий викид з окопу часів війни; 0.2-0.8 м - культурний шар, що складається з темного сильногумусованого супіску; нижче 1 м починається світлий материковий пісок.

Найбільш насиченою культурними залишками виявилась основа культурного шару (0.5-0.8 м). На деяких ділянках шурфа простежувалась давня поверхня, яку фіксували горизонтально розташовані великі кості тварин та розвали частин горщиць. Серед знахідок переважає кераміка, переважна більшість якої відноситься до доби пізньої бронзи, також виявлено незначну кількість кераміки доби середньої бронзи: (культура багатоваликової кераміки) та початку I тис. н.е. (зарубинецька культура). Інші знахідки представлені кістками тварин, камінням, серед якого траплялись уламки знарядь праці.

Колекція пізньобронзової кераміки представлена фрагментами жовтого або коричневого кольору зі згладженою, рідше жорсткою поверхнею, товщиною 0.5-1 см. Виготовлена вона із глини з домішкою дрібно-середньо-крупно-зернистою поганоокатаного піску (жорстки) і її притаманні такі характерні риси, як потовщені вінця, денци без закрайків. Незважаючи на фрагментованість кераміки, можна виділити кілька основних груп посуду.

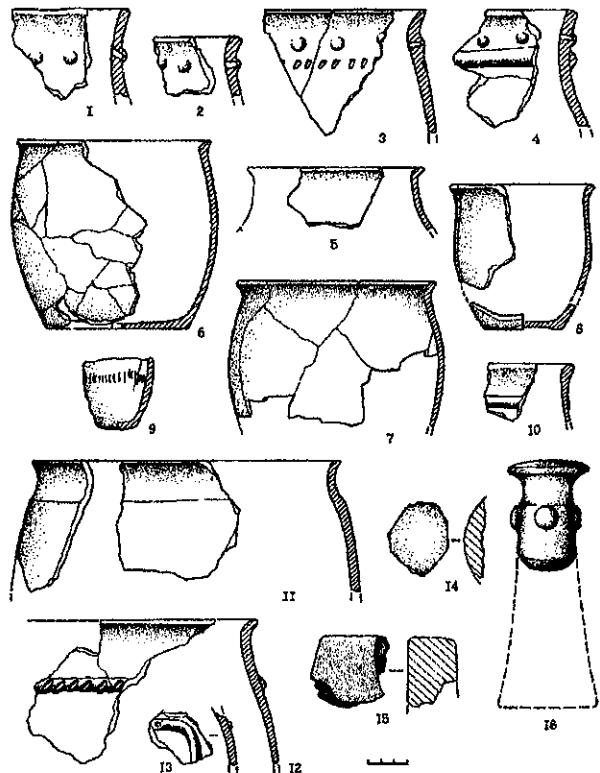

Рис. Поселення Піонерське. Знахідки доби пізньої бронзи.
(1-13 - кераміка, 14-16 - камінь)

поверхні, орнаментація - гладкий або розчленований наліпний валик на плічках (рис., 12), кінець якого у одному випадку опущений донизу (рис., 13), уступ на рівні плічок (рис. 1, 11). Така кераміка має південне походження і характерна для пізньобронзових пам'яток Нижнього Подніпров'я (Чикалівка, Ушкалка, Бабино IV, Кірово та ін.) та відноситься до білозерської (можливо пізньосабатинівської) культури.

Третя група кераміки Піонерського поселення - це незначна кількість столового посуду, який характеризується тонкостінністю та дбайливо заглашеною до лощіння поверхнею. Переважно це келихоподібні посудини (рис., 5).

Найбільш представленим невеликі за розмірами неорнаментовані банки - вдалося майже повністю реконструювати три з них (рис., 6-8). Вони мають слабовідігнуті назовні вінця та діжкоподібний тулуб. Друга, наступна група кераміки, представлена фрагментами від великих кухонних горщиць. Майже всі вони досить бідно орнаментовані - частіше за все це пояс "перлин" під вінчиком (рис., 1, 2), який іноді доповнюється нижче рядом наколів (рис., 3), або наліпним валиком (рис., 4); також наліпний валик міг виступати як самостійний елемент орнаменту (рис., 10). За культурною належністю ця кераміка відноситься до пізнього етапу східношинецької культури (кіївський варіант) [Березенська, 1972, с. 122].

До групи кухонних горщиць входить також невелика кількість фрагментів нетшинецької кераміки. Про це свідчить склад тіста (відсутність жорстки, а натомість

дрібнозернистого піску та шамоту), переважно сірий колір

переважно сірий колір

переважно сірий колір

І остання, четверта група - мініатюрні посудини - недбало виліплені прямостінні чашечки. Іх знайдено дві - одна фрагментована, а друга ціла, орнаментована під вінчиком рядом вертикальних відбитків нігтя (рис., 9).

Колекція кам'яних виробів досить фрагментована - це уламки гранітних зернотерок (рис., 15), частина сфероїдного розтиральника з кварциту (рис., 14). Надзвичайно цікавою виявилась знахідка верхньої частини кам'яного товкача зі слідами вторинного використання на зламі. Товкач має грибоподібне навершя та чотири округлі виступи під ним, поверхня странно запліснена (рис., 16). Типологічно такі знаряддя також мають південне походження [Черняков, 1985, с. 91, 92, рис. 42], найближчий аналогічний виріб походить з сабатинівського поселення Чикалівка [Шарафтудінова, 1964, с. 164, 165, рис. 7, 1].

Повну аналогію керамічному комплексу Піонерського поселення знаходимо серед матеріалів поселення Мошни, яке розташоване на 30 км північніше [Ільїнська, 1960]. Іх поєднують подібні орнаментаційні мотиви ("перлини", наліпні валики, дрібні наколи), наявність мініатюрних посудин та присутність у комплексі кераміки південного походження.

Таким чином, поселення Піонерське можна датувати XIII-XII ст. до н.е. За культурною належністю воно відноситься до пізнього етапу східношинецької культури з деякими пізньосабатинівсько-блозерськими елементами.

Лазоренко А.В., Рець С.К.

Черкаський обласний краєзнавчий музей, Обласна археологічна інспекція, м. Черкаси

Дослідження поселення півихинської культури на горі Василиця

Лазоренко А.В., Рець С.К. Исследования поселения півихинської культуры на горе Василица. Приводятся результаты шурфовки поселения на г. Василица в г. Черкассы. В целом выявлено 674 фрагментов енеолитической керамики (671 півихинской культуры, 3 фр. эпохи енеолита-бронзы)

и 500 зарубинецької культури. Подробно описывается коллекция півихинской культуры, на основании анализа которой делается вывод о датировке этих слоев памятника третьей- второй четвертью III тыс. до н.в.

Перші повідомлення про археологічні знахідки на горі Василиця (околиця м. Черкаси) надійшли до Інституту археології АН України у 1970 р. від архітектора С.К. Реця. В серпні 1971 р. гора була обстежена науковим співробітником ІА АН України О.М. Приходнюком. Встановлено наявність двох різночасових шарів, нижній шар відповідає поселенню епохи енеоліту, верхній ранньоримському (зарубинецька культура).

Гора Василиця - супішаний відріг правого берега Дніпра, висотою 35-40 м, обмежений природним яром завглибшки 10-30 м, а з напільному боку помітні сліди валу висотою 0.3 - 0.4 м та рову завширшки 7-10 м, можливо, зарубинецького часу. Поверхня гори добре задернована в деяких місцях руйнується обривами (рис.1).

В липні 1997 р. під час проведення розівідки співробітниками обласного краєзнавчого музею та археологічної Інспекції С.К. Рецем, А.В. Лазоренком, Д.П. Куштаном при підтримці сту-

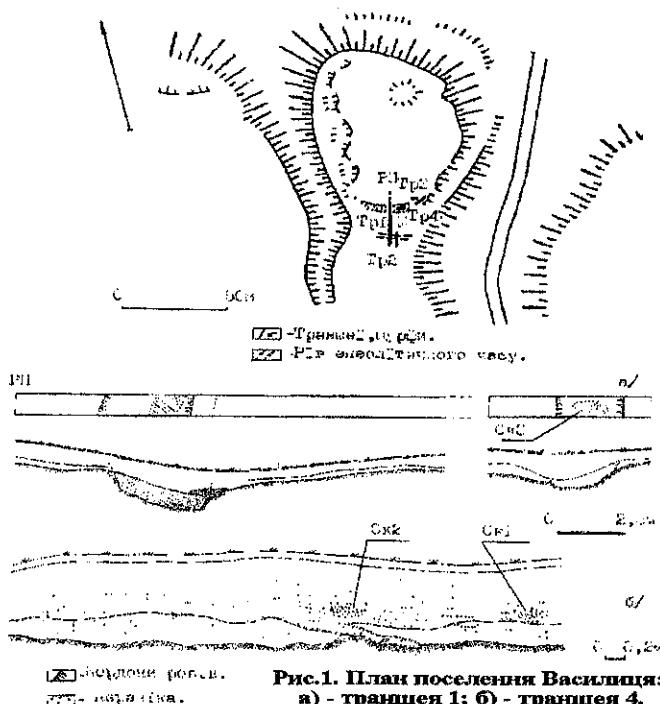

Рис.1. План поселення Василиця:
а) - траншея 1; б) - траншея 4.

дентів Черкаського університету ім. Б. Хмельницького на горі зібраний підйомний матеріал, закладені пошукові шурфи і траншеї (рис.1).

В цілому виявлено 674 фрагментів енеолітичної кераміки (671 півхинської культури, 3 фр. епохи енеоліта-бронзи) і 500 зарубинецької культури.

В цій публікації ми зупинимось на енеолітичній колекції. В ході робіт знайдено три скupчення кераміки, два з них мають розвали окремих посудин (рис.1). Перше і друге скupчення залягали на одному рівні глибини (рис.1, траншея 4). Третє скupчення знайдено також у неперевідкладеному стані на дні виявленого рову (рис.1, траншея 1). Ширина рову 2.5 м, глибина 1.65 м від сучасної поверхні, він простежується і в траншеї 2 (рис.1), також в своєму заповненні містить фрагменти півхинської кераміки. Це дозволяє припустити що півхинське поселення мало рів. Залишки жител не знайдені через невеликий обсяг проведених робіт. Перекопи зарубинецького часу частково зруйнували верхню частину культурного шару епохи енеоліта.

Півхинське поселення на Василіці можна віднести до базового поселення, що існувало багато сезонів, на це вказує культурний шар товщиною 0.6 м, в деяких місцях 1 м.

Матеріальна культура представлена в основному керамікою і кам'яними виробами, металеві речі не виявлені.

Більша частина кераміки коричневого, іноді чорного кольору. Виготовлена з двох типів глин: глина першого типу (можливо 15 посудин) містить мінеральні включення викопної мушлі Radialaria у вигляді білих 0.5-1 мм. голок¹. Глина другого типу (можливо 3-4 посудин) не містить Radialaria.

Домінуюча домішка у кераміці обох типів: пісок 100 %, залізіті з'єднання (вохра, кровавик, ооліти) 90 %, мушля дуже перетерта і випалена близько 18,4 %, шамот 11 %. Іноді з Radialaria, кварц 7 %, граніт 6 %. Можливо в глину додавався помет.

Ліплення посуду проводилось від руки стрічковою технологією, про що яскраво свідчать сліди відшарувань стрічок, які збереглись на багатьох фрагментах.

У 13,8 % кераміки на поверхні присутні сліди від загладжування пучком трави, або гребінцевим штампом, на зовнішній і внутрішній поверхні. Ширина розчесів 1-3,5 мм. У двох випадках вінця мали зовнішні вертикально-діагональні розчеси (рис.2, 7), аналогічні оздобленню кераміки нижнього шару Михайлівки (Лагодовська О.Ф. 1962 р.).

Форма посуду визначається стійкими ознаками. Це горщики, які за формуо вінця розподіляються на типи: тип з прямыми вінцями 91 % з них більшість мають високі вінця, які у 11,5 % переходять у опуклі плічка (рис.2, 3, 7). Переход від основи вінця до корпусу підкреслений у 11,5 % (рис.2, 3, 7). Два вінця з цієї групи трохи жолобчасті, інші прямі.

Тип з відгинутими назовні вінцями 8,7 % (рис.2, 2, 8), переход до корпусу у більшості плавний. Зріз вінця у цих типах здебільшого, заокруглені, рідше - прямі. У більшості посудин плече мало округлу форму (рис.2, 3, 7). Горщики плоскодонні (рис.2, 11), один можливо яйцеподібної форми (рис.2, 8).

Кераміка обох типів глини має однакові елементи орнаменту. Це а також однакові умови залягання кераміки з двох типів глини в культурному шарі поселення, вказує на їх синхронність.

Найбільш поширені елементи орнаменту: насічки 20,2 % (рис.2), ямки 23,5 % (рис.2, 1, 2, 3), шнур 19,6 % (рис.2, 5, 10), гусеничка 14 % (рис. 2; 8), перлині 11,7 % (рис.2, 3, 5, 7), перлині заціпнуті 2 %

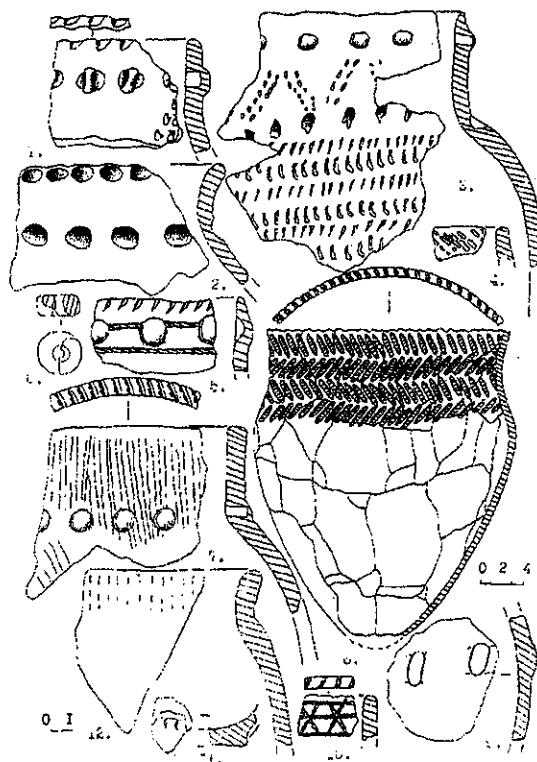

Рис.2. Кераміка з поселення Василіця.

¹ Визначене старшим науковим співробітником Інституту зоології НАНУ Ю.Д. Головченком і геологом В.Ф. Білим.

(рис.2;1), гребінцевий штамп 4,4 % (рис.2, 7), наколи, тичок і шнуркові ямки по 3,3 % (рис.2;3), пальцеві защипи 0,5 % (рис.2, 9), прокреслені лінії 0,5 %.

Характерною є горизонтальна композиція орнаменту, у чотирьох випадках, діагональна, трапляється горизонтальний зігзаг, горизонтальна ялинка, безсистемна орнаментація. По краю вінця, іноді по внутрішньому краю наносились насічки, ямки, гребінцевий штамп, рідше шнур або гусиничка.

Крім цього в багатьох випадках по верхній частині посуду нанесені: ряди шнурів, ряд перлин по шийці вінця, ряди ямок, насічок, наколів.

Іноді ці елементи чергуються утворюючи горизонтальну, зональні композиції. У двох випадках орнамент нанесений по придонній частині (рис.2, 11), трапляються неорнаментовані вінци.

В поодиноких випадках зустрічаються композиції: гребінцевого штампа, або шнурів, ряди тичків, чергування шнурів з пальцевими защипами, чергування перлин з тичком, можливо, вплив пізнього неоліту (Неприна В.А. 1989).

Зустрічаються фрагменти зі слідами нагару з середини. Серед керамічних знахідок також два фрагменти плоских пряслиць (рис.2, 6).

Крем'яні знаряддя праці представлені скребачкою і тринадцятью відщепами, один з слідами використання, кремінь місцевого походження (Канівські діслокації), три відщепи перепалені, (визначено геологом М.О.Суховим).

Знайдено також пест з кварциту і уламок розтиральника з сірого піщаника, кістки тварин.

Цікава знахідка виявлена у керамічному скопченні на дні енеолітичного рову, серед розвалу горщика знайдено скупчення кальцинованих кісток, схоже на кремацію.

Ці матеріали найбільш близькі до поселення Пивиха, окрім аналогії є в середньому шарі Михайлівки. Ці факти дозволяють синхронізувати поселення Василиця з пам'ятками Трипілля С II, датувати його третьою- другою чвертью III тис. до н.е.

Лысенко С.Д.*, Скиба А.В., Лысенко С.С.*, Басанский П.Л.*****

*Институт археологии НАН Украины, **Национальный педагогический университет им.

М.Драгоманова, ***Национальный университет им. Т.Шевченко, г.Киев

Могильник эпохи поздней бронзы Кошиевка-4

Лысенко С.Д., Скиба О.В., Лысенко С.С., Басанский П.Л. Могильник эпохи поздней бронзы Кошиевка-4. Приводятся результаты доследования могильника, який разташований біля с. Кошиївка Фастівського р-ну Київської обл. В 1998 р. відкрито 216 м² у центральній частині пам'ятки, що складає не менше 1/5 площин пам'ятки. Культурний шар (темносерій пісок, в якому походить більшість знахідок) знаходитьться безпосередньо під дерновим шаром, на глибині 0,3-0,4 м. Нижче

культурного шару залягає цільний світлий пісок. У ряді випадків культурний шар перекритий шаром бурого коліору, потужністю 0,1-0,2 м, який виник за нашим припущенням в результаті лісового пожежі. Ніяких слідів курганних насыпей не зафіксовано. На сьогодні на могильнику виявлено залишки 17 поховань, які здійснено за обрядом кремації. Матеріали періоду пізньої бронзи аналізуються в публікації.

Могильник Кошиевка-4 был открыт в 1995 г. Фастовской археологической экспедицией (ФАЭ). Памятник расположен в 2,5 км на север от села на левом берегу р.Унава в ур.Монашин Млын (Гаскевич. Лысенко, 1998, с.69-73, рис.1, 19). Культурный слой зафиксирован на пологом мысу боровой террасы, на котором расположен столб №35 Фастовского лесничества. Через восточный край памятника проходит мелиорационный канал.

Стационарные исследования памятника были начаты в 1998 г. Вся площадь памятника разбита на квадраты 2x2 м, маркированные буквами русского алфавита по линии Э-В, и арабскими цифрами по линии С-Ю. В 1998-99 гг. вскрыто 216 м² в центральной части памятника. Вскрытая площадь представляет собой не менее 1/5 площади памятника.

Культурный слой, представляющий собой темносерый песок, содержащий основную массу находок, располагается на большей части памятника непосредственно под дерновым слоем, на глубине 0,3-0,4 м. Ниже культурного слоя залегает плотный светлый песок. В ряде случаев культурный слой перекрыт слоем бурого цвета, мощностью 0,1-0,2 м, предположительно возникшим в результате лесного пожара (в этом слое найдена железная подкова с прикипевшими к ней песчинками. Никаких следов курганных насыпей не зафиксировано.

На сегодня на могильнике обнаружены остатки 17 погребений, совершенных по обряду кремации (рис.1, 1).

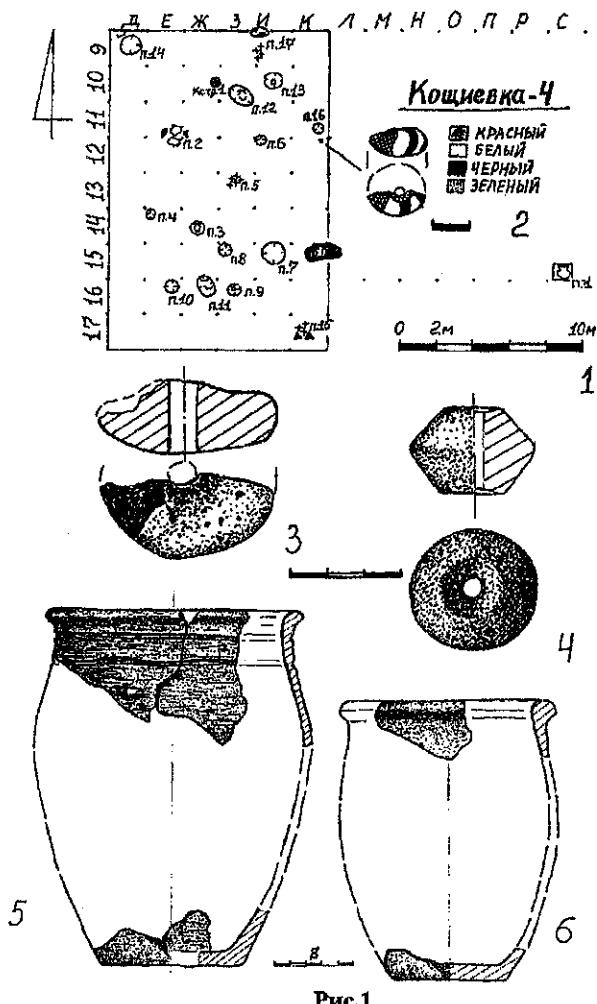

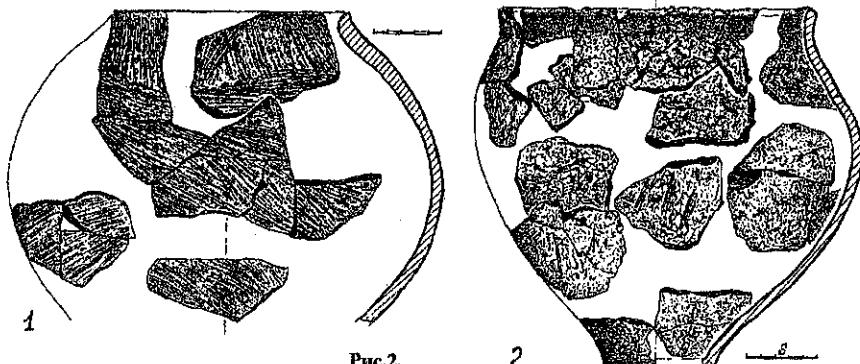
Рис.1.

ПОГРЕБЕНИЕ 1 (1995; квадрат С/15). Остатки урновой кремации (сосуд №1). Описание погребения дано в АВУ 1997-98 (Гаскевич, Лисенко, 1998, с.71, рис.2: 2).

ПОГРЕБЕНИЕ 2 (1998 г.; кв.Е/11-12). Остатки урновой кремации. Раздавленный сосуд №2 (рис.2: 2) лежал на боку венчиком на север, на глубине 35-40 см от современной поверхности. Вплотную на юг от него, в том же направлении лежал сосуд №3 (рис.2: 1) (подробное описание сосудов приведено в АВУ 1997-1998). В 40 см на восток от сосудов найден обломок каменного сверленного топора (рис.3: 3); в 40 см на запад - ножевидный кремневый отщеп (рис.3: 2).

ПОГРЕБЕНИЕ 3 (1998 г.; кв.Ж/14). Яма диаметром 0.6 м. Глубина от СП 0.55 м; фиксировалась с глубины 0.4 м под бурым слоем. На дне находились венчик и днище тюльпановидного сосуда тшинецкого типа (рис.1, 6) и несколько мелких кальцинированных костей.

ПОГРЕБЕНИЕ 4 (1998 г.; кв.Е/14). Яма подовальной формы, размерами 0.6x0.5 м, ориентированная С-Ю. Глубина от СП 0.55 м; фиксировалась с глубины 0.4 м под бурым слоем. В заполнении и на дне несколько фрагментов лепной керамики и кальцинированных костей.

ПОГРЕБЕНИЕ 5 (1998 г.; кв.З/13). Скопление кальцинированных костей на площади 0.7x0.5 м на глубине 0.35-0.45 м от СП.

ПОГРЕБЕНИЕ 6 (1998 г.; кв.И/11-12). Яма диаметром 0.55-0.6 м. Глубина 0.6 м от СП, фиксировалась с 0.35 м. Заполнение серо-бурового цвета, содержащее невыразительные фрагменты стенок лепной керамики, кальцинированные кости, угольки.

ПОГРЕБЕНИЕ 7 (1998 г.; кв.И/14-15). Яма диаметром 1,4 м; ко дну сужается до 1 м. Глубина 1,25 м от СП; фиксировалась с глубины 0,5 м под бурым слоем. В заполнении и на дне встречено незначительное количество кальцинированных костей, 2 обожженных камня, 14 фрагментов лепной керамики. Среди последних - венчик сосуда тшинецкого типа, орнаментированный отпечатками зубчатого колесика.

ПОГРЕБЕНИЕ 8 (1998 г.; кв.З/15). Яма диаметром 0,7 м. Глубина 0,8 м от СП; фиксировалась с глубины 0,4 м под бурым слоем. В заполнении кальцинированные кости, пережженнный камень, несколько стенок лепных сосудов.

ПОГРЕБЕНИЕ 9 (1999 г.; кв.З/16). Яма диаметром 0,7 м. Глубина 0,68 м от СП; фиксировалась с глубины 0,4 м под бурым слоем. В заполнении кальцинированные кости, фрагмент растиральника, фрагмент глиняного прядильца виде колеса с выделенной ступицей (рис.1, 3). Диаметр прядильца 47 мм, отверстия 7 мм, высота прядильца 20 мм.

ПОГРЕБЕНИЕ 10 (1999 г.; кв.Е-Ж/16). Яма овальной формы размерами 1,2x0,75 м, ориентирована ССЗ-ЮЮВ. Глубина 0,7 м от СП; фиксировалась с глубины 0,35 м. В заполнении кальцинированные кости, пережженнный камень. На дне найден развал нижней части лепного сосуда (№6) и половина днища еще одного сосуда (№7), стоявшая на основании в северной части ямы.

ПОГРЕБЕНИЕ 11 (1999 г.; кв.Ж/16). Яма диаметром 0,8 м. Глубина 0,65 м от СП; фиксировалась с глубины 0,35 м. В заполнении кальцинированные кости, 2 пережженных растиральника, абразив, несколько стенок лепных сосудов.

ПОГРЕБЕНИЕ 12 (1999 г.; кв.Э/10). Яма овальной формы размерами 1,5x1,1 м, ориентирована СЗ-ЮВ. Глубина 0,7 м от СП; фиксировалась с глубины 0,35 м. В заполнении кальцинированные кости, камень, фрагменты лепной керамики. На дне лежали днище и венчик тюльпановидного сосуда тшинецкого типа. Подвенечная часть орнаментирована прочерченными линиями.

КОСТРИЦЕ 1 (1999 г.; кв. Ж/10). В 0,5 м к СЗ от ямы находилось скопление древесных углей до 0,5 м в диаметре, в центре которого зафиксирована плаха размерами 0,4x0,05x0,03 м, ориентация которой продолжает продольную ось ямы погребения 12. Среди углей зафиксировано скопление керамики и кальцинированные кости. Не исключено, что кострище связано с погребением 12.

ПОГРЕБЕНИЕ 13 (1999 г.; кв.И/10). Яма диаметром 0,9 м. Глубина 0,5 м от СП; фиксировалась с глубины 0,25 м. Заполнение плотное, золистое. В заполнении кальцинированные кости, пережженнный растиральник, фрагменты керамики, в том числе венчик сосуда тшинецкого типа, биконическое прядильце (рис.1, 4). Диаметр прядильца 35 мм, отверстия - 5,5 мм, высота прядильца 25 мм.

ПОГРЕБЕНИЕ 14 (1999 г.; кв.Д/9). Яма диаметром 1,1 м. Глубина 0,6 м от СП; фиксировалась с глубины 0,45 м, ниже бурого слоя.. В заполнении кальцинированные кости, пережженнный растиральник, фрагменты керамики. У СЗ края ямы на основании стояло днище лепного сосуда.

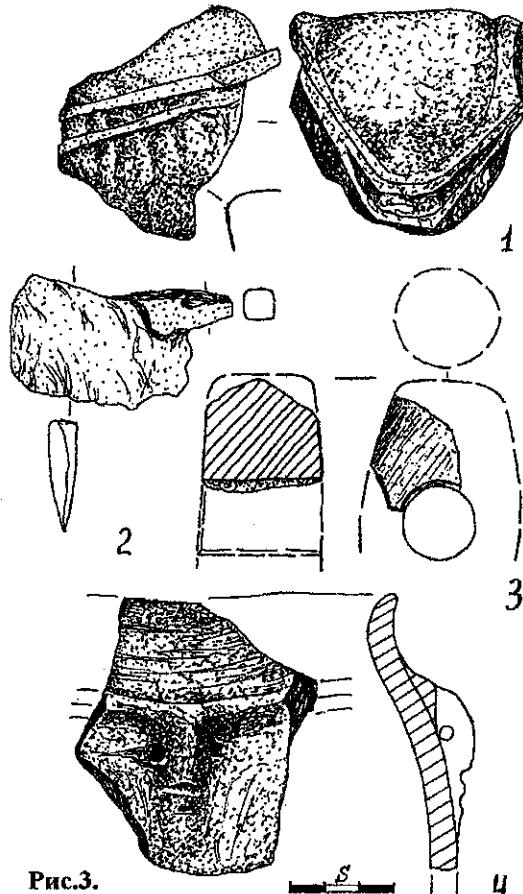

Рис.3.

ПОГРЕБЕНИЕ 15 (1999 г.; кв.К/17). Скопление фрагментов керамики (в том числе больших фрагментов стенок от одного сосуда) и кальцинированных костей.

ПОГРЕБЕНИЕ 16 (1999 г.; кв.К/11). Яма диаметром 0.6 м. Глубина 0.7 м от СП; фиксировалась с глубины 0.3 м. В заполнении несколько кальцинированных костей и фрагментов керамики.

ПОГРЕБЕНИЕ 17 (1999 г.; кв.З-И/9). Скопление кальцинированных костей и керамики, среди которой - фрагменты тшинецкого типа. У северного края скопления - яма овальной формы, ориентированная З-В, размерами 1x0.5 м.. Глубина 0.5 м от СП; фиксировалась с глубины 0.3 м. В яме находился только кусочек красной охры, диаметром около 2 см.

Выше бурого слоя в кв.К-Л/15 лежала бетонная плита, размерами 1,8x1 м; судя по бетону - довоенного производства. В южной, наиболее пониженной части вскрытой площади, найдено 4 фрагмента стенок неолитической керамики с примесью органики в тесте и обломок кремневой пластины.

Находки эпохи бронзы из слоя памятника представлены большим количеством растриральников, многие из которых сильно пережжены, абразивами, небольшим количеством кремневых отщепов и обломков. Наиболее массовым материалом являются невыразительные фрагменты стенок лепных сосудов. Практически вся керамика бурого цвета из-за содержания в тесте болотной руды. Среди диагностирующих венчиков и стенок сосудов преобладает керамика тшинецкого типа. При этом встречаются массивные венчики новопетровского типа, аналогичные по форме венчикам сосудов малополовецкого типа, но орнаментированные "колючей проволокой" и "жемчужинами". Зафиксировано незначительное количество фрагментов сосудов с многовалютным орнаментом. Среди орнаментальных мотивов на памятнике преобладают прочерченные линии и "жемчужины", встречаются заштрихованные треугольники, "колючая проволока", отпечатки зубчатого колесика.

Особую группу керамики представляют собой выпуклобокие сосуды типа №1 и 2, имеющие достаточно рыхлое тесто с примесью крупных зерен дресвы и крупных кусков шамота, бугристую поверхность, на которой местами видны следы заглаживания. В большинстве случаев - орнаментированы насечками или вдавлениями по венчику. По форме эти сосуды приближаются к керамике лебедовского типа и, предположительно, синхронны ей. Аналогичные сосуды происходят с поселения Литвиновка-1, расположенному между селами Литвиновка и Николаевка Вышгородского района Киевской области (Петраускас, Шишкян, Бабенко. Отчет за 1998 г., с.30). Предлагаем закрепить за подобной керамикой, найденной в Киевском правобережном Полесье название "керамика коцциевского типа" (ККщТ).

Реповидный сосуд №3 находит аналоги среди керамического комплекса балтской группы белозерской культуры (6-й тип гошков по В.П.Ванчугову: Ванчугов, 1990. с.65, рис.23: 6; 27: 14). Близкий по форме сосуд происходит также из комплекса 4 Малополовецкого могильника (с.10/К.4; горизонт МП-II) (Лысенко, 1998, с.95-117, рис.10: 10). Аналогичный по форме сосуд (№9), найденный на Коцциевке-4, представляет собой лицевую амфору, орнаментированную налепным валиком и ручкой-ушком (рис.3: 4). Сосуды №3 и 9 содержат в тесте примесь песка и мелкого шамота. С.Н.Рыжов допускает, что они могут относиться к эпохе финального Триполья. Однако ряд фрагментов аналогичных сосудов с памятника содержат в тесте примесь дресвы и по керамическим характеристикам ничем не отличаются от фрагментов тшинецкой керамики.

Из кв. К/13 происходит изделие из камня с полукруглым пазом в основании, напоминающее голову животного (бык? конь?) (рис.3: 1). В кв К/12 найдена пастовая полихромная бусина (рис.1, 2). Диаметр бусины 15 мм, отверстия 2.5 мм, высота 8 мм.

Обращает на себя внимание незначительное количество кальцинированных костей в погребениях. Создается впечатление, что погребения совершились скорее номинально, когда в яму или в сосуд остатки кремации бросались чисто символически. Если данное предположение верно, то подобный обряд находит определенные аналогии среди материалов Малополовецкого могильника, где зафиксированы погребения отдельных костей скелета (черепа, челюсти, плечевые кости).

Предварительно можно отметить еще несколько закономерностей погребального обряда могильника. Так в ямы погребений 3 и 12 были положены только венчики и днища сосудов, при отсутствии остальных частей корпуса. С погребениями 10 и 14 связаны стоящие на основании днища сосудов, при чем их остальные части, по-видимому, при погребении изначально отсутствовали. В погребениях 9 и 13 найдены пряслица. Интересная деталь: фрагменты ряда сосудов рассеяны по тризивному слою на довольно значительной площади. Полный анализ погребального обряда и керамического комплекса могильника возможно будет провести лишь по окончании раскопок памятника.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Дослідження на провулку Рильському в Києві у 1998 році

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Исследование на переулке Рильском в Киеве в 1998 г. Приводятся результаты охранных работ в Киеве. Прослежены остатки котлованов 5 жилищ XI-XIII вв., хозяйственных ям и сооружений. Наиболее интересны находки на территории усадьбы на месте современного дома Рильский пер. 5. Бога-

тый материал из этой постройки датируется концом XI - началом XII ст. Дом принадлежал нерядовому жителю древнего Киева, просуществовал короткий период и сгорел в 1113 г. во время массовых беспорядков в Киеве после смерти великого князя Святополка Изяславовича.

В 1998 році, в зв'язку з прокладанням траси тепломережі по Рильському провулку м.Києва, Старокиївська експедиція ІА НАНУ провела термінові рятувальні дослідження.

Дослідження встановили як повну відсутність культурних нашарувань, так і залишків житлової забудови XIV-XVIII ст. Лише звідка в верхньому горизонті траншеї траплялися поодинокі уламки кераміки пізньосередньовічного періоду. Подібна ситуація і з культурним шаром XI-XIII ст. за виключенням частково збережених об'єктів вищевказаного часу, заглиблих в материковий суглинок, який виходив майже на рівень сучасної денної поверхні. Все це є результатом планувальних робіт, проведених у XIX-XX ст., під час забудови центрального ядра стародавнього Києва.

Незважаючи на подібну обставину, розкопками виявлено та досліджено залишки заглиблих в материк на 0.5-1 м котлованів 5 жител XI-XIII ст., декілька споруд та ям господарського призначення. Причому деякі основи жител XI-XIII ст., були опущені в котловани житлових споруд XI ст., що свідчить про стадій та цілінний характер забудови даної ділянки Києва в XII-XIII ст. До цього слід додати ще одну характерну особливість житлових комплексів давньоруського часу - орієнтація їх в одну лінію, яка співпадає з напрямом сучасного Рильського провулку. Враховуючи цю обставину, в деякій мірі можна стверджувати про незмінність планувальної структури досліджуваної ділянки древнього Києва, починаючи з середини XI ст. до 1240 року.

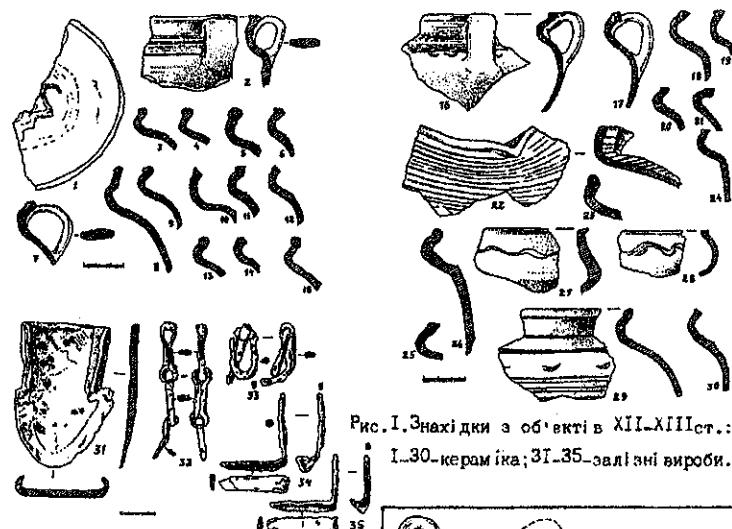

Рис.1. Знайдені з об'єкту в XII-XIII ст.:
1-30-кераміка; 31-35-залізні вироби.

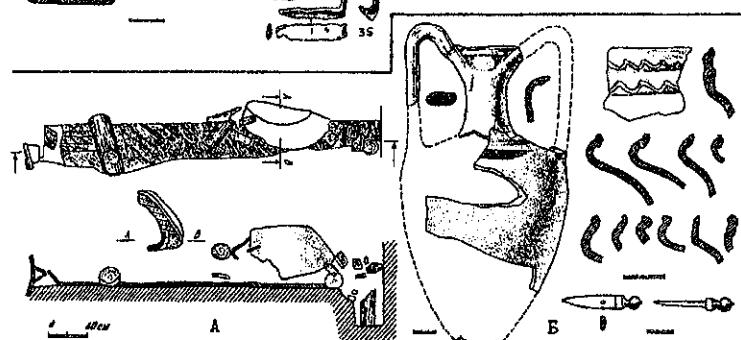

Рис.2. А-план північної сторони житла кінця XI-початку XII ст. та його розріз по осі схід-захід. Б-знайдені з заповнення підкліту будівлі.

Археологічний матеріал з виявлених об'єктів, як правило був зосереджений в котлованах споруд, заглиблених у материк. В основному це уламки горщиців XI-XIII ст., різноманітних за формою та призначенням (рис.1, 1-30), фрагменти світильників, червоноглянчих амфор. Деякі уламки гончарного посуду були покріті синьою та темно-зеленою поливою.

До знайдених керамічних виробів, слід віднести і глиняні плитки підлоги розмірами 10x10x1.5 см, покритих різникольоровою поливою.

Із скляних виробів виявлено залишки скляного посуду у вигляді стінок, вінчиків та фрагменти крученіх, гладких браслетів в основному блакитних кольорів, рідше коричневих і зелених.

Залізні вироби репрезентовані знахідками речей господарського та побутового призначення (рис.1, 31-35). Це ножі, гачки, кільда, скоби, цвяхи, вудила, скобелі, різноманітної форми пластиліни. Особливу увагу привертає досить рідкісна для Києва знахідка залізної частини плуга - асиметричного нарахильника (рис.1, 31).

В заповненні котлованів виявлені об'єкти XI-XIII ст. простежений горілій шар, який являв собою завал вугликового дерева, попелу, шматків обвугленої деревини. Подібна обставина вказує на те, що давньоруські споруди були знищенні внаслідок стихійного лиха - пожеж, які неодноразово охоплювали древній Київ під час масових заворушень киян, невдоволених правлінням того чи іншого князя, міжусобної боротьби князів за велиокняжий стіл у Києві та внаслідок штурму міста монгольськими ордами у 1240 році.

Показовим в цьому відношенні, а також у плані конструктивних особливостей зведення давньоруської житлової споруди, являються частково виявлені нами залишки житла XI-XII ст., на глибині 0.5 м від рівня сучасної денної поверхні навпроти будинку №5 по Рильському провулку (рис. 2; А). Житло мало каркасно-стовпову конструкцію з опущеним у материковий суглінок котлованом на 0.6 м. Залишки вертикального стовпа діаметром 16 см зафіксовано в ямці глибиною 0.4 м від рівня глиняної долівки будівлі за тильною стороною печі. Стінки котловану були облаштовані горизонтально дерев'яними дошками, ширина яких становила 20-30 см, товщина 3 см, обгорілі залишки яких вдалося чітко зафіксувати у північно-східному куті основи житла. Підлога котловану споруди являла собою добре утрамбовану глину, зверху якої залигав судільній шар (завал) горілого дерева. Судячи по обвугленим залишкам, це були незначних розмірів дощечки, під якими простежувався прошарок обпаленої глини. Зверху горілого шару лежали залишки трьох обвуглених дерев'яних колод діаметром 18-25 см на відстані 1 м одна від одної, орієнтованих по осі північ-півден. На центральній колоді зверху лежали залишки обгорілих дощок ширину біля 20 см. Не викликає сумніву, що перед нами обгорілі залишки стелі першого поверху житлової споруди, яка до того ж ще й була обмазана глиною та перекриття її другого поверху з залишками дерев'яної підлоги верхнього житлового приміщення.

У північно-західному куті котловану житла знаходилася округла в плані глинобитна піч діаметром 1.15 м орієнтована челюстями на схід. Як вдалось простежити склепіння печі зводилося з глини на дерев'яну каркас. Каркас складався з товстих кілок (6-8 см завтовшки), залишки від яких у вигляді неглибоких ямок виявлені поряд з внутрішніми стінками печі зверху череня. Черінь печі, як і внутрішні стінки ледь прокалені, що засвідчує про недовготривале її функціонування, як і житла в цілому.

У заповненні котловану житла на різній глибині знайдено уламки глиняних горщиців XI-XII ст., розвал амфор з високо піднятими ручками над горловиною, фрагменти стінок та декілька днищ амфор подібного типу, бронзовий "мечик" від застібки книги, залізні цвяхи, скоби, різноманітної форми пластиліни (рис.2, Б). Судачі в виявленого матеріалу будівля датуються кінцем XI-початком XII ст., і належала явно не рядовому жителю стародавнього Києва. Проіснувавши недовготривалий період, що підтверджується виявленим матеріалом, житло згоріло, вірогідно у 1113 році, під час масових безчинств та погромів у Києві після смерті великого князя Святополка Ізяславича.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Дослідження "міста Володимира" давнього Києва

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. даные о рельєфе, планировочной структуре и Исследования "города Владимира" древнего застройке этой части города в X-XVIII вв. Цен-Києва. Раскопками 1998 г. уточнены место наход-ными находками стали клад импортной посуды ждения и конструкция Южных (Батьевских) ворот XII-XIII вв. и обнаружение погребения X-XI вв. "города Владимира", а также получены новые со следами трепанации черепа.

У польовий сезон 1998 р. Старокиївською експедицією ІА НАНУ, в зв'язку з будівництвом на Володимирській, 12 та заміною комунікацій на прилеглій частині вулиці, здійснювались масштабні дослідження центральної частини "міста Володимира" - найдавнішого

району Києва. Під час них розкрито близько 1 тис. м² площі і отримано стратиграфічний розріз цієї частини давньоруського міста у напрямку південн - північ.

Спостереження за прокладанням траншеї водопроводу показали, що від початку вул. Володимирської і до будинку № 5 культурний шар зрізаний на проїжджій частині вулиці до материка. Надалі він зберігається майже на всій її трасі, але залигає досить нерівномірно через природну нерівність давньої поверхні, сягаючи в середньому 20-30 см. разом з тим, слід відзначити високу щільність випущених в материк об'єктів Х-XVIII ст. Так, на ділянці траншеї довжиною 60 м зафіксовано 16 об'єктів та рів давньоруського часу.

Траншею водопроводу перерізано сучасну викладку фундаментів Південної (Софійської або Батиєвої) брами Х ст. "міста Володимира". Розріз показав, що викладку зроблено невірно. Безпосередньо під нею знаходиться передбрамний рів глибиною 3 м і залишки 17 м, який датується давньоруським часом і не був зафіксований дослідженнями І.М. Самойловського. Отже, фундаменти Південної брами мають знаходитися північніше місця сучасної викладки.

Шурфованою 1993 р. та розкопками на Володимирській 12 встановлено, що цей рів не має продовження і не з'єднується із загальною оборонною системою "міста Володимира". Відповідно, Південна брама сполучалася з валом за системою захабу, а не була просто вписана в нього, як традиційно вважалося.

Біля перехрестя вул. Володимирської з Великою Житомирською відкрито і саму лінію оборонних укріплень "міста Володимира", яка складалася на цій ділянці з рову та ескарпованого яру, що прилягав із заходу. Від передбрамного цей рів відокремлювався невеличкою площею, яка слугувала проїздом до міста. Міст через передбрамний рів був стаціонарний, а не підйомний, оскільки ширина його сягала 17 м.

Тут також прослідковано на довжині 46 м і залишки дерев'яної мостової XVII-XVIII ст., нижче якої залигав шар давньоруської дороги, що існувала тут безперервно з X ст. Мостова уривається навпроти будинку № 9, що відповідає плану 1695 р., де тогочасна вулиця, приблизно в цьому місці, розділяється у двох напрямках - до церков св. Катерини та Десятинної. Відкриття неподалік двох великих (довжина за розрізом траншеї 8 і 5.5 м) будівель другої половини XVII-XVIII ст., які знаходяться під проїздкою частиною вул. Володимирської, підтверджує ці дані. Отже, напрямок давньої вулиці тут лише частково збігається із сучасною Володимирською.

Важливі результати дали дослідження садиби на вул. Володимирській 12, які дозволили реконструювати історичну ситуацію на цій території протягом тривалого часу. Означена ділянка тяжіє до західної частини "міста Володимира", яка досліджена значно слабше, ніж східна. На площі 400 м² тут відкрито 46 археологічних об'єктів.

Встановлено, що у давнину ця частина міста мала складний рельєф, який сформувався ще у львівський період. Рівень материка тут понижується від проїжджої частини вул. Володимирської у західному напрямку і у північній частині досліджені ділянки це пониження переходить у яр, верхів'я якого відкрито у 1994 р. на вул. Великій Житомирській, 11. Останній виник внаслідок ерозійної дії ручаю, який прослідковано по довжині близько 20 м до місця впадіння у яр. Свое існування він припинив до X ст., а у XI ст. було засипано і яр.

В X-XI ст. практично всю досліджену площину займав залізоробний комплекс, від якого залишилися численні кричні шлаки. Також виявлено у перевідкладеному стані залишки залізного в давнину горна.

Після припинення його існування тут в XI-XII ст. розмістилася щільна господарська забудова боярської садиби, яка існувала до 1240 р. Наявні данні дозволяють стверджувати, що її власники завчасно, як і князь Михайло Всеволодович, залишили Київ, не очікуючи підходу війська Батія. Згодом вони, вірогідно, повертаються до міста, оскільки на ділянці виявлено господарська будівля XIII-XIV ст., а поруч ще у 1993 р. також було відкрито споруду з літовською монетою кінця XIV ст.

Матеріали XVI ст. тут відсутні, що підтверджує висновок про значне запустіння Верхнього Києва після нападу 1482 р. і його перетворення, за виразом джерела XVI ст., на Старе городище.

З 1654 р. розпочинається інтенсивна забудова ділянки московськими стрільцями. Їх наземні житла розташовувалися тут майже впритул одне до одного. На площі 224 м² їх нараховано 9. В одному з них вдалося просідкувати дерев'яну підлогу, але у більшості випадків на місці розташування житла вказували лише залишки печі та висока концентрація матеріалів другої половини XVII ст. До цього часу належать і знайдені на розкопі російські мідні копійки, а також монети Польщі, Швеції і Туреччини.

На рубежі XVII ст.- XVIII ст. тут зводиться, вірогідно, дерев'яна будівля на цегляному підмурку, який перекривав культурний шар другої половини XVII ст.

Два з відкритих давньоруських об'єктів заслуговують на окрему увагу. Одним з них є поховання, яке за керамікою із насипу датується рубежем Х-ХІ ст. Поховальна яма перерізала давній ручай і була достись глибоко опущена у материк. Кістяк, що належав чоловікові 30-40 років, орієнтовано головою на захід. Супроводжувальний інвентар відсутній. Кисті рук зведені до підборіддя, що зрідка трапляється у похованнях цього часу. Морфологічно череп близький виборці черепів з території мешкання древлян та волинян. Незвичайною є наявність у темінній частині конічного добре заполірованого отвору, що став наслідком трепанациї. Аналоги таких операцій невідомі для давньоруського часу.

Іншою цікавою знахідкою є скарб мідного імпортного посуду XII-XIII ст. Скарб складається з посріблених водолія у вигляді токуючого глухаря або тетерева, бронзової миски західноєвропейського походження, на якій досить грубо прокреслено умовні зображення янголів, та численних уламків однієї або двох великих посудин.

Подібно до частини інших скарбів, його також було заховано із дотриманням магічного обряду. Яму доведено до чистого материкового ґрунта, надалі ще очищено за допомогою магії вогню, а потім до неї покладено дбайливо загорнуту у лозу або стружку речі. Перед засипом все це ще замкнено на два замка і замасковано з довколишньою поверхнею.

Рис. Гострильний камінь з написом ХІІ ст.

Під час засипу до ями потрапили також кераміка XII-XIII ст., уламок прислідця із зображенням хреста, залишний гудзик східного походження з кулькоподібною пастовою скла голівкою, кістки тварин та людські хребці.

За сукупністю даних посуд було здобуто з-під руїн Десятинної церкви та заховано у 1241 р. в якості скарбу сировини, але якість обставини, можливо відновлення забудови на означений ділянці, перешкодили власнику його забрати.

З об'єкта №20 походить оригінальна пам'ятка писемності XII ст. - бруск пісковика для гострення голок, на якому голкою прокреслено напис (рис.). Одне з слів напису може бути прочитано як скорочення звернення "Господь".

Загалом, розкопками 1998 р. уточнені розташування і конструкція Південної брами "міста Володимира", а також отримано нові дані щодо рельєфа, планувальної структури та забудови цієї ділянки міста з X до XVIII ст.

**Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.,
Гончар В.М., Сиром'ятников О.К.**

Інститут археології НАН України. м. Київ

Нові дослідження стародавнього Києва ("місто Ярослава")

**Мовчан І.І., Боровский Я.Е., Климовский С.И.,
Гончар В.Н., Сиромятников А.К. Новые исследо-**

вования древнего Киева ("город Ярослава").

Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ проводилися охоронні роботи по ул. Володимирській, ряд траншей проходил под проезжей частиною улиці від Софійської площа до ул. Б. Хмельницького. В результаті проведених робот

получена унікальная возможность зафиксировать разрез значительной части территории "города Ярослава". Общая длина разреза 1000 м. Проложена топография древнерусского и позднесредневекового Киева. Прослежены остатки двух ровов и каменной стены XI в. вокруг большого двора Ярослава Мудрого.

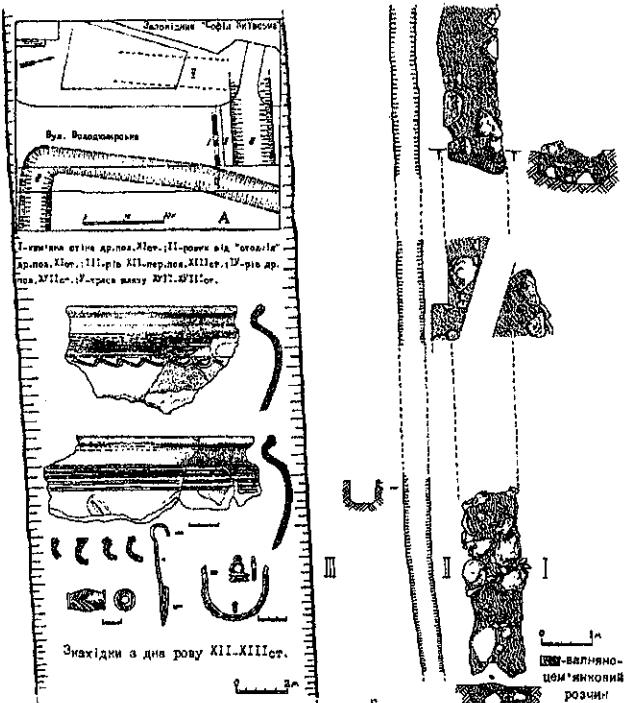
В червні-жовтні місяці 1998 року Старокиївською експедицією Інституту археології НАНУ проводились рятуальні археологічні роботи на вул. Володимирській. Ряд траншей пролягав на проїзджій частині вулиці, починаючи від Софійського майдану до вул. Б. Хмельницького.

В результаті проведених робіт ми отримали унікальну можливість зафіксувати розріз значної частини території "міста Ярослава". Загальна довжина отриманого перетину сягала близько 1000 м. Інформативно важливий об'єкт виявлено на ділянці вул. Володимирської поблизу Софійського майдану, який попередньо можна вважати язичницьким святилищем Х ст. Воно являло собою заглиблену у материк п'ятиметрову у діаметрі яму, в середині якої знаходився вирізаний з лесу конусоподібний подіум, у центрі котрого зафіксовано невеличку ямку, у якій, очевидно, височів дерев'яний ідол. Заповнення довкола подіуму, яке в плані мало форму кола, було багатошаровим, воно складалося з насичених вугіллям та горілім деревом прошарків чорного, добре гумусованого суглинку, що містив численні рубані кістки великої рогатої худоби і свині, а також риб'ячу луску. Ці прошарки чергувалися з великими лінзами чистого материкового леса. У заповненні знайдено кераміку Х-ХІ ст., гудзик-бубонець, скроневе кільце, фрагмент леза ножа, прясло з профілітого сланцю. Функціонально цей об'єкт може бути пов'язано з роз-

ташованим поруч на Софійському майдані великим курганним могильником. На відрізку дослідженого території від вул. Софійської до Георгіївського провулку розкопками було виявлено понад двадцять об'єктів житлового, господарського та оборонного призначення, які належали переважно до давньоруського часу.

Важливе значення для історичної топографії давньоруського Києва має відкриття оборонного рову та кам'яного муру, який перерізув Володимирську вул. із сходу на захід у напрямку до південної брами Софійського монастиря. Час зведення муру датується XI-XII ст. і він належить до укріплень Великого двору Ярослава Мудрого, локалізація якого тривалий час була досить приблизною. Навпроти південних воріт Софійського заповідника на глибині 0.4 та 1.3 м від сучасної поверхні було виявлено та досліджено один з цих об'єктів — залишки фундаменту оборонного муру (стіни) другої половини XI ст. Якщо врахувати ширину двох траншей, котрі перерізали її з півночі на південь, то загальна довжина підмурка стіни становила 13.2 м. (рис.1, Б-І). Орієнтація фундаменту стіни схід-захід в незначним відхиленням до південного сходу. Відкрита розкопками споруда на всіх ділянках являла собою частково збережений фундаментний ровик опущений у материк на глибину 0.4-0.45 м і забутований камінням (піщаник, валун) та уламками підлоги товщиною 3-3.5 см на цем'янковому розчині. Кладка фундаменту, що збереглася, мала висоту 0.4-0.45 м і ширину 1.2 м. В основі кладки підмурка зафіксована пустоти від двох поздовжніх дерев'яних брусків-«лежнів». Слід відмітити, що бруски-«лежні» були покладені не на материковий суглинок, а на цем'янковий прошарок товщиною 5-6 см. Цей конструктивний прийом в основі зведення фундаменту стіни був простежений на всіх ділянках досліджуваної споруди. Крім того, з північної та південної сторони підмурка виявлено одну пару лопаток, які виступають від лінії стіни на 0.4-0.8 м.

Свого часу М.К. Каргером у 1948 і 1950 роках на території Софійського архітектурно-історичного заповідника було відкрито та досліджено залишки фундаментів двох ділянок оборонної стіни загальною довжиною 213.5 м. На підставі будівельної техніки зведення споруди, автор розкопок відносить її до першої половини XI ст. Стосовно відкритої нами ділянки стіни, то вона за своїми конструктивними особливостями зведення майже нічим не відрізняється від виявлених М.К. Каргером. Єдина відмінність — наявність в основі фундаментного рову дерев'яних брусків-«лежнів», що на наш погляд вказує на різночасовість зведення цих об'єктів. Прийом ущільнення основи фундаментів являється характерною ознакою київської будівельної традиції другої половини XI ст. Цілком ймовірно, що і виявлена нами ділянка оборонного муру була побудована саме у другій половині XI ст. З північної сторони залишків фундаменту стіни, на відстані 0.5-0.6 м від її збереженої площини, виявлено та досліджено ровик глибиною 0.45-0.5 м і шириною 0.5 м, який мав таку ж орієнтацію, що і підмурок стіни (рис.1, Б-II). В його гумусованому впереміш з глиною заповненні виявлено зотлі рештки дерева та уламки горщиків XI ст. Зверху, ровик був перекритий прошарком давньоруського будівельного сміття. Зважаючи на характер його заповнення, досить чітку орієнтацію відповідних залишків кам'яної стіни другої половини XI ст., можна припустити, що досліджений нами об'єкт є залишками лінії дерев'яного частоколу, який судячи з наявного керамічного матеріалу функціонував у першій половині XI ст. Але у зв'язку зі зведенням поряд з ним кам'яного оборонного муру (стіни), він втратив свої оборонні функції і був занесений.

Далі на північ, в 1,8 м від видеописаної лінії "столпія", виявлено рів давньоруського часу, який в розрізі мав трапецієподібні обриси (рис.1, Б-ІІ). На рівні материка ширина рову у верхній частині становила 11 м, а на давній дендрій поверхні — близько 12 м. Рів був врізаний до материкового суглинку на глибину 3,5 м. У його темному гумусованому заповненні знайдено уламки кераміки XII-XIII ст., фрагменти давньоруського скляного посуду, скляну діжкоподібну бусину, залишну підківку, бронзовий предмет від застібки книги, цвяхи, шматки профілітового сланцю, пінфи (рис.1, 3). Матеріал з заповнення рову висвітчує, що ця оборонна споруда була засипана вірогідно у першій половині XIII ст., після трагічних подій 1240 року. Безперечно, це стосується і кам'яної стіни, так як вони складали собою єдиний оборонний комплекс.

На розі Володимирської та Іринінської вулиць відкрито залишки фундаментів кам'яної споруди, які більшістю дослідників ототожнювалися з церквою св. Ірини XI ст. Проте, розкопки виявили, що ці досить малопотужні фундаменти слід, скоріше за все, пов'язувати із залишками якоїсь кам'яної будівлі, зведеній у новій резиденції Ярослава Мудрого.

Саме тут, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні виявлено залишки будівельного сміття давньоруського часу (тонкий прошарок) та незначні залишки фундаментних ровів від давньої споруди. Тобто розкопками був відкритий південно-західний кут кам'яної будівлі. Слідів від дерев'яних лежків на дні ровків не виявлено. Але їх наявність в основі фундаментних ровів підтверджується знахідкою невеликого шматка цем'янкового розчину, на якому добре проглядалися відбитки дерев'яного бруска. В конструкції південної стіни зафіковано два розширення від лопаток. З елементів внутрішнього інтер'єру знайдено декілька шматочків фресок, фрагменти тинькового розчину з загладженою поверхнею, уламки овруцького шифера. Проведений хіміко-петрографічний аналіз будівельного розчину та пінфи з залишків споруди, підтвердив наше попереднє припущення щодо її датування. Тобто, відкриті нами залишки будівлі другої половини XI ст. на розі вул. Володимирської та Іринінської не можуть бути пов'язані з Іринінською церквою, спорудженою в кінці першої половини XI ст.

На проїжджій частині Володимирської вул., де з кінця XIX ст. знаходилась каплиця над так званим стовпом Іринінської церкви, але жодних ознак залишків цієї давньоруської кам'яної споруди розкопками не було виявлено.

В траншее, яка проходила на вул. Володимирській, починаючи від її перетину з Іринінською до Золотоворітського проїзду зафіковано 15 врізаних у материк різночасових об'єктів і, що найголовніше, отримані профілі двох давньоруських ровів, що входили в фортифікаційну систему оборони "міста Ярослава" стародавнього Києва. Слід зауважити, що рови перетинали вул. Володимирську під незначним кутом, звідси реальна широта їх в давнину була дещо іншою.

Рів №1 (напільній) в розрізі має форму неправильної трапеції з заокругленими кутами. Північний край рову досить круто, приблизно під кутом 45°, піднімався в напрямку міста. Південний (напільній) — дещо пологіший. Ширина рову №1 становила 22 м, глибина майже 4 м від сучасної поверхні. Заповнення рову досить однорідне, супісчано-глинистого характеру з незначною домішкою гумусу та затлітої деревини. На дні рову зафікований малопотужний шар горілого та затлітої деревини на гумусованому прошарку запливного характеру. Датуючих матеріалів не виявлено. Рів №2 (внутрішній) знаходився на віддалі 10 м на північ від рову №1. Ширина його в верхній частині - 7,5 м, а в нижній - 1,5 м. Дно оборонної споруди плоске. Південний (напольний) схил досить круто, приблизно під кутом 60°, піднімався вверх. Північний — дещо похилящий, приблизно 35°. В заповненні рову виявлено цвяхи, уламок вінчика з зеленою поливою та верхню частину горщика, котрий датується початком XII ст. На самому дні рову залигав шар чистого лесовидного суглинку з вкрапленнями сірого гумусу. Потужність шару 1,4 м. Саме в ньому виявлено найбільшу кількість пінфи та бутового каміння із залишками цем'янкового розчину. Обидва рови шириною близько 20 м та глибиною понад 5 м розділяли площащу шириною 5-6 м. Мабуть, вздовж ровів по цій площаці проходив дерев'яний частокіл. Така оборонна система, вірогідно, була використана лише в районі Золотих воріт, оскільки тут знаходилось більш-менш рівне плато. До того ж враховувалась особлива значимість головного в'їзду в Київ.

Південніше ровів давньоруських об'єктів виявлено не було, за виключенням невиразної з досить розмитими краями ями, в районі будинку №45. В заповненні ями знайдено лише один невеликий фрагмент ліпної кераміки. Крім того, варто зауважити, що по всій довжині вул. Володимирської, тобто в місцях проведених нами досліджень, культурний шар був спланований будівельними роботами минулого століття. Він зберігся лише в районі, починаючи від будинку №45 до перетину вищевказаної вулиці з вул. Б. Хмельницького.

Серед знахідок слід відзначити досить доброї збереженості бронзові деталі хоросу, вісім гранчастих намистин XI ст. з бурштину, позолочену з віймчастими емалями шпильку у вигляді "черепахи" та різьблену з глинистого сланцю іконку. На іконі зображені, згідно напису, святих

Кузьму та Дем'яна. Проте, сюжет має суттєві відхилення від канонічного подання цих святих. Датується іконою XII-XIII ст., хоча можливо, що напис, за палеографічним аналізом, здійснено С.О. Висоцьким, зроблено вже у XIV ст.

З пізньосередньовічних об'єктів привертає увагу відкриття майстерні стрільців-фальшивомонетників. У ній знайдено 30 російських мідних копійок та 10 західноєвропейських срібних та білонових монет, які використовувалися як сировина для сріблених копійок. Своеіснування майстерні припинила близько 1663 р.

Поблизу південної брами Софійського заповідника зафіксовано трасу і направок дороги XVII ст., яка відмічена на плані Ушакова 1695 р.

Досліджуючи площу по вул. Володимирській в районі розташування так званої "церкви Ірини", на глибині 0,4 м від сучасної поверхні виявили фундамент з частково збереженою кладкою від огорожі "Іринінської каплиці" другої половини XIX ст. Підмурок мав квадратну форму 5x5 м, висотою 0,2 м, ширину 0,5 м, виконаний з каміння (піщаник) на цементно-піщаному розчині. На поверхні площини фундамента частково збереглася кладка з цегли 35x12x6 см на аналогічному розчині. Західна частина фундаменту частково зруйнована ще під час прокладання трамвайної лінії в дореволюційний час.

Таким чином, дослідження 1998 р. дали інформацію щодо історичного розвитку та топографії давньоруського і пізньосередньовічного Києва. Виявлено нову пам'ятку архітектури XI ст. — муровану стіну довкола Великого двору Ярослава Мудрого та одержана цікава інформація про оборонну систему давньоруського міста.

Мовчан І.І., Климовський С.І..

Інститут археології НАН України, м. Київ

Дослідження Китаївського городища та могильника

Мовчан І.І., Климовський С.І. Исследования Китаевского городища и могильника. В 1998 г. впервые проведены стационарные раскопки Китаевского городища на южной окраине Киева. Установлено, что территория городища была заселена

еще в эпоху средней бронзы. Затем здесь кратковременно существовало поселение зарубинецкой культуры. В VIII-XIII вв. городище функционировало как сторожевая крепость-укрытие. Раскопаны также два кургана X-XI вв.

В серпні 1998 р. Старокиївською експедицією ІА НАН України здійснювалися дослідження давньоруського археологічного комплексу у Китаєво (південна околиця Києва), до якого входять городище, селище та курганний могильник, що складається з трьох груп. У давньоруську добу Китаїв функціонував як добре укріплений форпост на південному шляху до Києва. Пере- важна більшість дослідників пов'язує його з літописним Пересіченем.

Городище відокремлене від селища струмком, який сьогодні являє каскад штучних водоймищ і знаходить-ся на пануючій над ним височині. Належить воно до мисових городищ із складною структурою і об'єднано 5 укріплених майданчиків (рис.).

Залишки укріплень городища неодноразово фіксувалися розвідками 1914, 1947, 1961, 1973 рр., але археологічні дослідження на ньому безпосередньо не здійснювалися. Лише у 1947 р. Н.В.Лінкою проведено шурфовку на третьому майданчику городища, за матеріалами якої воно датовано VIII-XIII ст.

У 1998 р. вперше проведено масштабні дослідження на майданчиках 1-3. Загальна розкрита площа на майданчиках 1 і 2, які є найбільш зручними для заселення, перевишила 70 м².

Встановлено, що на обох цих майданчиках культурний шар складається з слабо гумусованого світлого суглинка і сягає 40-50 см. Матеріал у шарі досить різночасовий і залягає у перевідкладеному стані. Частково це пов'язано з наслідками бойових дій під час оборони Києва 1941 р. Концентрація матеріалів у культурному шарі низька і не перевищує 5-7 дрібних фрагментів кераміки на 1 м³.

Представлені він фрагментами посуду культури багатоваликової кераміки, зарубинецької та давньору-

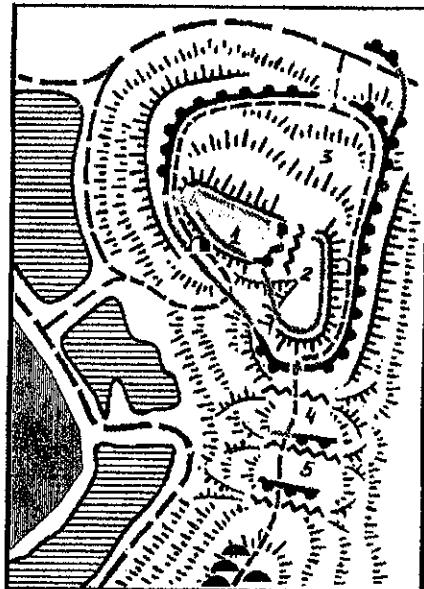

Рис. План Китаївського городища.

ського часу. Давньоруська кераміка датується VIII-XI ст. На майданчику 1 ці матеріали зустрічаються разом з кахлями та цеглою XIX-XX ст., що можуть належати каплиці, яка існувала тут в цей час. На майданчику 1 закладено 5 шурфів і розкрито 56 м^2 . Шурфом № 5 відкрито землянку підквадратної форми розмірами 3.5×3 м, яка датується X ст. Біля північно-західного кута землянки зафіковано залишки врізаного у західну стінку опалювального пристрою. Іншими шурфами археологічних об'єктів не виявлено. Рівень запуску землянки знаходиться на 0.5 м від сучасної денної поверхні.

На майданчику 2 закладено 3 шурфи і розкрито 16.5 м. У шурфі № 3 виявлено велике скupчення фрагментів посуду культури багатоваликої кераміки. Матеріали цієї культури та зарубинецької чисельно тут перевищують давньоруські, які є домінуючими на майданчику 1.

На майданчику 3, який є терасованим схилом, закладено 3 шурфа і лише в одному знайдено 3 фрагменти кераміки XI ст.

Отримані данні дозволяють вважати, що територія Китаївського городища була заселена ще за доби середньої бронзи, а надалі тут досить незначний час знаходилося поселення зарубинецької культури. У VIII-XIII ст. городиця функціонувала як сторожова фортеця-сховище. Постійне населення городища було вкрай незначним, що обумовлювалося труднощами сполучення і водопостачання. Крім городища досліджено також 2 кургани першої групи.

Курган 1. Мав діаметр 4.25 м і висоту 0.75 м. В ньому виявлено жіноче поховання, яке є впущеним. Кістяк більш ранішого поховання складено у зробленій підбоем ниші в західній стінці поховальної камери.

Курган 2. Мав діаметр 3.75 м і висоту 48 см. Головне поховання повністю знищено пізнішим і від нього зберігся лише фрагментований череп дитини. Пізніше - належить чоловікові, похованому у дерев'яній труні, більша частина якої виходить за межі насипу.

Усі поховання безінвентарні. На підставі досліджень могильника у попередні роки впущені поховання можна датувати часом не пізніше початку XI ст., а більш ранній віднести до X ст.

Моця О.П., Готун І.А.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Роботи 1998 р. на селищі в урочищі Коровель біля Шестовицького городища
Моця А.П., Готун І.А. Роботи 1998 р. на селищі в урочищі Коровель около Шестовицького городища. В раскопі площею 100 м^2 в северній часті селища обнаружено две груп-

пни об'єктів. Первая состояла из постройки, ямы и погребений. Вторая - из четырех построек, нескольких ям. В слое собран материал X - начала XI в., в целом типичный для древнерусских селищ.

Експедицією під керівництвом О.П. Моці силами співробітників ІА НАНУ, студентів і працівників Чернігівського педуніверситету та при участі студентів із Росії та Норвегії велись роботи на території відомого Шестовицького комплексу пам'яток.

В розкопі площею близько 100 м^2 , розбитому в північній частині селища, виявлено дві групи об'єктів. Перша складалась з будівлі, ями, поховань та ін., друга - з чотирьох будівель, кількох ям та ін. В шарі зібрано матеріал X - початку XI ст., в цілому типовий для давньоруських селищ.

Поховання № 1 у вигляді округло-овальної в плані, напівсферичної ями діаметром $0.65 - 0.7$ м, на 0.25 м впущеної в материк, трактоване як виконана на стороні кремація із захороненням залишків тілоспалення в неглибокій ямі. В заповненні об'єкту - перепалені кістки з попелом і дрібними вугликами, речовий матеріал зі слідами перебування у вогні; все це залагало при відсутності якихось особливих закономірностей в розташуванні (хоч і з деяким тяжінням до центру та зміщенням від останнього в ПнЗ напрямку). Основна маса західок - деталі поясного набору (чи вуздечки), неатрибутовані фрагменти та краплі кольорового металу від виробів, що розплавилися при кремації. Всі вони патиновані; більшість - пошкоджені вогнем до зміни форми; значна кількість дійшла до нас у вигляді дрібних уламків. В їх числі - 4 напівсферичні бляшки із кольорового металу (бронза?) із заклепками на внутрішньому боці для кріплення до шкіряної (?) основи та ще дві заклепки; пластини; уламки щітків та язичків пряжок тощо. Із заповнення походив також фрагмент стінки ліпної посудини. За особливостями тіста він має бути віднесенним до періоду, що хронологічно суттєво передував побутуванню виявленої в розкопі ліпної домінантної кераміки; де може слугувати непрямим хронологічним індикатором, хоч безпосередній зв'язок означеного фрагменту з поховальним комплексом і не безсумнівний. Особливості поховальної споруди та зафіковані деталі обряду дозволяють зробити попереднє припущення щодо віднесення даного комплексу до другої половини I тис. н.е., хоч пошуки аналогій речовому матеріалу і затруднені через фрагментованість і пошкодження вогнем бляшок, пряжок та ін.

Будівля № 1 складної конфігурації, розмірами 3.5x3.15 м, її заповнення нараховувало 6 шарів, прошарків та лінз. Із об'єкту походили керамічні уламки (в т.ч. денде з отвором) Х-ХІ ст., остеологічний матеріал, каміння, деревне вугілля, керамічні та металургійні шлаки, а також "вічкаста" пастова намистина, фрагмент жорен, язичок пряжки, залиші цвях, оковки, відерне вушко та ін. Стінки об'єкту ступінчасті, котлован складався із кількох частин різної форми та глибини. Конструктивні особливості, заповнення, знахідки допускають інтерпретацію вказаного об'єкту як такого, що слугував допоміжним в ремеслах, промислах, мав господарське або побутово-господарське призначення.

Впритул до будівлі та поряд із нею вивчені також ями №№ 2 (0.45x0.6 м при глибині 0.17 м), 4 (1.6-1.65x1.1-1.3 м при глибині 0.33-0.34 м); стовпові ями.

Основними об'єктами розкопу можна вважати два житла: будівлі №№ 2 та 5, оточені різночасовими ямами №№ 3 (2,35x0.9, глибиною 0.3-0.35 м), 5 (2,65-2,7x0.7-0.8 м), стовповими ямами; ще одна яма - № 6 (0.65x1.15 м) була споруджена на місці житла № 2 після припинення функціонування останнього.

Будівля № 2 - децо асиметричної підквадратної форми, розмірами по дну 4.5 - 4.6 (зі Сх на Зх)x4 (з Пн на Пд) м, зорієнтована стінами за сторонами світу з незначним (можливо - сезонним) відхиленням. Стінки об'єкту практично прямовисні (за винятком зруйнованого підраного верхнього краю), дно (без підмазки) відносно рівне, із незначним зниженням в Пн напрямку. До Сх половини Пд стінки примикало заглиблення шириною до 2.9 м, яке продовжувалось за межами розкопу і заходило в материк до відзнаки 0.7 м від рівня зачистки. Скоріш за все, у даному випадку ми маємо справу із входом до заглибленої частини будівлі № 2. В основі заповнення споруди - шари сірого та сіро-жовтого піску з вугликами. Дно перекрите малопотужним прошарком чорної супісі (результат експлуатації?). У верхній частині зафіковано темні шари: темносірі, чорно-сірі, чорні - власне, культурний шар поселення, зо заповнив верхню частину котловану післе ущільнення основного заповнення.

В дні будівлі - кілька стовпових ям, вірогідно пов'язаних з конструкцією стін: три в кутах (крім ПнСх, півного), дві посередині Зх стіни, ще дві - майже посередині Пн, одна - біля Пд, зі зміщенням на Сх (остання, можливо, пов'язана зі входом). Цікаво, що спільна вісь Зх пари ям проходила перпендикулярно стінці котловану, в той час, як виявлені біля Пн були викопані вуздові останньої. Ще дві подібних та ряд менших ям мали відношення, вірогідно, до опалювальної споруди, про що йтиметься нижче. Піч розташована у Пн Сх куті, челястями спрямована на Пд, у напрямку входу, навпроти якого вона і споруджена. Даний опалювальний пристрій мав підковоподібне в плані склепіння, що на рівні dna переходило в підівальний глиняний майданчик. Розміри споруди 2x1.75 м, перехід склепіння в майданчик плавний, висота - до 0.76 м від рівня долівки, товщина стінок - до 0.11-0.2 м. Тіло печі споруджене із коричнево-сірої пластичної глини, в товщі якої рівномірно розповсюджувалися шматки печини та деревного вугілля. Спеціального черіння не виявлено, ним слугував шар глини, аналогічний тілу печі. В заповненні - вуглики, сажа, попіл та шматки жаровні з бортіком висотою до 18 см, пересипані сажно-вугільно-піщаною сумішшю.

Обпалений пісок долівки та прошарок вугілля під тильною частиною склепіння дозволяє висловити припущення про існування тут опалювального пристрою до спорудження описаної печі; можливо, його фрагменти використані при формуванні останньої. Зруйнуватися первинна піч могла через нещільність піщаної долівки, після чого вторинну споруджували задля більшої міцності разом зі згаданим "майданчиком", потужність якого місцями досягала 0.22 м. Про будівництво печі через деякий час після початку експлуатації будівлі свідчить і наявність під її тілом ями (0.3x0.42, глибиною 0.46 м), а також значна кількість (52) стовпових ям та ям від кілків, частини з яких, ймовірно, пов'язана з першим опалювальним пристроям.

У верхній частині заповнення будівлі зафікована розвал ще однієї печі, що впала з висоти. Стратиграфічні спостереження вказують, що вона належала наземній будівлі № 5, которая функціонувала на місці заглиблого житла (чи жилого підкліту) - будівлі № 2 - після припинення експлуатації останньої.

Подібне територіальне співпадання двох різночасових жител - цікаве свідоцтво сталості традицій щодо вибору місця для будинку.

При вибранні заповнення названих жител та поряд з їх заглибленими частинами зібрано кераміку, археозоологічний та палеодендрологічний матеріал, шлаки, каміння, численні речові знахідки. Серед останніх - уламок ліровидної пряжки, залиші ножі, зубило, інші інструменти та їх уламки, фрагменти серпа, ланки ланцюга, фрагменти оковок, пластини, підніжка стремена, цвях, обойміца, неатрибутовані вироби, заготовка із кольорового металу, кістяні проколки, точильні бруски та камені, пряслиця (із стінки керамічної посудини, шиферу, сірого сланцю), астрагали, стінка керамічної посудини із отвором, мініатюрна ліпна посудина та ін. Керамічний

комплекс репрезентований ліпними та кружальними уламками, побутування яких можна визначити в межах середини - другої половини Х ст. Знайдені також фрагменти, що можуть бути продатовані XI i, частково, XII ст.

Крім ям і стовпових ям, розташованих поруч із будівлями №№ 2,5, в розкопі частково вивчено ще дві будівлі - №№ 3, 4, обидві - нежитлового призначення; одна з них - N3 - насичена попелом, містила перепалені речі. Із будівлі N3 походив браслет із трьох дротів з піраміdalними завершеннями, залізні вироби, із будівлі N4 - вінде казана із кольорового металу, точильні бруски, залізні ключ, клинок ножа, половинка збройного кільда. Кераміка репрезентована уламками посуду XI (будівля N3) та X-XI (будівля N4) ст. Форма та розміри заглиблених частин вказаних об'єктів дозволяють висловити припущення про їх господарське чи побутово-господарське призначення, остаточні ж ототожнення варто робити лише після завершення їх дослідження.

Про інтенсивну антропогенізу діяльність на даній території свідчать також більш віддалені від описаних яма № 1 (0.8x0.4-0.5 при глибині 0.2 м), стовпові ями, об'єкти, що лише невеликими частинами заходять в межі відкритої площини.

Значна кількість споруд, висока ступінь насиченості культурного шару знахідками вказують на напрежений ритм життя і господарської діяльності в даній частині пам'ятки.

Паралельно вивчалися інші ділянки селища, де виявлені господарські та промислові споруди (смолокурні, яма зі шматками обпаленого вапняку тощо), досліджувалося і городище в урочищі Коровель.

Роботи на пам'ятці плануються продовжити.

Приднєв С.І.

Кримський філіал ІА НАНУ, г. Сімферополь

Охраниые раскопки курганиого некрополя Калос Лимена в 1997-1998 гг.

Приднєв С.І. Охоронні розкопки курганиого некрополю Калос Лімена у 1997-1998 рр. У 1997-1998 рр. був досліджений курган 26 (діаметр - 22 м, висота - 1.4 м, площа - 235 м²) розташований в центрі курганної групи на північно-східній околиці смт Чорноморське. Під насипом кургану

виявлено сім могил. Основною була могила 4 - грецький сырдовий склеп третьої четверті IV ст. до н.е. Найбільш пізнє поховання - скіфське поховання - могила 1, яка була влаштована у попередньо пограбованій грецькій могилі. Датується другою половиною II ст. до н.е.

В 1997-1998 годах Западно-Крымской экспедицией КФ ИА НАНУ совместно с республиканским историко-археологическим заповедником Калос Лимен был доследован курган 26 (диаметр - 22 м, высота - 1.4 м, площадь - 235 м²), расположенный в центре курганной группы на северо-восточной окраине пгт. Черноморское. Эта курганская группа начинается примерно в 250 м к юго-западу от городища Калось Лимен. Расстояние от него до юго-восточной башни городища - 325 м. Насыпь кургана 26 - уплощенно-купольной формы, слегка растянута по линии север-юг.

Исследование кургана было начато в 1997 г. из-за его разрушения строителями. В насыпи были обнаружены четыре могилы. В 1998 г. насыпь кургана была доисследована: найдены еще три могилы (5, 6, 7). Могила 4 (сырцевый склеп) была порядно разобрана с необходимой фиксацией.

В результате было установлено, что в третьей четверти IV в. до н.э. на спланированной дневной поверхности был построен греческий сырцовый склеп - могила 4 (основное погребение). Кладка стен склепа на глинистом растворе, двурядная, постелисто-тычковая, с цепной перевязкой в углах. В плане склеп прямоугольной формы. ориентирован длинной стороной по линии юго-запад - северо-восток. Стены склепа нарушены грабителями. Северная стена сохранилась на высоту 1.24 м, она насчитывает 13 рядов. Толщина кладки 0.6-0.7 м, в ней встречены два типа кирпичей: целый 0.44x0.36x0.09 м и половинный 0.44x0.22x0.09 м (приведены чаице всего встречающиеся размеры). Основной прямоугольник стен с внешней стороны усилен контрфорсными слоями кирпичей, установленных наклонно, на торце. Чаще всего встречается размер 0.44x0.42x0.10 м.

Размер погребальной камеры: 2.35x1.22 м. Ее стени оштукатурены слоем суглинка с примесью мергеля толщиной 0.02 м. Слой штукатурки двойной, т.е. склеп ремонтировался. На полу камеры найдены фрагменты костей человека в возрасте 30-40 лет, лежавшего головой на восток. У южной стены погребальной камеры найдены камен-

ный оселок и восемь бронзовых трегхгранных наконечников стрел. 5 штук украшенные у основания граней "П" образным углублением и датируются второй половиной IV-III вв. до н.э.

Стены склепа были прикрыты набросом из гумусированного суглинка с камкой и фрагментами кирпичей, над ним была сооружена насыпь из гумусированного суглинка диаметром 10.5 м, ее реконструируемая высота около 2 м. Затем вокруг склепа сооружается кромлех диаметром 12.2 м. Толщина кромлеха - до 0.95 м. Он сложен из грубо обработанных плит известняка различного размера в 1-2 ряда. Верх кромлеха не выровнен по горизонтали. Центр окружности кромлеха находится в 1.25 м к юго-востоку от условного центра насыпи и проецируется на погребальную камеру могилы 4. В юго-западном секторе, напротив западной стены сырцового склепа из нижнего ряда кромлеха на 0.2 м выступает блок длиной 0.9 м и высотой 0.25 м, служащий как бы порогом символического входа в кольцо кромлеха.

После строительства кромлеха, первоначальная насыпь наращивается до его внутреннего фаса слоем гумусированного суглинка с мелким камнем толщиной 0.4 м. У внешнего фаса кромлеха найдены следы триэны с фрагментами амфор типа Пепарет II, Менды, Фасоса и Херсонеса, в том числе фасосское клеймо 340-300 гг. до н.э. В северо-западном секторе найдено крупное скопление фрагментов чернолаковой керамики: киликов, канфаров, рыбных тарелок, солонок. Склейен полный профиль канфаровидного килика (325 г. до н.э.). В перекопе примыкающем к скоплению найден известняковый блок 0.65x0.38x0.20 м, который можно связывать с конструкцией жертвенника. Керамику перекрывает наброс каменной крошки с суглинком. У верха кромлеха он переходит в слой суглинка с камнем. Затем вся насыпь перекрывается слоем суглинка с мелкой каменной крошкой толщиной около 0.3 м.

Перед сооружением перекрывающей кромлех насыпи у его северного фаса совершается погребение младенца (*могила 5*) в херсонесской амфоре (тип I-A-1. по С.Ю. Монахову, третья четверть IV в. до н.э.). Амфора лежит горловиной на восток в не глубокой (0.6 м) выемке. В верхней части туловы пробито отверстие 34x17 см.

Позже, в последней четверти IV в. до н.э., в насыпь были впущены могилы 1 и 6.

Могила 6 расположена в северо-восточном секторе, вне кромлеха, параллельно могиле 1 на расстоянии 8,2 м от центра кургана. Это подпрямоугольная яма с заплечиками вытянута по линии северо-восток - юго-запад. Ее длина - 1.95 м, ширина - 0.8 м, глубина 0.55 м. Дно обмазано слоем суглинка толщиной до 0.05 м.

Перекрытие могильной ямы состоит из двух плоских плит известняка, уложенных на заплечиках. Размеры юго-западной плиты - 0.94x1.02x0.24 м, северо-восточной - 1.07x1.07x0.24 м.

В могиле обнаружен скелет человека в возрасте 25-30 лет, лежащий в вытянутом положении на спине головой на северо-восток. Между левым коленом и юго-восточным бортом могилы найдены четыре предмета: 1) чернолаковая канинелированная ойнохоя (325-310 гг.до н.э.), 2) сероглиняный лекиф с серыми горизонтальными полосами на горле и плече, 3) фрагмент туловища чернолакового канфара, 4) железный нож. На бедренной кости правой ноги лежала железная игла. Под правой половинкой таза обнаружена бронзовая херсонесская монета типа "квадрига-воин" (350-330 гг. до н.в., по В.А.Анохину).

Могила 6 расположена параллельно могиле 1. Расстояние между бортами могильных ям 1.25-1.30 м. Аналогичные размеры и технология сооружения этих могил позволяют предположить, что и могила 1 была сооружена в конце IV в до н.э., а затем была ограблена и использована скіфами для перезахоронения.

В юго-восточном секторе в 9.5 м от центра кургана найдена могила 7. Могильная яма в форме линзовидного углубления была впущена в материковый суглиноок на глубину 0.45 м. Она перекрыта необработанной подпрямоугольной известковой плитой размерами 1.4x1.0x0.20 м. Плита ориентирована длинной осью по линии северо-запад - юго-восток. С юго-запада к этой плите примыкают два небольших камня. Один из них с вытесанным углублением. Возможно, это вторично использованная кормушка для скота. Описанная группа камней с юго-восточной и юго-западной сторон ограничена кладками из небольших, необработанных камней. Заполнение могилы - гумусированный суглиноок, в котором найдены фрагменты черепной коробки и один обломок трубчатой кости. Вероятно, они перенесены из более раннего погребения. Из погребального инвентаря найдены: фрагменты янтарной и стеклянной салатового цвета бусины. Судя по стратиграфии, могила 7 устроена до сооружения насыпи.

В первой половине III в. до н.э. к югу от центра кургана внутри кромлеха был вырыт котлован, где был построен каменный склеп с дромосом (могила 3). Наращивание насыпи гумусированным суглинком при этом было незначительным. Вероятно, к сооружению каменного склепа относится найденная в юго-западном секторе ручка херсонесской амфоры с трехстрочным клеймом (285-272 гг. до н.э., по В.И.Кацу).

Во второй половине II в. до н.э. в северо-восточной поле насыпи было устроено скифское захоронение, в предварительно ограбленной греческой могиле (могила 1). После установки плит перекрытия над ними сооружается могила 2 - погребение новорожденного.

Наиболее интересным сооружением кургана является центральное и основное по-гребальное сооружение - сырцовый склеп. Прием усиления стен с внешней стороны двойным контрофорсным рядом кирпичей встречен на могильнике впервые.

Прищепа Б. А., Назаров В. В.

Рівненська філія слов'янського університету, м. Рівне; Інститут археології НАН України, м. Київ

Знахідка античної амфори на городищі в с. Торговище Млинівського району Рівненської області

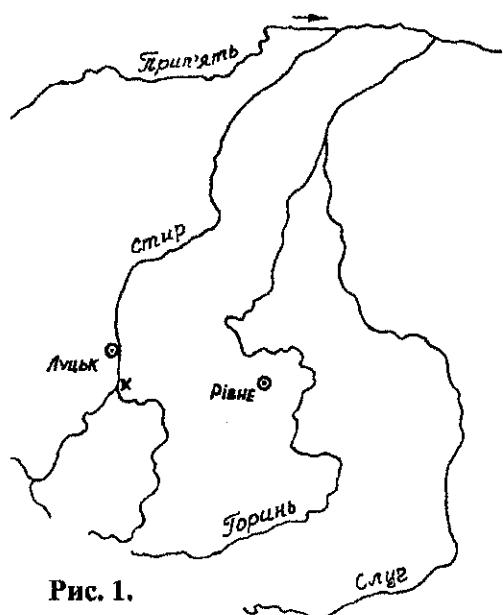

Рис. 1.

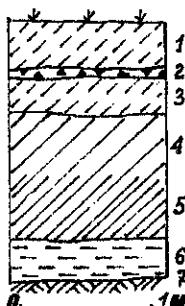

Рис.2. Стратиграфія культурних нашарувань на дитинці Торговицького городища.

глинистий ґрунт (від 1.1 – 1.2 до 1.7 м) містить знахідки раннього залізного часу та бронзового віку; 6) передматериковий більш світлий шар, насичений суглинком (1.7 – 2 м); 7) від глибини 2 м залягає світло-жовтий материковий суглинок.

На межі темно-коричневого глинистого ґрунту (рис. 2; 5) і передматерикового шару (рис. 2; 6) під час зачистки культурного шару в центральній частині дитинця було знайдено розвал амфори та кілька уламків лінійного посуду доби раннього залізного віку.

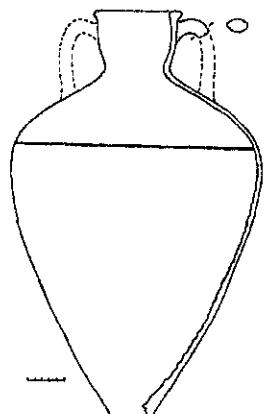
Амфора (рис. 3.) має конусоподібне тулово, яке звужується до дна, горло має розши-

Торговицьке городище знаходиться на правому березі ріки У кру недалеко від її впадіння в ріку Стир (рис.1). Його збудували на зручному місці, що підвищується на 15 м над заплавою ріки. Дитинець середньовічного поселення наполовину зруйновано земляними роботами, так що у зразі кар’єру добре помітні всі відклади культурного шару потужністю в центральній частині площинки дитинця до 2 м.

Стратиграфія культурних нашарувань на цій ділянці така (рис.2, 1) під дерном до глибини 0.35 м залягає темний гумус, насичений знахідками XVII – XVIII ст.; 2) нижче відмічено прошарок будівельного сміття завтовшки 0.1 – 0.15 м. Він включає лінзи материкового суглинку, шматки перепаленої глини, уламки цегли – «пальчатки»; 3) на глибині від 0.45 м до

0.7 – 0.8 м залягає сірий пухкий ґрунт із знахідками переважно XV – XVII ст.; 4) від глибини 0.7 – 0.8 м до відмітки 1.1 – 1.2 м – більш темний щільний ґрунт, у верхньому пласті якого зустрічаються керамічні, залізні і кам’яні вироби XII – XVIII ст., а у нижніх відкладах – кераміка X – XI ст.; 5) темно-коричневий

Рис.3. Хіоска амфора з культурних нашарувань на дитинці Торговицького городища.

рення на середині висоти, вінця горизонтально сплющені, відтягнуті назовні, шийка ледь звужена. В місці переходу від плічок до тулова амфора орнаментована двома паралельними лініями завтовшки 1 мм кожна, проведеними коричневою фарбою. Тісто амфори щільне, цеглистого кольору (червоно-коричневого). Її розміри: висота — 60 см, найбільший діаметр — 36 см, діаметр вінець — 12,5 см. Ніжка та одна ручка відсутні. Друга ручка збереглася фрагментарно. Амфора відноситься до числа продукції грецьких майстрів з острова Хіос. Ця категорія керамічної тари є однією з найбільш поширеніх серед знахідок на античних пам'ятках Північного Причорномор'я пізньоархаїчної та ранньокласичної доби [Зеест, 1960, с. 74—75, т. III, 10a; Лейпунская, 1981, с. 56—57]. Знайдений екземпляр у типологічному ряду хіоських амфор відомий як «пухлогорла амфора з непофарбованими вінцями», що за останніми даними датується 490—470 ст. до н. е. [Cook, Dupont, 1998, р. 150—151, fig. 23.2e].

Таким чином, амфора що публікується, є досить типовою, проте виключний інтерес складають місце та умови її знахідки. Вона визначає на сьогодення північно-західний кордон розповсюдження знахідок архаїчної грецької керамічної тари на території сучасної України. Взагалі, більшість античних імпортів архаїчної та класичної епохи концентруються по Дніпру та його правих притоках на південь від Києва [Онайко, 1966, рис. 4—7]. Поодинокі знахідки давньогрецьких речей на території західної України на думку І. Б. Брашинського, не можуть свідчити про безпосередні зв'язки греків з населенням цих регіонів [Брашинський, 1972, с. 109]. Додамо, що речі, на які посилається в даному випадку дослідник, є досить коштовними (наприклад, бронзовий посуд), та вже через це не можуть розглядуватися у якості масового матеріалу, що свідчить про розвинену торгівлю.

Інша справа, коли мова йде про таку рядову знахідку, як амфора. Майже неймовірним є припущення про те, що амфора з вином випадково потрапила у місця, що так віддалені від античних міст Північного Причорномор'я. Зостається припустити, що вона опинилася тут внаслідок торгівлі вином. До кінцевого пункту амфору було доставлено, скоріш за все, водним шляхом з Ольвії. Відомо, що саме цей античний поліс відігравав провідну роль у посередницькій виноторговлі з внутрішніми регіонами, яка складала одну з важливих сторін його економіки [Онайко, 1966, с. 49; Krygitskiy, Nazarov, 1999, р. 35]. В амфорному комплексі Ольвії хіоська продукція займає одне з провідних місць [Лейпунская, 1981, с. 68—69]. Регулярне постачання грецького вина до скіфів вже у VI ст. до н. е. є надійно засвідченим історичним фактом [Онайко, 1966, с. 12]. Це навіть знайшло відображення у античній літературі. Зокрема у вірші теоського поета Анакреонта йдеться про скіфський бенкет, що, на відміну від грецького симпозіума, супроводжується «гомоном та криком» [Латышев, 1992, с. 46]. Додамо, що для складання і розповсюдження в Елладі стереотипу скіфа-пияки теж було потрібно певного терміну, тобто у другій половині VI ст. до н. е. (час, коли жив Анакреонт) торгівельні відносини зі Скифією було вже добре налагоджено. Пік же цього процесу приходиться на кінець VI — першу половину V ст. до н. е.; у другій половині V т. починається скорочення торгівлі [Онайко, 1966, с. 52]. Таким чином, наша знахідка відноситься до часу найбільшого розвитку торгівельних стосунків між античним та скіфським світом, коли розповсюдження грецьких товарних виробів набуває у Східній Європі максимального поширення.

Ми не можемо на підставі окремої знахідки впевнено стверджувати, що в ареал торгівлі грецьким вином у першій третині V ст. до н. е. було безпосередньо залучено і територію сучасної Рівненщини. Проте, принаймні про існування якихось торгівельних контактів, наведений факт безумовно свідчить.

Брашинський Й.Б. Шляхи проникнення грецьких виробів на територію сучасної західної України та сусідніх областей у скіфський час // УЖ, 2, 1972. — С. 109—112.

Зеест І.Б. Керамическая тара Боспора. — МИА—83, 1960. — 180 с.

Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. СПб, Фарн, 1992.—153 с.
Лейпунская Н.А. Керамическая тара из Ольвии (из опыта изучения амфор VI—IV вв. до н. э.) — Киев, «Наук. Думка», 1981.— 120 с.

Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // Археология СССР. — САИ — вип. Д1-22. — М., 1966.

Cook R.M., Dupont P. East Greek pottery. London and New York, 1998, 226 р.

Krygitskiy S.D., Nazarov V.V. Waterborn Trade Ways in North Pontique Region in Classical Time // Schutz des Kulturerbes unter Wasser. Internationaler Kongress für Unterwasserarchäologie. Sassnitz auf Rügen, 1999, S. 35.

Пустовалов С.Ж.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Результати вивчення башти XVI ст. на о. Мала Хортиця (Байда)

Пустовалов С.Ж. Результати изучения башни XVI ст. на о. Малая Хортица (Байда). У 1998 г. изучалась северная часть башни. Общая площадь раскопа 9 м² при глубине около 2 м. Верхняя часть заполнения башни состояла из темного гумуса и больших камней (гранит) в поперечнике до 1 м. Ниже встречались обломки печины, золы, уголь, остатки пережженного тына и серый песок. Длина северной стены 3.95 м, глубина дна от современной поверхности 1.75-1.8 м. Среди массового материала XVI ст., следует выделить находку костяного гномона-стила.

У 1998 р. Хортицька експедиція змушена була обмежитися лише довивченням башти, розкопки якої були розпочаті ще у 1995 р. У попередні роки були дослідженні західна та південна частини споруди а також завал її стін, які впали у південно-західному напрямку. У 1998 р. виявилася північна

частина башти.

Загалом розкоп становив 9 м² при глибині близько 2 м. Верхня частина заповнення башти складалася з темного гумусу та великих каменів (граніт) у поперечнику до 1 м. Ниже траплялися уламки пічки, попіл, вугілля, рештки перепаленої тину та сірий пісок. Довжина північної стіні башти була 3.95 м, глибина долівки від сучасної поверхні сягала 1.75-1.8 м. Враховуючи попередні дослідження, з'ясовано, що башта була квадратна із стороною приблизно 4 м. Вона була орієнтована по сторонах світу з невеликим відхиленням на схід. По її кутах стояли масивні стовпи діаметром 0.25-0.35 м. Вони були закопані у пісок та спиралися на гранітну скелю. Між кутовими стовпами по периметру знаходилися малі стовпчики, від яких залишилися ямки діаметром 0.05-0.08 м та глибиною 0.1-0.2 м.

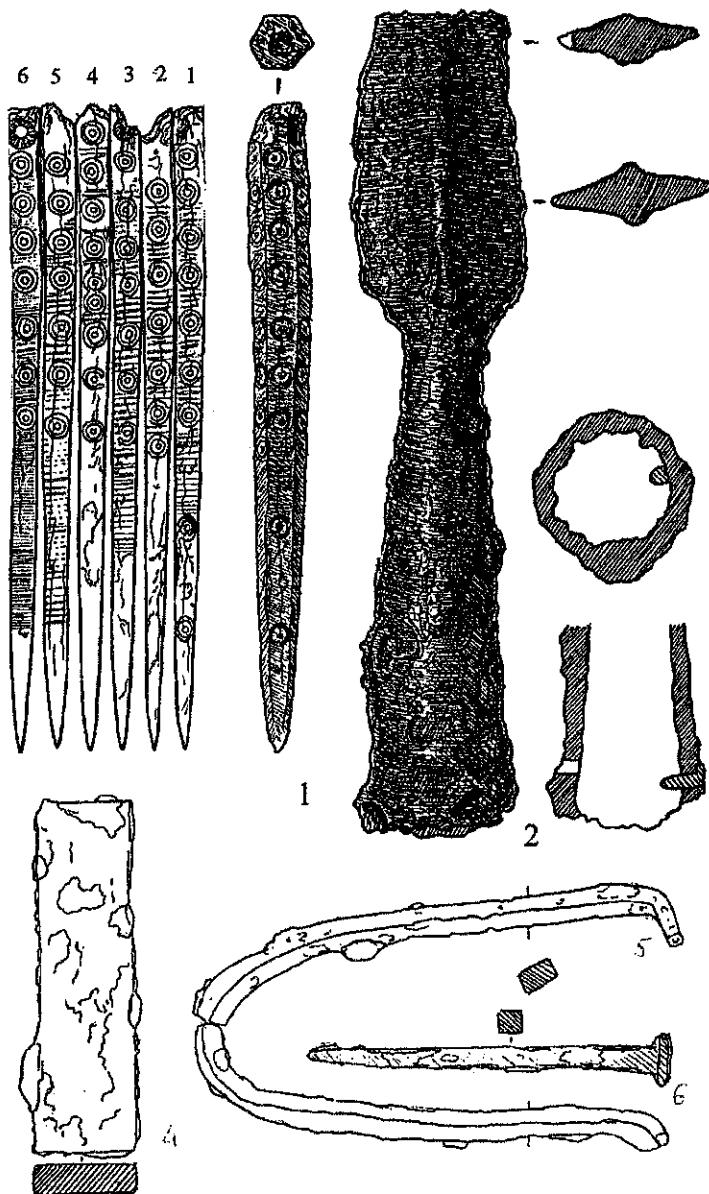

Рис. 1. Знахідки під баштою XVI ст. на о. Мала Хортиця (Байда).

Як і передбачалося, північна стіна мала двері. Вони знаходилися майже посередині стіни. Споруда мала невеликий тамбур чи ганок. За межами котловану башти виявлено дві ями діаметром 0.2 м та глибиною ≤ 0.35 м. Відстань між стовпчиками становила 0.5 м. У самому котловані проти цих стовпів виявлені ями від більших стовпів. Східна яма мала діаметр 0.3 м, західна була підквадратної форми та мала розміри: 0.3x0.35 м. Глибина ям також була обмежена скелю. Від дверей виявлені також нижня горизонтальна дошка рами дверей, довжиною 0.65 м та завширшки 0.08 м.

У заповненні башти виявлено два шари попелу, вугілля та інших залишків пожежі. Нижній шар був тонким, верхній - більш потужним. Після другої пожежі башта не відбудовувалася.

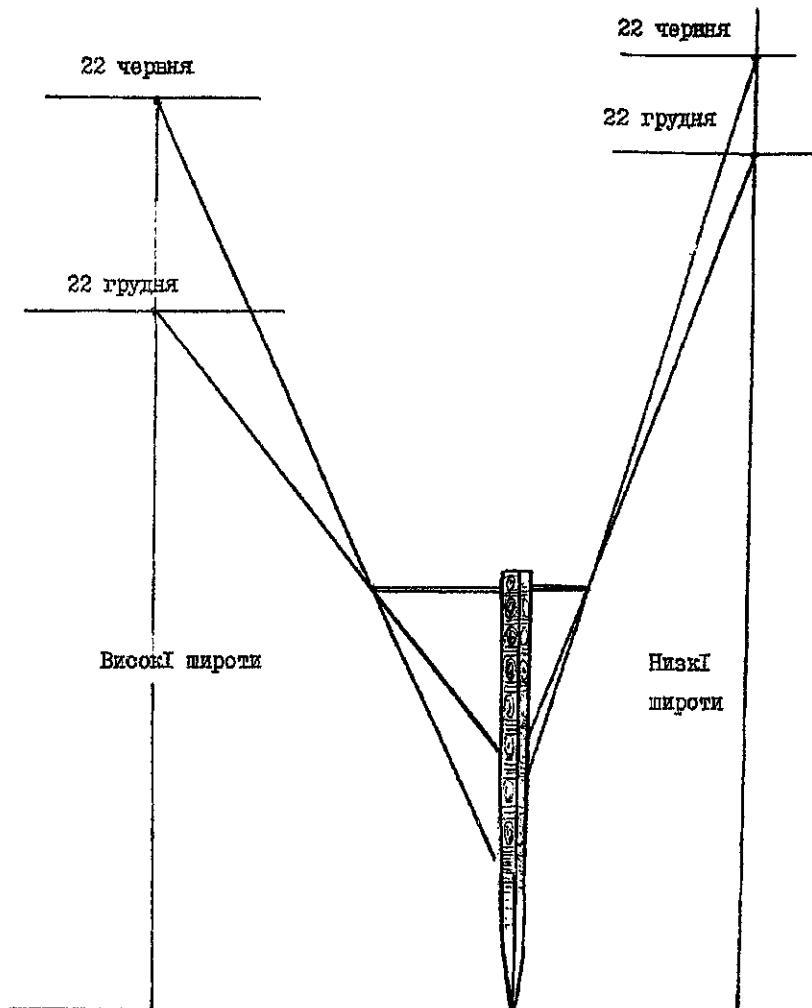

Рис. 2. Екстремальні кути сонячної тіні для широти о. Хоргія, що фіксує стило-гномон

У північно-західному куті башти на долівці під нижнім шаром пожежі, під уламком граніту виявлено кілька речей, а саме: втульчасте вістря спису з відламаним кінцем пера, залізний цвях, залізна пластина, залізна ж, розламана навпіл, обойма та кістяний орнаментований предмет. Вістря спису було втульчасте, дволопасне з ребром по центрі, ромбоподібне, у перетині. Обламано приблизно половину пера. Загальна довжина - 18.5 см, ширина леза - 3.7 см, товщина - 1.4 см, діаметр втулки - 3.6 см. В основі втулки зроблено два отвори для кріплення до держака. Діаметр - 0.3 см; в одному отворі - залізний стрижень (рис. 1, 2). Залізний цвях квадратний у перетині з плоскою голівкою розмірами 1.7x1.0 см (рис. 1, 6). Пластина залізна прямокутна, розмірами - 15.5x4.0x1.3 см (рис. 1, 4).

Залізна обойма зігнута дугою з зігнутими у бік кінцями. П'єреламана навпіл. Загальні розміри виробу - 21.5x1.5x0.8 см. У перетині прямокутна (рис. 1, 5).

Кістяний стрижень (стило-гномон) шестигранний, загострений з одного кінця предмет. З протилежного кінця має 2 отвори, що з'єднуються між собою 1 мають отвір у торцевій частині предмету. На кожній грані нанесено по 7-9 подвійних концентричних кіл з дірочками у центрі (рис. 1, 1). Оскільки грані індивідуальні, їм присвоєно номери від 1 до 6. На першій грані нанесено 9 кіл. Вони займають майже всю поверхню грані. Між колами нанесено поперечні риски. Між останніми колами риски не збереглися. Відстань між окремими колами не однакова, чим більше до гострого кінця, тим більша відстань між колами. На другій грані нанесено 8 кіл. Більше до тупого кінця коло майже повністю зіпсоване. Між колами також знаходяться риски. На третьій грані нанесено 7 кіл також з рисками між ними. Відстань між крайніми колами на кожній з граней послідовно зменшується від першої до третьої грані. Четверта грань має 9 кіл, але відстань між крайніми більша, ніж на попередній грані. Риски внаслідок пошкодження майже не збереглися. На 5 та 6-й гранях нанесено по 7 кіл, але відстань між крайніми колами також зменшується від 4 грані до 6.

Призначення предмету визначається як стило-гномон. Подібні загострені палички використовувалися ще з давньоруського часу як інструмент, для писання на воскових дошках. Водночас розбивка граней предмету свідчить про те, що він вживався не тільки для писання, але правив за головну частину сонячного годинника - гномон. Отвір у торцевому кінці предмету дозволяв точно вертикально встановлювати стрижень. Майже так само зроблено отвори у будівельних висках. В середину концентричного кола біля тупого кінця горизонтально встремлялася паличка (експериментально перевірено, що тільки в останні кола можна вставити паличку). Грань поверталася до сонця. Довжина тіні визначала годину.

Гномон розбито на 6 граней. Три перших призначенні для визначення часу у середніх широтах. Перша грань використовувалася для визначення часу влітку, друга грань - для визначення часу навесні та восени, 3 грань - для визначення часу взимку. Річний інтервал у висоті сонця для середніх широт більший, ніж для низьких. Отже різниця між 1 та 3 гранями більша, ніж між 4 та 6 гранями (рис. 2). 4 грань передбачалася для визначення часу влітку у низьких широтах, 5 - для весни та осені, 6 - для зими. Підтверджує думку про можливість визначення часу у двох широтних зонах 1 кількість кіл (годин) на гранях. Так кількість годин влітку більша у середніх широтах ($9 \cdot 1 = 8 \times 2 = 16$ (8 годин до полуночі та 8 годин після полуночі)). У низьких широтах триває менше. В усіх випадках верхнє коло використовувалося для палички. Імовірно, що гномон слугував для своєчасної зміни варти на башті.

У верхніх шарах заповнення башти виявлено латунну, покриту білим металом застібку (гудзик). У заповненні часто траплялися фрагменти кераміки доби бронзи. Серед них переважають уламки посуду катакомбної спільноти.

Сагайдак М.А., Сергєєва М.С.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Дослідження на київському Подолі у 1998 р.

Сагайдак М.А., Сергєєва М.С. Исследования на киевском Подоле в 1998 г. Работы велись по ул. Спасская 30, на пяти участках. Вскрыты основы некоторых построек. Кроме массового материала,

найдены фрагменты византийских амфор (почти треть керамики). Следует выделить фрагменты двух клаеноглиняных поливных блюд с геометрическим орнаментом и графити.

У серпні 1998 р. загін Подільської експедиції ІА НАНУ здійснював археологічні дослідження у зоні будівництва за адресою вул. Спасська, 30. Реально будівельний котлован охоплював значну частину кварталу, що його створено перехрещенням вулиць Спасської та Г. Сковороди з вул. Почайнинською. Обстежена площа складала 2260 м².

Культурні нашарування давньоруського часу фіксувалися в позначки близько 1.5 м від рівня сучасної денної поверхні, проте верхні горизонти були майже цілком знищі пізнішим будівництвом, що перешкоджало їх вивченю. Через це стаціонарні роботи провадились лише починаючи з глибини 2 м.

Стаціонарні роботи велися на п'яти ділянках, де було виявлено давньоруські об'єкти і речовий матеріал. Стратиграфічна ситуація на ділянці демонструвала звичайне для давньоруського Подолу чергування жилих культурних горизонтів і піщаних стерильних алювіальних прошарків - наслідків частих повенів. Досліджені горизонти датувалися часом від кінця XI до першої половини XIII ст.

У південному секторі будівельного котловану, на ділянці № 1, було виявлено відносно потужні давньоруські горизонти і залишки будівлі середини XII ст. у вигляді прямокутного у плані заповнення у ґрунті, 6-8 см завтовшки. Залишки конструкції стін споруди не збереглися. На площі вказаного об'єкту зафіксовано зольну пляму діаметром 0,8 м, облямовану кільцем обпаленої глини - зруйновану піч або вогнище. За станом збереження будівлі, можна констатувати, що вона була повністю знищена ще у давньоруські часи.

На ділянці № 2, яка розташувалась в 14 м на північний схід від ділянки № 1, зафіксовано майже повністю зруйнований пізнім будівництвом жилий горизонт першої половини XIII ст., але під ним нашарування мали слабку потужність і практично не містили речового матеріалу, що дозволяє вважати їх нежилими. З верхнім горизонтом пов'язані дві ями, заповнені залізними шлаками. Під горизонтом, у піску, виявлено неглибоку смугу світлого супіску, яка йшла у напрямку північний схід - південний захід. На нашу думку, це залишки шляху (відбиток кола). Таке трактування об'єкту не суперечить попереднім висновкам про нежилий характер ділянки до кінця XII - початку XIII ст.

На ділянці № 3, яка розташувалась у 18 м на північний захід від ділянки № 1, виявлено котлован підкліту будівлі кінця XII ст. і під ним - залишки наземної будівлі рубежу XI-XII ст., стовпової конструкції. Сліди печей в обох випадках були відсутні, що дозволяє припускати господарчий характер обох споруд. На ділянці № 3 також виявлено паркані огорожі садиби різних часів її існування, залишки легких стовпових споруд поблизу парканів, численні ями виробничого призначення, тощо.

Це одна садиба була зафіксована у 20 м від паркану огорожі садиби на ділянці № 3 (ділянка № 5). Тут досліджено заповнення у ґрунті підпрямокутної форми у плані, можливо залишки будівлі. На її площі, на відстані 1,5 м від північно-західної та північно-східної стін виявлено завал обпаленої глини із залишками конструкції печі (фрагменти черепиці та стінок), які лежали не *in situ*. Споруда датується першою половиною XIII ст.

Всі три садиби межували з незаселеним майданом, площа якого у межах будівельного котловану складала понад 1300 м².

Характерною рисою досліджені території є наявність великої кількості ям, які містили у своєму заповненні вапно, змішане з піском, а також лінз аналогічної структури у товщі культурного шару. Ці об'єкти було зафіксовано на рівні кількох стратиграфічних горизонтів на ділянках № 1 і 3. Вони можуть свідчити про характер діяльності мешканців двох садиб, які протягом тривалого часу (принаймні з кінця XI до середини - 2-ї половини XIII ст.) були пов'язані з виробництвом будівельних матеріалів, найімовірніше, для київського кам'яного будівництва. Відзначимо також наявність тут слідів металургійного виробництва (ями зі шлаками на ділянці № 2), проте вони фіксуються лише з початку XIII ст.

Про зв'язки мешканців цього району Подолу з торгівлею свідчить характер речового матеріалу, серед якого багато імпортної кераміки. Візантійські амфори складають майже третину

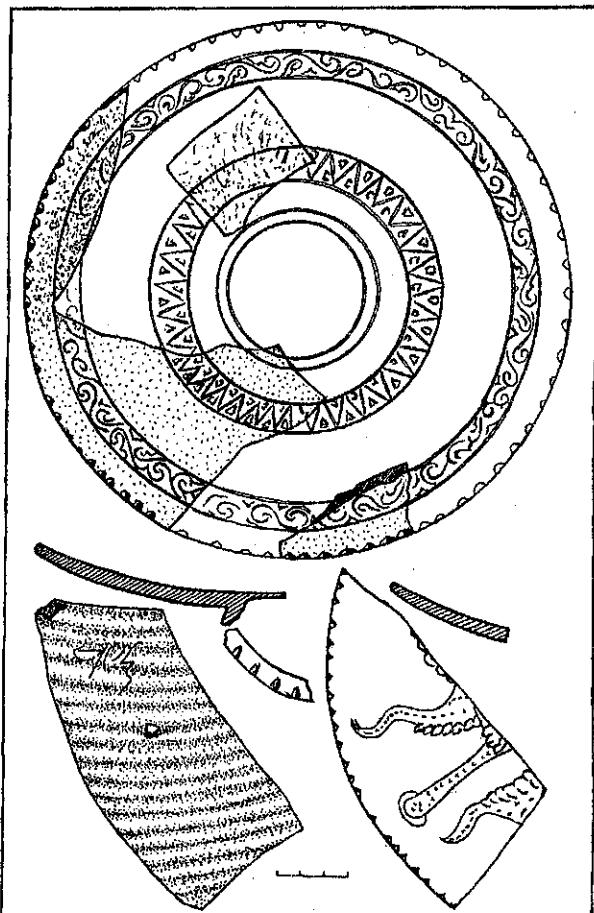

Рис. Фрагменти імпортної кераміки з ділянки № 5.

всього знайденого посуду. На ділянці № 5, у споруді першої половини XIII ст. було знайдено також фрагменти двох візантійських червоноглиняних полив'яних блюд з декором - графіто. Вони ідентичні за формою, тістом і розмірами (діаметр обох - 23 см) і відрізняються тільки характером орнаментації: в одному випадку це геометричний орнамент, в іншому, наймовірніше фігуративне зображення. Вінця обох екземплярів декоровані насічками (рис.).

Отже отримані дані дозволяють охарактеризувати діяльність мешканців кількох садиб узбережної частини Київського Подолу, їхню матеріальну культуру і побут і ліквідувати ще одну білу пляму на археологічній карті стародавнього Києва.

Скакун Н.Н.

Институт истории материальной культуры РАН, г. Санкт-Петербург

Новые данные о раскопках трипольского поселения Бодаки

Скакун Н.М. Нові дані про розкопки трипільського поселення **Бодаки**. Показані перші результати дослідження північно-східного поселення трипільської культури, яке розташоване на території сучасної Гернопільської обл. Керамічний комплекс дозволяє датувати поселення епохою розквіту Трипілля - етапом ВІІ. Розписана кераміка складає в ньому 78 % (амфори, кратери, грушоподібні посудини, кубки, миски, біночки орнаментовані спіралями, овалами, вічками, тонкими паралельними лініями). Серед кухонного посуду виділяються горщики, казани, миски, прикрашені

перлинами, вушками, штампованим орнаментом. Найбільш близькі аналогії є в матеріалах верхньодністровських поселеннях Трипілля. Особливістю кераміки з Бодаків є знахідки деяких форм схожих на посудини синхронних культур з сусідніх територій - лійчастих кубків, лендельської культури. Кераміка з домішками черепашок демонструє зв'язки з степовим світом. Ці аналогії і широке розповсюдження знайдено в волинського кременю свідчать про контакти західного регіону Трипілля як у межах самої культури, так і з культурами на суміжних територіях.

В епоху енеолита значительная часть Украины, Молдовы и Румынии входили в ареал культурной общности Кукутени-Триполье. Долголетние раскопки многочисленных ее памятников принесли богатейший материал, характеризующий различные стороны материальной и духовной жизни древнеземельского общества этого времени.

Интересные данные получены в ходе исследования трипольских объектов на Западной Волыни, где их появление фиксируется во второй половине периода ВІІ по периодизации Т.С. Пассек (А. Цинкаловский, Е.К. Черныш, Т.А. Попова, И.К. Свешников, Н. Пелещин, В. Конопля, Н.Н. Скакун). Одной из возможных причин миграции населения в этот регион, богатый залежами высококачественного кремня, являлись поиски его месторождений, поскольку кремень продолжал оставаться основным сырьем для орудий труда. Это обстоятельство наложило особый отпечаток на возникшие здесь поселения, отличавшихся большим числом кремневых находок.

Один из самых северо-западных пунктов Триполья - Бодаки, находится в 100 м от выходов кремня, на береговой террасе р.Горыни в Тернопольской области. Поселение площадью 1.3га было окружено с напольной стороны подковообразным рвом длиной 250 м, шириной и глубиной 2 м. Жилые комплексы в виде полуzemлянок и более сложных домов с углубленной нижней частью и глинобитной верхней, располагались двумя параллельными рядами, протянувшимися с севера на юг. Между ними находилось незастроенное пространство. В южной части поселения открыта двухкамерная гончарная печь со сводчатым перекрытием, возведенном на деревянном каркасе.

В результате раскопок получена большая коллекция керамики, найдены антропоморфные статуэтки, украшения, витиевые предметы, изделия из меди, но самым большим количеством представлены кремневые предметы. Еще до начала работ, несмотря на многочисленные сборы, вся поверхность памятника была буквально усеяна ими, что позволяло предполагать существование кремнеобрабатывающей мастерской. Она была открыта в северной не застроенной жилищами части поселения и представляла собой большую полуzemлянку (20 м²). Около очага на полу было расчищено скопление сработанных нуклеусов (46 экз.), и около 800 пластин и орудий труда, в том числе серия концевых скребков. Большинство инструментов не имеют следов использования в работе. Здесь же найдены кремневые отбойники, роговые отжимники и ретушеры. Рядом с полуzemлянкой находились хозяйственные дома, в которых отходы производства — мелкие отщепы и чешуйки лежали в спрессованном состоянии сплошным слоем, толщиной в 2 см. Высокое качество заготовок и орудий свидетельствуют о том, что расщепление кремня и его обработка производились мастерами-профессионалами. Найдки инструментов из волинского кремня в разных пунктах Триполья, далеко отстающих от его месторождений, а так же на памятниках соседних культур, свидетельствуют о широкомасшабных разработках этого сырья, специализации кремнеобрабатывающего производства и импорте его продукции. В других

жилицах орудия труда найдены в несравненно меньшем количестве и основная масса их, как показывает трасологический анализ, использовалась в работе.

Богатейший керамический комплекс позволяет датировать поселение эпохой расцвета Триполья — этапом ВІІ. Расписная керамика составляет в нем 78 %, амфоры, кратеры, грушевидные сосуды, кубки, миски, бинокли орнаментированы спиралью, овалами, глазками, тонкими параллельными линиями. Среди кухонной посуды выделяются горшки, котлы, миски, украшенные жемчужинами, ушками, штампованным орнаментом. Наиболее близкие аналогии имеются в материалах верхнеднестровских поселений Триполья. Особенностью керамики из Бодаков являются находки некоторых форм, похожих на сосуды одновременных культур сопредельных территорий — воронковидных кубков, ленделльской культуры. Керамика с ракушечной примесью демонстрирует связи со степным миром. Эти аналогии и широкое распространение орудий из волынского кремня свидетельствуют об активных контактах западного региона Триполья как внутри ареала самой культуры, так и с культурами на сопредельных территориях.

Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В.

Центр охорони та дослідження пам'яток археології, м. Полтава,

Інститут археології НАН України, м. Київ.

Охоронні розкопки пізньозарубинецького поселення у Більську

Супруненко А.Б., Терпиловский Р.В. Охоронні розкопки пізньозарубинецького поселення в Більське. Описується пізньозарубинецьке поселення, розташоване на території східної частини Більського городища скіфського часу - між с. Більськ і Холодівщиною в

урочищі Озеро. Прослежено остатки землянки, в якій були знайдені пізньозарубинецькі матеріали. Поселення знаходиться під с. Більськ і є першим зі знайдених в границях Большого укріплення Більського городища пам'ятниками римського часу (І-ІІ вв. н.е.).

Хоча територія Великого укріплення Більського городища скіфського часу досить добре обстежена в археологічному відношенні, все ж щороку на ній виявляються нові старожитності різних епох. Цікавою в цьому відношенні виявилася, зокрема, північно-західна частина городища, що лежить між с. Більськ та Холодівщиною в урочищі Озеро (Ставок). Мисоподібний виступ першої тераси лівого берега струмка Тарапунька - правої притоки р. Суха Грунь - висотою 13 м над рівнем заплави обмежений із заходу валами і ровом Великого укріплення, зі сходу і північного сходу - дорогою на с. Холодівщина та Саранчівка. Виявлене поселення займало край мисоподібної ділянки, тулилося до валу. За знахідками підрібненої кераміки його площа складає 1.9 га (150x130 м), хоча більшість знахідок концентрується на краю схилу. Біля північної межі пам'ятки, вдовж урвищного західного схилу на межі шосе були виявлені рештки споруди і господарської ями.

В розкопі площею 16 м² досліджено напівземлянкову споруду, більша частина якої знищена шляхом. Споруда, напевне, мала прямокутну форму з округленими кутами, її південно-західна стінка збереглась повністю - її довжина 2.75 м. Рівна долівка заглиблена на 0.45 м від сучасної поверхні (на 0.25 м у стародавній чорнозем). В заповненні котловану споруди (темний чорно-

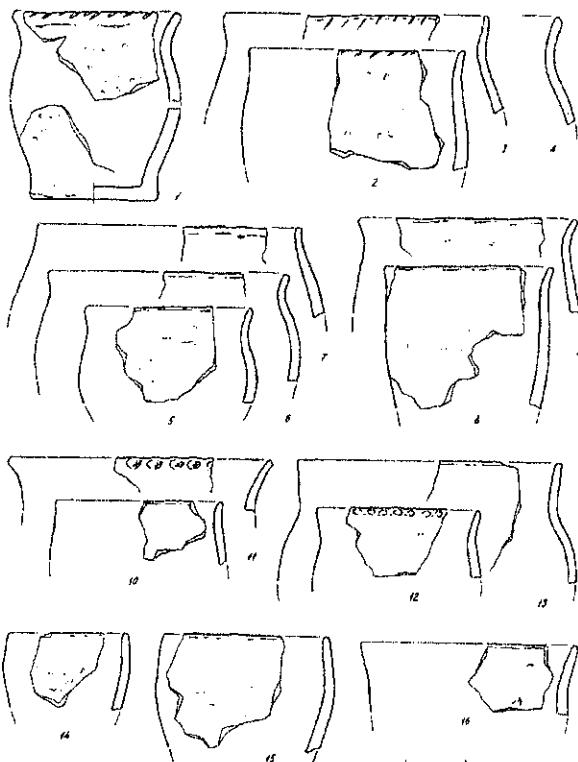

Рис. Керамічний комплекс

зем з включеннями попелу та вуглинок) виявлено понад 300 фрагментів ліпного посуду, шматки обмазки, понад 30 кісток тварин. Серед індивідуальних знахідок зазначимо уламок пісковикового точильця і фрагмент пряслиця з стінки амфори. Край південно-західної стінки помічені сліди зотлілої дошки довжиною 0.4 м і шириною 0.12 м. У південному кутку виявлене скупчення пічини у вигляді уламків товщиною 3-5 см - вірогідно, рештки обпалювального пристрою. У центральній частині південно-західної стінки знаходилася неглибока стовпова ямка. Це кілька стовпових ямок з рештками дерев'яних стовпчиків виявлено біля південно-східного кутка споруди. До житла із південного заходу примикала своєрідна «вимостка» з ущільнених фрагментів посуду, вуглинок і пічини розміром 0.8x0.24, втоптана у стародавній чорнозем на 0.05-0.1 м.

До південно-східної стінки житла примикала, а, можливо, його перерізала господарська яма 1. Вона мала підковальну в плані форму розміром 1.4x1.2 м і глибину 0.65 м від рівня сучасної поверхні (0.25 м від рівня стародавнього чорнозему). У її долівці виявлено стовпова ямка діаметром 0.3 м і глибину 0.32 м. У заповненні знайдено до 60 фрагментів ліпного посуду, більше десятка кісток тварин, два глиняні конічні грузил, уламок пряслиця з стінки амфори та знаряддя з рогу лося, а також залізна платівка з отвором.

Керамічний комплекс пам'ятки складається з ліпної чорнолощеної столової (22 фрагменти) і груболіпної, кухонної та тарної, кераміки (320 фрагментів) (рис.). Чорнолощена кераміка представлена уламками трьох високих мисок або ваз. Кухонний і тарний посуд виготовлений з грубого тіста з домішками пшениці. Тарна кераміка представлена уламками кількох корчаг з діаметром вінець 31-32 см, що утворюють два типи: опуклобокі з високими шийками та біконічні з невиділеною шийкою. Вінця корчаг прикрашені нарізками та вдавленнями.

Переважна більшість уламків є фрагментами груболіпних горщиців середніх розмірів, їхні вінця орнаментовані нарізками та вдавленнями менше ніж у половині випадків. За формою вони поділяються на сильно профільовані (опуклобокі з відігнутими чи прямими шийками) та слабо-профільовані (банко- чи тюльпаноподібні та з невиділеними шийками). Судячи за уламками «ребер», використовувалися і біконічні горщики, але впевнено визначити їх верхні частини важко. Площинками є мініатюрні горщики з діаметрами вінець 8-9 см та, очевидно, покришки або миски.

Наявність специфічної чорнолощеної кераміки і набір певних форм груболіпних горщиців дозволяють віднести поселення до кола пізньозарубинецьких пам'яток типу Картамишево 2 - Терновка 2. Деякі з них відомі як на схід (Березівка 2 на р. Ворскла), так і на південний захід (Іосипівка, Чернеччина на р. Оріл) від Більська.

Кістки тварин за визначенням О.П. Журавльова, належали свійським (бик, кінь, вівця, свиня та коза) та диким (олень, лось, кулан, кабан) тваринам.

Поселення біля с. Більська є першою з виявлених в межах Великого укріплення Більського городища пам'яткою ранньоримського часу (I-II ст. н.е.).

Терський С.В.

Історичний музей, м. Львів

Дослідження Поліської археологічної експедиції у басейні р. Стохід

TERSKY Sviatoslav. Explorations of Polis's archaeological expedition in Stokhid river basin. For the first time archaeological excavations took place in the North part of the Stokhid river basin. The main object of excavations was a complex of the archaeological monuments X-th-XVII-th cent., near village Thoboly which included hillfort, settlements, burials.

ТЕРСКИЙ Святослав. Исследования Полесской археологической экспедиции в бассейне р. Стохид. Впервые археологически исследовалось нижнее течение р. Стохид в пределах Камень-Каширского и Любешовского районов Волынской области. Раскопками, проведенными на комплексе памятников X-XVII вв. (городище, поселения, могильник) у с. Тоболы, вскрыты сооружения XI в. и безинвентарные погребения позднего средневековья

Протягом липня 1998 р. археологічний загін в складі експедиції ПВНЦ "Славія-98" досліджував комплекс археологічних пам'яток в ур. "Гори" неподалік с. Тоболи Камінь-Каширського р-ну Волинської області, виявлених навесні 1998 р. місцевим краєзнавцем, головою Тоболівської сільради, Костянтином Борбичем та Григорієм Охріменком. Спонсорську допомогу експедиції надавало КСП "Росія" (Голова - Василь Олександрович Приходько).

За попередніми даними комплекс складається з городища-сховища, головного ремісничого посаду, та поселень округи. Перелічені пам'ятки розташовані за 3-4 км східніше с. Тоболи в долині р. Стохиду, на його лівому березі неподалік впадіння лівобережних та правобережних приток. Городище типу притулку розташоване на підвищенню західному мисі острова. Його майданчик, округлої в плані форми, діаметром близько 80 м, оточений по периметру земляно-

піданим валом. Гребінь валу пошкоджений окопами австро-німецької армії періоду Першої світової війни. Із західного боку, де глибоке русло лівобережної притоки р. Стоходу відриту наближається до острова, вал на ділянці довжиною до 30 м відсутній. Можливо, це є наслідком облаштування на майданчику городища артилерійської позиції. В насипу валу зібрано численні гальзи та окремі крем'яні знаряддя кам'яної доби (за визначенням проф. Л. Залізняка). Із східного боку городище відокремлене від решти острова пониженою та заболоченою ділянкою, на якій влаштовано 7 ровів-перекопів, що повинні були служити додатковою перешкодою з напільній сторони. Неукріплений посад городка розмірами 130x145 м займав решту острова.

Рятівні розкопки проводилися на головному посаді городка, де за переказами, було давнє місцерозташування с. Старі Червиця, а на його найвищій точці по центру південного мису знаходилася церква. На всій території посаду присутні найбільш гумусовані ґрунти в околиці. З цієї причини територія посаду підлягала багаторічній оранџі та цього року планувалась під розподілення серед впливових мешканців с. Тоболи. Внаслідок попередньої оранжи плугом зазнали руйнування декілька пізньосередньовічних поховань у північній частині посаду, де було закладено Розкоп 1.

Товщина культурного шару тут та у південній частині посаду, де закладено Розкоп 2, досягає 1.0-1.5 м.

На північному розкопі розкрито 8 практично безінвентарних поховань, орієнтованих головами на захід, що залягали на глибині 0.35-0.8 м поверх заглиблених споруд XI-початку XII ст. Більшість скелетів були задовільної збереженості і належали дітям та підліткам.

Згадані споруди, які фіксувались з глибини 0.5-0.8 м, мали виробничий характер. Найбільша з цих споруд мала прямокутний котлован, площею близько 14 м². Вхід до неї був влаштований через невеликий тамбур з боку річки. Поруч знаходилася циліндрична господарська яма діаметром 1 м та вісімкоподібна в плані яма. Судачи із значної кількості виробничого інвентарю (4 залізні шила (рис. 8,9), т. зв. "коњики-лошила"), присутності пластів вапна на доляках, зроблено попередній висновок про належність цих споруд до чинбарського виробництва.

На північному розкопі досліджено заглиблене прямокутне житло площею близько 16 м².

Керамічний матеріал із заповнення споруд хронологічно єдиний. Він представлений гончарними опуклобокими горщицями, ліпними мисками. Привертає увагу стінка білоглиняній грубостінної амфори діаметром понад 40 см (рис., 1). Два виступаючі трикутні в перерізі валики, прикрашені нарізами прийнято вважати прикладом північно-західних, поморських, в нашому

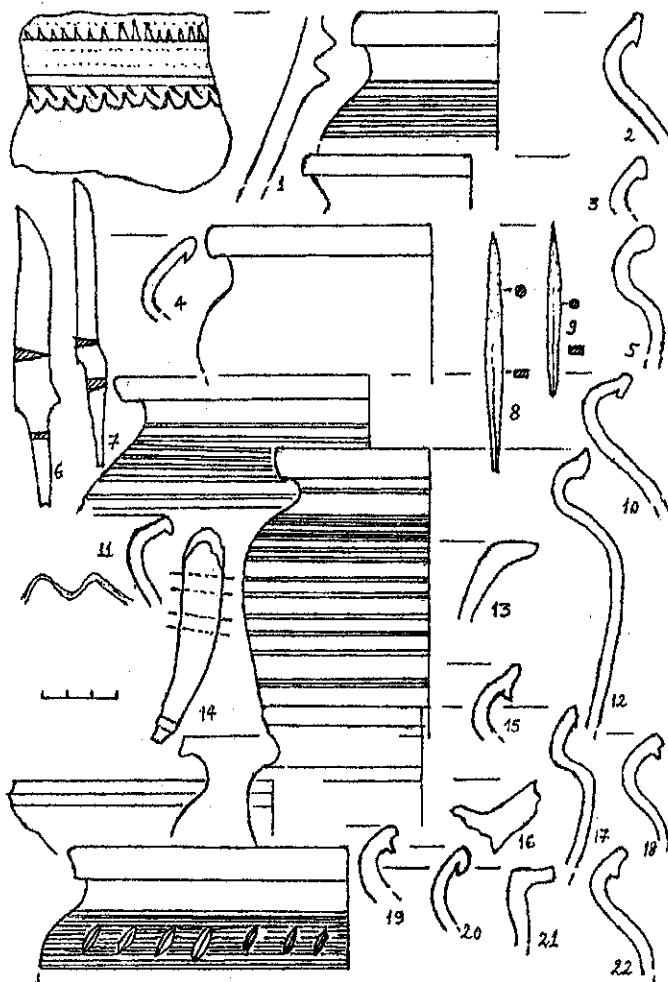

Рис. Матеріал з заповнення споруди 1. 1-5, 10-12, 15-20, 22 - гончарна кераміка XI-нач.XII ст.; 13, 21 - ліпна кераміка XI ст.; 4-9 - залиш; 14 - кістка.

випадку - мазовецьких впливів. Серед предметів, належних дружинникам два залізні вістря стріл: бронебійне та втульчате; верхня половина рогового псалія, яка завершується горизонтально обрізаним кінцем з потовщенням: його поверхня зашліфована, псалій розламався у місці, де знаходився другий отвір (рис., 14): сагайдачна петля типу, поширеного на Волині (Чемерин, Гліснеськ).

Серед предметів побуту, виявлених у заповненні споруд, - бронзовий рибальський гачок, рибальська острога, кресала, ножі, фрагмент леза сокири, біконічне пряслице виготовлене з темнорожевого овруцького шиферу діаметром 29 мм, діаметр отвору 11 мм, висота 13 мм, діаметр увігнутих площин - 22 мм. За формою пряслице нагадує ранні зразки. Недосконала форма свідчить про ручний токарний верстат.

Розвідковими роботами досліджувались поселення округи, що знаходилися на підвищеннях у заплаві в околицях городища в урочищах "Лука", "Вирок" та "Острів".

Терський С.В.

Історичний музей, м. Львів

Рятівні дослідження на території літописного Лучеська

TERS'KYI Sviatoslav. Rescuing archaeological explorations on the territory of ancient Luches'k Volhynia archaeological expedition investigate three modern foundation trench on the territory of ancient Luches'k. At the first archaeological Investigations defensive bank (XIII-th-XVII-th cent.) on the territory of the suburb "Pomostychi". In this place was discovered synchronous wooden constructions.

Терський С.В. Спасательные раскопки на территории летописного Луческа. Исследовано три котлована в пределах средневекового города. На предметы Помостичи впервые археологически зафиксирован и исследован в разрезе строительства дороги, вал XIII-XVII вв., а также сооружения XIII-XX вв. в его теле и с его внутренней стороны.

Волинська археологічна експедиція Львівського Історичного музею у співпраці з Луцьким державним історико-культурним заповідником "Старе місто" (В. Семенюк) та Волинським обласним краєзнавчим музеєм (Ю. Мазурик) протягом травня-жовтня 1998 р. продовжувала спостереження за земляними роботами та рятівні розкопки на території новобудов у межах давніх посадських районів літописного Лучеська у м. Луцьк Волинської обл.

Виявлено чергове знищенння культурного шару новобудовами на території історичної Святої гори (тепер вул. О.Гаврилюка), про що подано інформацію у пресу. Обстежено ряд котлованів.

Біля підніжжя укріпень Окольного замку Лучеська, на території підвищеної заплавної ділянки лівого берега засипаного в даний момент рукава р. Стир - Глушця, північніше давнього монастиря шаріток, був відкритий на глибину понад 1 м до рівня давньої поверхні заплави та засипаний піском котлован під господарську будівлю площею близько 200 м². В процесі спостереження за земляними роботами було зафіксовано рештки неглибоких цегляних фундаментів будівель XVIII-XIX ст. Культурний шар

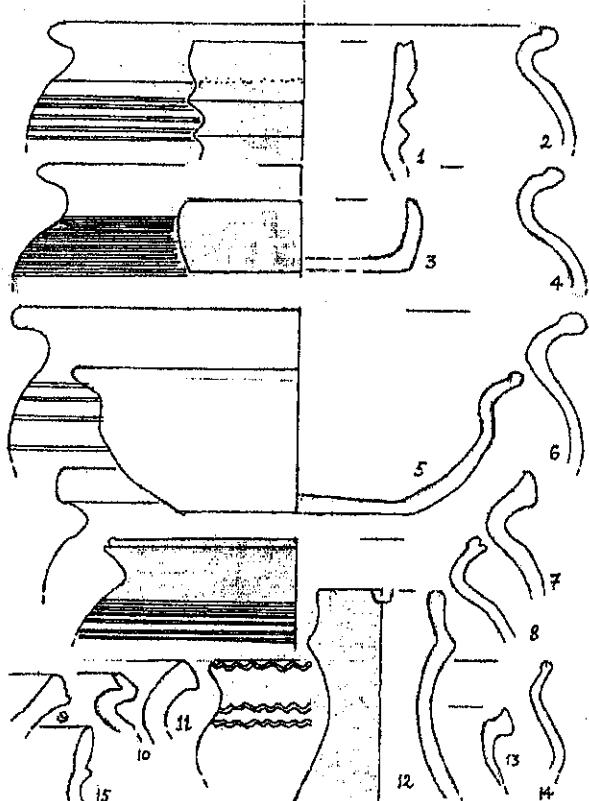

Рис. Кераміка: XIII ст. із заповнення споруд при валі (1-6), у корпусі валу (7-11); XV-XVII ст. із споруд на валі (12-14).

насичений кістками тварин, шматками гончарного та скляного посуду XVII-XIX ст. (країці зразки передані на збереження у фонди Лудського історико-культурного заповідника). Серед індивідуальних знахідок слід згадати фрагмент двостороннього рогового гребеня.

У котловані під прибудову з півдня до споруд Обласного банку по вул. Градний узвіз (колишня Воєводська) материк простежений на глибині до 1 м. Виразних давньоісторичних артефактів тут не зафіковано.

Рятівні розкопки було проведено на території давнього передмістя Помостичі.

В урочищі "Свята гора", у котловані під будівництво житлового будинку по вул. О. Гаврилюка, де культурний шар досягав потужності 1.5 м, зібрано гончарну кераміку X-XIX ст.

Поблизу від прибудови до буд. № 16 по вул. Горського, де у 1997 р. автором зафіковано споруди другої половини XIII ст. "Волиньавтодором" на замовлення міськвиконкому у травні-червні велися земляні роботи з метою влаштування проїзду від вул. Кривий вал (колишня 1 Травня), яка пролягає по дну давнього рову, що захищав середньовічне передмістя Лучеська з напільнної сторони.

Згідно проекту передбачалося понизити рівень дороги на 0.5-1.0 м. Культурний шар на цій ділянці залягає до глибини 1.5 м від сучасної поверхні. У верхніх шарах до глибини 0.5 м від сучасної поверхні залягали рештки кам'яного мощення дороги, очевидно, кінця XIX - пішої половини XX ст., які перекривали рештки валу, знівелованого, як це зафіковано на планах міста, протягом другої половини XIX ст.

Ширина основи валу - близько 30 м. Підошва валу від сторони рову являла собою вертикальну стінку висотою 3 м. В насипу валу звідка трапляється кераміка XI ст. Ступінчаста конструкція насипу зафікована на напільному схилі. В тілі валу нижче місцерозташування требеня знаходилася споруда типу кліті, в заповненні якої зібрано керамічний матеріал кінця XIII-XIV ст. (рис., 7-11).

З тильної сторони безпосередньо до валу прилягав культурний шар з рештками наземних споруд XIII ст., який безпосередньо залягав під напластиуваннями XX ст. Він являє собою чорний гумус насичений уламками кераміки та поодинокими шматками залізного шлаку. Привертають увагу придонні частини посуду із слідами залізної руди. В одному випадку зафіковано залізисту шлакоподібну суміш (від кризи?), що прикипіла до стінки посуду зсередини. Аналогічний спосіб виплавляння заліза у керамічному посуді для другої половини XIII ст. відомий у Лучеську на Гнідаві, на дитинці Пересопниці та на інших пам'ятках цього часу.

Досліджуваний вал, як свідчать археологічні дослідження 1997-1998 рр., був споруджений для захисту передмістя Помостичі, яке активно розвивалось у другій половині XIII ст. На початку XVII ст. оборонні укріплення тут добудовувались. Іх занепад припав на кінець XVIII ст., коли після приєдання Волині до Росії, територія валу була віддана під забудову. Цей процес поступової нівеліації валу фіксується двома заглибленими спорудами кінця XVIII ст. одна з яких перебудовувалася у середині XIX ст.

Культурний шар з тильної сторони валу перерізали: сміттєва яма XVII ст., заповнена суглинком, на дні якої зібрано уламки сірогощеної керамічного посуду, та сміттєва яма середини ХХ ст., цільно заповнена скляним та металевим посудом. На аптечному посуді - рельєфні написи на ідіш, польською та українською мовами ("Аптекоуправління України").

Тур В.Г.

Кримский филиал Института археологии НАНУ, г. Симферополь

Археологические исследования средневекового христианского храма на горе Сююрю-Кая (Карадаг)

Тур В.Г. Археологічні дослідження середньовічного християнського храму на горі Сююрю-Кая (Карадаг). У 1998 р. розпочаті охоронні археологічні дослідження середньовічного християнського храму на східному схилі гори Сююрю-Кая. Він, вірогідно, був центром середньовічного поселення, або великого монастирського комплексу. Фундаменти будівель, провали колодязів і фрагменти середньовічних водопостачальних систем чітко простежуються на схилі гори. Дослідження

культурного шару періоду руйнування пам'ятки дозволяють зробити висновки про час припинення його функціонування. Фрагменти керамічних посудин, виявленіх поверх щільного шару черепиці, відносяться до XV - XVI вв. Це точніше час руйнування датує анахідка монет Кримського ханства, які карбувалися у 992 р. Х. (1583 р.Р.Х.). Якісьслів пожежі при розкопках не виявлено. Будівля була занедбана не пізніше кінця XVI ст. і руйнувалася під дією природних сил.

Карадагский горный массив, широко известный как уникальный памятник природы, длительное время оставался практически не исследованным в археологическом отношении. Между тем, этот регион, богатый природными ресурсами и источниками воды, находящийся между

крупными средневековыми центрами Судея и Кафа, не мог остаться без внимания древних поселенцев.

В 1998 г. начаты охранные археологические исследования средневекового христианского храма на восточном склоне горы Сююро-Кая, являвшийся, вероятно, центром средневекового поселения либо крупного монастырского комплекса. Фундаменты построек, провалы колодцев и фрагменты средневековых водопроводных систем, затянутые дерном и заросшие кустарником, еще четко прослеживаются на всем склоне горы.

На карте Крымского побережья, опубликованной П. Кеппеном в 1836 г., на восточном склоне горы Сююро-Кая обозначены руины заброшенного поселения Карадаг с "армянской церковью" в центре [3]. О существовании развалин деревни Карадаг и источнике упоминает еще в 1793-1794 гг. академик Г.С. Паллас [7, с.208]. До 1956 г. здесь еще были видны руины стен церкви (или часовни), которые впоследствии, по словам местных жителей, были разобраны на строительные материалы. Около одной из стен сохранился пилон, увенчанный капителью с резным орнаментом. Не исключено, что именно эта капитель нами обнаружена в 10 м к северу от храма. Вырубленная из цельного блока в форме квадрата, она с двух сторон обтесана под углом и украшена врезным орнаментом. В центре храма, поверх поздней засыпи, лежит не менее массивное основание колонны с отверстиями для крепления, залитыми свинцом.

В ходе раскопок был расчищен шурф, выкопанный злоумышленниками в алтарной части южной апсиды на глубину 1.2 м в 1995 г. и проведены работы на площади 210 м² (рис.). Глубина изученного культурного слоя, до уровня естественного разрушения храма, колеблется от 0.1 до 1.0 м. При этом, до согласования с администрацией заповедника, были сохранены многолетние растения укоренившиеся на руинах храма. Это заставило ограничиться исследованием южной стены постройки, трех апсид и прилегающей с юга и востока небольшой территории.

Здание трехнефного храма, в плане имеет прямоугольную форму длиной 12 м и шириной 8.1 м. Церковь ориентирована апсидами строго на восток. Стены сложены из известковом растворе из дикого камня сланцевых, песчаниковых и иных местных пород. При исследовании обнаружены стороны кладки на

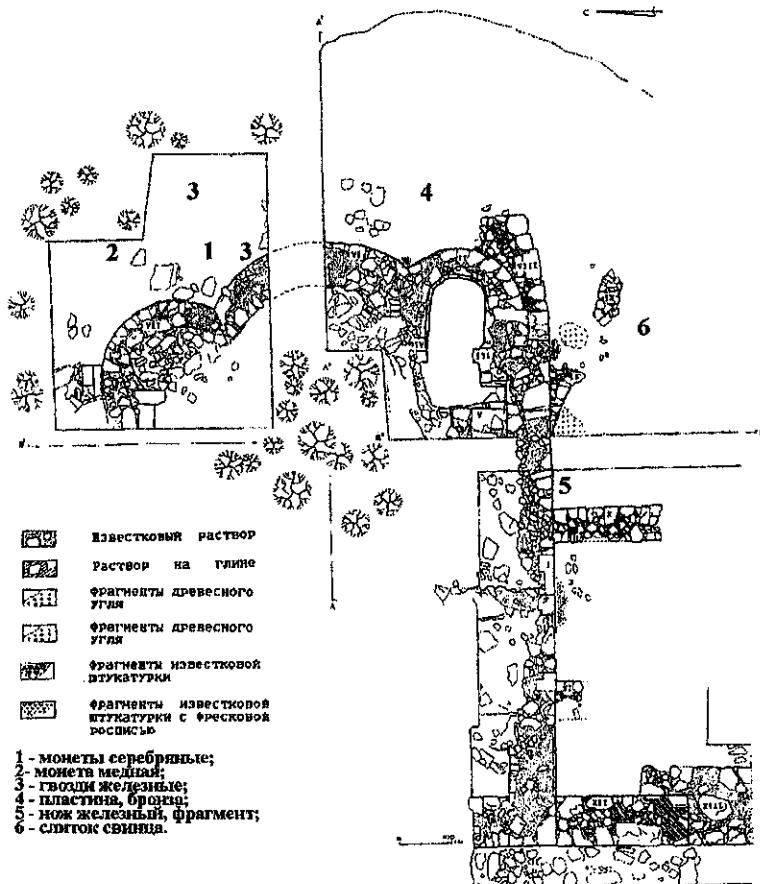

Рис. План средневекового христианского храма на восточном склоне горы Сююро-Кая (Карадаг)

небольшие фрагменты известковой штукатурки сохранившейся с внешней стороны кладки на стыке центральной и южной апсиды.

Южная стена храма (кладка I) шириной 0.9 м сохранилась на высоту от 0.5 до 0.9 м выше уровня слоя естественного разрушения. Внешний и внутренний панцири сложены из сравнительно крупных и тщательно подогнанных камней, а забутовка выполнена мелким камнем и щебнем на известковом растворе. В юго-восточной части, около основания южной абсиды, стена образует прямоугольный выступ шириной 0.4 м. Аналогичный выступ имеется и в северо-восточной части перед северной абсидой.

В кладке I обнаружен дверной проем шириной 1.1 м. Ограничивающие вход прямоугольные блоки известняка и песчаника тщательно обработаны. По краям имеются отверстия для крепления двери. Проем, предположительно, перекрывался аркой, так как рядом находились обработанные камни ракушечника соответствующей конфигурации. Справа от дверного проема обнаружены мелкие фрагменты фресковой росписи выполненной по известковой штукатурке. Фон росписи светло-желтого, светло-коричневого, светлого оранжево-коричневого и багрового оттенков. Рисунок по указанному фону выполнялся сине-зеленой, темно-коричневой и голубовато-серой краской. Отдельные элементы подчеркивались тонкими линиями белого или темного голубовато-серого цветов.

При расчистке щурфа появилась возможность частично изучить с внутренней стороны помещения стену I. На расстоянии 8 м. от абсиды в связке с кладкой I имеется выступающий цоколь пилона (III), где крупные каменные блоки тщательно обработаны и подогнаны друг к другу. Южный неф перегорожен перпендикулярной каменной кладкой V примыкающей, но не связанной с кладкой I и сложенной также из местных пород камня на известковом растворе. Кладка V сохранилась на 0.5 м ниже современной дневной поверхности и является результатом поздней перестройки. К сожалению, разрушение культурного слоя грабителями на данном участке, не позволяет пока установить время перестройки.

С восточной стороны постройки выявлены три эллипсовидные абсиды - II, VI, VII (рис.). Они построены единовременно, что четко прослеживается по связке кладок. Центральная - имеет внешний радиус 2.8 м, северная - 1.6 м, южная - 1.3 м Толщина кладок абсид: центральной - 0.8 м, южной и западной - 0.5 м. Центральная и северная абсиды сохранились хуже южной из-за сползания кладки по кругому склону холма. В процессе исследований они открыты с наружной стороны до уровня слоя естественного разрушения на глубину 0.6 м от уровня современной дневной поверхности. За исключением южной абсиды, остальные, с внутренней стороны защищены на высоту до 10 см. Внутри помещения, вдоль кладки южной абсиды на глубине 1.1 м от уровня современной дневной поверхности, имеется выступ фундамента шириной 0.1 м. С наружной стороны южная абсида была укреплена кладкой VIII, сложенной из местного необработанного камня на глине. Фрагмент кладки сохранился на высоту от 10 до 25 см, длиной 2.0 м и шириной до 1.0 м. Первоначальную толщину стены установить не представляется возможным. Кладка имеет внешний панцирь из крупных блоков и внутреннюю забутовку.

С южной стороны к стене I перпендикулярно примыкают кладки X и XI, а под углом 45° изгибающаяся кладка IX. Они сохранились также на высоту всего до 10-15 см и сложены из необработанного местного камня на глине. Ширина кладок X и XI - 0.7 м, IX - 0.4 м. Кладка X сохранилась на участке длиной 1.1 м, XI - 0.6 м, IX - 3.4 м. Функциональное назначение указанных стен пока не выяснено. Не исключено, что это фрагменты поздних пристроек либо, что более вероятно, контрфорсов южной стены. Строительство кладок VIII, IX, X и XI относится к времени непосредственно предшествующему запустению и разрушению храма, т.к. сложены без фундамента на грунте засыпанному сползшей черепицей. Около кладки IX, поверх слоя упавшей черепицы, прослеживаются два тонких слоя прокаленной почвы с примесью древесных углей. Археологического материала, за исключением нескольких фрагментов костей животных, в этих слоях не обнаружено, что позволяет предположить здесь остатки костров горевших во время или после естественного разрушения храма.

В юго-западной части раскопа на расстоянии 2.4 м от кладки I обнаружено основание разрушенной кладки XIII шириной 1.6 м, перпендикулярной южной стене храма. Она также сложена из необработанного местного камня на известковом растворе, имеет внешние панцири из крупных блоков и забутовку. Поверх основания кладки XIII построена более поздняя стена XII, примыкающая к южной стене храма и как бы являющаяся продолжением западной стены. Ее толщина, как и западной стены церкви, 1.0 м. Однако, в отличие от нее, сложена на глине. В растворе встречаются фрагменты известки. Внешний и внутренний панцири кладки XII сложены из крупных, тщательно подогнанных блоков. Стена сохранилась на участке 2,6 м. Можно предположить, что кладка XII перекрывала ранее имевшийся проем между стенами I и XIII.

Культурный слой на всей площади раскопа исследован до уровня времени разрушения храма, четко обозначенного фрагментами черепицы - каллиптеры, завалом камня и известковым раствором. В числе археологических находок в грунте, перекрывающем слой черепицы, фраг-

менты кувшинов и тарелок оранжевой, реже красной глины. Вся черепица и доминирующее число фрагментов сосудов - оранжевой глины, что позволяет предположить наличие местного центра гончарного производства. Фрагменты красноглиняных сосудов, преобладающие, например, в позднесредневековых слоях Судака, здесь являются редкостью.

Поливная керамика представлена фрагментами тарелок и реже кувшинов. Среди них широкогорлый плоскодонный кувшин с ручкой, укрепленной у венчика, желтой поливы, украшенный продольными линиями и конусообразный сосуд с узкой горловиной без поливы. Внутренняя поверхность обоних сосудов глазурована. Найден небольшой фрагмент зеленого поливного кувшина с отверстием для носика. Поливные миски и чаши имеют кольцевой поддон диаметром от 5 до 10 см и форму типа пиалы с постепенно закругляющимися стенками либо переходящими в верхней части в вертикальный бортик. Венчики ярко не выражены или выглядят в виде небольшого выпуклого закругления. Исключение составляет поддон тарелки диаметром 28 см. Цветовая гамма поливы ограничена желтыми, зелеными и светло-коричневыми тонами. Миски и чаши украшены врезными геометрическими и растительными орнаментами темно-зеленого и коричневого цветов.

Обнаруженная керамика характерна для XV - XVI вв. Исключение составляют только несколько мелких фрагментов поливных сосудов, украшенные узором типа "сеточки" и "цветка" коричневого цвета по желтому фону, которые могут относиться к XIV вв. и не исключено, что попали в поздний слой в результате эрозии почвы [4.19, 25; 5.21].

Не оставляет сомнения в датировке обнаруженной керамики и в целом культурного слоя, находка кладового характера 11 серебряных монет датируемых 992 годом X. [5, табл.7]¹. Все монеты обнаружены в одном месте около северной апсида в завале черепицы сползшей кровли. Еще одна медная монета, предположительно относящаяся к XVIII в. была обнаружена в северной части раскопа, на краю склона в слое дерна².

Среди изделий из металла, на различных участках около стен храма, в слое черепицы, обнаружены железные гвозди, фрагменты железного лезвия ножа, подковы, бронзовой пластинки и небольшой слиток свинца со следами рубки. Архитектурные детали найденные при раскопках представлены семью тщательно обработанными блоками из ракушечника и известняка.

Первый этап археологических исследований христианского храма на восточном склоне горы Сююро-Кая еще не позволяет в полном объеме дать исчерпывающую характеристику памятнику. Однако, опираясь на скромные материалы, полученные в процессе работ, мы можем констатировать, что трехнефный храм вероятно являлся центральным культовым сооружением средневекового поселка Карадаг.

Трактовка П. Кеппеном памятника, как "армянской церкви" пока не нашла подтверждения, т.к. в данном строении не прослеживается особенностей армянской церковной архитектуры. Прямоугольная планировка, а главное, три апсиды, выступающие четкими полукружьями с внешней восточной стороны здания, говорят об обратном [8, с.51-52]. Подобный архитектурный стиль характерен для византийских традиций, широко распространен в средневековой Таврике и имеет множество близких аналогов в Херсонесе, Горном и Южнобережном Крыму [4, с.34; 9, с.229-252].

П.Кеппен указывает на близкую к равностороннему четырехугольнику планировку церкви, армянские надписи на камнях и в алтарной части [2, с.17, 20]. Пока, при исследованиях 1998 г. ничего подобного не обнаружено. Не исключено, что плиты с надписями были использованы на стройматериалы в 1956 г. Мы можем лишь предположить, что на позднем этапе, сохранившийся и подвергшийся меньшим разрушениям южный неф, мог использоваться в качестве часовни местной армянской общиной. Единственным слабым основанием для подобной гипотезы можно считать следы позднего ремонта южной стены храма. Одновременно, нельзя исключать, что исследуемый нами храм является не тем памятником, на который указывал П. Кеппен.

Исследования культурного слоя периода разрушения памятника, позволяют сделать выводы о времени прекращения его функционирования. Фрагменты керамических сосудов обнаруженных поверх плотного слоя черепицы, относятся к XV - XVI вв. [1; 6]. Еще точнее время разрушения датирует находка монет Крымского ханства, отчеканенных в 992 г. X. (1583 г. Р.Х.). Каких-либо следов пожара при раскопках не обнаружено. Поэтому напрашивается единственный вывод, что здание было заброшено не позднее конца XVI в. и разрушалось под воздействием природных сил.

¹ Монеты и иные предметы из металла обнаружены с помощью металлоискателя "Shtctrum XLT" фирмы White's Electronics (VK) LTD.

² Монеты исследованы и датированы к.ист. наук В.А.Сидоренко, которому, пользуясь случаем, приношу благодарность.

Если учесть религиозность средневекового населения, то не совсем ясно, почему крупное, по средневековым меркам Таврики, культовое здание, расположенное в центре поселения, неожиданно оказалось заброшенным прихожанами. Причем, незадолго перед разрушением, южная и восточная стены заботливо укреплялись подпорными стенками. В 1793 г., по упоминанию П.С. Палласа на месте поселка были только руины [6, с.208]. Если допустить, что запустение храма и поселения связано с исходом христиан в 1778 г., то вызывает сомнение, что 15 лет оказалось достаточно для разрушения капитальных каменных строений. Более того, указанные монеты 1583 г. находились уже в слое упавшей черепицы, т.е. попали туда во время интенсивного разрушения памятника. Единственная монета, предположительно относящаяся к XVIII в., находилась значительно выше в слое дерна. Предполагая причины, по которым был заброшен жителями поселок и соответственно храм, мы предварительно можем выдвинуть две гипотезы. Это могло быть связано с вторжением ногайских орд в 1523 г., либо с вооруженным конфликтом крымского хана Мухаммеда-Гирея II Жирного с турецкими властями в 1584 г., т.к. основные события разыгрывались в окрестностях Кафы.

Література

1. Иванов А.В., Савеля О.Я., Филиппенко А.А. Комплекс поливной керамики Средневекового Кадыкоя // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X - XVIII вв. По материалам поливной керамики. - Симферополь, 1998. С.108-112.
2. Кеппен П. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. Крымский сборник. - СПб., 1837. - 411 с.
3. Карта Южного Крыма с указателем. (Приложение к Крымскому сборнику П.Кеппена). - СПб., 1836. Лист II, ч.8.
4. Мыц В.Л. Укрепления Таврики X-XV вв. - К.: Наукова думка, 1991. - 164 с.
5. Отчет Карадагского отряда Судакской археологической экспедиции КФ ИА НАН Украины. 1998 г. Архив Крымского филиала Института археологии НАН Украины.
6. Паршина Е.А. Средневековая керамика Южной Таврики // Феодальная Таврика. - К.: Наукова думка, 1974. С. 56 - 93.
7. Путешествие по Крыму в 1793 и 1794 годах академика П.С.Палласа (перевод с немецкого) // ЗООИД. - Одесса, 1881. Т. XII. С.62-208.
8. Шуази О. История архитектуры. В 2 томах. - М.: изд-во Всесоюзной академии архитектуры, 1937. Т.2. - 694 с.
9. Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес (XII - XIV вв.) // МИА N 17. - М.-Л.: Изд-во АН СССР. - 255 с.

Цвек О.В.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Нові дослідження багатошарового поселення східнотринільської культури

Березівка на Південному Бузі

Цвек О.В. Новые исследования многослойного поселения восточнотрипольской культуры Березовка на Южном Буге. Поселение располагается в двух километрах от северо-западной окраины с. Березовка Гайворонского района Кировоградской обл. Площадь поселения около 10 га. Раскопками выявлены одно- и двухэтажные наземные глинобитные дома, углубленные жилища и

хозяйственные ямы. Все слои поселения Березовка относятся к этапу VI Триполья по периодизации Т.С. Пасек. Основным периодом существования памятника на Западе соответствуют поселения этапа Сис A₃ начала Сис A₄ по периодизация В. Думитреску. Предварительная абсолютная дата памятника 3600-3500 гг. до н.э. по традиционной хронологии.

В двух километрах від північно-західної околії села Березівка Гайворонського району Кіровоградської області на плато високого лівого берега річки Південний Буг розташоване багатошарове поселення східнотрипольської культури. Відкрите воно В.М. Даниленко. З 1962 по 1965 рр. досліджувалось експедицією Одеського державного університету під керівництвом В.П. Цибескова. З 1989 р. і по сьогоднішній день охоронні розкопки пам'ятки проводить експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом О.В. Цвек.

Площа поселення близько 10 га. Розкопками виявлено одно- та двоповерхові наземні глинобитні будинки, поглиблені житла та господарські ями.

Керамічний комплекс представлений посудом, прикрашеним поглибленим орнаментом (рис., 4), рустом (рис., 7) та розписом після випалу (рис., 6). Останній є імпортом з поселень кукутенської культури. В орнаментальних композиціях кераміки з поглибленим орнаментом, яка переважає на поселенні, поєднуються канелюри, зубчатий штамп та поглиблені лінії. Іноді поглиблений орнамент доповнювався фарбуванням після випалу червоною або білою пастою. На Березівці

Рис. Керамічні вироби та знаряддя праці з Березівки.

щами, що близькі за конструкцією будинкам культури Болград-Алдень. Тут також зустрічається посуд, в орнаменті якого чергуються заlossenі та матові зони — елемент декора, котрий характерний для вищезгаданої культури. Близькі за формою та технікою орнаментування і посудини, прикрашені рустом. На пам'ятках південнобугського локального варіанту східнотрипільської культури, до яких відноситься поселення біля Березівки, знайдені багатогранні посудини, переносні вітварі, аналогії яким також знаходимо в матеріалах культури Болград-Алдень. В цей же період відмічені контакти вищезгаданої культури з кукутенським поселенням Русешти Ной (Молдова), котрі документують знахідки п'яти-і шестигранних посудин, круглий столик-вітвар на ніжках та інші знахідки [Маркевич, 1970, 56-58].

Вплив низькодунайського кола культур періоду енеоліту знайшов відображення у світогляді мешканців Березівського і близьких йому поселень. Найпоширеніший в їх середовищі був культ місяця та змії в різноманітних його варіантах. Свідченням поклоніння змії є переносні вітварі (рис., 2), пластика (рис., 5), амулети та посуд зі складним космогонічним орнаментом, в композиціях якого присутній її образ (рис., 1-4). Цікавою знахідкою є посудина, в декорі якої відображена ідея найдавнішого місячно-сонячного календаря (рис., 3).

В найранішому шарі Березівського поселення знайдено стилізовану так звану "скрипічну" фігурку, яка, мабуть, являється імпортом з пам'яток гумельницького кола. До більш пізніх шарів (II-III) відноситься антропоморфна пластика, що зображає жінку в позі оранти. Analogії цим статуеткам знаходимо в матеріалах культури Стойкань-Алдень-Болград [Dragomir, 1996, s.207 Fig.6,2; Субботин, 1976, с.21-36].

Модель печі, що виявлена на досліджуваному поселенні, свідчить, що його мешканці практикували певні ритуали, пов'язані з печами. Існування подібних обрядів характерно для культур дунайського кола, де ми їй знаходимо аналогію унікальній моделі з Березівки [Ніколов, 1990, 33, рис., 2; Овчинников, 1994, 141-151].

В матеріалах багатошарового поселення Березівка простежуються найраніші сліди взаємозв'язку носіїв східнотрипільської культури з населенням Попруття та Подністров'я. В нижньому шарі цієї пам'ятки зустрінуті фрагменти імпортних посудин кукутенської культури. У другому шарі знайдені фрагменти, які можна синхронізувати з Ізвоаром II-Іаб [Цыбесков, 1971, 187-192]. В четвертому шарі присутня кераміка, що аналогічна за розписом посуду з пам'яток типу Ізвоар II-2, Хебешеті, котрі В.Думітреску датує Кукутені А3. Слід зазначити, що на етапі VI Трипілля уstanовлюються тісні контакти з яською групою кукутенських племен, в цьому регіоні розташовані поселення Ізвоар, Скантея та ін. [Vulpe, 1957, 156; Mantu, 1995, 115-132]. В передостанньому шарі Березівки ми також зустрічаємо імпортну кераміку з розписом та фрагменти посудин в поглибленим жолобчастим орнаментом. Обидва види кераміки виконані з дрібноструктурної маси (відмученої глини). Найближчі аналогії їм ми знаходимо на поселенні Поливанів Яр III з Подністров'я (Попова, 1985, 22-23). В верхніх шарах березівського посе-

лівському поселенні зібрана велика колекція знарядь праці та зброї з кременю, каменю, рога, кістки та металу. Вироби з міді представліні рибальським гачком, проколками, провушкою сокиро-молотом. Значний інтерес являють кам'яні бойові сокири, тесла, мотики. Визначення функціонального призначення знарядь проведено Г.Ф. Коробковою. Особливо слід виділити серед знахідок булави і зооморфний скіпетр у вигляді голови коня. Петрографічний аналіз (В.Ф. Петрунь) показав, що кам'яні вироби виготовлені з привізної (дністровської) та місцевої сировини.

Матеріали Березівського поселення, одержані розкопками за останні роки, показують, що мешканці цього поселення підтримували тісні контакти з населенням низькодунайської області. Витоки цього явища сягають в місцеве раннє Трипілля [Бурдо, 1993, 22]. Багатоярусний посуд з Березівки знаходить аналогії в культурі Гумельниця, куди він прийшов через культуру Боян з культури Хаманджія. Але найтісніші стосунки мешканці досліджуваного поселення мали з носіями культури Болград-Алдень. На пам'ятці виявлені наземні та поглиблені житла з відкритими вогнищами.

На пам'ятці виявлені наземні та поглиблені житла з відкритими вогнищами.

лення присутні окремі фрагменти, які близькі Василівці, але нам здається, що ця пам'ятка, більш пізня ніж фінальні шари нашого поселення, так як там є кераміка з канелюрами і пофарбуванням [Шумова, 1994, 83], яку ми не спостерігаємо в Березівці.

Вищесказане вказує, що мешканці досліджуваної пам'ятки підтримували зв'язки з культурою гумельницького кола, культурою Кукутені та племенами степу, що документується імпортами з цих регіонів.

Розкопки стратиграфічно підтвердили встановлену раніше багатошаровість пам'ятки. В останні роки (1997-1998) досліджувалась північно-східна частина поселення, де в основному розташовані об'єкти передостаннього періоду існування селища. Вони представлені невеликими наземними будинками з відкритими вогнищами, переважно з Г-подібним плануванням. Як правило, житла супроводжувалися господарськими ямами. Всі шари поселення Березівка відносяться до етапу VI Трипілля за періодизацією Т.С.Пассек. Основним періодом існування пам'ятки на Заході відповідають поселення етапу Сис А₃ початку Сис А₄ за періодизацією В. Думітреску. Попередня абсолютна дата пам'ятки 3600-3500 рр. до н.е. за традиційною хронологією.

Література

Бурдо Н.Б. Населення раннього етапу трипільської культури межріччя Дністра та Північного Бугу. Автореферат канд. дис. -К., 1993.

Маркевич В.И. Многослойное поселение Новые Русешты I. КСИА АН ССР, 1970, вып. 123. -С.5668.

Николов Б. Модель на печь от слатино: опыт за интерпретация //Археология. -София, 1990. - XXXIII, 2-3. С.32-38.

Попова Т.А. Початок розвинутого Трипілля на середньому Дністрі (за матеріалами Поливанового Яру). //Археологія, 1985, №52. -С.22-33.

Овчинников Е.В. Модель печі з трипільського поселення Березівка. //Археологія. -1994. -№3. -С.149-151.

Субботин Л.В. Антропоморфная пластика гумельницких памятников юго-запада СССР //МАСП. -1976. -вып. 8. -С.21-36.

Цвек О.В. Релігійні уявлення населення Трипілля. //Археологія, 1993. -№3. -С.74-90.

Цыбесков В.П. Некоторые итоги исследования Березовского поселения //Материалы по археологии Северного Причерноморья. -Одесса, 1971. -С.182-192.

Шумова В.А. Трипільське поселення Василівка на Середньому Дністрі. //Археологія. -1994. -№1. -С.79-68.

Dragomir. I Monografia arheologica a Moldovei de sud Danvebis T.VXI, Calati, 1996.

Mantu M. Stirby, Burgas N. Consideratii previd obiectele din Piatr, os si corn de cerb din asezare Cucuteniana de la Scanteia (1985-1990). //Arheologia Moldovei XVIII, Bucuresti, 1995. -S.115-132.

Vulpe R. Izvoare, 1957, Bucuresti.

Чернігова Н.В.

Музей археології та етнографії Слобідської України, м.Харків

Розкопки на Верхньосалтівському городищі в 1998 р.

Чернігова Н.В. Розкопки на Верхньосалтівському городищі в 1998 р. У 1998 р. розкоп був заложений в северо-восточном углу крепости. Во время раскопок выявлено два культурных слоя. Нижний относится ко времени существования салтовской

культуры (середина VIII- середина X ст.), а верхний - к периоду повторного заселения городища (вторая половина XVII-XIX вв.). В результате раскопов раскрыта одно хозяйственное сооружение и 12 ям.

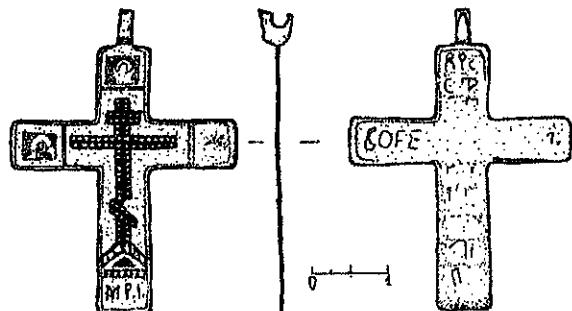
Початок вивчення Верхньосалтівського городища був покладений його відкривачем В.О. Бабенком у 1902 р. Потім дослідження поновив С.О. Семенов-Зусер тільки у 1946 році. У 1956-1961 рр. Д.Т. Березовець знову проводить розкопки на городищі. Ці дослідження були направлені в основному на вивчення південної частини фортеці.

У 1998 р. археологічний загін Харківського університету під керівництвом автора, який входив до Середньовічної археологічної експедиції Харківського держпединверситету, проводив розкопки Верхньосалтівського городища. Розкоп був закладений у північно-східному куті фортеці. Під час проведення робіт стало відомо, що пам'ятка складається з двох культурних шарів. Нижній шар відноситься до часів існування салтівської культури (середина VIII- середина X ст.), а верхній до часів повторного заселення городища (друга половина XVII-XIX ст.).

У результаті проведення робіт біла виявлено одна господарча споруда і 12 ям. Споруда мала прямокутну в плані форму розмірами 4x3.2 м. Її довгі стіни орієнтовані по лінії північний схід - південний захід. Будівля біла напівземлянкою і глибина її котловану дорівнювала 0.9 м. На

підозі знаходилися розвал середньовічної амфори, сіроглиняної кубишки і глека, а також залишок тесла і ніж. Усі знахідки відносяться до салтівської культури.

З дванадцяти виявлених ям три відносилися до салтівської культури, п'ять - до періоду повторного заселення городища. У чотирох ямах були відсутні будь-які матеріали, тому їх інтерпретація ускладнена. Ранньосередньовічні знахідки представлені розвалами ліпного та кружального посуду, двома присличками, зробленими з стінок амфор та кістками тварин. Серед пізньосередньовічного матеріалу найбільшу увагу заслуговує металевий хрестик (рис.). Також зафіковані кілька залишків цвяхів, фрагменти керамічного і скляного посуду і фрагменти керамічного кахлю.

так, що рів огинає Верхньосалтівську фортецю тільки з південного і західного боків, а на півночі цитадель була захищена тільки природним яром.

Швецов М.Л., Хозін С.Р., Івченко А.В., Дегерменджи С.М.

Розкопки багатошарової пам'ятки Стариця на Сіверському Донеці

Shvetsov M.L., Khozin S.R., Ivchenko A.V., Degermendzhi S.M. Excavation of the multi stratum site Staritsa on the Seversky Donets River. In 1998 research of the peripheral south/eastern part of the multi stratum site Staritsa was continued. This site was situated near Bogorodichnoe v. Slavyansk district Donetsk region. Clay square was found. There were 8 very destruction burials and 29 pits on the square. Some burials connected with Bronze Age, another may be connected with Early Meddle Age settlement, that was situated near. Biggest part of the pits hasn't any materials, another ones has not numerous and not expressive materials. Apparently, mound grave was build on this place in the Bronze Age and it was rebuilding in Early Meddle Age time. Neolithic/Eneolithic strata were fixed in the low part of the sand deposit.

У ході розкопок був зроблений розтин північної захисної смуги. Завдяки цим роботам стало відомо, що північна стіна трохи панцирна і її товщина складала близько 4 м. За 7 м від стіни вниз по схилу зафіковано невеликий вал висотою 1 м і рів. Його ширина складала 1 м, а глибина 1.25 м. За 2.5 м на горизонтальному ріві схилу знаходився ще один рів. Його ширина на поверхні складала 4 м, коло дна - 1 м, глибина доходила до 2.65 м. Ця знахідка спростовує тезу Д.Т. Березовця про

Стариця на Сіверському Донеці

Швецов М.Л., Хозін С.Р., Івченко А.В., Дегерменджи С.М. Розкопки многослойного пам'ятника Стариця на Сіверському Донці. В 1998 году продолжалось исследование периферийного юго-восточного участка многослойного пам'ятника Старица, расположенного у с. Богородичное Славянского района Донецкой области. В ходе работ обнаружена глиняная площадка, на которой располагалось 8 сильно разрушенных погребений и 29 ям. Часть погребений связана с эпохой бронзы, остальные, возможно, соотносятся с расположенным в непосредственной близости раннесредневековым поселением. Большинство ям без материала, в остальных материал малочисленен и невыразителен. Очевидно, в эпоху бронзы на этом месте был сооружен курган, подвергшийся кивелировке и вторичному использованию в раннесредневековое время. В нижней части песчаных отложений зафиксированы слои нео-энолитического времени.

У 1998 році тривали дослідження периферійної південно-східної ділянки багатошарової пам'ятки Стариця, що знаходиться поблизу с. Богородичне Слов'янського району Донецької області на лівому низькому березі р. Сіверський Донець у 150 м на північний захід від моста через ріку. Місцевість, яка досліджувалася, являє з себе невеликий природний горб, з західної сторони обмежений балочкою. Площа розкопів у 252 м².

Загальна стратиграфія цієї ділянки пам'ятки наступна: верхній шар з дерену 0.20-0.25 м, нижче за нього - шар гумусованого піску сірого кольору потужністю 0.20-0.25 м. На глибині 0.50 м зафіковано глиняний прошарок, у плані овальної форми, діаметр по лінії північ-південь 10.5 м, по лінії захід-схід 9 м. Товщина прошарку у центрі вкладки найбільша потужна, близько 0.30 м, до країв вона зменшується та сходить на нівіце. Походження та функціональне призначення цієї вимостки не ясно, але скоріше за усе, вона зроблена штучно. Гідстайл вимостку шар гумусованого піску, аналогічний тому, що знаходився над нею, але з дріжками глинистими включеннями потужністю 0.20-0.30 м. Як наслідок цього, стінки ям, що знаходилися нижче глиняної вимостки, читалися важко. У тих частинах, де вимостки не було, ці шари ідентичні. На глибині біля 1 м знаходився материковий пісок ясно-жовтого кольору. На дослідженні площи у ході робот було знайдено 8 поховань та 29 ям. Поховання були зроблені у невеликих ямах прямокутної, підпрямокутної та овальної форми, глибиною від 0.40 до 0.86 м від сучасної по-

верхні. Більшість ям частково або повністю знищенні більш пізніми перекопами. Кістяки збереглися дуже погано: головним чином у могилах лежали фрагменти черепа та окремі невеличкі кістки. У двох випадках в ямах знайдені одна чи декілька дрібних кальцинованих кісток, можливо, залишки трупоспалення. Ще у двох похованнях кісток взагалі не знайдено: в ямах знаходилося по одній ліпній посудині. У тих випадках, коли з'являється можливим простежити орієнтацію поховань, вона варієється від заходу до південного сходу.

Одного з поховань було покладено до могили без інвентарю скорченим на лівому боці, головою до південного сходу та, вірогідно, він відноситься до зрубної культури. Ще одне поховання супроводжувалося катакомбним кубком, орнаментованим по всьому тулову чотирилінійним зигзагом, виконаним за допомогою "мотузочного" штампу. Етно-культурна приналежність інших поховань однозначно не з'ясовується. Виходячи з типології супроводжуючого посуду, не виключено, що вони належать або до доби бронзи, або пов'язані з близько розташованим ранньо-середньовічним поселенням.

Посуд був у чотирьох похованнях. У заповненні ще одного знайдені дрібні фрагменти неолітичної кераміки, але потрапили вони туди, скоріш за все, з шару. Весь посуд ліпний, з слабо вираженими вінцями. Один з них відноситься до катакомбного часу, точна атрибуція інших утруднена. Одне з поховань супроводжувалося тринадцятьма пастовими бусами та фрагментами бронзових кілочок.

Двадцять дев'ять ям розташувалися по всій розкритій площі. Головним чином вони були зафіксовані в рівні 0.4 - 0.5 м від сучасної поверхні та досягали глибиною від 0.55 до 1.3 м. Форма ям заокруглена, овальна (діаметр від 1.1 до 1.5 м), по одному разу знайдені підквадратні та підтрикутні ями. Багато ям має неправильну форму, що пов'язано з їх частковим порушенням у наслідок перекривання одною одної. Головним чином ями слабо профільовані, іноді зустрічалися "тарілчасті" форми або ж ями з уступами по всьому периметру.

Заповнення ям складав гумусований пісок з глинистими включеннями, що утрудняло їх читання у материковому піску та робило практично неможливій їх фіксацію у шарі. Двадцять ям були без матеріалу. В інших зустрічалися дрібні шматочки кальцинованих кісток, невеличкі фрагменти кераміки та кременеві відщепи.

У одній з ям знаходився розвал горщика. Горщик - ліпний, круглобокий з відігнутим вінцем. Припущене його можливо віднести до пеньківської культури.

Зроблені спостереження дають змогу пропустити, що на цьому місці у катакомбний час було споруджено курган. У зрубну епоху у ньому з'явилося одне чи декілька впускних поховань, а у ранньому середньовіччі його було знищено та пристосовано до вторинного використання, пов'язаного, вірогідно, з якими-сь культовими діями. Очевидно, що у той же час була споруджена глинена вимостка та більшість ям.

Необхідно відзначити, що це не перша споруда культового характеру, розташована на цій відносно невеликій за площею ранньосередньовічній пам'ятці.

У нижній частині піщаних відкладень елювіальної діюни зафіксовані шари нео-неолітичного часу. Верхня їх частина залягає на глибині 0.9-1.2 м від поверхні. Нижній шар було знайдено при закладенні контрольного шурпу 1x2 м на глибині 1.7-1.9 м від поверхні. Нижній та верхній нео-неолітичні шари відокремлені стерильним піщаним прошарком по тужністю до 0.5 м.

Верхній шар слабо насичений. Знайдено компактне скupчення продуктів розщеплення великих нуклевидних шматків. Нижній шар, розкритий шурфом, очевидно, зачіпив робочий майданчик, пов'язаний з розщепленням нуклеусів: сколюванням з них пластин та періодичною їх підправкою. Переважну частину матеріалу складають лускаті відщепи, пов'язані з формовою та підправкою нуклеусів. Продуктам

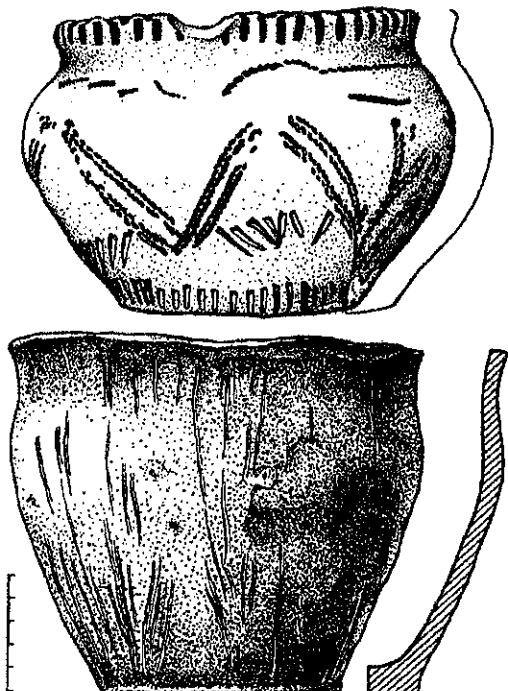

Рис. Посуд з поховань поселення Старіця.

роздріблення, очевидно, відповідали нуклеуси великих розмірів. Зняті з них "таблетки" досягають 6 см у поперечнику. Представлені і окремі пластинчаті сколи.

Якубенко О.О., Панченко Ю.В.

Національний музей історії України, м. Київ

Випадкові знахідки доби енеоліту - раннього залізного віку

Якубенко Е.А., Панченко Ю.В. Случайні находки періоду енеоліта- раннього залізного віку. Публікуються нові поступлення в фонди Национального історического музея. Некоторые из

них, в частності, трипольські статуетки свідчать про можливу локалізацію нового трипольського поселення.

Серед надходжень останніх років до археологічної збірки Національного музею історії України є поодинокі знахідки з різних регіонів України, передані громадянами в дарунок. Вони потребують введення до наукового обігу. Подаємо їх опис у хронологічному порядку.

Две ранньотрипільські жіночі статуетки (рис., 1; 2) передав колекціонер В.П. Гринь ківський. Вони були придбані ним у мешканців села Романівка Тальнівського району Черкаської області. Ймовірно, поблизу села знаходитьться ранньотрипільське поселення.

Обидві фігурки сидячі, фрагментовані (відсутні верхні половинки тулуба). Торс відхилений назад, внизу живота - подвійні риски, що сходяться під кутом та позначають статтю. Стегна розширені, сідниці округлі. Ніжка - судільна конічна, простягнута вперед, на кінці закруглена, спереду та ззаду розділена напів заглибленою рискою.

У однієї (рис., 1) коліна позначені овальними наліпами, внизу живота під рисками - валки. Статуетка виліплена з глини жовто-оранжевого кольору з домішкою дрібного шамоту та піску. Довжина - 42 мм, ширина в стегнах - 24 мм, діаметр ніжки - 10 мм.

Друга фігурка (рис., 2) - більш масивна, її поверхня зашліфована. Виготовлена з глини світло-сірого кольору з домішкою шамоту. Довжина - 67 мм, ширина в стегнах - 41 мм, найбільша товщина - 30 мм.

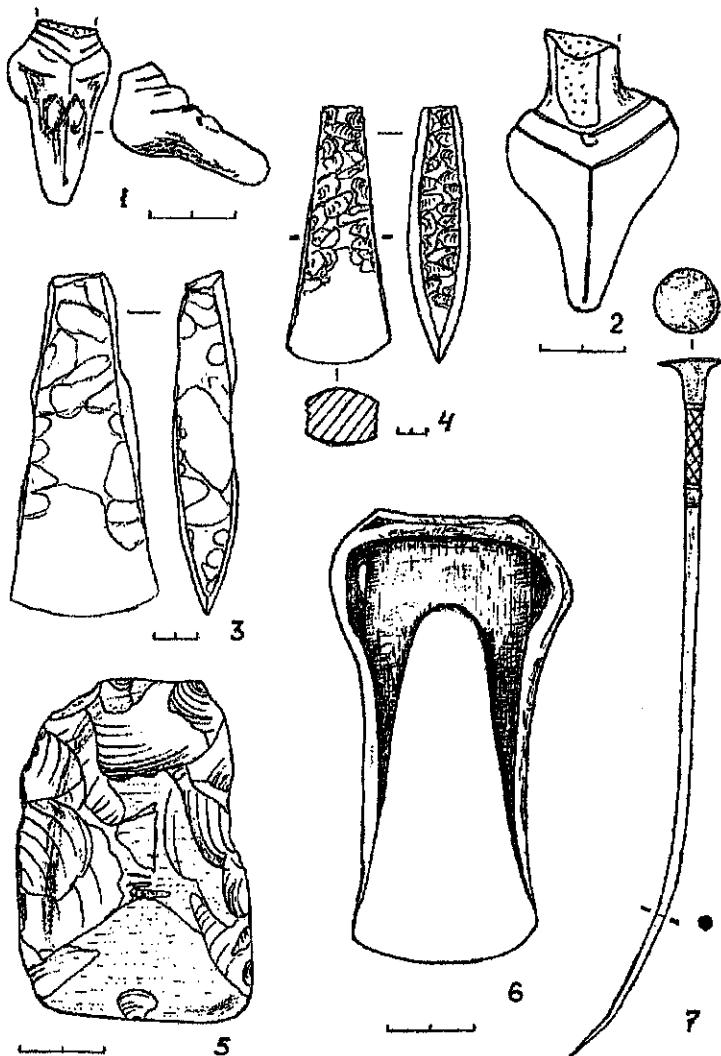

Рис. Випадкові знахідки доби енеоліту-раннього залізного віку

Обидві статуетки за класифікацією А.П. Погожевої належать до типу с., мають аналоги в Бернашівці, Олександрові, Сабатинівці II, та інших ранньотрипільських пам'ятках, датуються початком IV тис. до н.е.

Дві крем'яні енеолітичні шліфовані сокири трапеціевидних обрисів, двобічноопуклі, в поперечному перерізі - підпрямокутні (рис., 3, 4).

Одну сокиру передано школлярами м. Вінниці (точніше місце знахідки невідоме). В профіль трохи асиметрична, обушкова площинна навскісна. Лезо дугоподібне, гостре, з обох фронтальних площин пришліфоване. Решта поверхні фронтальних та бокових площин вкрита негативами сколів (рис., 3). Висота - 162 мм, ширина леза - 65 мм, товщина найбільша - 31 мм. Кремінь блакитно-сірий, непрозорий, країчастий.

Друга сокира знайдена В.М. Костюком на поверхні ґрунту після оранки поля в урочищі "Лука", на південні від села Струга Новоушицького району Хмельницької області (між лісом та городами, за 1 км від річки Ушиця). Вона має невелику підпрямокутну обухову площину, нерівну. Поверхня оброблена сколами, ребра досить гострі, хвилясті. Обидві фронтальні грані добре пришліфовані до леза, близьче до обуха - слабко, із залишками негативів сколів. Лезо дугасте, гостре (рис., 4). Висота - 182 мм, ширина леза - 72 мм, товщина найбільша - 40 мм, розмір обушкової площини - 24x15 мм. Кремінь сірого кольору, непрозорий, із світлими цятками та плямами.

Подібні двоопуклі шліфовані сокири характерні для середнього та початку пізнього етапів трипільської культури (друга половина IV тис. до н.е.), пам'ятки якої дуже поширені на Поділлі.

Сокирка крем'яна бронзової доби (рис., 5). Знайдена Л.М. Грицюком в урочищі "Кунциоха", на березі водойми, поблизу села Погиньки Ковельського району Волинської області. Передав до музею В.В. Степанюк.

Сокирка має підпрямокутні обриси, двобічноопукла, асиметрична. В поперечному перерізі - гостроovalна, обушкову площину не виділено. Лезо пряме, гостре, тохи скочене на один бік. До леза сокирка обабіч пришліфована та відполірована. Решта поверхні фронтальних та бокових площин вкрита негативами сколів. Висота - 80 мм, ширина найбільша - 52 мм, товщина найбільша - 34 мм. Кремінь сірий смугастий, непрозорий (волинський).

Аналогічні сокирки наявні в пам'ятках городоцько-здовбицької та стижковської культур (кінець III- початок II тис. до н.е.), котрі були поширені в епоху ранньої бронзи на території Західної Волині.

Кельт двошківний бронзової доби (рис., 6) знайшов агроном Г.М. Журенок на зораному полі (колишнє осушене болото) на північній околиці села Требухів Броварського району Київської області. З метою уточнення обставин та місця знахідки кельта Ю.В. Панченком здійснено виїзд в село Требухів. В результаті опитування місцевого населення з'ясовано, що це - поки що єдина давня знахідка в цьому пункті, яка доповнює археологічну карту Київщини. Кельт має овальну втулку, в перерізі - овально-шестигранний. Втулка трохи скочена, зовні по обводу - напівовальний пружок. Одне вушко без наскрізного отвору (брак відливки). Лезо нешироке, опукле, гостре. На фронтальних поверхнях - арочні фаски, з'єднані з боками у вигляді вербового листа. Висота - 107 мм, ширина на рівні вушок (найбільша) - 56 мм, товщина найбільша - 33 мм, ширина леза - 43 мм. За типологією Є.М. Черних - тип К-64, вузьколо-кальна середньодніпровська група.

Кельти згаданого типу походять з таких пунктів як Голов'янине, Хмільна, Ліпліяве на Черкащині, Роекопанці на Київщині, Хоружі на Полтавщині, урочище Бабурка на Запоріжжі (перші три зберігаються в колекції НМІУ). Більшість знахідок (крім двох останніх) сконцентровані в Канівському Подніпров'ї. Ряд дослідників вважає саме Середнє Подніпров'я центром по виробництву цих кельтів. Кельт з Требухова є найбільш північною знахідкою кельтів даного типу. Він може бути пов'язаний із східнотшинецькою або білогрудівською культурами, розповсюдженими на Лівобережній Київщині у добу середньої та пізньої бронзи (друга половина II тис. до н.е.). Після проведення аналізу металу можлива більш аргументована прив'язка до конкретного металургійного центру.

Бронзова шпилька скіфського часу (рис., 7) передана І.М. Берлетом, який знайшов її при скопуванні городньої ділянки на глибині 10-20 см. За його свідченням, там же було знайдено металевий предмет, схожий на пряжку, котрий загубився. Інший супровідний матеріал (кераміка) відсутній. Городня ділянка знаходиться в заплаві лівого берега р. Ірпінь, біля каналу осушення, на південній околиці села Гореничі Києво-Святошинського району Київської області (заплава р. Ірпінь в цьому місці досить широка, від каналу до власне річки близько 1 км).

Шпилька двояхоподібна, має круглу пласку ледь опуклу головку, плавно з'єднану з довгим, круглим в перерізі стрижнем, котрий поступово потоншується (від 6 мм під головкою до 1,5 мм

за 1 см до кінця), кінчик загострений. У верхній частині стрижень орнаментований навскісною сіткою, котра утворює рисунок з правильних ромбів. Сітчастий пояс обмежений заглибленим пружком з парної лінії - егори та подібним подвійним пружком - знизу. Шпилька на кінці зігнута, кінчик зламаний (наявний). Загальна довжина - 178-180 мм, діаметр головки - 15 мм.

Шпилька з Гореничів має прямі аналоги серед поховального інвентаря підкурганного поховання біля с. Мізяків на Вінниччині (розкопки Б.І. Лобая 1973-74 рр.). Вона належить до раннього залишкового віку, відноситься до Києво-черкаської групи скіфської лісостепової культури, датується V-III ст. ст. до н.е. За В.Г. Петренко - тип 1.

За даними Довідника з археології України по Київській області (Шендрік Н.І., 1977, С.71) це - перша знахідка скіфського часу біля Гореничів. На нашу думку, шпилька знаходилась у перевідкладеному ґрунті й могла потрапити на городню ділянку при ритті каналу осушенню, який знаходиться поряд. Ймовірно, подальшими дослідженнями буде встановлено наявність поселення скіфського часу на пагорбах над заплавою р. Ірпінь в межах села Гореничі.

Ярмола О.В.

Товариство охорони старожитностей Київщини, м. Біла Церква

Дослідження на Замковій горі в Білій Церкві у 1998 р.

Ярмола А. В. Исследования на Замковой горе в Белой Церкви в 1998 г. Проводились внеплановые исследования на юго-восточном склоне Замковой горы в г. Белая Церковь. Она представляет собой древнерусское городище (литописный Юрьев)

ев) и замок крепость польско-литовского времени. Кроме массового материала указанных периодов, здесь найдено серебряный перстень (~XVII-XVIII ст.) и свистульку в виде лошадки.

В листопаді 1998 року були проведені позапланової рятувальні роботи на південно-східному

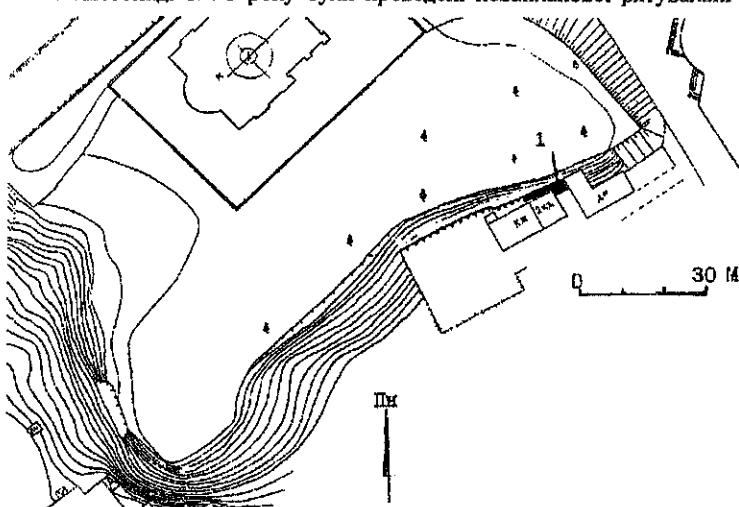

Рис.1. Схематичний план південно-східної частини Замкової гори в м. Біла Церква. 1 - обстежена ділянка.

схилі Замкової гори (м. Біла Церква) (рис.1). Вона являє собою давньоруське городище (литописний Юрів) та пізньо середньовічний (литовсько-польського часу) замок-фортецю (рис. 2). Окрім частини пам'ятки було до сліджено в 1981 - 83 рр. експедицією під керівництвом Р.С. Орлова. Терміновість робіт 1998 р. була викликана руйнуванням, було спричинене

проводенням будівельних та землевпорядників робіт на території гори. На жаль, на момент виявлення загрози для пам'ятки, основні будівельні роботи були вже проведені.

Головною метою проведених робіт була зачистка та фіксація розрізу зруйнованої частини південно-східного схилу гори (~40 м). В результаті було зафіксовано стратиграфію насипу східного бастіону фортеці (~12 м). Для виявлення міці насипу, біля стінки його східної частини було проведено горизонтальну зачистку (0,1-0,4 м). Під шаром

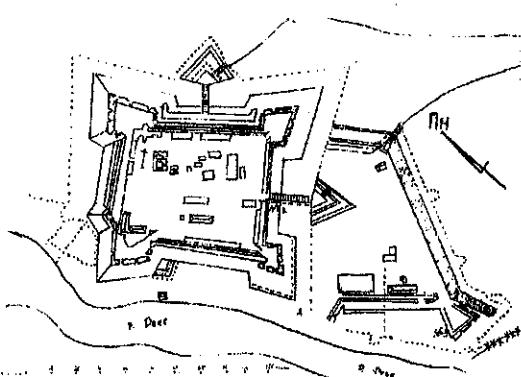

Рис.2. Білоцерковська фортеця. План 1734 р.

(початок бу дівництва 1552 р.) було виявлено мідний (до 0.8 м) шар насичений давньоруською і лише в незначній кількості пізньосередньовічною керамікою. Тут же були виявлені чисельні безсистемно розташовані чоловічі кістки.

Під шаром насипу бастіону знаходилися залишки печини споруди. Частина її була знищена новобудовами, а частина залишається під насипом. В заповненні досліджені частини споруди було виявлено уламки давньоруського та декілька фрагментів пізньосередньовічного посуду, велика кількість кісток, залізні цвяхи. Також тут було знайдено срібну каблучку (~XVII-XVIII ст.) та цілу глиняну фігурку — "коник-свищик". Фігурка коника (3x7x8 см), яка найбільш вірогідно, є виробом місцевого майстра (на жаль, аналогі нам поки що не відомі), має два симетричні отвори по боках та два в задній частині (рис. 3). Тісто, з якого виготовлено фігурку, брунатного кольору, слабо обпалене. Фігурка не має залишків фарби.

Роботи 1998 р. поставили нові питання відносно існування давньоруського городища та пізньосередньовічного замку-фортеці на Замковій горі. В той же час, вони розкрили нові можливості у справі хронологічного визначення періодів будівництва, перебудов та функціонування його як військового форпосту на Поросі, підтвердження — чи навпаки — заперечення спадковості між літописним Юр'євом та Білою Церквою. Подальші планомірне дослідження частин городища, які були перекриті багатометровим шаром насипу замка-фортеці (починаючи з 1552 р.) і внаслідок цього залишилися непошкодженими, може мати важливе значення в справі датування пам'яток літовського часу на південній Київщині.

Безусько Л.Г., Томашевський А.П., Івакін Г.Ю.

Інститут ботаніки НАНУ, Інститут археології НАНУ, м. Київ

Попередні результати палінологічних досліджень 1998 р. у Києві

Безусько Л.Г., Томашевский А.П., Ивакин Г.Ю.

Предварительные результаты палеонтологических исследований в Киеве. Впервые проведены спорово-пыльцевые исследования для археологиче-

ских памятников Киева. Публикуются результаты анализа материалов раскопок на территориях Михайлівского Золотоверхого монастыря и Успенского собора.

Під час досліджень Архітектурно-археологічної експедиції у Києві 1998 р. на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, прилеглих площ, а також Успенського собору Києво-Печерської Лаври - усього на 7 археологічних об'єктах, що датуються Х-ХІІІ ст. - вперше на пам'ятках Києва здійснено відбір матеріалів для споро-пилкового аналізу (Табл.1). Палінологічні дослідження були здійснені співробітниками відділу систематики та флористики Інституту ботаніки ім. М.Г.Холодного НАН України у 1999 р. (Табл.2).

Таблиця 1.

Номер аразка та опис місця його відбіру	Характер заповнення	Століття
1. Траншея 11 між корпусом Півчих та Собором. Поховання зі скроневим кільцем та 1/4 дірихема	Заповнення ями над домовоиною	X
2. Траншея 6, ділянка 2, Поховання №2	Долівка під похованням	X
3. Софійський майдан, Поховання №2 в камері	Заповнення, г. 5 м в материкову	X
4. Траншея 1, ділянка 3, Споруда із піччю з пінфи	Заповнення нижньої частини котловану	XII-(XIII?)
5. Траншея 11, Котлован огорожі за апсидами Михайлівського Золотоверхого Собору	Заповнення ямок ровику	Поч. XII
6. Траншея 15, Споруда №2 зачистка профілю	Горіле гумусне заповнення	Кін. XI-XIII
7. Успенський Собор Києво-Печерської Лаври. Канал №3, Яма №1 трипільська землянка	Заповнення, в 180 см під знятою долівкою. 30 см над дном	

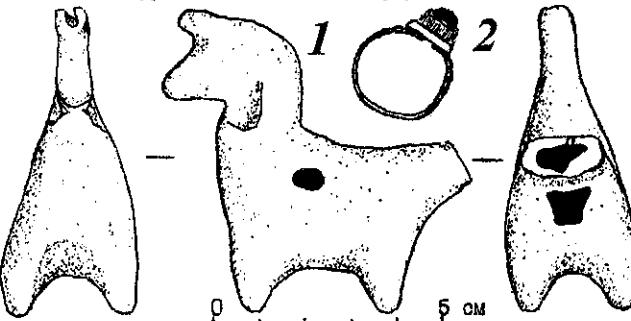

Рис. 3. Знахідки: 1 - коник-свищик; 2 - срібна каблучка

Таблиця 2.

Таксон	Номер зразка за Табл.1						
	1	2	3	4	5	6	7
1. Дерева та чагарники							
1 <i>Alnus</i> sp. - вільха	2		1	1			
2 <i>Betula</i> sp. - береза		1	12				
3 <i>Viburnum</i> sp. - калина			1	1			1
4 <i>Carpinus</i> sp. - граб							2
5 <i>Calluna vulgaris</i> - верес звичайний							1
6 <i>Corylus avellana</i> - ліщина звичайна		1					
7 <i>Fagus</i> sp. - бук				1	1		
8 <i>Quercus</i> sp. - дуб							1
9 <i>Ribes</i> sp. - смородина							
10 <i>Fraxinus</i> sp. - ясень	2	14	7	2		8	2
11 <i>Pinus sylvestris</i> - сосна звичайна			3				
12 <i>Salix</i> sp. - верба			3				3
13 <i>Tilia cordata</i> - липа серцелиста			1				
14 <i>Ulmus</i> sp. - в'яз							
2. Трави та чагарники							
15 <i>Alismataceae</i> - частухові			1				
16 <i>Apiaceae</i> - зонтичні	1		9				6
17 <i>Asteraceae</i> - айстрові		1	4				3
18 <i>Arctium tomentosum</i> - лопух повстистий			1				
19 <i>Artemisia</i> sp. - полин	1	2	76				1
20 <i>Cichoriaceae</i> - цикорієві		5	4	3			8
21 <i>Cichorium intybus</i> - цикорій дикий	1						1
22 <i>Balsaminaceae</i> - бальзамінові							
23 <i>Boraginaceae</i> - шорстколисті			1				
24 <i>Brassicaceae</i> - капустяні			8				
25 <i>Cannabis</i> sp. - коноплі			1				
26 <i>Caryophyllaceae</i> - гвоздичні			1				
27 <i>Chenopodiaceae</i> - лободові		2	7	6	1	7	1
28 <i>Beta vulgaris</i> - буряк звичайний			1				1
29 <i>Chenopodium album</i> - лобода біла							1
30 <i>Chenopodium foliosum</i> - лобода багатолиста							1
31 <i>Polygonum minus</i> - наземка мала							1
32 <i>Cyperaceae</i> - осокові			1	1			
33 <i>Fabaceae</i> - бобові			1				2
34 <i>Lamiaceae</i> - губоцвіти			8				1
35 <i>Origanum vulgare</i> - материнка звичайна			1				
36 <i>Salvia</i> sp. - шавля			1				
37 <i>Liliaceae</i> - лілейні		1					1
38 <i>Papaveraceae</i> - макові			1				
39 <i>Plantaginaceae</i> - подорожникові		1	3	2			
40 <i>Poaceae</i> - злакові	1	31	25	1			5
41 <i>Cerealia</i> - хлібні злаки		1	4				1
42 <i>Polygonaceae</i> - гречкові			3				
43 <i>Polygonum convolvulus</i> - гірчак березковидний			1				1
44 <i>Rumex</i> sp. - щавель			1				
45 <i>Potamogetonaceae</i> - рдесникові			1				1
46 <i>Primulaceae</i> - первоцвіті			1				
47 <i>Ranunculaceae</i> - жовтецеві			4				
48 <i>Thalictrum</i> sp. - рутвиця							7
49 <i>Rosaceae</i> - розові			5				1
50 <i>Rubiaceae</i> - маренові			1				
51 <i>Solanaceae</i> - пасльонові			1				
52 <i>Turphaceae</i> - рогозові			7				2
53 Невизначений пилок	1	1	10				1
<i>Всього пилкових зерен</i>							
3. Спори вищих спорових рослин	9	64	223	19	1	68	7
54 <i>Bryales</i> - зелені мохи			8	2	1	6	
55 <i>Equisetum</i> sp. - хвощ			1				1
56 <i>Lycopodium</i> sp. - плаун			1				1
57 <i>Lycopodium clavatum</i> - плаун булавовидний		1	1				
58 <i>Polypodiaceae</i> - багатоніжкові папороті			2	1			
59 <i>Sphagnum</i> sp. - сфагнум			1				
<i>Всього спор</i>							
	0	3	11	3	1	7	1

Пашкевич Г.О.

Інститут археології НАН України, м. Київ

**Палеоетноботанічне дослідження матеріалів з розкопок
Михайлівського Золотоверхого монастиря в м.Киеві**

Пашкевич Г.А. Палеоботанические исследования материалов из раскопок Михайлівского Золотоверхого монастыря. В 1997-1998 гг. при раскопках различных объектов на территории Михайлівского Золотоверхого монастыря (сооружения 1 и 2, ямы 2 и 5, северо-восточная и северо-западная бровки) для палеоботанического исследования отобраны образцы обгорелого зерна с землей

весом от 3 до 15 кг. Для удаления из грунта палеоботанических остатков, в первую очередь обугленных зерновок и семян культурных растений и буряков использован метод простой флотации-промывки грунта через сито без использования пенистых веществ). Обнаружены остатки пшеницы, ячменя пленчатого, ржи, бузины и других растений.

Інтенсивні археологічні роботи останніх років на місцях всесвітньовідомих київських пам'яток дають можливість отримати нові цікаві матеріали, в тому числі і палеоботанічні. Під час розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря Архітектурно-археологічною експедицією під керівництвом Г.Ю. Івакіна увагу дослідників привернуло обгоріле зерно. Зразки його разом з землею вагою від 3 до 15 кг, відібрані в 1997-1998 роках з заповінень різноманітних об'єктів - споруд 1 та 2, ям 2 та 5, північно-східної та північно-західної бровок, досліджувались в Інституті археології НАН України. Для виділення з грунту палеоботанічних решток, перш за все, обвуглених зернівок і насіння культурних рослин та супроводжуючих їх бур'янів, зразки було промито через сито з отворами в 0.25 мм (проста флотація, тобто промивка без використання піністистих речовин). На ситі після промивки знаходилися, крім рослинних залишків, невеликі уламки кісток риб і ссавців, риб'яча луска, вуглики.

Об'єкти з розкопок 1997 року.

1. Розкоп 1, споруда 1. Невеликий за об'ємом зразок (5 мл) - це суміш чорної бліскучої маси з незначною кількістю грудочок світло-сірого кольору. Під мікроскопом видно, що чорна маса складається з обвуглених зернівок проса звичайного *Panicum miliaceum* та їх уламків. Всього вдалося нарахувати 40 відліліх зернівок проса, 4 зернівки жита посівного *Secale cereale* та 1 зернівку бур'янової рослини - плоскухи звичайної *Echinochloa crusgalli*.

2. Розкоп 1, участок 1, споруда 1, кв. Б1. Зразок являє собою суміш з великих вугликів, обвуглленого зерна та грудок, утворених із спечених в одну масу зернівок. В двох грудках - зернівки проса звичайного *Panicum miliaceum*, в чотирьох - зернівки жита посівного *Secale cereale*. Після видалення вугликів та грудок об'єм обвуглленого зерна складав 350 мл. В середній пробі об'ємом 10 мл переважали зернівки проса звичайного *Panicum miliaceum* - 181 шт. та жита посівного *Secale cereale* - 101 шт. В невеликій кількості знайдено тут насіння та зернівки бур'янів: плоскухи звичайної, мишію сизого та зеленого.

3. Розкоп 1, споруда 2, № 819. Зразок складався з суміші обвуглених зернівок, об'ємом 175 мл, і п'яти грудок, утворених спеченими в одну масу обгорілими зернівками проса звичайного. Дві інші грудки утворені з чорної губчатої маси, що нагадує бджолині соти. Зернівок в ній не було. В середній пробі об'ємом 10 мл переважали зернівки пшениці м'якої.

4. Розкоп 1, яма 5. В цьому об'єкті знайдено біля 300 мл обвуглленого зерна. Абсолютну перевагу тут мали зернівки пшениці м'якої *Triticum aestivum* s.l.. Їх нараховано більше 4-х тисяч. Зернівки інших культурних рослин - плівчастої пшениці однозернянки та двозернянки, жита посівного, проса звичайного, вівса посівного та бобових рослин - віки ервілії і сочевиці представлена в незначній кількості. Отже, в ямі зберіглась м'яка пшениця. Зернівки інших культурних рослин потрапили сюди разом із пшеницею, певно, як засмічувачі її посів ще при збиральні врожаю, або, можливо, тому, що яму використовували неодноразово для зберігання збіжжя, склад якого з року в рік змінювався.

Зернівки пшениці, що заповнювали яму, мають різноманітні варіації розмірів та об'єму, що дає підстави вважати про наявність зернівок двох голозерних пшениць - пшениці м'якої *Triticum aestivum* s.l. та пшениці твердої *Triticum durum*. Але розділити їх до певного виду складно. На думку багатьох дослідників, на підставі обвуглених зернівок визначити видову приналежність цих пшениць взагалі неможливо (W.van Zeist, 1985, p. 198). D.Zohary вважає, що різницю неможливо встановити і на "живому" матеріалі тільки по зернівках, без наявності інших частин рослини (Zohary, 1973). Звичайно таким зернівкам дають назву пшениця тверда/м'яка *Triticum aestivum/durum*. Ситуація стає не такою безнадійною, якщо серед зернівок трапляються ще інші рештки, наприклад, колосся (Zohary D. and M. Hopf, 1988, p.46).

Об'єкти з розкопок 1998 року.

1. Траншея 7, яма 2. В зразку об'ємом 32 мл знаходилась суміш насіння бузини *Sambucus nigra* (3720 шт.) з незначною домішкою землі, кісток риб та лусок.

2. Траншея 15, споруда 1. В заповненні споруди знайдено поодинокі зернівки пшениці м'якої, жита посівного, проса звичайного та бур'янів.

3. Траншея 15, споруда 2, заповнення. Цей зразок також складався з поодиноких зернівок культурних рослин, серед яких перевагу мали зернівки проса звичайного (15 шт.) та жита посівного (11 шт.).

4. Траншея 14. Шари заповнення північно-східної та північно-західної бровок. В суміші, що залишилась після промивки двох зразків, знайдено незначну кількість зернівок ячменю півлчастого *Hordeum vulgare* (2 шт.), жита посівного (5) та проса звичайного (2).

5. Мур, споруда 1, заповнення горщика. Після промивки заповнення на ситі залишилось 5 мл суміші, серед якої знайдено лише одну насінину бузини *Sambucus nigra*. Насіння бузини в досліджених зразках (крім вищевказаного, ще з траншеї 7, ями 2) має в середньому такі розміри (з 30 вимірювань): довжина 3.88 (3.0 - 4.4), ширина - 2.1 (1.6 - 2.8) мм. Знахідки насіння бузини відомі по всій Європі, починаючи з неоліту (Renfrew, 1973, p. 150). Досить часто насіння бузини зустрічається в матеріалах грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я та в давньоруських матеріалах. В деяких випадках кількість знайдених насінин настільки значна, що певно свідчить про збирання їх з метою вживання в їжу або для інших цілей. Адже і в наш час ягоди бузини вживаються в їжу. З ягід готують киселі, желе, варення, роблять настоянку, приправу до супів, сухі або свіжі ягоди використовують як начинку до пирогів. Сік ягід є добрим рослинним фарбником червоного та фіолетового кольору. Його додають у яблучні вина для покрашення їх забарвлення. Як показали дослідження, викопні матеріали з розкопок Києва майже завжди показують наявність насіння бузини і в досить значній кількості. Отже, і справді: "У Києві бузина..."

Zeist, W. Van, Archaeobotanical studies in the Levant. 1. Neolithic sites in the Damascus basin: Aswad, Ghoraife, Ramad // Palaeohistoria, v.24, 1985, pp. 165 -255.

Zohary D. The origin of cultivated cereals and pulses in the Near East // Chromosomes Today, 4, 1973, pp. 307 - 320.

Renfrew J. Palaeoethnobotany. The prehistoric food plants of the Near East and Europe, 1973. - 248 p.

РОЗДІЛ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1999 Р.

Бандуровский А.В.¹, Буйнов Ю.В.^{2*}

¹Общество археологии и антропологии, Институт археологии НАНУ, г. Киев;

²Харьковский госуниверситет, г. Харьков

Исследования курганов скифского периода в Харьковской области

Бандуровський О.В., Буйнов Ю.В. Дослідження курганів скіфського періоду у Харківській області. Продовжено розкопки курганив могильників у північно-західних районах області. Більшість з них пам'яток розташовані у лісових масивах на мисах та водороздільних пла-то. Виключенням є могильник біля селища Старий Мерчик Валківського р-ну, на лівому березі р.

Мокрий Мерчик, який складався з 11 насипів. У пограбованому кургані 11 (поховання вождя племен?) у південно-західному куті лежали бронзові поножі, залишний меч з руків'ям, плащованім золотою пластиною з зображеннями, валізні вістря до дротиків, два колчани зі стрілами, лекана, глечик, срібний келих, золота циліндрична посудина, золоті манішні платівки, бронзове дзеркало і нагайка.

Мерчанская археологическая экспедиция ИА НАН Украины и отряд Харьковского госуниверситета в полевом сезоне 1999 г. продолжили раскопки курганных могильников в северо-западных районах Харьковской области. Подавляющее большинство этих памятников относится к скифской эпохе и расположено в лесных массивах на мысах и водораздельных плато вблизи от синхронных поселений. Исключение составляет могильник у поселка Старый Мерчик Валковского района занимающий пахотное поле на левом берегу р. Мокрий Мерчик и отстоящий от Люботинского, Караванского и Протопоповского городиц северско-донецкой локальной группы на удалении 6-15 км.

Курганы, расположенные в лесах, отличаются сравнительно малыми размерами (см. сводную таблицу) и компактным размещением. Часто их мысы соприкасаются своими краями друг с

Таблица

Основные данные о курганах скіфского времени Харьковщины

Могильники:	Номер и размеры (м) насыпи кургана			Размеры погребальной ямы, м			Ориентировка
	№	высота	диаметр	длина	ширина	глубина	
Быстрое I	1	0.7	10.2	1.9	0.85	0.60	С-Ю
Быстрое I	2	1.0	11.2	2.2	0.9	1.15	С-Ю
Быстрое II	1	0.75	12.0	3.0	1.6	1.3	С-Ю
Люботин	1	0.6	18.0	2.7	1.3	1.2	В - З
Одринка	1	0.9	9.0	1.56	1.0	0.95	С-Ю
Одринка	2	1.35	11.0	2.3	1.35	1.4	С-Ю
Паньковка	1	1.45	10.0	2.5	1.25	1.7	С-Ю
Паньковка	2	0.8	11.0	2.2	1.25	1.35	С-Ю
Паньковка	3	1.0	9.8	2.25	1.0	1.15	С-Ю
Санжары	1	1.3	14.0	2.65	1.85	1.45	СВ-ЮЗ
Санжары	2	1.0	10.2	2.2	1.35	0.85	В - З
Старый Мерчик 3	2	2.2	32.0	3.7	3.4	2.30	С - Ю
Старый Мерчик 3	3	1.5	24.0	3.9	3.30	1.9	СВ-ЮЗ
Старый Мерчик 3	4	0.8	18.0	3.4	3.2	2.0	ССВ - ЮЮЗ
Старый Мерчик 3	5	0.5	16.0	3.0	2.35	1.6	ССВ-ЮЮЗ
Старый Мерчик 3	6	0.5	16.0	3.4	3.0	1.3	СВ-ЮЗ
Старый Мерчик 3	7	0.5	18.0	3.5	2.65	1.7	СВ -ЮЗ
Старый Мерчик 3	8	0.4	17.0	3.0	2.5	1.4	ССВ-ЮЮЗ
Старый Мерчик 3	9/1	0.3	24.0	2.9	2.5	1.3	С-Ю
Старый Мерчик 3	9/2	-	-	2.7	1.2	0.95	С - Ю
Старый Мерчик 3	10	1.1	28.0	3.85	3.3	1.75	С-Ю
Старый Мерчик 3	II	2.4	32.0	3.8	3.0	1.60	СВ-ЮЗ
Старый Мерчик 3	12	1.2	25.0	3.35	3.1	1.5	СВ-ЮЗ

другом. В могильниках Харьковского района Быстрое-І насчитывается 32, Быстрое-ІІ - 41, у с. Санжары-10, у с. Одрынка Нововодолажского района - 20, в урочище Паньковка Валковского района - 26 курганов. В каждом из них нами раскопано по 2 - 3 кургана. В ходе исследований было установлено, что их насыпи были сооружены из принесенного со стороны однородного чернозема над одним основным погребением рядовых общинников. Погребальные ямы представлены двумя типами - небольшими грунтовыми ямами прямоугольной формы с деревянными перекрытиями и ямами с заплечиками по всему периметру в их нижней части. В двух случаях (Быстрое -І, курган 2 и урочище Паньковка, курган 3) зафиксировано частичное сожжение деревянных перекрытий могил. В пределах могильника Быстрое - ІІ раскопано два зольника скифского времени по внешним признакам ничем не отличающиеся от обычных курганов. Все погребальные ямы из южных районов и помещенные в них тела умерших были ориентированы по линии север - юг, а в более северных, - по линии северо-восток - юго-запад или восток-запад. Такая тенденция увеличения юго-западной и западной ориентировки могил и костяков прослеживается и по материалам курганов скифского времени в таких северных районах Харьковщины, как Дергачевский, Золочевский и Богодуховский. К сожалению, все исследованные курганы оказались почти полностью ограбленными в древности. По этой причине от погребального инвентаря остались лишь бронзовые наконечники стрел, обломки железных ножей, лепных сосудов, точильный брусков и кремневое кресало. Датируются лесные курганы IV- III вв. до н.э.

Более информативными оказались раскопки старомерчанского могильника состоявшего из 11 курганов ограниченных с западного и восточного краев двумя майданами. От лесных курганов они отличаются большими размерами, наличием сложных погребальных сооружений в виде деревянных склепов, одиночных, парных и коллективных захоронений, богатством и разнообразием погребального инвентаря, что указывает на их принадлежность к представителям высшей местной аристократии второй половины IV в. до н.э. Кроме кургана 9, где обнаружено впускное погребение, все остальные были сооружены над одним основным захоронением. В кургане 3 синхронно основному погребению, в отдельной яме помещено захоронение лошади с надетой на нее уздечкой.

Большинство погребений содержало деревянные склепы с 6, 8, 9 и 17 столбами и горизонтальной облицовкой стен плахами толщиной до 6 см вставленными в пазы по бокам столбов. Образовавшийся промежуток между стенами грунтовой ямы и склепом заполнялся частью материкового глинистого выброса. Лишь в кургане 3 отмечается двойная облицовка стен - вертикальная из горбылей, нижние концы которых вкапывались в канавки по периметру ямы, и горизонтальная из плах, закрепленных в пазах столбов, прижимавшая предыдущую. В кургане 11 склеп имел с восточной стороны вход в виде дромоса. Материковый выброс и пространство вокруг могильной ямы в кургане 2 были покрыты радиально расположенным плахами и горбылями частично сожженными вместе с перекрытием могилы перед сооружением насыпи.

В курганах 2,3,10,12, помимо захоронений лиц высокого социального ранга, были помещены тела слуг, а, возможно, и рабов. Судя по инвентарю, парные и коллективные погребения часто содержали погребения мужчин с железными пластичными панцирями, железными мечами, наконечниками копий, дротиков, колчанами наборами стрел и женщин с множеством дорогих украшений и бронзовыми зеркалами.

В нескольких курганах найдены амфоры типа Солоха I, Солоха II и гераклейского производства, чернолаковые канфар, две леканы и гончарный кувшинчик, что свидетельствует о тесных торговово-экономических связях племен лесостепной части бассейна Северского Донца с древнегреческими городами-колониями Северного Причерноморья. На это же указывает оставшийся после ограбления погребальный инвентарь в кургане 11. Здесь, в юго-западном углу могилы лежали бронзовые поножи, железный меч с рукоятью обтянутой тонким золотым листом с изображениями грифонов, пантеры и олена, железные наконечники дротиков, два колчана со стрелами, лекана, кувшин, серебряный кубок, золотые нашивные бляшки с изображением Владычицы зверей с пантерами, бронзовое зеркало и нагайка с золотой оплеткой,

Наибольший интерес вызывает серебряный кубок имеющий сферическое тулово с круглым дном и растробообразным устьем. Нижняя часть сосуда снабжена каннелированными стенками, переходящими в округлое дно, увенчанное розеткой. В центральной, наиболее расширенной части туловища размещен орнаментальный фриз с изображениями трех бычьих голов (букраниев) с веерной розеткой во лбу соединенных гирляндами из рубчатых бус с подвесками на концах и тремя цветками лотоса в виде колокольчиков. Подобные изображения встречаются на архитектурных памятниках из Пантикапея и Херсонеса. Букраний с бусами и гирляндами из цветов или виноградной лозы известны по монетам из Феодосии и свинцовыми подвесками из Ольвии. Во всех случаях эти изображения букраниев специалисты в области античной религии связывают

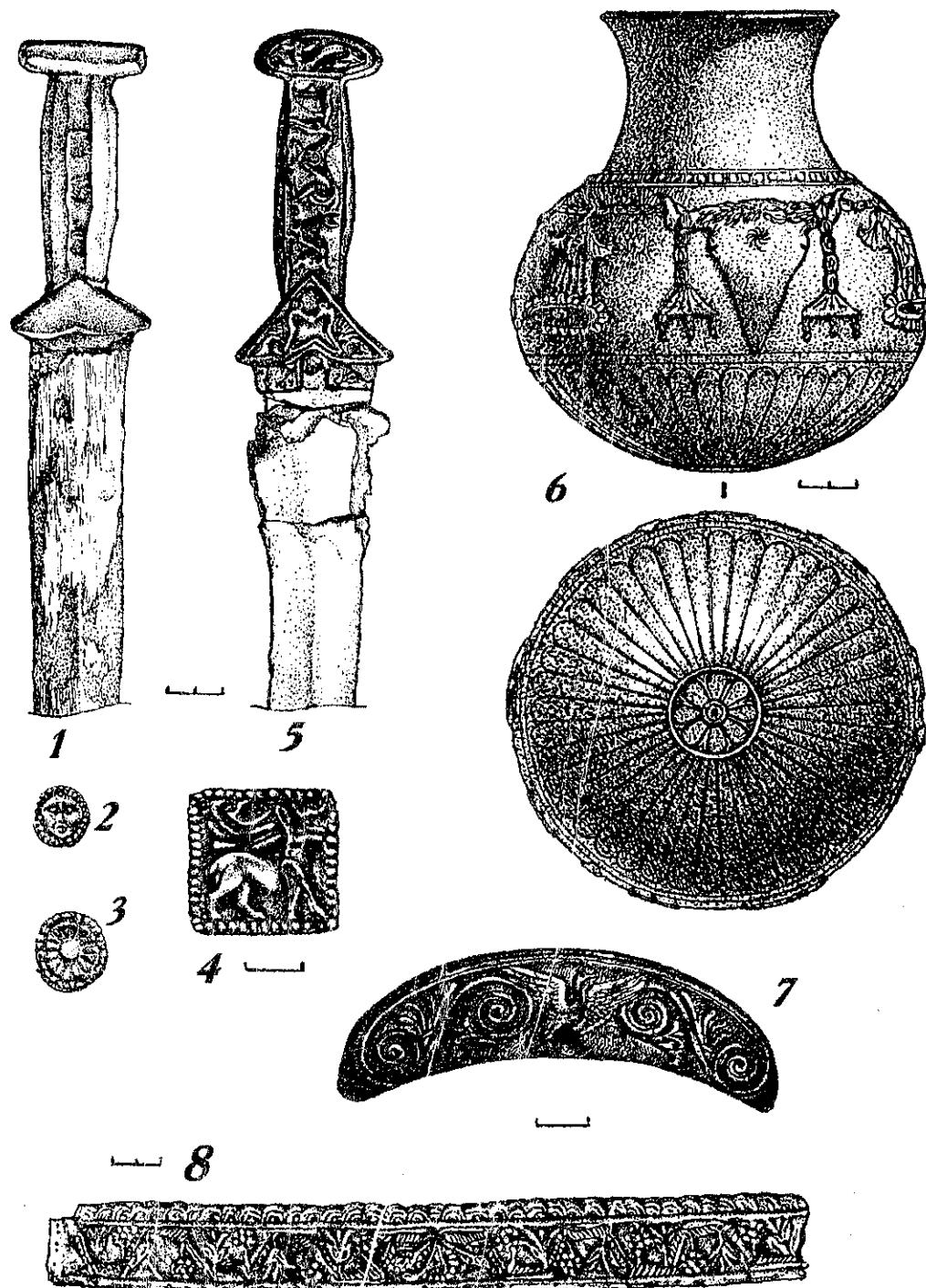

Рис. Образцы находок из Старомерчанского могильника.
1 - курган 3; 2- курган 2; 3 - курган 4; 4 - курган 6; 5,7 - курган 11; 8 - курган 8.

ют с культом Диониса, который почитался в Древней Греции в разных образах, но более всего он был известен в облике быка. Как свидетельствует Геродот, культ Диониса почитался и жителями Гелона, отождествляемого многими скифологами с Бельским городищем на Ворскле. Распространившись в эпоху эллинизма по всей периферии античного мира, культ Диониса мог приобрести в Днепровском Лесостепном Левобережье межплеменной характер. Нет сомнений и в том, что этот кубок использовался для возлияний и был непременным атрибутом культовых действий во время дionисийских празднеств и священных вспашек. В связи с такой трактовкой роли кубка, появляется возможность найти объяснение функциональному назначению золотого цилиндрического сосудика с подвижной серебряной ручкой и петлей для подвешивания. Скорее всего он использовался для зачерпывания небольшого количества священного напитка содержащегося в кубке. Часть аналогичной витой серебряной ручки (петли) происходит из Чертомлыка. Не исключено, что именно такие сосуды носили скифы на поясе, о чем упоминал Геродот. Весь комплекс погребального инвентаря, наличие склепа с дромосом и самые большие размеры кургана 11 указывают на захоронение под ним местного племенного вождя, наделенного жреческими функциями.

В 350 м от данного могильника был раскопан одиночный курган срубной культуры, в по-гребении которого найдены остатки склата положенного скорченно на левом боку головой на восток и острореберный сосуд.

Перспективным видится возобновление исследований майданов. На одном из них экспедиция обнаружила большое количество фрагментов лепных сосудов лесостепного северско-донецкого облика скифского времени, культовые глиняные лепешки, куски глиняной обмазки и кости животных. Думается, что в данном случае мы имеем дело не с остатками кургана разрушенного селитроварцами в XVI - XVII вв., а с каким-то сакральным комплексом скифского периода.

Андрух С. И.

Запорожський гос. університет, г. Запорожжя

Раскопки экспедицией ЗГУ могильника Мамай-Гора

Археологическая экспедиция ЗГУ продолжала исследования на Мамай-Горе у с. Великая Знаменка Каменско-Днепровского р-на Запорожской обл. Работы велись в пределах центральной части могильника и на северном его участке (на обрыве). На первом участке с помощью бульдозера завершены работы на кургане 1. В пределах насыпи ничего не выявлено. Южнее кургана обнаружено скифское погребение, относящееся к комплексу № 67.

К северу от кургана вручную вскрыт участок могильника площадью 260 м². Обнаружены два погребения эпохи бронзы, частично разрушенные оползнями и 8 ям эпохи бронзы. Катакомбное захоронение содержало 3 костяка и сопровождалось орнаментированной чашей. На неолитическом могильнике выявлено одно захоронение. Раскопки на памятнике планируются продолжить в 2000 г.

Бабенко Р. В., Скиба А.В., Лисенко С. Д.

Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова,
Інститут археології НАН України, г. Київ.

Могильник и поселение тшинецкого времени у с. Великая Бугаевка

Бабенко Р. В., Скиба А.В., Лисенко С. Д. **Могильник та поселення тшинецького часу у с. Велика Бугаївка.** У 1999 р. під час обстеження території на північ від могильника черняхівської культури "Велика Бугаївка" розташованого у 4 км на північ від села Велика Бугаївка та в 2 км на північ від хутора Піски (передмістя Василькова), Р. Г. Шишкіним було відкрито поховання, що супроводжувалось посудинною тшинецького типу ("Велика Бугаївка-2" - могильник доби бронзи). Гідридніце могильників доби бронзи та чер-

няхівської культури розташовувалось багатошарове поселення ("Велика Бугаївка-1"), з поверхні якого також походять уламки посуду тшинецької культури. Посуд тшинецького типу з поселення та могильника знаходить аналоги серед матеріалів житла поселення Здвижівка, датованого радіовуглецевим методом 3095+/-30 ВР (Ki-6221, <1288-1266 cal BC). Це дає змогу датувати старожитності тшинецького типу з пам'яток Велика Бугаївка-1 та 2 в межах XIV - XIII до н.е. та синхронізувати з горизонтом МП-IV Малополовецького куща пам'яток на Фастівщині.

В 1999 г. совместной экспедицией ИА НАНУ (отдел археологии ранних славян) и НГПУ им. М. Драгоманова (Лаборатория археологических исследований) под руководством О. В. Петраускаса и Р. Г. Шишкина были продолжены исследования могильника черняховской культуры у с. Великая Бугаевка, начатые в 1994 г (Петраускас, Шишкін, 1998, с. 125-127). Во время работы экспедиции, при исследовании территории, прилегающей к черняховскому могиль-

нику с севера, Р. Г. Шишкіним было обнаружено погребение, содержащее типичный тюльпановидный сосуд, тшинецкого типа. На пашне были обнаружены обломки костей. В месте их обнаружения был заложен шурф 2x2.5 м, ориентированный З-В.

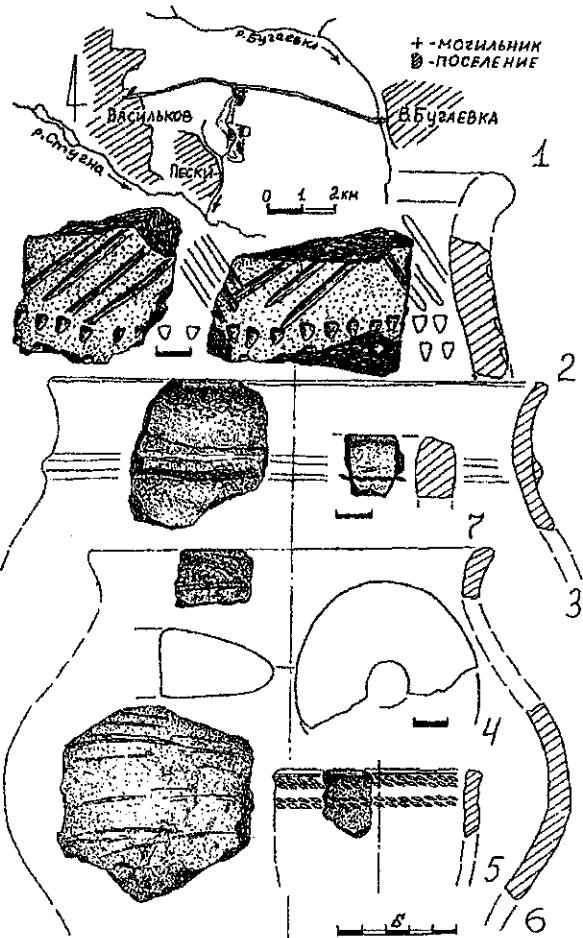
Могильник эпохи бронзы расположен в 4 км на запад от с. Великая Бугаевка и в 2 км на север от хутора Пески (предместье Василькова), на пахотном поле между шоссейной дорогой Васильков-Великая Бугаевка и северным периметром воинской части (рис. 1; 1). Он занимает восточный склон истока обводненной балки (левый приток Струги).

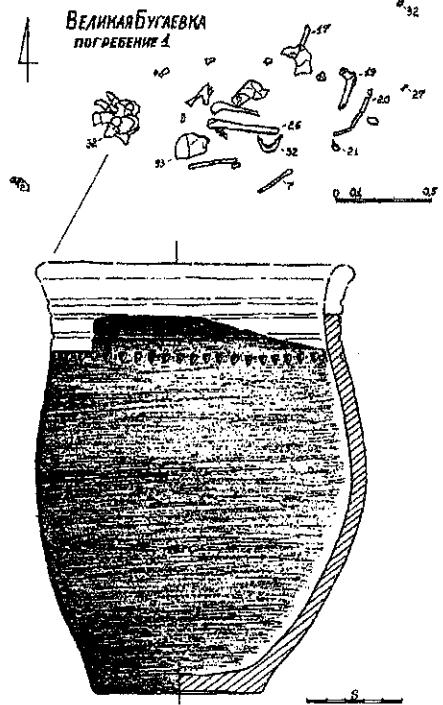
ПОГРЕБЕНИЕ 1 (1999 г.). Расположено в 200 м к северу от могильника римского времени. Сильно разрушено пахотой. Кости зелегали в перемещенном состоянии на глубине -0.3 м на площади 0.9x2.05 м; основная часть костей занимала площадь 0.9x1.05 м. По расположению черепа, длинных костей, таза, лопатки, лежавших *in situ* (рис. 2; 1), можно реконструировать позу погребенного. Скелет мужчины 40-45 лет (определение Л.В.Литвиновой), предположительно, первоначально лежал на правом боку в сильно скорченной позе, головой на запад с сильным отклонением к югу (230°). Кость черепа очень толстая. К западу от головы был поставлен тюльпановидный сосуд, венчик которого смесен плугом, а нижняя часть стояла *in situ* на глубине 0.32 м от современной поверхности.

Тюльпановидный сосуд тшинецкого типа (рис. 2; 2). Форма сосуда несколько асимметрична - один бок раздут сильнее противоположного. Тесто плотное, с примесью дресвы и песка. Поверхность ангобирована, тщательно заглажена и подлощена. Цвет пятнами коричневый, красный, изнутри - желтый, красный, черный, серый, в изломе - черный. Верхняя часть сохранившейся части сосуда орнаментирована неглубоким прочерченным желобком, ниже которого проходит пояс отпечатков торца полого штампа (кости?) в виде маленьких треугольников вершинами вниз. Предположительно линий изначально было 3-4. Складывается впечатление, что линии и треугольники нанесены одним и тем же инструментом. Высота сохранившейся части сосуда 205 мм, реконструируемая высота 233 мм, диаметр днища 88-90 мм, реконструируемый диаметр венчика около 165 см.

Среди костей человека найден крестец и поясничный позвонок козы-овцы (определение О.П.Журавлева). Также из погребения происходит фрагмент венчика сосуда, предположительно высоких прогордий, орнаментированного отпечатком шиура (рис. 1; 7). Тесто с примесью крупного песка, цвет черный. Венчик относится к заключительному этапу культуры шнуровой керамики, переходному к эпохе поздней бронзы. В погребение, скорее всего, попал случайно из культурного слоя могильника.

На поле рядом с погребением четко наблюдается возвышение диаметром около 15 м и высотой до 0.2 м. Погребение 1 смешено от наивысшей точки возвышения на 2 м к северу. Учитывая то, что погребение эпохи бронзы находится выше горизонта римского времени, есть основания предполагать, что оно было впущено в полу предварительно существовавшего возвышения.

ких расчесов; цвет пятнами красный, оранжевый, изнутри - черный, серый, желтый. Реконструируемый диаметр венчика около 170 мм, реконструируемая высота сосуда не менее 180 мм.

3. Кубок в виде небольшой полусферической баночки (рис. 1; 5). Край венчика несколько утолщен наружу и косо срезан. Ниже края венчика проходит пояс из двух параллельных отпечатков шнура; еще один подобный пояс расположен на 5 мм ниже. Тесто сосуда плотное, с примесью дресвы, слюды; цвет черный. Реконструируемый диаметр венчика 88 мм, реконструируемая высота сосуда 60-70 мм

Кроме того, по определению антрополога Т.В. Рудич, не исключено, что к эпохе бронзы может относиться и безинвентарное погребение 51 черняховского могильника.

ПОГРЕБЕНИЕ 51 черняховского могильника (1998 г.; сектор 8, кв. Б/5). Трупоположение; сильно разрушено в древности. В северо-западной части кв. Б/5 на глубине 0.98-1.02 м были найдены отдельные кости человеческого скелета - фрагменты черепной коробки, обломки длинных костей. На этой же глубине в стенке северо-западного угла квадрата концентрировались другие кости скелета - фаланги, часть таза, длинные кости. По определению Т.А. Рудич, погребение было парное. **Скелет 1.** Три фрагмента черепного свода. Кость очень толстая, сагittalный шов практически затянут, на левой теменной кости вырезка (2 см) без следов заражения. Череп принадлежал мужчине зрелого возраста. **Скелет 2.** Газовые кости и обломки бедренных и плечевых костей. Скелет принадлежал ребенку в возрасте до 1 года (Петраускас, Шишкин, Бабенко. Отчет за 1998 г., с. 27, 48, рис. 6).

Южнее могильника вдоль склона балки, на протяжении не менее 0.5 км, расположено синхронное ему поселение (рис. 1; 1). Разведками 1995-1998 гг. на поверхности поселения были найдены фрагменты глиняных сосудов эпохи поздней бронзы, в том числе - тшинецкого типа. Один из них орнаментирован поясом из групп наклонных прочерченных отрезков ниже среза венчика, ниже которого, по плечику, расположены два пояса подтреугольных наколов (рис. 1; 2). Тесто с примесью дресвы, поверхность шероховато-заглаженная, цвет черный, бурый. Также найдены обломок кремневого серпа (?) с зубчатой ретушью, длиной около 6 см; фрагмент глиняного прядища дисковидной формы (рис. 1; 4), цвет бурый, тесто очень рыхлое, рассыпалось в поле.

Наиболее ранний хронологический горизонт рассматриваемых памятников эпохи бронзы представлен фрагментами сосудов со шнуровым орнаментом. Предварительно эти находки можно синхронизировать с первым хронологическим горизонтом Малополовецкого могильника на Фастовщине (до 1600 г. до н.э.).

Центральная часть возвышения была накрыта поисковой траншеей 4x2 м, ориентированной З-В. Траншея вскрыта на глубину 1 м. На глубине 3-го штыка обнаружено несколько фрагментов керамики эпохи бронзы и 2 кости животных: 1-й предкорен- ной зуб верхней челюсти коня и резец нижней челюсти свиньи (определение О.П. Журавлева). Эти находки позволяют предположить, что возвышение представляет собой искусственную насыпь - курган, для обнаружения центрального погребения которого необходимы раскопки широкой площадью.

На территории расположенного южнее тшинецкого могильника могильника черняховской культуры, был обнаружен ряд фрагментов керамики эпохи бронзы. Графически можно реконструировать верхние части трех сосудов:

1. Горшок, сильно-выпуклобокий, с S-видной зауженной шейкой, с налепным валиком (тип Г.1.II.1 по Герикович, 1997, с. 126, 131) (рис. 1; 3). Тесто плотное, с примесью мелкой дресвы и слюды, поверхность заглажена; цвет пятнами бурый, красный, изнутри - бурый, серый. Реконструируемый диаметр венчика около 210 мм.

2. Горшок, сильно-выпуклобокий, с S-видной зауженной шейкой, без налепного валика (тип Г.1.II.2 по Герикович, 1997, с. 126, 131) (рис. 1; 6). Тесто плотное, с примесью дресвы, песка, слюды; поверхность заглажена, со следами широ-

Скорченные погребения, ориентированные в западном секторе, находят ближайшие аналогии среди материалов Войцеховского могильника, расположенного в Полонском районе Хмельницкой области, в среднем течении р. Случь, практически на одной широте с Беликой Бугаевкой. В ряде погребений Войцеховского могильника были найдены тюльпановидные сосуды, орнаментация которых аналогична найденному в Бугаевке (Лагодовська, 1948, с. 62-77). Тюльпановидный сосуд с подобной орнаментацией найден также в жилище на поселении Здвижевка (Березанская, 1972. Табл. III.7), расположенном в Бородянском районе Киевской области, в Киевском Полесье. Радиоуглеродная дата жилища 3095+/-30 BP (Ki-6221. <1288-1266 cal BC) (Ковалюх, Скрипин, Клочко, Лысенко, 1998, с. 93). Таким образом, погребение 1 и ряд материалов с поселения эпохи бронзы можно датировать в рамках XIV--III вв. до н.э. и соответственно с горизонтом МП-IV Малополовецкого куста памятников на Фастовщине (Лысенко, 1998, с. 42-44). Обращает на себя внимание то, что ориентация погребения 1 (230°) совпадает с направлением балки на участке напротив рассматриваемых памятников (220°). Подобная зависимость ориентации погребений от направления течения реки была зафиксирована на Малополовецком, Казаровичском и Росавском могильниках эпохи поздней бронзы.

В том случае, если погребение 51, исследованное на территории черняховского могильника, действительно относится к эпохе бронзы, прямые аналоги ему можно найти среди погребений эпохи поздней бронзы Малополовецкого могильника. На последнем из 44 погребений эпохи поздней бронзы, 30 в той или иной степени имеют следы ритуальных расщеплений; при этом на ряде черепов А.В.Литвиновой также зафиксированы вырезки (погребения 1, 12, 52). По расположению костей ближе всего к погребению 51 в Бугаевке стоит погребение 6 Малополовецкого могильника, где фрагменты свода черепа взрослого также располагались к югу от скопления костей ребенка (Лысенко, 1998, с. 95-117, рис. 4: 10).

Выпуклобокие сосуды, найденные на территории черняховского могильника, по морфологии находят аналоги среди керамического комплекса памятников Черкасского Приднепровья (Куштан, 1997, табл. XV: 11). Д.П.Куштан относит эти сосуды к заключительному периоду эпохи поздней бронзы (Куштан, 1998, с. 36-38). По нашему мнению, рассматриваемые сосуды в Великой Бугаеве относятся к более позднему хронологическому горизонту, чем погребение 1 и керамика тшинецкого типа. Условно этот горизонт можно синхронизировать с горизонтом МП-V (белогрудовский) Малополовецкого куста памятников.

Могильник и поселение у с. Великая Бугаевка дают новую информацию о культурно-исторической ситуации в бассейне Струги, среднее течение которой эпохи поздней бронзы до сих пор остается неизученным.

Балакін С. А., Козак О.Д.

Заповідник Києво-Печерська Лавра, м. Київ

Поховальний комплекс у боковому вівтарі Успенського собору

Києво-Печерської Лаври

Балакін С. А., Козак О.Д. Погребальний комплекс в боковом алтаре Успенского собора КПЛ. На площади в 12 м² обнаружено 6 погребений мужчин, датируемых серединой XIII и рубежом XV-XVI ст. У двух погребенных мужчин зафиксি-

рованы признаки бактериальной трепанематозной инфекции (сифилиса), что свидетельствует о распространении пандемии этой болезни в XV-XVI ст. и на Украину.

1999 року вперше були проведені археологічні дослідження у південному (Михайлівському) приділі давньоруського ядра Успенського собору. На площині у 12 м² тут було виявлено залишки шести поховань, цікавих як з археологічної, так і з антропологічної точки зору.

Поховання були зафіксовані під обома стінами приділу, відразу під його підлогою. Поховання під південною стіною, що належало чоловікові 35-40 років, було майже повністю знищено ще у минулому столітті. Деяло краце зберігся культурний шар у північній частині бокового вівтарю, де було виявлено 4 поховання чоловіків 20-25, 30-35, 35-40 та 40-45 років. Всі поховання здійснено у колодах, розмірами 1.8-1.9x0.3-0.4 м, одна з яких обтягнута шкірою. Частина поховальних споруд була поставлена безпосередньо на верхню площину давньоруських підмурків. Всі поховання були пошкоджені під час ремонтів кінця XIX ст., внаслідок чого жоден із скелетів (за виключенням окремих груп кісток) не був зафіксований в анатомічному порядку; обидва черепи, що збереглися, було знайдено неподалік, окрім від інших кісток. Решток одягу та будь-яких речей при похованнях не відмічено.

Стратиграфічні спостереження засвідчили неодночасовість поховального комплексу. Колоди були засипані тумусованим ґрунтом із домішкою будівельного сміття давньоруського часу. У складі останнього є декілька фрагментів первинного фрескового живопису храму із слідами

пізніших ремонтів, фрагмент мурувального розчину ХІ ст. з включенням шматочку скла та біля 300 кубиків смальти від настінних мозаїк та мозаїчних інкрустацій шиферної підлоги ХІ ст. Залишки будівельних матеріалів більш пізнього часу тут не помічено, що само по собі не є характерним для Успенського собору.

Специфічний склад археологічного матеріалу може свідчити про те, що поховання у Михайлівському боковому вівтарі здійснювалися в умовах напівзруйнованого храму, коли у соборі ще залишалися неприбраними рештки його першіного інтер'єру. У період між серединою ХІІІ та межею XV-XVI ст. така ситуація виникала неодноразово. Останню дату ми вважаємо найбільш прийнятною для визначення часу утворення дослідженого археологічного комплексу.

Слід звернути увагу на неординарність місця розташування поховань, оскільки у православній традиції поховання у вівтарній частині храму трапляються лише як виключення.

Дещо несподівані результати дало палеопатологічне дослідження похованіх. У чоловіка 20-25 років зафіковані ознаки бактеріальної трепанематозної інфекції (сифілісу). Пошкодження на черепі можна віднести до варіantu "caries sicca". Значні патологічні зміни, що спостерігаються у третинній стадії хвороби, зафіковані на трубчастих та пласких кістках посткраниального скелету. Не виключено, що патологічні ознаки, виявлені на скелеті іншого чоловіка (40-45 років) маркують ще один випадок сифілісу, однак у пом'якшений формі.

Серед палеопатологів немає єдиної точки зору щодо походження та часу появи трепанематозів у Європі. До кінця ХV століття за археологічними матеріалами фіксуються лише окремі випадки сифілісу. Після 1495 року внаслідок екологічної кризи, що співпала із значними соціально-економічними змінами та поверненням Колумба з Нового Світу, починається пандемія хвороби. З півдня та південного заходу вона розповсюджується по всій Європі. З Іспанії через Польшу хвороба проникає в Литву та Росію. У 1499 році Великий Князь Іван III намагається з'ясувати через свого посланця в Литві, I.Мамонова чи не приїжджає хтось хворий "тою болестю, що болячки мечутся і слівает франдузкою" з Смоленську у Вязьму (Соловьев С. М., 1989, т.5, с. 176) по одному з найважливіших торгівельних шляхів з Великого князівства Литовського до Московії. На території Східної Європи безперечні факти третинної форми хвороби на кістках зафіковані у Прибалтиці (у Ризі - Домський Собор, XVIст., церква Св.Петра, XV-XVIст.; у Вільнюсі та Алітусі XV-XVIIст.) та у Росії (у Ростові Великому XVIст. та у Вятці XVII-початок XVIIIст.).

Не виключено, що виявлений нами випадок третинного сифілісу вкладається в період початку та розпалу пандемії, тобто датується межею XV-XVI ст. Унікальність зафікованих фактів полягає у тому, що це перший безсумнівний випадок придбаного сифілісу на території України, який свідчить, що епідемія, рухаючись з Польщі не обминула і Київ.

Ми сподіваємося, що всі вказані особливості: неординарність місця поховання, хвороба та історичні обставини, що її супроводжують, сприятимуть встановленню особистості похованіх у боковому вівтарі Успенського Собору Києво-Печерської Лаври.

Берест Р. Я.

Львівський держуніверситет ім. І. Франка, м. Львів

Дослідження давньоруського селища в околиці села Підгородице на Львівщині

Берест Р. Я. Исследование древнерусского селіща на окраине с. Підгородице на Львовщине. Подводятся итоги исследования древнерусского селища, открытого в 1997 г. Открыты остат-

ки 10 небольших жилиць. Селище существовало в Х-середине XIII ст. и погибло, по-видимому, во время татаро-монгольского нашествия в 1241 г.. одновременно с княжим Звенигородом.

В 1997 р. біля с. Підгородице в урочищі Підкамуля, що знаходиться на східній окраїні згаданого села було відкрито залишки давньоруського селища. Пам'ятка розташована на пологому південно-західному схилі горського масиву на вершині якого є насипні земляні валі та рови укріпленого поселення - городища, котре, ймовірно, і дало назву сучасному селу. Археологічні роботи на давньоруському селищі періодично велися на протязі 1997-1999 рр., що дало можливість зібрати багатий науковий матеріал. Перед усім це стосується особливостей топографічної забудови та системи планування давньоруських селищ на Підкарпатті, а також матеріальної культури.

Культурний шар на території селища залягає на глибині 0.4-0.6 м. Проте в окремих місцях, зокрема, господарських ямах він опускається до глибини 1.5-1.8 м від сучасної поверхні. В окремих місцях виявлено сильне руйнування культурного шару, що в першу чергу, зумовлено тим, що територія урочища постійно обробляється (оранка, культивування, боронування, тощо). Тому часто на поверхні ґрунту можна знайти фрагменти давньоруської кераміки чи інші знахідки.

Виявлено сліди понад 10 невеликих наземних жител, які були споруджені з дерева і мали стінки арубніх конструкцій. Важливо відзначити, що у багатьох випадках місця розміщення дерев'яних будівель простежуються за залишками спаленого дерева. Багато вугликів знаходить і в культурному шарі господарських речей.

Це свідчить про трагічну загибель селища внаслідок пожежі.

Датуючим матеріалом для визначення часу існування пам'ятки виступає керамічний комплекс. Його еволюція від ліпного до гончарного із своєрідною формою удосконалення вінець (рис.) може свідчити, що селище існувало на протязі Х-середини XIII ст. Не виключено, що воно загинуло від татаро-монгольської навали у 1241 р. одночасно з княжим Звенигородом.

Цікавими знахідками є металеві речі. Перш за все, це речі побуту: колінчасті ключі замків жител, ножі, предмети кінської збріу тощо. окрімі ножів мали спеціальне призначення, про що засвідчує дуговидна форма їх леза. Такі інструменти могли використовуватися для обробки шкір, виготовлення дерев'яних ложок та інших виробів.

В кожному з жител виявлено залишки домашнього вогнища - черінь. Всі обстежені житла мали однокамерну будову. Одне з них, яке знаходилось на західній частині селища мало розміри 3.8x4.2 м. Черінь в даному житлі знаходився в середній частині споруди та мав округлу форму (діаметр 0.7-0.8 м). Для спорудження черіння було використано куски місцевого вапняку та суміш глиняного розчину.

Про існування в межах селища ткацтва та прядіння свідчать прясличка та важки від ткацьких верстатів.

Таким чином, отримані археологічні відомості та матеріали доповнюють історію населення на Підкарпатті у давньоруську добу.

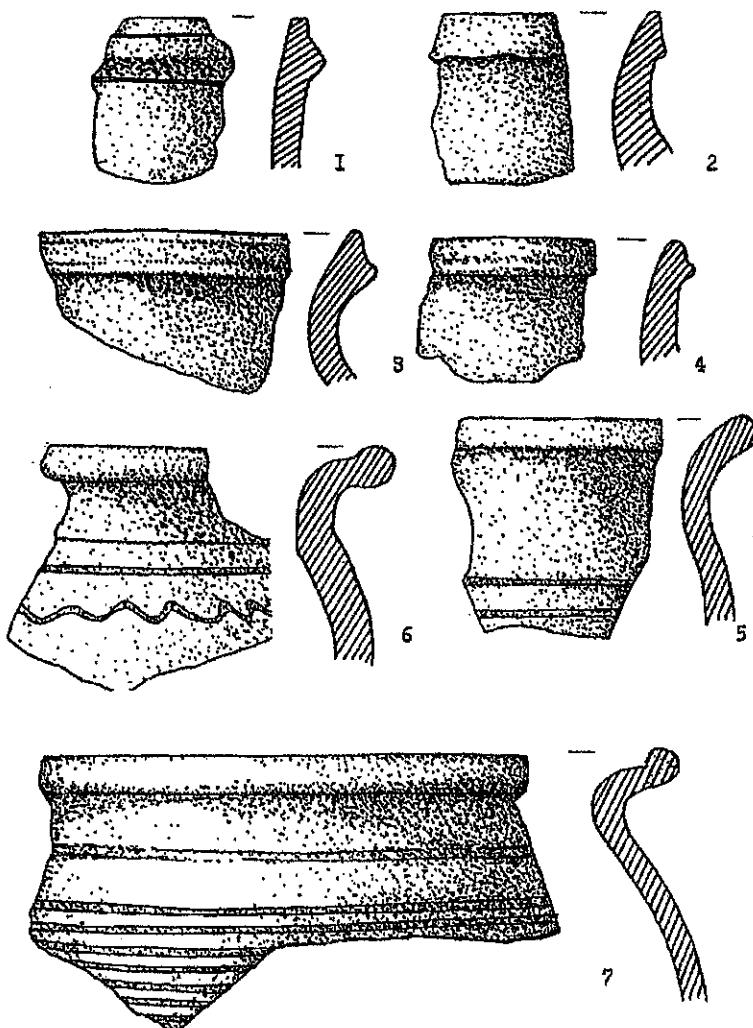

Рис. Зразки кераміки з селища (ур. Підкамуля, с. Підгородище)

Беляева В.И.

Санкт-Петербургский университет, г. Санкт-Петербург

Исследования Пушкаревских стоянок

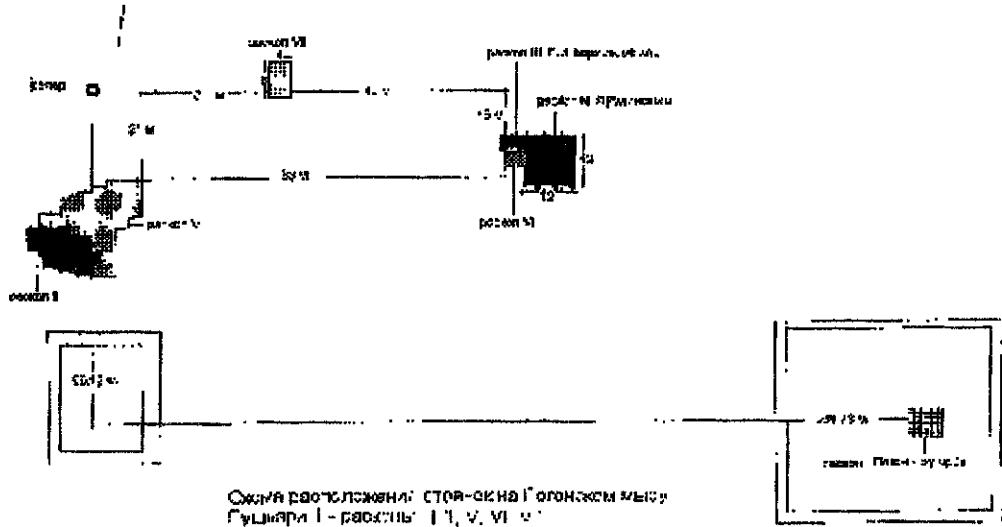
Беляева В.И. Дослідження Пушкаревських стоянок. Пушкарі VIII. Проведено порівняльне дослідження Роботи проводилися на трох ділянках стоянок цих пам'яток.
Пушкарі I (раскоп V), Пушкарі I (раскоп VII) і

Полевые работы сезона 1999 года продолжали исследования прошлых лет на трех участках стоянок Пушкари I (раскоп V), Пушкари I (раскоп VII) и Пушкари VIII. Основная цель состояла в проведении сравнительного исследования памятников.

Завершающие работы на раскопе V были ограничены расчисткой низа культурного слоя. Последний находился на участке, прилегающем к "кострице" длинного жилища, исследовавшегося П.И. Борисковским, и включал скопления кремня, угля и окрашенного "элементарного заполнителя" на квадратах е,ж.з-103,104. Низ культурного слоя находился на суглинке материка, где оказались четко представленными пятна щести небольших ям и западин. Предварительный анализ содержимого ям произвел впечатление "вторичности" заполнения. Наметилась и некоторая структурная особенность в расположении ям, но окончательное ее описание возможно только после изучения материалов раскопок 1937-1939 гг. П.И. Борисковского.

Продолжались работы на новом центральном участке стоянки Пушкари I, в раскопе VII. Он находился в 38 м к северо-востоку от участка с малым жилищем и в 52 м к северо-востоку от раскопа М.Я. Рудинского. Здесь исследовался культурный слой мощностью не менее 40 см и был заполнен массой кремневого материала. Костный материал присутствовал в меньшем количестве, но включал не только мамонта, но и лошадь. На площади в 32 м² был расчищен единый горизонт культурного слоя, который находился на глубине 30 см от его верха и со составу и структуре приближался к "прижизненному горизонту" обитания. Расчищенная поверхность слоя (горизонт 3) содержала массу кремневого материала в лессовидной супеси. Последняя имела тенденцию оглеения в низах расчистки. Крупные кости мамонта уходили вниз слоя, рельеф которого оказался сложным.

Кремневый материал содержал большое число плитчатого кремневого сырья, плитчатых нуклеусов и сколов. На северной оконечности раскопа, в квадратах з-19-21, существовало скопле-

ние крупных заготовок нуклеусов и предметов первичного расщепления. В южной части раскопа, в квадратах о-19-20 были представлены множественные пластинчатые формы, иногда в плотных скоплениях (квадрат о-20). Статистический сравнительный анализ кремня показал функциональную особенность этого участка стоянки относительно ее центрального участка. Задача исследования не исчерпана, так как культурный слой имеет как минимум еще один горизонт залегания.

Задачи исследования стоянки Пушкари VIII были особенно сложны и трудоемки. После создания стратиграфической схемы описания всей колонки отложений в раскопе 3 представлялось возможным обратиться к поиску полноценного культурного слоя стоянки. С этой целью

были заложены три шурфа по разные стороны раскопа прошлого года. Поскольку на стоянке Погон есть два культурных слоя, то все шурфы были исследованы вначале до уровня первого слоя, который известен как стоянка Бугорок. Насыщенность слоя кремнем оказалась большей, чем в раскопе. Благодаря тщательной промывке всего расчищаемого грунта, удалось обнаружить небольшую, но очевидную фракцию "элементарного заполнителя" с чешуйками кремня и угольками. Благодаря этому можно предполагать превоначальное существование полноценного культурного слоя на месте его залегания.

Культурный слой стоянки Погон был вскрыт только в восточном шурфе на глубине 5 м. Трудоемкость работ объясняет малую площадь шурфа (1.5 m^2 на культурном слое). Состав культурного слоя был подобен слою в раскопе 1998 г., т.е. он составлял костеносный горизонт с единицами кремневого материала. Существенным моментом было положение слоя на относительно и абсолютно более низких отметках, чем в раскопе 3. Stratigraphическая колонка, отписанная Ю.Н. Грибченко (Институт географии РАН), дала представление о наложении культурного слоя на верхи брянской почвы, что дает основание для более раннего чем ранее датирования памятника. Материалы Пушкаревских стоянок сданы в Археологический музей Института археологии НАН Украины.

Беляєва С. О., Ерсої Б.

Інститут археології НАН України, м. Київ,
Турецьке історичне товариство, м. Стамбул

Дослідження пам'яток османського часу у Північному Причорномор'ї

Беляєва С. А., Ерсої Б. Исследование памятников османского времени в Северном Причерноморье. Работы проводились на территории Белгород-Днестровской крепости. Открыты помещения турецких бань. Открыты остатки майного помещения ("sicaklik"), теплуарума ("terpid") и,

возможно, котельной. Обнаружено более 400 находок - поливная керамика, фаянсовая посуда из Иzniku и Кутахьи. Датируются в основном XV-XVIII ст. Найдены бронзовые и серебряные монеты, в частности, серебряная монета 1773 г. Истамбульского двора.

У липні-серпні 1999 р. Міжнародна Південна середньовічна експедиція Інституту археології НАН України та Турецького історичного товариства здійснила комплекс робіт з дослідження пам'яток османської культури у Північному Причорномор'ї, а також обстеження Подолії.

Розпочато стаціонарні дослідження у м. Білгород-Дністровському. На терені фортеці здійснено пошук архітектурно-будівельних залишків мечеті. Але на найбільшу увагу заслуговує відкриття комплексу приміщень турецьких лазень, визначеніх функціонально Б.Ерсоєм. Загальна площа розкопу становить 600 m^2 , на якій вдалось встановити розташування та планування центрального приміщення лазень. Вони складалися з майного залу ("sicaklik") теплуарума ("terpid") та, можливо, відкритого приміщення котельні. Розмір дослідженnoї частини лазень становить: $13.8 \times 4.5 \text{ m}$, площа 62.1 m^2 .

Центральне приміщення розміром $4.5 \times 4.5 \text{ m}$ було викрито склепінням, яке частково збереглося, висота від підлоги до залишків склепіння 4.7 m . Частково збереглися три стрільчаті ниши, обкладені вапняком. Стіни приміщення поштукатурені. Рівень підлоги зафікований на глибині $2.2 - 2.44 \text{ m}$, у зв'язку із просіданням певної частини підлоги у пустоті для проходження гарячого повітря та підгріву підлоги і приміщення в цілому.

Склепіння побудовано з червоної цегли, стіни - з використанням цегли та вапняку. На підлозі та у заповненні лазні знайдено велику кількість уламків віконниць, діаметр яких становить від 14 до 32 см, що використовувалися для освітлення приміщення через вікна у склепінні.

У комплексі лазн виявлено понад 400 речових знахідок, переважно поливної кераміки та фаянсового посуду відомих османських центрів виробництва: Ізнуку та Кутахї. Переважно кераміка відноситься до XV-XVIII ст., але зустрічається і більш рання. Монетні знахідки османського часу з бронзи та срібла (9 екз.), зокрема, срібна монета 1773 р. Істамбульського двору. Остання монета визначається як монета 27 гадиша Удшунгу Мустафи (1754-1774).

Після завершення польових робіт здійснено консерваційні роботи з метою збереження архітектурно-будівельних залишків.

У м. Очаків здійснено дослідження з метою встановлення розташування стіни двору.

Бузян Г.М., Павленко С. В.

Національний заповідник "Переяслав", м. Переяслав-Хмельницький

Нове поселення трипільської культури в с. Гребля
 поблизу Переяслава

Бузян Г.М., Павленко С. В. Нове поселеніє трипільської культури в с. Гребля вблизі Переяслава. Пам'ятник знаходить на северо-восточній околиці с. Гребля, в 2-2.5 км на северо-восток от северної окраїни г. Переяслава - Хмельницького і займає участок лесового плато правого берега р. Трубеж. Собранная коллекция

состоит из 58 фрагментов посуды трех групп: кухонной, столовой неорнаментированной или с углубленной орнаментацией и столовой расписной. Материалы близки к материалам поселений Крутуха-Холоб и Цибли-Узвиз, открытых ранее на Переяславщине и относятся к Лукашовской локально-хронологической группе.

Поселення трипільської культури Гребля відкрите в серпні 1999 р. внаслідок археологічної розвідки Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав", під час якої здійснено збори матеріалів з поверхні та шурфування культурного шару пам'ятки.

Поселення знаходить на городах та присадибних ділянках північно-східної околиці села Гребля, за 2-2.5 км на північний схід від північної околиці м. Переяслава-Хмельницького.

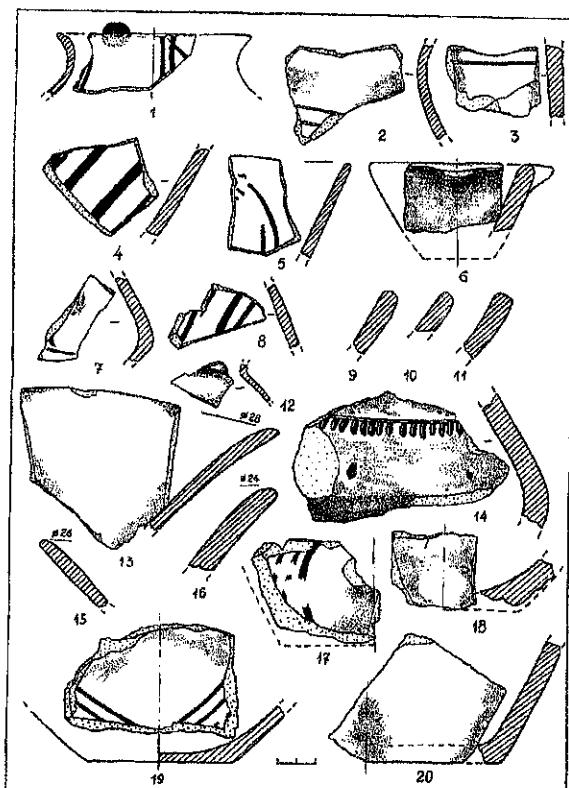
Пам'ятка займає рівну ділянку лесового плато правого берега р. Трубіж. Знайдені зібрані на площі близько 250x250 м (городи та садиби громадян Арапіна В.М., Боровик А. та ін.).

В двох місцях на розораній поверхні виявлені незначні скупчення дрібних шматків обпаленої глини та уламків кераміки, які підтвердженні шурфуванням як рештки наземних глинобитних споруд (шурфи 1 та 4). Глинобитні рештки у вигляді скупченні шматків обпаленої глини розміщені в горизонтальній площині під орнаментом і в гумусованому суглинку на глибині 0.30-0.45 м (шурф 1) та 0.40-0.60 м (шурф 4). Культурний шар слабо насичений дрібними шматочками печини та окремими уламками посуду. Знайдені трохи вдаються до глибини 0.60 м від денної поверхні.

Зібрана колекція знайдених складається з 58 уламків ліпного посуду. Його можна розділити на три групи: кухонний, столовий неорнаментований або із заглибленою орнаментацією та столовий розписний.

Кухонний посуд представлений поодинокими екземплярами з домішкою черепашки в глиняні масі, черепок легкий, пористий. До іншого типу кухонного посуду відноситься один фрагмент (рис. 14) стінки посудини також з домішкою черепашки, проте черепок цільний і важкий, а зовнішня поверхня злегка підошвена і прикрашена на рівні пластиках круговою врізною лінією, від якої вниз відходять короткі часті вертикальні насічки (шурф 4).

Столовий неорнаментований посуд звичайно має підошвену або ретельно загладжену поверхню коричневих та коричнево-чорних відтінків. Їх форми переважають миски, в т.ч. виявлено один фрагмент вінця сферичної миски з під-

трикутним горизонтальним виступом (рис. 6). Із заглибленою орнаментацією знайдено два уламки (рис. 2, 3).

Досить широко представлений розписний столовий посуд (30 уламків з усієї колекції). Глиняне тісто добре відмулене, значна частина має домішку шамоту, включення залізистих часток. З поверхні підняті переважно окатані уламки, проте на кількох зберігся розпис темно-

коричневою фарбою по ангобованій поверхні жовто-гарячих відтінків, часто з лощенням. Це, здебільшого, миски (рис.; 4, 5, 13, 15-19), розписані зсередини паралельними лініями, що складаються у смуги, розміщені навкісно або віялоподібно. Знайдено фрагмент вінця невеликої тонкостінної посудини, прикрашеної вертикальними широкими лініями, що складають метопну схему (рис.; 1).

Отримані в результаті розвідки матеріали близькі до матеріалів поселень Крутуха-Жолоб [Бузян Г.М., Якубенко О.О., 1998., с. 59-60], Циблі-Узвіз та інших, відкритих на Переяславщині, і дозволяють попередньо віднести нововідкриту пам'ятку до Лукашівської локально-хронологічної групи.

Бузян Г.М., Якубенко О.О. Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава-Хмельницького // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 pp. - К.1998.- С. 59-60.

Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Інститут геохімії і фізики матеріалів НАН України, м. Київ

Нові дані про абсолютне датування Трипілля В 1

Бурдо Н.Б., Ковалюх Н.Н. Новые данные про абсолютную датировку Триполье В 1. Проведено изотопное датирование 7 образцов из триполь-

ских памятников этапа В1. Полученные данные относятся с уже известными датами.

В 1999 р. в Київській лабораторії ІГХФМ зроблено ізотопне датування 7 зразків з трипільських пам'яток етапу В1. Фінансування робіт отримано по проекту 07.01/2799 Інститутом пам'яtkохоронних досліджень

від Міністерства України у

Рис. 1. Голова реалістичної фігурки з Озаринців (малюнок М.Л. Макаревича)

справах науки і технології. Зразки кістки тварин для поселень Сабатинівка I та Березівська ГЕС відібрано в наукових фондах Інституту археології НАНУ. Кістки тварин, зуби, вугілля з поселень Кадіївці, Плисків-Чернявка, Озаринці, Солончени II відібрано О.О.Якубенко у фондах Національного музею історії України.

Досі було відомо 11 радіовуглевцевих дат для культури Кукутені А-Трипілля В1, з них 2 дати - для українських пам'яток, 1 - для Молдови, решта - з поселень Кукутені А (Бурдо, Відейко, 1998).

Таблиця

Радіовуглевцеві дати Трипілля В1

Пам'ятка	Матеріал	Лаб. Індекс	ВР	cal. BC
1\16 Плисків-Чернявка	кістка	Ki-7211	5860-70	4710-100
2\17 Сабатинівка I	кістка	Ki-7202	5805-65	4655-85
3\18 Березівська ГЕС	кістка	Ki-7203	5760-55	4610-70
4\19 Березівська ГЕС	кістка	Ki-7204	5710-60	4565-85
5\20 Солончени II	вугілля	Ki-7213	5530-75	4375-75
6\21 Озаринці	рог	Ki-7212	5470-65	4315-75
7\22 Кадіївці	зуби	Ki-7210	5400-70	4210-100

Нові дати певною мірою узгоджуються як з пакетом нових ізотопних визначень по ранньому трипіллю (Бурдо, Ковалюх, 1998), так і з відомими раніше абсолютними датами Кукутені А-Трипілля В1 (Бурдо, Відейко, 1998). Пакет старих дат дещо молодший, ніж нові визначення (рис. 2), але в цілому нові ізотопні дати не протирічають як тим, що були отримані раніше, так і хронологічним схемам Трипілля В1 в основі яких лежить типологічний метод. Дата найбільш ранньої пам'ятки - Плисків-Чернявка співпадає з датуванням таких фінальних комплексів Трипілля А, як Гренівка та Лука-Врублівецька. Остання на нашу думку синхронна першим ступеням Кукутені А (рис. 2). Ця дата може визначати першу фазу борисівського типу. Абсо-

лотне датування Сабатинівки I та Березовської ГЕС підтвердило хронологічну близькість цих поселень та співставлення їх з фазою Кукутені А3. Найбільш молодим в новому пакеті дат є визначення по Кадіївцям, близька до нього і дата Солончен II, що співпадає з останнім дату-

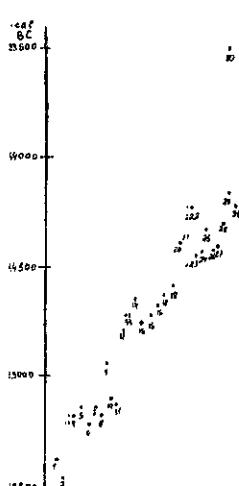

Рис. 2. Ізотопні дати Трипілля А - Трипілля ВІ:
1-2 - Бернашівка; 3-4 - Кормань; 5 - Вороновиця;
6 - Окопи; 7 - Бабшин; 8 - Сабатинівка II; 9-11 -
Гребенюків Яр; 12-13 - Лука-Врублівецька; 14-15
- Гренівка; 16 - Плісків-Чернявка; 17 - Сабати-
нівка I; 18-19 - Березівська ГЕС; 20 - Солончені
II; 21 - Оваринці; 22 - Кадіївці; 23-25 - Мер-
джинені; 25 - Нові Русецьти I; 27 - Хебешенці;
28 - Поліванів Яр; 29-30 - Красноставка; 31 -
Драгущені (дати з 1 по 22 отримано Київською
лабораторією).

ванням та сінхронізацією цих поселень, які було запропоновано Т.Г. Мовшею (Мовша, 1999). Важливим є також отримання ізотопної дати для пам'яток типу Оваринців. Розташовані в «західній» зоні трипільсько-кукутенської спільноті, вони не мають розписного посуду. Цей тип етапу Трипілля В-І було виділено Т.Г. Мовшею ще у 70-ті роки.

Былкова В.П.

Херсонский госпединверситет, г. Херсон

Раскопки Белозерского поселения в 1999 году

В отчетном полевом сезоне Археологическая экспедиция Херсонского гос. пед. университета совместно с Университетом Манитобы (г. Виннипег, Канада) продолжала раскопки на Белозерском поселении у пос. Днепровский Белозерского р-на Херсонской обл. Исследуется восточная часть памятника. Открыта площадь 225 м²: девять стандартных квадратов 5x5 м - №№ 37-45 - добавлены к раскопу IV в западном направлении.

На исследованном участке обнаружены остатки дома со стенами из сырцового кирпича под черепичной крышей, часть каменной вымостки, цистерна конической формы с тремя нишами разного уровня и центральным углублением-отстойником, котлованы еще четырех хозяйственных построек. Выявлены очертания территории (более 200 м²), на которой располагался дом и хозяйствственные объекты, прослежены незастроенные участки. Соответственно, характер культурного слоя, насыщенность его строительными остатками и вещественным материалом различны в разных квадратах. Мощность культурного слоя составляет от 1 до 1.35 м.

Стратиграфические наблюдения осложняются тем, что верхняя часть культурного слоя разрушена планктажной вспашкой до глубины, в среднем, 0.6 м. В результате объекты позднего периода застройки выявляются в разрушенном или переотложенном состоянии. В разрушенном слое обнаружены отдельные камни, по-видимому, от фундаментов стен, а также участок каменной вымостки двора (?). Высота каменных плит 0.1-0.14 м, они разных размеров: 0.66x0.4 м; 0.52x0.4 м; 0.45x0.32 м и др. Вымощенный участок имеет размеры 3.1x2.1 м, но плиты сдвинуты, а некоторые поставлены на бок плутом. Переотложенный слой содержит заплыви сырца, непосредственно под камнями вымостки их не было, плиты были уложены на глинистом культурном слое толщиной 0.55 м. Среди завалов сырца найдено астиномное клеймо на ручке синопской амфоры (Мантифей, Нумений, эмблема неясна), которое включено в группу 359-346 гг. до н.э., причем указанный магистрат в ней последний (Федосеев, 1994, с. 189), также следует отметить находки фрагментов ранних косских амфор при преобладании фасосских и гераклейских. В переотложенном слое, как обычно, многочисленны обломки синопской черепицы - калиптеров и соленок, обнаружены два клейма 1 ранней группы с именами магистратов Аполлондора и Силона, более поздних клейм на поселении нет.

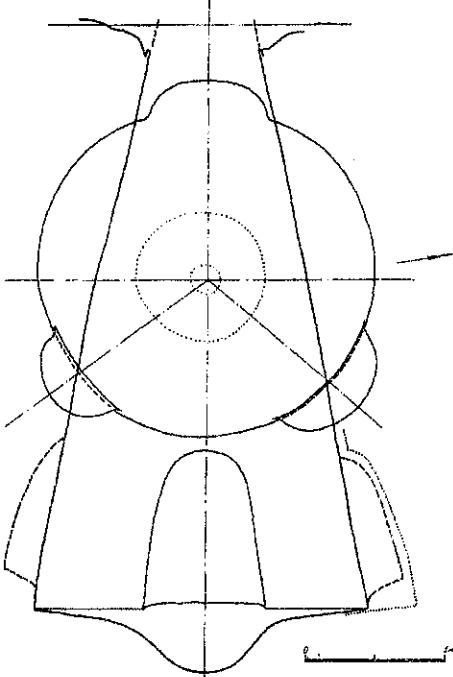
В целом, находки из переотложенного слоя многочисленны и разнообразны: кроме черепицы и тары упомянутых центров, много фрагментов амфор хиосского производства, имеется сероглиняная, красноглиняная, чернолаковая, кухонная гончарная и лепная посуда, а также синопские лутерии. Наиболее распространенными формами простой столовой посуды являются кувшины, рыбные блюда и миски; чернолаковой - килики; кухонной гончарной - горшки и кастрюли; лепной - профилированные горшки. Среди отдельных находок имеются грузило из стенки амфоры, каменное точило, силикатный шлак. Керамика датируется второй-третьей четвертьми IV в. до н.э. По-видимому, верхний строительный горизонт датируется в пределах второй половины IV в. до н.э.- начала III в. до н.э., тогда же была засыпана мусором цистерна.

Цистерна № 56 (рис.) является уникальным объектом. Цистерна выкопана в материке (лесс), имеет объем около 10 м³, выделяется редкой формой. Она сохранилась почти полностью, лишь верхняя часть горловины была обломана в древности, куски ее найдены в самой верхней части заполнения. Сохранившаяся глубина - 4,73 м, диаметр dna без учета ниш - 2,4 м, диаметр сохранившейся верхней части - 0,96 м, восстанавливаемой - 0,7 м, цистерна полностью оштукатурена. Обмазка толщиной, в среднем, 3 см сделана на основе извести с примесью кварцевого песка, облицовочная поверхность тщательно заглажена и покрыта дополнительным слоем жидкого раствора; она сохранилась практически полностью, наметилось только несколько трещин. Точной аналогии этой цистерне пока не обнаружено, но конструктивно она имеет сходство с ольвийскими - наиболее значительные дома Верхнего города вместо колодцев имели индивидуальные цистерны, "смелые в инженерном отношении конструкции", указывающие на высокий уровень строительного искусства (Крыжицкий, 1971. с. 129-130. рис. 62). Следует отметить, что рассматриваемая цистерна на поселении соседствует с большой ямой-хранилищем (раскоп 1998 г.) и огромным погребом сложной конструкции (раскоп 1997 г.).

Засыпалась эта цистерна, судя по характеру заполнения, не единовременно. На дно было сброшено большое количество керамического мусора: - около 500 фрагментов, преимущественно, разнообразных амфор, а также неклейменая гера克莱ская амфора II типа третьей четверти IV в. до н.э. (Монахов, Рогов, 1990. с. 134-135, № 15), чернолаковый лекиф с высоким узким горлом и шаровидным туловом, нижняя часть которого оставлена в цвете глины, три амфорных клемма, одно из которых, фасосское (Навсон, щит, этникон) датируется 316-311 гг. до н.э. (Avram, 1996, № 269), второе, синопское, почти полностью стерто, третье - анэпиграфное (лист плюща). Грунт заполнения нижней части цистерны был чисто золистым, в средней части заполнение было глинисто-золистым и содержало, в основном, крупные кости и черепа домашних животных, верхняя темная часть заполнения была слабо насыщена вещественным материалом, найден он в измельченном виде. При смене темного грунта светлым был найден в развале большой горшок гето-фракийского типа, никогда прежде не встречавшегося на поселении - он орнаментирован валиком с вдавлениями и круглыми налепами-упорами горизонтально по верхней части туловса, а ниже - в виде округло спускающихся лент.

Остальные хозяйствственные ямы относятся к обычным типам. Можно отметить, что в яме № 57, кроме костей животных, рыб и очень мелких обгоревших керамических фрагментов, найдены биконическая стеклянная бусина, ольвийский "асс" с горгонейоном 400-380 гг. до н.э. (Анохин, 1989. с. 22-23, № 26), обломок черепицы с эмблемой "орел на дельфине" и ручка толстостенного сосуда из глины типа Коринф А.

Открытые в 1999 году объекты показывают довольно высокий уровень строительного дела на Белозерском поселении, интенсивный характер торговли его населения на протяжении всего IV в. до н.э., явное сходство с культурой Ольвии.

Ванчугов В.П., Никулицэ И.Т., Бруяко И.В., Быркэ В.

Одесский археологический музей, г. Одесса; Кишиневским госуниверситетом, г. Кишинев;
Румынский институт фракологии, г. Бухарест

Исследование фракийских памятников в Нижнем Подунавье в 1999 г.

Ванчугов В.П., Никулицэ И.Т., Бруяко И.В., Быркэ В. Дослідження фракійських пам'яток у Нижньому Подунав'ї. Підводиться підсумки фракійських племен на південно-західній території України з XI-X ст. до н.е. до перших н.е.

Нижнедунайская международная археологическая экспедиция в 1999 г. продолжала исследования двух многослойных памятников на левом берегу Нижнего Дуная - городища Новосельское II и поселение Орловка II в Ренийском р-не Одесской обл. Экспедиция была организована Одесским археологическим музеем НАН Украины, Институтом фракологии Румынии (Бухарест) и Кишиневским госуниверситетом (республика Молдова) на основании договоров о научном сотрудничестве, в соответствии с научной программой совместных исследований на левобережье Нижнего Дуная на 1997-2000 гг.

На городище Новосельское II работы проводились на трех участках площадью 264 м². Исследовано 13 объектов, в т.ч. 1 энеолитический, 5 раннефракийских, 6 гетских и 1 нового времени. На южном краю мыса была сделана прирезка площадью 141 м² к раскопу 1998 г. с севера. Открыты 4 ямы гетского времени и энеолитическое погребение. Ямы цилиндрические и колоколовидные в профиле и, судя по материалу, принадлежали гетскому населению второй половины (конца) III-II вв. до н.э. Северо-западным краем ямы 1 было нарушено грунтовое погребение энеолитического времени. Костяк лежал на спине, ориентированный головой на запад-юго-запад. В инвентаре погребения: ожерелье из просверленных клыков собаки (волка), резцов коня (некоторые из подвесок ожерелья имеют следы черной раскраски), большая плоская kostянная просверленная подвеска длиной 8.5 см, кремневый скребок на отщепе. Погребение, вероятно, относится к одной хронологической группе с четырьмя грунтовыми энеолитическими погребениями, открытymi в 1998 г. В центре раскопа открыты остатки фундамента большого прямоугольного в плане строения, принадлежащего, вероятно, монастырю Св. Ферапонтия (основан в 1832 г. в честь переправы русских войск через Дунай 1828 г.).

На раскопе "Южный -2" площадью 78 м² открыты 2 гетские ямы и раннегальштатское погребение с кремацией в урне. Урной для погребения служил большой чернолощеный приземистый лепной сосуд с цилиндрической шейкой, выпуклым туловом и маленькой петлевидной ручкой. В одной из гетских ям найден панцирь черепахи.

На раскопе "Юго-восточный-4" исследованы 2 раннегальштатских ямы и землянка. При выборке заполнения ямы 1 на различных уровнях обнаружены панцири двух черепах, скелеты двух овец в анатомическом порядке, отдельные кости крупной птицы (гусь или лебедь) и челюсти собаки. В яме неоднократно разводился огонь, о чем свидетельствуют угли и обожженность стенок. Керамика представлена фрагментами лепных мисок с загнутым внутрь краем, крупных корчаг с прочерченным орнаментом.

Землянка площадью около 20 м², глубина 1.0-1.4 м. На уровне проявления контуров землянки (на глубине 0.9-1.1 м от современной поверхности) открыто плохо сохранившееся погребение человека, лежавшего на спине, головой на юг, окружено скоплением мелких и средних камней на площади 1.5x1.3 м. В районе черепа найдены фрагменты лепной гальштатской керамики. Ниже найден скелет лошади в анатомическом порядке. Керамики представлена фрагментами раннегальштатских мисок, корчаг, чернолощеным кувшином с ленточной петлевидной ручкой, украшенным каннелюрами.

На поселении Орловка II исследована площадь 140 м² слева от дороги, ведущей из с. Орловка к карьеру "Каменной горы" в 20 м южнее раскопа 1998 г. Работы велись на двух раскопах. На раскопе 1 открыто 17 объектов (ямы, контуры заполнения), среди которых выделяются 5 раннегальштатских, 3 гетских IV-III вв. до н.э. и 2 дако-римских I-II вв. до н.э. На раскопе 2 исследовано 13 комплексов, в т.ч. 11 раннегальштатских и 2 дако-римских. Среди гальштатских объектов выделяется комплекс 1, в котором найдено более 10 целых и реконструируемых сосудов - кубки, миски, корчаги. Комплекс гальштатского времени представлен двумя культурно-хронологическими группами: типа Тэмэоань-Бабадаг 1 и Бабадаг III - Басарабь. Среди объектов римского времени открыто коллективное погребение 3-х человек, сопровождавшееся стеклянными бусами и керамикой первых веков н.э. В результате работы экспедиции получены новые интересные материалы, свидетельствующие о продолжительном обитании фракийских племен на территории юго-запада Украины в большом хронологическом диапазоне с XI-X вв. до н.э. до первых веков н.э.

Виноградов Ю.А., Бутягин А.М., Чистов Д.Е.

Інститут історії матеріальної культури РАН;

Гос. Ермітаж, Санкт-Петербург

Раскопки городища Мирмекій в сезоне 1999 року

Виноградов Ю.О., Бутягин О.М., Чистов Д.Є.
Розкопки городища Мірмекій у сезоні 1999 р.
У цьому році були відновлені роботи на городищі.

Відкрито ряд споруд періоду елінізму, римського та середньовіччя.

В 1999 році після чотирьох років відсутності виконані відновлені розкопки городища Мирмекій на східному березі Керченської бухти. Роботи проводилися спільно з експедицією Гос. Ермітажа та ІІІМК РАН.

Розкоп площею близько 110 м² був заложений в південній частині пам'ятника з метою вивчення розрушаючоїся країни городища. Непосредственно під гумусом було обнаружено слой руїн морського карантину XIX ст., складений з известкової крошки з великим вмістом битої черепиці "татарки".

Нижче заlegen слой пожарища, який відноситься до епохи середньовіччя. Він був насыщений золотом, углями, обломками печини та руїнами каменю. Цей слой перекривав велику підземну споруду глибиною до 0,38 м. Відкрита площа комплекса складала не менше 16 м². Під постройкою покривали глинисті промазки товщиною до 5 см. В південній частині комплекса була відкрита частично руїнна велика піч, складена на каменном основі з подом та частично зберегшися сводом з прокаленої глини. В підвалі помешкання відкрито декілька ям, одна з яких досягала близько 1,5 м в діаметрі. Керамічний матеріал виявлено в золистому заповненні чрезвичайно численний, але дозволяє предварильно датувати підземлю XV ст. н.е.

К епохі середньовіччя відноситься і сильно поврежденна стена на південний захід від підземелля, частично складена з вторинно використованих античних блоків. На захід від стіни відкрито група сильно поврежденних ям, можливо, які є остатками неглибокого рва.

Підземелля частично перекривала великий кам'яний завал, який відноситься до пізньоримського періоду. Котлована діаметром близько 4 м. Котлован прорізає античні шари до материка, якщо не глибше (їхнє дослідження поки не завершено). Снизу он був завален крупними блоками, а в верхній частині поверхні снівилих мелкими каменем, серед якого обнаружено два антропоморфні надгробки. Судя по стратиграфії, цей завал можна датувати пізньоримським або раннім середньовіччям.

Римське періоду представлено декількома кладками стін. В північній частині розкопа стіни, які відносяться до пізньоримського періоду, обмежують якесь приміщення, про якому можна сказати дуже мало. Кладки одно- або двуповерхові, постелисті, шириной до 1 м, складені з грубо оброблених плит известняка, іноді дуже великими, в одній з кладок обнаружено величезне антропоморфне надгробок. Кладки продовжуються на південній частині розкопа. Тут вони складені з великих каменів на фундаменті з великих плит шириной 0,75-1,3 м, уложені в один ряд.

К елліністичному періоду відносяться дві землянки підчетверехугольної форми, площею близько 4-5 м² та глибиною близько 1 м. У одного котлована з північного боку є небольша приступка. Судя по наявності таких будівель, в ранній елліністичний період південна частина міста використовувалася як хозяйственна зона.

К епохі архаїки на розкопаному майданчику відноситься лише невеличкий отримано від стіни, складений з каменів середніх розмірів, які обмежують архаїчний будинок, який був відкритий в 1990-1994 рр. з північного-західного боку. К сожалінню, південна частина цього раннього комплекса була знищена пізньоримськими постройками та перекопами.

Таким чином, в 1999 році в Мирмекії вдалось відкрити ряд споруд елліністичного, римського та середньовіччя. В наступному сезоні предполагається продовжити розкопки на цьому майданчику з метою вивчення ранніх культурних напластувань.

Дашевская О.Д., Голенцов А.С., Грацианская Л.И.

Інститут археології РАН, г. Москва

Інститут історії матеріальної культури РАН, г. Санкт-Петербург

Некоторые итоги раскопок городища Беляус

Дашевська О.Д., Голенцов А.С., Грацианська Л.І.
Дякі підсумки розкопок городища Беляус. В результаті багаторічних досліджень відкрита майже вся площа пам'ятки - 5000 м². В основі цього гре-

ко-скіфського городища був блок усадиб херсонесської хори, який виник у кінці IV ст. до н.е., а потім у кінці III ст. до н.е., площа була збільшена і виникло велике поселення.

Донузлавская экспедиция Института археологии РАН и Евпаторийского краеведческого музея при участии Российского государственного гуманитарного университета продолжала раскопки городища Беляус в Северо-Западном Крыму, у с. Знаменское Черноморского р-на.

В результате многолетних работ вскрыта почти вся территория этого греко-скифского города, занимавшая площадь 5000 м². В последние годы, наряду с незначительным расширением единого большого раскопа, основное внимание мы уделяли доследованию, производившемуся на нескольких участках. Основной задачей остается уточнение планировки города греческого периода, весьма затрудненное тем, что в верхних слоях частично сохраняются позднескифские строительные остатки.

В основе города находится блок усадеб херсонесской хоры, возникших в конце IV в. до н.в., затем, к концу III в. до н.е., увеличивших свою площадь и объединившихся в обширное поселение. Последнее могло быть связано с притоком жителей из разоренных варварами близлежащих усадеб. Не позже середины II в. до н.э. поселение было захвачено скифами, которые вначале просто использовали греческие строения, а с течением времени производили перепланировку помещений, застройку дворов (кудасыпаласа зола), к началу I в. до н.э. Затем жизнь на основной его части прекратилась, и лишь отдельные находки амфор говорят о том, что какое-то малочисленное население задержалось здесь до III в. до н.э.

На южной половине поселения, спускавшейся террасами к морю, в северо-восточной ее части, теперь наметилось и подлежит доследованию наиболее раннее ядро усадьбы с раскопанной нами прежде небольшой (6.70x6.70 м) квадратной (как и все башни Беляуса) башней 3 на северо-восточном углу. Эта башня отличается от других кладкой в системе "кордон на ребро, плита на образок" и отсутствием противотаранного пояса. Отсюда усадебное строительство шло к западу и к югу. На юго-западном углу, на нижней террасе, была воздвигнута исследованная нами прежде большая (10.70x10.80 м) рустованная башня 1. С северной и восточной ее сторон сохранился пирамидальный противотаранный пояс. С юга (теперь - под песком пляжа) была устроена мощная подпорная площадка из тесаных блоков, защищавшая фундамент башни, а от площадки вдоль берега шла подпорная стена длиной 22 м до юго-восточного угла поселения. Здесь ранее была раскопана кладовая с двумя пифосами.

Благодаря новым доследованиям подтверждается предположение, что параллельно подпорной стене с северной стороны проходила еще одна стена (почти полностью разрушенная морем), а кладовая вместе с соседним с запада помещением относилась к маленькой (5.50x5 м) башне, перестроенной скіфами и поврежденной морем. От ее первоначальной кладки сохранился только северо-западный угол и основание западной стены с дверным проемом. Восточной стеной этого сооружения ("башня 4") служила монументальная восточная внешняя стена 180, общей длиной 32 м, сохранностью на высоту до 2 м, примыкавшая своим северным концом к башне 3 (утолщая собою восточную стену упомянутого первоначального ядра усадьбы). Доследован внешний фасад стены 180 с калиткой. Несколько шурфами определен фундамент (1 м). Греческие помещения, пристроенные к внутреннему фасаду стены 180, исследованы нами ранее.

Теперь на верхней террасе раскопаны два помещения скіфского периода, возведенные поверх мощеного двора и примкнувшие к греческому помещению 50 с запада. В одном из них выбрана хозяйственная яма. В другом обнаружен водосток, выходящий из-под стены к югу, на среднюю террасу. К северу от помещений, у стены 250, являющейся южной стеной малой ранней усадьбы, в сырцовом слое обнаружен скелет дельфина, сопровождавший скоплением эллинистической керамики, в том числе - ручка амфоры с круглым кнайдским клеймом, фрагменты мегарских чащ II в. до н.э.

На центральном участке доследованы четыре помещения греческого и скіфского времени. Раскопаны пять хозяйственных ям. Здесь не оказалось греческой стены, которая разграничивала бы восточную и западную части южной половины поселения. Мы останавливаемся на предположении, что западнее "раннего ядра" была единая усадьба второго греческого строительного периода.

Рис. Городище Балакус.
Вид с воздушного змея.
Конструктор змея и
исполнитель съемки
В.П. Шатский (Донецк)

На западном участке доследовалась западная внешняя стена 200, идущая от второго, пирамидального, пояса башни 1 к северу на протяжении 40 м. Вдоль ее южной части раскрыта (заходящая частично под нее своим восточным фасом) подпорная стена. Около подошвы последней, наряду с горлом светлоглиняной амфоры с двустольными ручками I в. до н.э., найден верх необычно крупной амфоры грубой светлокоричневой глины с двухваликовым венчиком.

Здесь же, на 0,70 м выше подошвы подпорной стены, в могильной яме заваленной камнями, раскопано парное гуннское захоронение. Два подростка лежали головами на север, вытянуто. В изголовье девочки стояли два лепных горшка. При ней были бронзовые украшения - витая гривна, серьги с напаянным многогранником на одном конце, несколько стеклянных бусин. У мальчика также находился горшок в изголовье. В ухе была золотая серьга-калачик, на поясе - железная пряжка, нож, бронзовый колокольчик с железным язычком. Это уже третье гуннское захоронение конца IV в. н.э. на Беляусе. До этого одно погребение было обнаружено в северо-западной части городища, другое - на территории некрополя (впущенное в каменный склеп). Напротив северного конца стены 200, где находится наиболее поздний, северо-западный усадебный комплекс, при доследовании греческого водостока, выходящего из-под стены наружу, обнаружены перекрывавшие его средневековые строительные остатки с керамикой VIII - IX вв. н.э. Подобная керамика встречалась на Беляусе и раньше.

На северо-восточном участке городище расположена усадьба 2, планировка которой уже в достаточной мере выяснена. Вначале это была пристроенная с севера к вышеописанной малой усадьбе с башней З небольшая (около 500 м²) усадьба с мощной (10x10 м) башней не северо-восточном углу. Затем, в конце III в. до н.э., башня была обнесена вторым, пирамидальным, противотаранным поясом. Площадь усадьбы увеличилась втрое, по периметру новых стен возникли новые помещения, а башня оказалась в центре, окруженная двором. В последнем сезоне была доследована подошва западной и северной стен противотаранного пояса, а также продолжено раскрытие восточного ее фаса. При этом в зольниках, перекрывающих двор, найдено много эллинистической керамики конца III - II вв. до н.э. - фрагментов амфор (среди клейм преобладают родосские), гончарных кувшинов и мисок, чернолаковых сосудов, мегарских чащ. Интересен светлоглиняный амфориск-бальзамарий. Встречена также лепная керамика.

Вдоль восточного края городища нами в течение ряда лет исследовались позднескифские оборонительные сооружения - вал и ров. В целом они раскрыты на протяжении 80 м при высоте 3 м. Ранее здесь были раскопаны уникальный мост с тоннелем и обложенная камнем сторожевая землянка, выяснено было использование греческих и скифских стен в качестве опоры для насыпи вала. Перспективным остается продвижение раскопа к северу. В последнем же сезоне нами был докопан южный конец этих фортификационных сооружений, подошедший к урезу моря. Здесь в качестве продолжения рва использован западный склон жревного оврага. Выявлена его первоначальная каменная облицовка, отделенная от вторичной насыпью слоем. В основе его - материал II-I вв. до н.э. Восточнее, на протяжении около 20 м, сделана зачистка берегового обрыва и выявлен культурный слой, синхронный поселению.

Силами экспедиции произведены реставрационные и консервационные работы, а также ежегодная разчистка всей раскопанной территории памятника, необходимая при создании здесь заповедника.

Жаров Г.В., Коваленко В.П., Козаков А.Л.

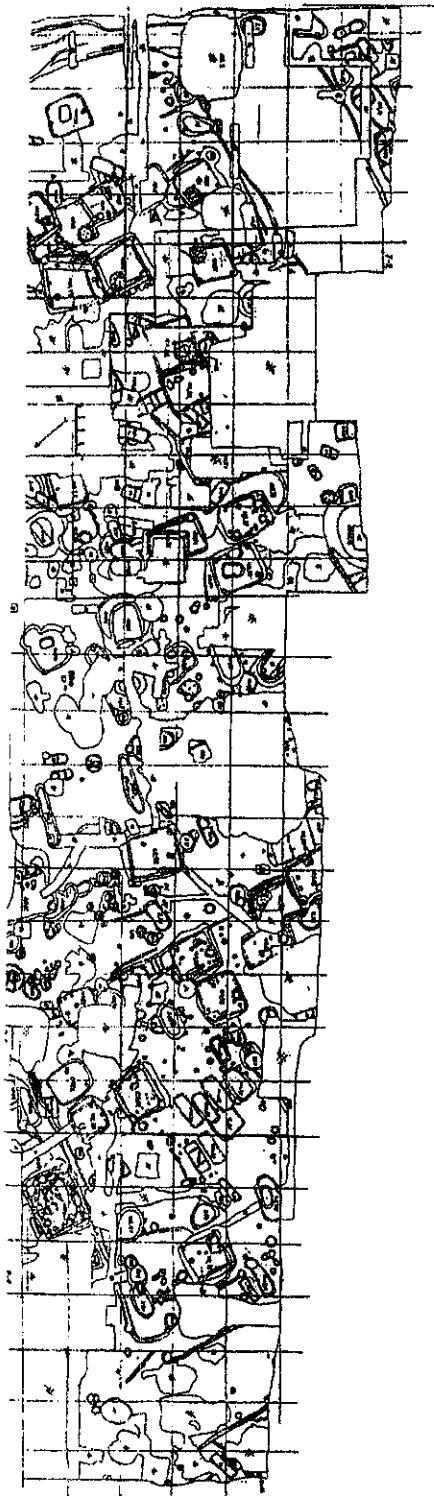
Чернігівський держспедуніверситет та обласна інспекція
з охорони пам'яток історії та культури, м. Чернігів

Нові дослідження на Чернігівському передгірді в 1998-1999 рр.

Жаров Г.В., Коваленко В.П., Козаков А.Л. Нові
дослідження на Чернігівському передгірді
в 1998-1999 рр. Исследовано около 3000
м². Наиболее ранние напластования (2-ая пол. Xв.)
представлены хозяйственными ямами и керамикой.
На рубеже X-XI вв. здесь возникает грунтовой
могильник (42 погребения христианского обряда).

В XI-XII вв. могильник нивелируется и застраивается. Ось застройки - улица (8 м шириной), направлена на Любечский шлях. Открыты 81 постройка, из них -22 жилых. Постройка № 77 - усадьба ювелира. Севернее исследованного участка - еще одна улица. Здесь найден клад из серебряных гризель общим весом 3 кг.

Археологічна експедиція Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Шевченка та Чернігівської обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури облдержадміністрації продовжувала охоронні дослідження в зонах будівництва в м.Чернігові, в межах літописного передгірдя.

На розі сучасних вул. Кодюбинського та Кирпоноса, поблизу центрального ринку, шістьма розкопами протягом 1997-1998 рр. досліджено понад 3000 м². Роботи показали, що на давніші нашарування на досліджуваній ділянці відносяться до другої половини Х ст. і представлена поодинокими господарськими ямами і нечисленними уламками кераміки. На зламі Х-ХІ ст. на зазначеній території виникає ґрунтovий могильник. Досліджено 42 поховання, здійснених відповідно до християнської обрядості в підпрямокутних могильних ямах 0.2-0.9 м завглибшки, головою на захід (часто з незначними відхиленнями). Су-проводжуючий інвентар репрезентований нечисленими прикрасами та деталями одягу. Незважаючи на те, що значна частина поховань знищена пізнішою забудовою, простежується порядове розташування могил. За їх орієнтацією чітко виділяється 2 ділянки некрополя: західна (блізько 20 поховань), в чіткою орієнтацією могильних ям по лінії захід-схід, та східна, де частина ям має ту ж орієнтацію, а блізько 10 поховань орієнтовані по лінії південний захід - північний схід, причому у кількох випадках зафіксовано взаємоперекривання могильних ям різної орієнтації. Зазначимо також, що характер розташування поховань на західній ділянці та деякі інші ознаки дозволяють припускати існування неподалік (за межами розкопу) невеличкого парафіяльного храму.

На зламі XI-XII ст. могильник припиняє своє існування, його територія нівелюється і віддається під садибну забудову. Містоутворювальною віссю ділянки стає широка (до 8 м) вулиця, що по лінії захід-схід проходить через передгороддя у напрямку до початку стародавнього Любецького шляху (нині вул. Любецька). Зазначимо, що її продовження було зафіксовано в 1989 р. за кілька сот метрів на захід, при проведенні робіт в зоні будівництва по вул. Гапанінців, 5. З обох боків вулиця була огорожена парканами, від яких збереглися глибокі ровики, і, судячи з ряду ознак, була замощена. В північному напрямку від неї, на відстані кількох десятків метрів один від одного, відходять два провулки шириною, відповідно, 4 м та 6 м, що також мали огорожу, яка декілька разів піддавалася ремонту. Простір між вулицею та провулками був зайнятий досить щільно забудованими садибами, жодна з яких, на жаль, не була досліджена повністю.

Всього на території розкопу зафіксовано 81 будівлю, у т.ч. - 22 житлових. Більшість з останніх споруджені на жилих чи господарських підклітах площею 12-20 м². Okremо відзначимо майстерню ювеліра (будівля № 77). Від неї зберігся котлован підкліту (5.0-5.5x4.0-4.4 м, заглиблений в материк на 1,2-125 м), що мав стіни каркасно-стовпової конструкції, з верти-

кально встановлених дошок. Окрім різноманітного побутового інвентаря та посуду (у т.ч. - дерев'яні миска, ложка та великий гребінець), різноманітних прикрас, у заповненні знайдено невеликий залізний молоток зі слідами тривалого використання, 2 обтягнуті бронзою вагові гирки, кілька сильно сточених сланцевих та пісковикових оселків, 5 керамічних ллячик з прикипілими частками шлаків кольорових металів, уламки великих бронзових посудин, виробничі відходи, виплески бронзи та свинцю, близько 250 бронзових матриць (у т.ч. - виробничий брак) для виготовлення різних за розмірами колів 5 типів, ясен 9 типів, намистин, гудзиків, розеток, бляшок, наконечника піхов меча, різноманітних за формою накладок, натільних іконок з погрудним зображенням Ісуса Христа, Богородиці в поzi Оранти, хрестиків-тільників кількох типів та ін. Унікальною є знахідка воскової моделі для виготовлення матриці криновидної бляшки. Особливо відзначимо також уламки вкритого судільним різьбленим дерев'яного блюда із зображеннями поєдинків озброєних списами чи мечами і щитами піших і кінних воїнів, вміщених у медальйони квадрофолійної форми, зі складною плетінкою між ними. Майстерня загинула у воті в середині XIII ст.

Вірогідно, дим же часом слід датувати й загибель більшості інших досліджених об'єктів, у заповненні яких зібрана численна колекція кераміки (у т.ч. - кілька десятків розвалив та цілих форм посуду, серед них - 2 амфори, одна з яких має графіті у верхній частині тулуба), побутового інвентаря, знарядь праці тощо.

Вдруге відзначена територія була заселена лише у XVIII ст. (досліджено житло на глибокому підкліті та кілька ям), завдяки чому давньоруський культурний шар потужністю 0.2 - 0.5 м має непогану збереженість.

На іншій ділянці передгороддя, на розі вул. Фрунзе і Чернишевського, за № 3 квартали на північ, кількома розкопами та траншеями у 1999 р. розкрито близько 1500 м². Як з'ясувалося, досліджена площа вх- на початку XI ст. також використовувалась під цвинтар. На початковому етапі ділянка була зайнята курганними насипами, від яких, внаслідок неодноразових перепланувань, збереглися лише ритуальні ровики та в ряді випадків -поховання в підкурганніх могильних ямах за обрядом інгумації, нерідко з супроводжуючим інвентарем, включаючи ножі, зброю, предмети побуту, прикраси, деталі одягу, дерев'яні цеберка, посуд, жертовну іжку. Віданачимо парне поховання в дерев'яй камері 2 чоловіків в бойовими сокирами та ножами. Після припинення спорудження курганів територія деякий час продовжувала використовуватись під кладовище, але поховання здійснюються вже у звичайних могильних ямах, відповідно до християнської обрядовості. У заповненні однієї з могильних ям знайдена свинцева висла печатка Святослава Ярославича.

У другій половині XI - середині XIII ст. відзначена ділянка займається під регулярну садибу забудову. Зафіксована ділянка обмеженої огорожами вулиці, що йшла у напрямку до виїзду на Любеч, паралельно описаній вище.

Під прямим кутом від неї відходив провулок. Досліжені садиби мали сталі межі і досить цільну забудову. Вивчені рештки житлових і господарських підклітів, ремісничих і господарських споруд і ям, зафіксовані сліди залізнообробного та гончарного ремесел.

При прокладці інженерних комунікацій в траншеї знайдено скарб з 16 срібних гривень чернігівського типу, загальною вагою понад 3 кг. Він включав 6 зливків ромбовидної форми з гострими кутами, 2 ромбовидні з округлими краями, 6 довгих плоских витягнутих із заокругленими кінцями, 1 довгу плоску витягнуту з розплесканими кінцями та 1 зливок у півгривні. На 1 з монет виявлені викарбовані на протилежних боках знаки. Як і в попередньому випадку, всі садиби загинули в пожежі в середині XIII ст., а вдруге територія заселяється лише у XVIII ст.

Зеленко С. М.

Національний університет імені Тараса Шевченка, г. Київ

Кораблекрушение XIII века вблизи Солдайи

Зеленко С. М. Загибель корабля XIII ст. поблизу Солдайї. Це підсумки підводних досліджень у бухті Судак-Лімен поблизу селища Новий Світ. Одержані матеріали (піфоси, амфори, столовий та кухонний посуд, скляні вироби) свідчать про те, що потонулий корабель був, мабуть, піванською галерою, яка була спалена 14 серпня 1277 р. генуезькою галерою.

Остатки кораблекрушення находятся в бухте Судак-Лімен расположенной в 5 км от древней Солдайи (Сугдея, Сурож, Судак). В настоящее время на берегу бухты находится поселок Новый Свет. Информация о наличии керамики на дне бухты неоднократно отмечалась в отчетах о подводных археологических разведках в этом районе, которые проводили группы археологов в период с 1957 по 1992 год под руководством археологов П.Н. Шульца, В.Д. Бла-

ватского и И.А. Баранова. В 1999 году подводная археологическая экспедиция Киевского университета имени Тараса Шевченко начала охранные исследования в связи с постоянным расхищением керамики с этого подводного археологического памятника.

По предварительным данным полученным в ходе исследований груз корабля составляли: пифосы, амфоры, столовая и кухонная посуда, стеклянные изделия и поливная керамика, которая составляет значительный процент среди прочих находок.

Вызывает интерес наличие пифосов среди груза корабля. Это еще один факт, подтверждающий использование пифосов в качестве самой вместительной тары в морской торговле, что широко практиковалось еще с античного времени. Среди наших находок пифосы представлены двумя видами. Первый - гладкостенный с массивным венчиком и украшенный под ним по окружности валиком с пальцевыми вдавливаниями. Второй тип - имеет желобчатую поверхность. Аналоги этих типов пифосов известны из раскопок Херсонеса и других городов и поселений в бассейне Чёрного моря в слоях XII-XIII века.

Большинство амфор поднятых с исследуемого участка принадлежит к широко распространенному в Причерноморье в позднем средневековье типу, а именно - "грушевидным амфорам с дугобразными ручками" (рис. 1). На большинстве амфор, которые были под слоем песка сохранились пробки из сосновой коры. На многих экземплярах, на ручках и стенках, встречаются граффити. Отдельные фрагменты амфор покрыты ими почти сплошь, что указывает на неоднократное использование их в качестве тары. На трех амфорах в нижней части ручки имеются клейма в виде розетки и более сложного рисунка. Клейма на позднесредневековых амфорах встречаются довольно редко и находят их преимущественно на амфорах с дуговидными ручками. В Таврике они происходят из раскопок последних лет Партенита, Алушты, Судака. Известны они в Азове, средневековом Белгороде на Днестре, на Гаманском городище и датируются XII-XIII веком.

Второй тип представлен маленькими толстостенными амфорами высотой до 30 см. (рис. 1). Они имеют веретенообразный корпус со слаженной или бороздчатой поверхностью, конусообразное горло, заканчивающееся слабо выраженным валикообразным венчиком. Ручки, овальные в сечении, сильно вытянутые вверх и слегка в стороны. Подобные амфоры были найдены в комплексе с поливными тарелками XIII века на укрепленном монастыре с удобной бухтой в уроцище Димитраки, недалеко от Судака, в Херсонесе в слое пожара третей четверти XIII века, в Алустоне две подобные амфоры найдены в 1968 году в слое XII-XIII века. Известны они и по другим публикациям о раскопках в Крыму. Один экземпляр подобного сосуда происходит из раскопок усадьбы XIII века на городище Эски-Кермен, другой - из раскопок крепости Исар-Кая. Встречаются они и на территории Болгарии. Следует отметить, что находки сосудов такого типа на поселениях и городищах единичны, в отличие от других типов амфор.

Третий тип - это небольшие амфоры (около 40 см.) с яйцевидным туловом, невысоким маленьким горлом с овальным венчиком (рис. 1). Ручки уплощенные, крепятся непосредственно под венчиком. Корпус по плечику и часто в нижней части имеет четкое неглубокое рифление. Эти амфоры имеют характерное дно - округлое по краям, а по центру вогнутое внутрь. На амфорах, которые находились под слоем песка, сохранились пробки из сосновой коры. Аналогию этой амфоры мы находим в монографии Дж. Хейса о находках при раскопках в Стамбуле в слоях XIII века.

Далее среди находок мы можем выделить столовую и кухонную посуду. Это небольшие горшки с шарообразным корпусом, широким плоским дном, с небольшим венчиком в виде расструба иногда имеющим слив. Как правило, эти сосуды имеют одну плоскую ручку (реже две), прикрепленную верхним концом к краю венчика, который в большинстве случаев имеет треугольное сечение. Чертопок варьирует от красного до темно красного, коричневого цвета. Интересен один горшок, имеющий два граффити: на стенке и сверху ручки - явление крайне редкое на сосудах подобного типа (рис. 1). По внешнему виду выделяется посуда, бывшая в употреблении и та, что, по-видимому предназначалась для продажи. Аналогии такой посуды мы находим по всему побережью Черного моря в средние века и по раскопкам Константинополя.

Стеклянные изделия нашей коллекции представлены несколькими видами. Первый - это колбообразные сосуды с узким завершающимся раструбом горлом, в том числе декорированного толстыми нитями синего стекла. Другой вид составляют фрагменты открытых сосудов большого диаметра с выпуклым оплавленным краем, сильно вогнутым коническим в сечении дном на половом кольцевом поддоне. Третий вид стеклянных изделий составляют цилиндрические стаканы. Наибольший интерес представляет стакан, украшенный каплевидными налепами с вогнутым коническим дном на напаянном декорированными защипами поддоне. Эти стеклянные изделия часто встречаются при раскопках археологических памятников в Южной Германии, Италии,

Швейцарии, Венгрии, где датируются второй половиной XIII века. Все сосуды выполнены из чистого светлооливкового стекла без признаков выветривания. На наш взгляд они составляют единую группу и происходят скорее всего из стеклодельных мастерских Италии. В письменных источниках сохранились упоминания о поставках на итальянских галерах стеклянных изделий в порты Крыма.

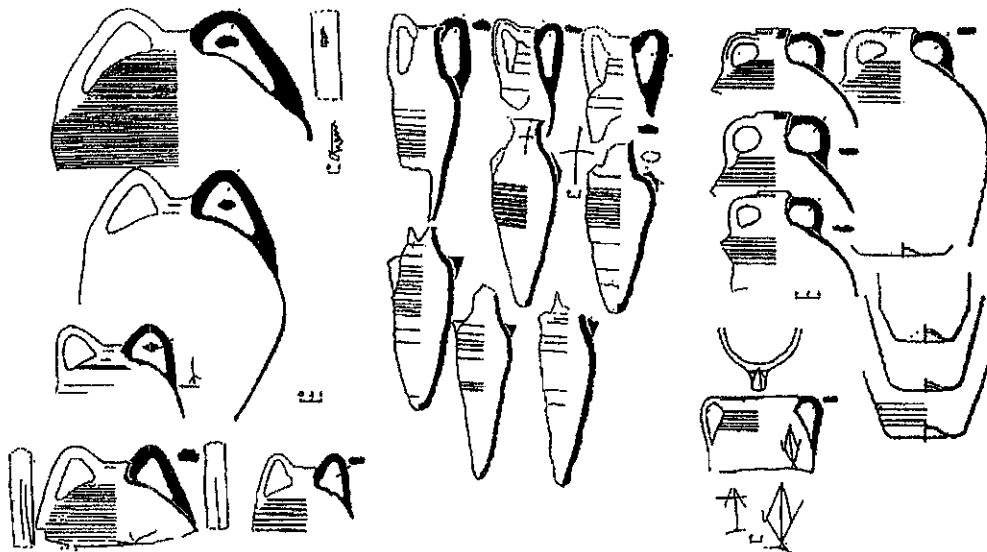

Рис. 1. Амфоры. Кораблекрушение XIII века.

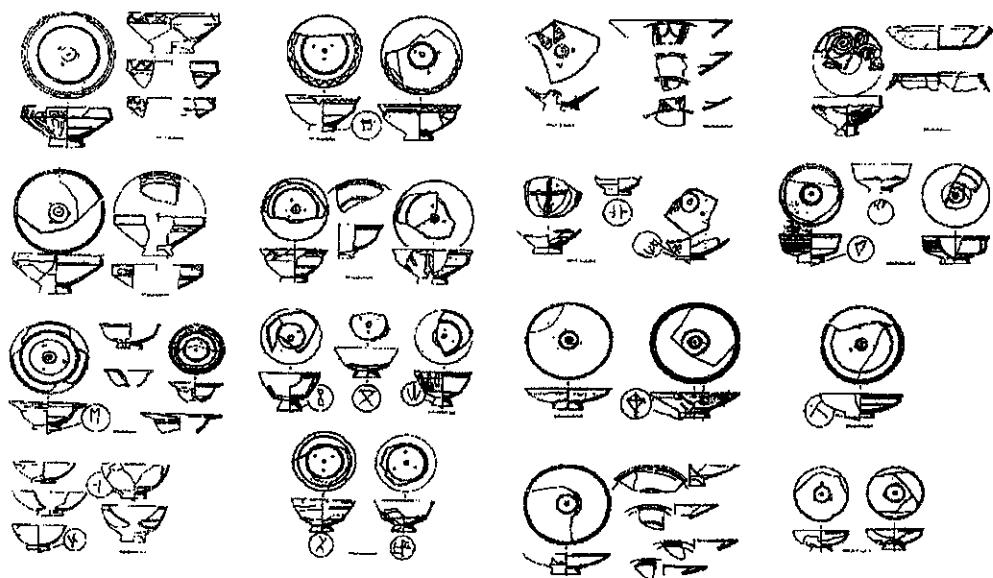

Рис. 2. Поливная керамика. Кораблекрушение XIII века.

Вторую по численности группу после амфор составляет глазурированная керамика, представленная сериями однотипных изделий (рис. 2). В большей части это красноглиняные сосуды на невысоком кольцевом поддоне, покрытые по белому ангобу желтой или зеленой поливой различных оттенков и украшенные врезными горизонтальными или волнистыми линиями, подчеркивающими форму предмета, т.е. по венчику, бортику, ребру, дну и т.д. В центре открытых

сосудов, чаще всего помещены две концентрические окружности или спиралевидный завиток. Иногда встречается более сложный декор в виде геометрических или стилизованных растительных фигур (перо, пальметта) - возможно представляющих определенную символику. С внешней стороны миски и кувшины нередко украшены росписью белым ангобом. Подобная керамика часто встречается в позднесредневековых слоях Херсонеса, Сугдеи, Феодосии и т.д. В частности, аналогичные нашей серии блюдо и кувшинчик расписанный ангобом найдены в Херсонесе в закрытом комплексе в слое пожара, который относят к 1278 году, связывая этот слой с завоеванием Ногаем Херсона. Известна эта керамика и за пределами Таврики. Ее широкое распространение в Восточном Средиземноморье и бассейне Черного моря является свидетельством производства одним или несколькими центрами для широкого экспорта. Центром производства византийской поливной керамики принято считать районы Константинополя и северо-западную часть Малой Азии (Никею - Никодимию) - районы богатые глиной и имеющие глубокие традиции керамического производства. В последнее время центром производства данной группы глазурированной керамики считают Никею и датируют ее XIII веком.

В заключение следует сказать, что подавляющее большинство товаров, представляющих груз корабля, относится ко 2-ой половине XIII века. По письменным источникам владельцами судов (нав, кокк, больших галер) и их нанимателями для дальних перевозок, как правило, были итальянцы. В связи с дискуссионной проблемой о месте производства той или иной группы керамики, сложно ответить на вопрос в каких портах совершилась погрузка корабля, за исключением, может быть, Никеи (средиземноморский регион) и одного из портов Италии.

Вызывает интерес такой факт полученный в ходе исследований. Поднятый археологический материал показал, что корабль затонул вследствие пожара. Слой песка, закрыв место кораблекрушения, сохранил на многих сосудах следы огня. В тоже время до нашего времени дошло сообщение из генуэзского письменного источника XIII века, что 14 августа 1277 года пизанская галера была побеждена и сожжена генуэзской галерой в морском сражении на виду у Солдайи.

Мы не можем пока окончательно утверждать, что это сообщение относится к нашему кораблекрушению. Но такие факты, как исследуемый нами корабль погиб от пожара во второй половине XIII века недалеко от Солдайи, груз корабля составляли амфоры и керамическая посуда из Средиземноморья и стеклянные изделия итальянского производства - все же наводят на определенные размышления.

Зубарь В. М., Пиллингер Р., Сон Н.А.,
Туровский Е. Я., Фарбей А. М.
Інститут археології НАН України, г.Киев, Університет г. Венни,
Національний заповідник "Херсонес Тавріческий", г. Севастополь,
Національний університет ім. Т. Шевченко, г. Київ.

Раскопки некрополя Херсонеса на западном берегу

Карантинной бухты в 1998 - 1999 гг.

Зубар В.М., Піллінгер Р., Сон Н.О., Туровський Є.Я., Фарбей О.М. Розкопки некрополя Херсонеса на західному березі Карантинної бухти у 1998-1999 рр. Досліджувалися вирубані у скелі скелепи біля Заміського хрестовидного храму. Вони мали фресковий розпис. Шар фарби було нанесено на сухий тиньк і складався з білого (карбонат кальцію), блакитного (мідне скло- олександристськи

фритта), чорного (палена кістка) та червоного (вохра) пігментів. На стінах склепу 1 зображені гірлянди троянд, чаша, пави, склепа 2 - гірлянди, голуб. Робиться попередній висновок про християнську принадлежність поховань у цих склепах та про їх датування не раніше другої половини V - VI ст.

В мае 1998 г. Институт археологии НАН Украины совместно с группой австрийских ученых из университета г. Вены (Австрия) во главе с профессором Р. Пиллингер и Национальным заповедником "Херсонес Таврический" на территории древнего городища вели работы в рамках украинско-австрийского проекта по изучению раннехристианских древностей. Во время этих работ от местных кладоискателей поступило сообщение о том, что на участке некрополя Херсонеса, расположенном на западном берегу Карантинной бухты, имеются склепы с фресковой росписью. Склепы были осмотрены, но, к сожалению, отсутствие средств на их детальное исследование и научную фиксацию росписи, а также ограниченные сроки работы украинско-австрийской экспедиции в 1998 г. не позволили завершить исследование этих уникальных памятников. Поэтому было принято решение законсервировать оба погребальных сооружения и продолжить их раскопки в 1999 г.

В має 1999 р. исследование склепов с росписью было продолжено совместной экспедицией Института археологии НАН Украины, Научно-просветительского общества "Коллегиум" и Национального заповедника "Херсонес Таврический". Склепы №№ 1 и 2, вырубленные в скале, расположены в 15 м. к северо-северо-западу от бывшего караульного помещения, на западном берегу Караантинной бухты, и в 80 м к северо-северо-востоку от Загородного крестообразного храма.

СКЛЕП № 1. С поверхности в склеп вел прямоугольный в плане дромос. В северо-восточной стене дромоса было вырублено квадратное входное отверстие, которое в древности было закрыто известняковой плитой заклада. Плита заклада при ограблении склепа была сдвинута со своего места и оказалась внутри погребальной камеры. Для облегчения спуска в склеп из дромоса в погребальную камеру вело три прямоугольных в плане ступеньки, вырубленные в скале. Погребальная камера подквадратной формы, ориентирована по линии юго-запад - северо-восток. Свод погребальной камеры ровный, поникающийся к западной стене. В стенах погребальной камеры вырублены три лежанки, предназначавшиеся для совершения погребений, а в северном и восточном ее углах на уровне 1.5 м от пола в стене были оставлены небольшие полочки, видимо, для установки светильников (рис. 1).

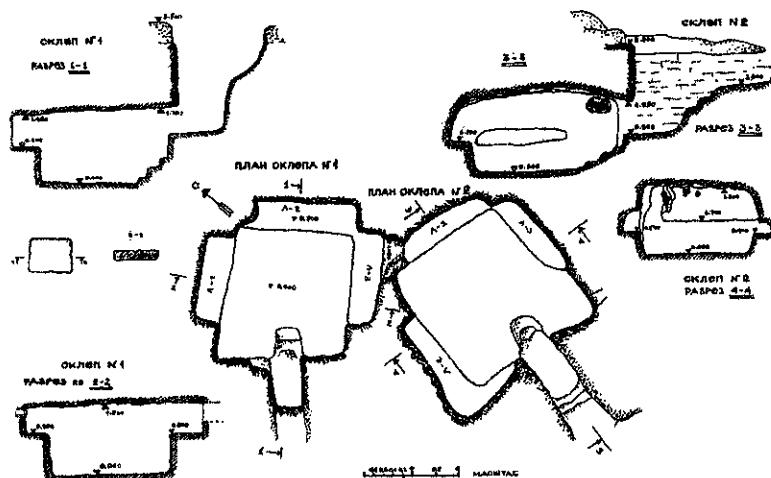

Рис. 1. Планы и разрезы склепов №№ 1 и 2 на западном берегу Караантинной бухты.

кость) и красного (охра) пигментов.

До настоящего времени штукатурка и роспись полностью не сохранились. В ряде мест и штукатурка, и роспись, нанесенная по ней, погибли. Это имело место на стене, расположенной справа от входного отверстия, под нишей-лежанкой на стене против входа и нижней правой части стены, расположенной справа от входа. Только частично роспись сохранилась на задней стене ниши-лежанки, расположенной справа от входа, в правой части этой же стены, ниже ниши-лежанки, а также на левой задней части стены ниши-лежанки, расположенной справа от входа, которая была пробита грабительским лазом. Но несмотря на это, сохранившиеся фрагменты росписи все же позволяют с высокой степенью достоверности реконструировать как саму роспись, так и выделить в ней сюжеты, несущие определенную смысловую нагрузку.

На высоте 0.5 - 0.6 м от dna погребальной камеры по всему ее периметру были зафиксированы две горизонтальные полосы: верхняя - красного цвета, нижняя - черного (рис. 2; 1). Поле нижней части стен погребальной камеры было разделено одной и двумя вертикальными черными линиями на прямоугольники, которые заполнены наклонными вправо полосами бледного черного цвета. Здесь четко прослеживается желание художника разделить стену на орфостаты. Такую декорировку нижней части стен погребальной камеры склепа, вне всякого сомнения, следует рассматривать в качестве подражания украшению стен жилых помещений.

Поверхность стен погребальной камеры в древности была оштукатурена и расписана. Красочный слой был нанесен, по-видимому, по сухой штукатурке, так как на микрослифах четко видна граница между штукатуркой и красочным слоем, толщина которого 80 - 130 мкм. Красочный слой состоял из белого (карбонат кальция), голубого (médное стекло - Александрийская фритта), черного (жженая

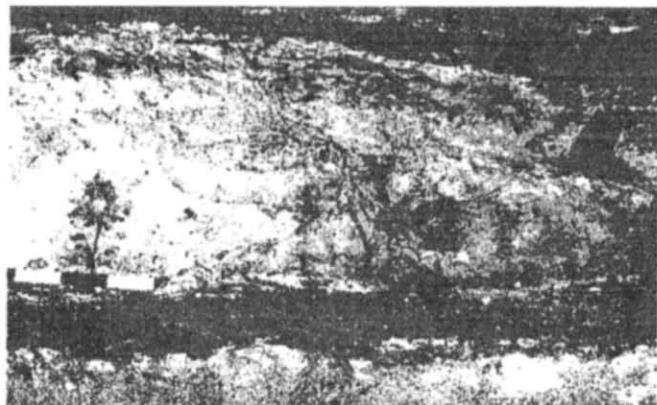

Рис. 2. Раннехристиянські розписи в склепі № 1. ↑ - 2;
← - 1;
3. ↓

Выше уровня красной горизонтальной полосы поле стен погребальной камеры было заполнено росписью, состоявшей из гирлянд и цветов красного цвета. В средней части и ближе к окончаниям они перехвачены тонкими тесемками черного цвета. По форме напоминают колыцевого червя. Окончания их также завязаны тонкими черными тесемками в виде бантов продолговатой треугольной формы и длинными концами (рис. 2; 3).

Рядом и между гирляндами на стенах погребальной камеры и задних стенках ниш-лежанок изображены цветы на длинных ножках с листиками черного цвета. Головка цветов округлая, с красными лепестками и желтой сердцевиной. По бокам головки с лепестками также имеются листики, прорисованные черной краской. Несмотря на то, что изображения цветов, как, впрочем и гирлянд, сильно стилизованы, они, по заключению ботаников, могут рассматриваться в качестве изображений роз.

Слева от входа в склеп на стене погребальной камеры, между двумя гирляндами и цветком, имелось изображение чаши (потиры?), судя по форме стеклянной, на высокой ножке с

кольцевым дном (рис. 2;1), а на задней стене ниши-лежанки, расположенной против входа, между гирляндами и цветами - идущего влево по ветке павлина с несохранившейся головой (рис. 2;2). Не исключено, что в клюве павлин держал тонкую тесемку черного цвета. Туловище птицы выполнено краской светло-синего, небесного цвета, а продолговатый опущенный хвост - коричневого. Сейчас трудно что-то определенное сказать о росписи свода погребальной камеры, но отдельные пятна красной краски, прослеженные в его центре, позволяют предполагать, что и на своде могла также быть фресковая живопись.

СКЛЕП № 2. Расположен рядом со склепом № 1. к югу от него, и ориентирован по линии север-юг. С поверхности в него вел прямоугольный вход-дромос. На основании уровня второй ступеньки входа-дромоса к северу расположено входное отверстие. В погребальную камеру вело три полукруглых в плане ступеньки. Погребальная камера подпрямоугольной формы, ориентирована по линии север-юг. Свод склепа имеет полукруглую в сечении форму. Дно погребальной камеры ровное. В стенах камеры вырублены ниши-лежанки, предназначавшиеся для совершения погребений (рис. 1).

Стены погребальной камеры в древности полностью были покрыты слоем тщательно выглаженной цемянки, по которой и была сделана фресковая роспись. Но до настоящего времени штукатурка и роспись прослеживается лишь на небольшом участке стены погребальной камеры, над лежанкой, расположенной слева от входного отверстия. В других местах штукатурка и роспись не сохранились. О том, что она была на стене, расположенной против входа и справа от него, свидетельствуют сохранившиеся отдельные пятна штукатурки со следами краски черного и красного цвета, по которым, к сожалению, роспись восстановить невозможно.

Над нишей-лежанкой в левой стене был изображен неясный предмет цилиндрической формы, левый край которого расширяется. С этой стороны из него высываются какие-то круглые предметы, возможно, плоды. Рядом с ним изображена гирлянда красного цвета, а справа от нее голубь, тело которого передано коричневым и красным цветом. Справа от голубя написана еще одна гирлянда красного цвета, нижняя часть которой, как и предыдущей, сохранилась плохо.

Оба склепа были ограблены, по-видимому, еще в древности. Поэтому монеты IV в., обнаруженные в земле затека склепа № 2, как и другой очень фрагментированный материал первых веков н. э., не позволяют более или менее точно датировать время создания росписи. Ведь хорошо известно, что римские монеты IV в. находились в обращении в Херсонесе вплоть до VII в. и могли быть положены вместе с погребенными значительно позже времени их чеканки. Они дают лишь *terminus post quem* для поздних погребений. Поэтому для датировки росписи склепа первостепенное значение приобретает анализ ее характера и сюжетов.

Изображение чаши, павлина, птицы, а также гирлянд и цветов в фресковой росписи склепов тесно связаны с идеологическими воззрениями ранних христиан. Учитывая определенные параллели, которые прослеживаются в живописи уже известных в некрополе Херсонеса расписных раннехристианских склепов и вновь открытых памятников, можно сделать предварительный вывод о христианской принадлежности этой росписи и отнести ее ко времени не ранее второй половины V - VI вв.

Анализ росписи склепов, открытых в 1998 - 1999 гг., свидетельствует, что она продолжает не только традиции античного декоративного изобразительного искусства, но и по своей смысловой нагрузке близка мировоззрению поздней античности, переосмысленному в духе нового вероучения. В росписи этих склепов преобладают растительные мотивы, что сближает ее с христианским искусством восточных областей Византийской империи. По своему художественному выражению это искусство было иконоборческим, так как раннехристианские апологеты отвергали поклонение изображениям в образе человека, которые рассматривались как идолы.

Восточные традиции раннего христианства, безусловно, проникали в город через малоазийские греческие города, с которыми Херсонес на протяжении всей античной эпохи поддерживал разносторонние контакты. Более того, характер христианской росписи склепов по своей смысловой направленности очень близок учению монофизитов с их полным отрицанием человеческой природы Христа, неприятием норм античной культуры и изображений человека в декоративном искусстве, аскетизмом, подвижничеством и учением о спасении, достигавшемся благочестивым поведением и праведной любовью, которое получило наиболее широкое распространение именно в восточных районах Византийской империи.

Учитывая связь херсонесской христианской росписи с сирийско-палестинскими памятниками, нет ничего невероятного в том, что странствующие монахи-монофизиты, переселившиеся из Малой Азии в Херсонес, оказали довольно сильное влияние на еще не многочисленную христианскую общину города, чем и объясняется весьма своеобразный стиль раннехристианской живо-

писи. Под влияние монофизитов могла попасть и какая-то часть более или менее важиточных херсонеситов, принявших христианство, которой принадлежали скелепы.

Конечно, безоговорочно настаивать на этом сейчас трудно. Но традиционно тесные связи Херсонеса с малоазийскими центрами, характер расписи скелепов, рассказ в "Житиях св. епископов херсонских" о деятельности в городе миссионеров, посланных иерусалимским епископом Ермоном, а также данные о распространении монофизитства в среде раннесредневекового населения Таврики делают этот вывод вполне вероятным.

После окончания раскопок и фиксации скелеп был законсервирован, так как ни у Института археологии НАН Украины, ни у Национального заповедника "Херсонес Таврический," на территории которого расположены эти раннехристианские скелепы, в настоящее время нет средств ни на реставрацию живописи, ни на музеефикацию этих уникальных погребальных памятников. Остается только надеяться, что в самое ближайшее время все же будут изысканы финансовые возможности для проведения реставрационно-консервационных работ и музеефикации раскопанных объектов, которые, безусловно, должны стать доступны для осмотра широкой общественности и всех, кто интересуется древней историей нашей страны.

Івакін Г.Ю., Балакін С. А., Сиромятников О.К.

Інститут археології НАН України, Києво-Печерська Лавра, м. Київ

Дослідження Успенського собору Києво-Печерської Лаври 1999 р.

Івакін Г.Ю., Балакін С. А., Сиромятников О.К.

Ісследования Успенского собора Киево-Печерской Лавры в 1999 г. Работы проводились в северном (Стефановском) приделе собора, который занимает склеп XVII-XVIII ст. устроенный под полом собора. В западной камере скелепа в XVIII ст. было 7 погребений, в восточной - 14. Позднее он был превращен в личную усыпальницу

сибирского митрополита П. Тобольского (1705-1770) (Л. Конюшковича). Получены новые сведения о первоначальном виде Успенского собора. При расчистке южной стены Стефановского придела найдены остатки свинцовых рам, вставленных в апсидные окна собора в XI в. во время его строительства.

Археологічні дослідження 1999 р. значною мірою були пов'язані з будівельними роботами у північному (Стефанівському) приділі собору, майже всю площу якого займає склеп XVII-XVIII ст., влаштований під підлогу собору. Східна ділянка скелепу була частково досліджена у 1998 р. Тоді у скелепі було виявлено залишки 16 повністю зруйнованих поховань, а у шурфі поруч із скелепом - рештки двох шиферних саркофагів та три окремі поховання XIII-XV ст. Приміщення скелепу розділено на дві частини, з'єднані між собою вузьким проходом. Західна камера (8.0x4.5 м) починається біля підмурків Іванівської хрецьальни, східна (4.7x5.5 м) - закінчується біля апсидного виступу приділу. Склеп складено з червоно-бурої цегли (28x16x5 см) на вапняному розчині. Стеля скелепінчаста. Вхід до скелепу спочатку знаходився із східного боку приділу. За планом XVIII ст. у західній камері скелепу було розміщено 7, а у східній - 14 поховань. Наприкінці XIX ст. над скелепом було прокладено канал опалення, а сам склеп відремонтовано: новий вхід влаштовано із західного боку, стіни та стелю споруди отиньковано цементним розчином, а первісну підлогу з жовтої цегли (24x22x7 см) вкрито чаюнними плитами. Ймовірно, саме тоді поховання західної частини скелепу були перенесені до його східної частини, а звільнене таким чином приміщення перетворено на особисту усыпальницю П. Тобольського (1705-1770).

Поховання сибірського митрополита П. Тобольського (П. Конюшковича), відкрите під час відновлення значно пошкодженої вибухом 1941 р. західної дільниці скелепу, знаходилося у саркофазі, розмірами 2.2x0.85x0.6 м. Саркофаг виготовлено у 1912 р. з позолочених латунних листів, прикрашених аплікаціями рослинного характеру. Гордові стінки споруди оздоблено накладними латунними розетками з написами, бокові - такими ж за розмірами срібними розетками із зображеннями покійного. Зверху саркофаг колись мав скляну кришку, яка перекривала дерев'яну труну із залишками небіжчика. У ногах покійного знайдено напрестольний дерев'яний хрест у срібній оправі, розмірами 9.8x5.2 см та його виту срібну ручку, довжиною 8.8 см.

Цікаві нові дані щодо первісного архітектурного вигляду Успенського собору було отримано під час розчистки підмурків північного фасаду XI ст. (південна стіна Стефанівського приділу). На дільниці між північним входом і першою від нього західною лопаткою, до якої у XV ст. було прибудовано контрфорс, вібрано 16 фрагментів формованого цем'янкового розчину з відбитками колотих дощок та круглих скляніх дисків, діаметром 24-26 см. У двох випадках збереглися вмуровані у розчин уламки крихкого патинованого скла віконниць. За складом та кольором цем'янки, фрагменти розчину неоднакові і засвідчують наявність принаймні двох різних замісів.

У стратиграфічному відношенні всі знахідки пов'язані з тонким прошарком гумусованого ґрунту, що сформувався на завалі зруйнованого фасадного тиньку давньоруського часу у період відносного запустіння собору між 1240 і 1470 рр. Зважуючи на деякі морфологічні деталі, можна припустити, що знайдені фрагменти є залишками цем'янкової або цем'янково-дерев'яної віконної рами, що виготовлялась поступово, у декілька прийомів.

Разом з тим, не виключено, що відмінності у складі розчину пов'язані не з технологічними етапами, а з різними за часом ремонтами собору у XII-XV ст. Можливо, саме про це свідчать матеріали, зібрани у перевідкладеному стані перед східним фасадом собору, на дільниці між його центральною та південною апсидами. Тут було знайдено 5 фр. формованого цем'янкового розчину з циркульними відбитками скляних шибок, біля 30 дрібних фрагментів крихкого обпаленого скла віконниць та декілька дендроподібних зливків свинцю з уламками скла на поверхні та у середині зливків. Слід гадати, що це рештки свинцевих рам, встановлених у апсидних вікнах собору, можливо, ще під час його будівництва в XI ст.

**Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К.,
Поляков С.Є., Чекановський А.А.**
Інститут археології НАН України, м. Київ

Нова надбрамна церква XII ст. у Києві

Івакін Г.Ю., Козубовский Г.А., Козюба В.К., Поляков С. Е., Чекановский А.А. Новая надвратная церковь XII в. в Киеве. Располагалась она на СЗ от Михайловского Златоверхого собора у СВ угла Варваринского корпуса Михайловского Златоверхого монастыря. Это небольшая надвратная

церковь с одной апсидой. Стены сохранились на высоту 10 рядов плинфы. Внутри церковь была опущена и украшена фресками и мозаикой. Предварительно ее можно датировать последней четвертью XII в. Разрушена скорее всего не позднее XIV-XV вв.

У жовтні 1998 - квітні 1999 р. досліджено рештки невідомої давньоруської мурованої споруди на північний захід від Михайлівського Златоверхого собора (біля північно-східного рогу Варваринського корпусу XIX ст.). Вперше їх виявив В.О. Харlamов 1984 р. під час нагляду за прокладкою теплотраси, однак фіксації цього об'єкту немає.

Споруда являла собою надбрамну церкву з однією апсидою, що відходила від східної стіни й була орієнтована більше на південний схід. Зовнішні розміри: ширина 8.4 м, товщина 10.8 м (без апсиди - 8.65 м). Товщина зовнішніх стін у західній частині сягає 1.52, у східній - 1.2 м. Стіни апсиди близько 1 м, внутрішні стіни - 0.53 м. Майже посередині зовнішньої та внутрішньої західній стіні з'єднано перемичкою товщиною 0.73 м. Завдяки цьому утворено дві камери ширинами 0.82 м та довжиною 2.17 і 2.25 м. Навпроти ній на внутрішній східній стіні пілон в бік апсиди з виносом 0.52 м та шириною 0.67 м. Діаметр апсиди (від пілона) 2.7 м.

Залишки стін та фундаменти будівлі сильно постраждали при здійсненні поховань та влаштуванні господарських ям XVI-XVIII ст., водогону XIX ст., прямівки Варваринського корпусу. До побудови брами тут знаходився могильник X-XI ст., житло XII ст., піч якого знаходилася посеред самого проїзду.

Виявлено дві лінії потужної огорожі з обапілків. Перша підходила, вірогідно, до першої брами, яка була дерев'яною. Під час зведення нової, мурованої, довелось спеціально забутовувати ями від першої. Друга огорожа вже підходила до кам'яної споруди.

Фундаменти будівлі складено з дрібних каменів пісковика на вапняно-глинистому розчині з незначними домішками піску. Дерев'яні субструкції відсутні. Глибина залягання фундаменту різна - від 0.7 м на заході до 2.3 м на сході, що пов'язано з пониженням рівня материка.

По периметру бутову кладку перекриває прошарок гумусу, вище якого йде кладка з пінфи. На ділянці фундамента апсиди, під яким знаходилася яма попередньої брами, таких прошарків простежено 15 на відстані від 13 до 30 см.

Фундаменти складаються з двох масивів, не пов'язаних між собою. Під проїздом їх немає. Фундаменти внутрішніх стін пробіду споруджені дещо пізніше, від зовнішніх фундаментів вони відокремлені широкими швами. Над ними відсутні шари гумуса, а під пілоном верхній обріз фундамента має вимостку з одного ряду пінфи.

Ширина фундамента значно перевищує товщину стін і сягає на заході 2.3 м, в апсиді - 1.5 м. Під східними кутами зроблено судільні платформи по 3 м довжиною і ширину. Загальна ширина фундамента східної частини 9,2 м. Південно-східна платформа виступає в бік проїзду на 0.4 м більше ніж північно-східна.

Стіни збереглися на висоту від одного до 10 рядів пілянфи. Кладка рівношарова. Пілянфа переважно червоного кольору, у тісті помітна слюда, формовка недбала, випал поганий. Є сліди

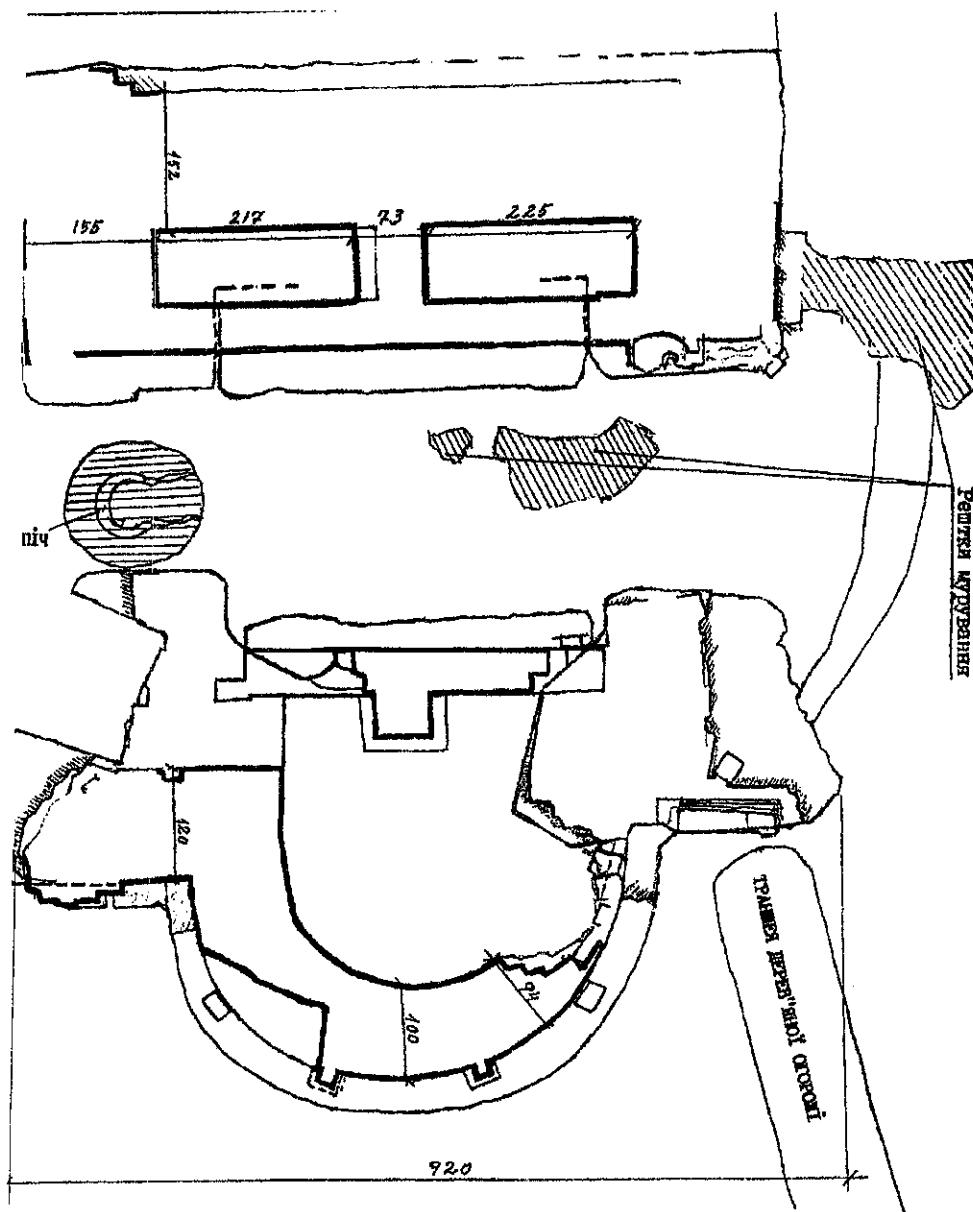

Рис. План надрамного храму.

форми, дощу, тварин. Розміри пілянфи $28\text{--}29.5\times20\text{--}21\times3.5\text{--}5.5$ см. Розчин цем'яночний, з домішками глини. Товщина вертикальних швів 1-3 см, горизонтальних - 3-4 см.

У північно-західній частині проїзду лишився вмурований у кладку стін фрагмент шиферної плити шириною 75 см та товщиною 6 см з напіасферичним заглибленням для підп'ятка стулки воріт брами. З північного боку від нього знаходитьться виступ (15x22 см), певно, від внутрішньої пілястри. Ця плита фіксує рівень проїзду, який на 0.5 м вище рівня денної поверхні XII ст. Можливо, для в'їзду існував дерев'яний пандус.

Стіни церкви, за винятком апсиди, майже повністю втратили фасадні площини. Ще гірше збереглися пілястри. На південно-західному куті її ширина складала приблизно 1.6 м. Винос пілястр лежав не на фундаменті, а на ґрунті.

На фасаді апсид збереглися чотири прямокутні тяги-лізени, що мали базу у вигляді плінфи, покладеної на фундамент. Винос 13-15 см, ширина 20-21 см. Відстань між центральними лізенами більша за бічні, можливо, тут знаходилося вікно.

Підлога була з плінфи, викладеної без розчину. В апсиді йшли шари з дрібних каменів (9 см) та битої цегли (3 см), над якими зафіксовано уламки шиферу.

Виявлено декілька блоків кладки верхніх частин споруди. Зовні на них зберігся тиньк білого кольору товщиною 0.5-2.0 см з вапна майже без домішок. Лицьову поверхню ретельно загладжено. Досить значна кількість фрагментів тиньку дозволяє стверджувати, що всю церкву було отиньковано й в середині прикрашено фресками. На деяких виявлено графіті. Мозаїка відрізняється від михайлівської. Вірогідно, тут знаходився мозаїчний образ чи ікона.

В одному блоці поруч з плінфою знаходилося п'ять брущатих цеглин (25x11.5-12x7-8 см) без канелюр. Тісто таке ж, як і у плінфи, та такого ж кольору, із слюдою. Можливо, це частини внутрішньої пілястри з верхньої частини проїзду. Пазухи склепіння проїзду заповнено чистою каоліновою глиною. Виявлено лекальну піліфу.

Досліджені пам'ятка є унікальною для давньоруської архітектури і відноситься до числа надбрамних храмів. Попередньо її можна датувати останньою чвертю XII ст. Збудована, найвірогідніше, не пізніше XIV-XV ст. Поточні діяльність дату, можливо, допоможе атрибуції монети з арабським написом, виявленої у споруді.

Ключко В.І., Ткачук Т.М.

Інститут археології НАН України, м. Київ,
Заповідник "Давній Галич", м. Галич

Скарб доби ранньої бронзи з с. Межигірці

та питання походження сокир типу "Стубло"

Ключко В.І., Ткачук Т.М. Клад періоду ранньої бронзи из с. Межигірці и вопрос проин-
ходження топоров типу "Стубло". Публікується

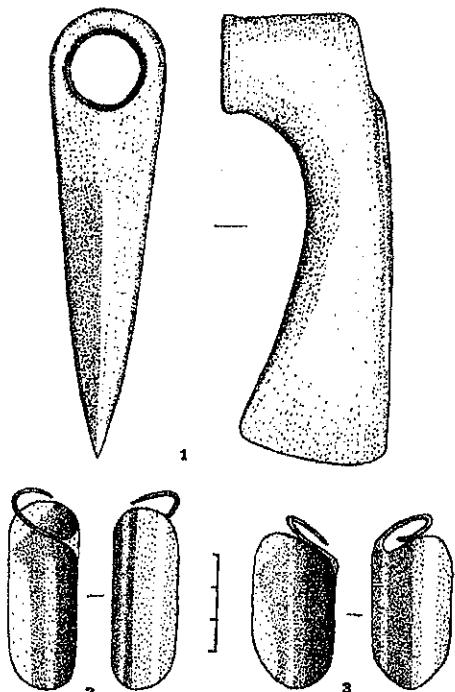
клад, состоявший из топора и двух золотых украшений. Высказывается предположение о принадлежности топора к топорам типа Стубло.

В 1995 році у с. Межигірці Галицького р-ну Івано-Франківської обл. був знайдений скарб, що складався з бронзової сокири та двох золотих прикрас.

Сокира - провушна з досить довгим трубчастим обухом. Була відлита у напівзакрітій двоскладовій ливарній формі (з литником на "брюшку"), з використанням сердечника для виготовлення отвору обуха. Довжина - 140 мм, ширина леза - 45 мм, довжина обуха - 45 мм, ширина обуха 35 мм, діаметр обуха - 24-22 мм (рис. 1; 1).

Золоті прикраси вирізані з тонкої пластини, мають форму напівзгорнутого листя з тонким залуканим в коло черенком. Довжина 55 та 47 мм, діаметр кола "черенків" біля 20 мм, дуже близький до діаметру отвору обуха сокири (рис. 1; 2-3). Ці прикраси були знайдені вкладеними в отвір обуха, вирогідніше за все, вони прикрашали ручку сокири.

Прикраси з межигірцівського скарбу є різновидом широкого кола металевих прикрас у вигляді вербового листя. Індустрія "вербового листя" мала розповсюдження у "ранньобронзових цивілізаціях Центральної Європи [Machnik, 1987] та у пам'ятках Карпатського регіону "епішнурового" культур. Рис. 1. Скарб Межигірці. 1 - сокира; 2,3 - золоті прикраси.

ного комплексу [Свешников, 1974].

Сокира з скарбу "Межигір'ї" дуже близька за формою, пропорціями та розмірами до сокирі з трубчатим обухом із скарбу з с. Стеблівка на Ровенщині (Стубло на Волині) [Antoniewicz, 1929]. До складу того скарбу входили сокира з трубчатим обухом і досить широким прямим лезом (тип "Стубло"), сокира з трубчатим обухом і вузьким закругленим бойком, підвіска-лунниця, два браслети з плоскої пластини, шість браслетів з круглого дроту та шість підвісок у вигляді вербового листя. Питання походження сокир типу Стубло традиційно розглядалися в рамках "кавказької" гіпотези [Кореневский, 1976], проте, то не є вірним напрямком пошуків.

Ливарна форма для виготовлення сокир типу "Стубло" походить з городища Вучедол однієїменної культури в Хорватії [Vucedol, 1988, cat. 214], віднесена до пізнього періоду цієї культури (2500 - 2200 cal. BC). Це половина двохскладової глянняної матриці з напіввідкритим "брюшком" (рис. 2;1).

Розповсюдження вучедольської металургійної традиції на північ розпочалось ще на ранньому етапі розвитку (2800 - 2500 cal. BC). З поселення Зок на південному заході Угорщини походить велика кількість глянняних ливарних форм провушних сокир вучедольських типів [Ecsedy, 1983].

На території Словаччини знайдені глянняні ливарні форми провушних сокир пізньовучедольських типів. Це форми з Невідзян, окріз Нітра [Batora, 1982] та з Великого Медера, округ Житійний острів [Hromada, Valsik, 1994] (рис. 2; 2,3).

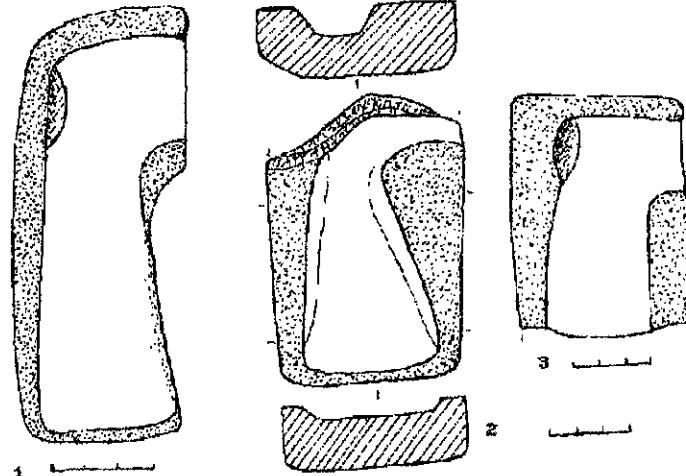

Рис. 2. Ливарні форми сокир типу Стубло. 1 - Вучедол; 2 - Невідзяні; 3 - Великий Медер.

Остання матриця походить з поселення групи Косигі-Чака, що є важливим для встановлення їх культурного контексту на теренах Словаччини. Таким чином, на рубіжі III - II тис. до Р. Х. вучедольська металургійна традиція розповсюджується на північ до південних схилів Карпат.

За визначеннями Н.В. Риндіної деякі вироби індустрії вербового листа з Прикарпаття, Поділля та Волині виготовлені з місцевої міді [Рындина, 1980]. Тож, скарби з Межигір'їв та Стубла свідчать або про контакти з виробничими центрами Словаччини, що продовжували пізньовучедольську металургійну традицію, або ж, скоріше за все, про розповсюдження цієї металургійної традиції на північні схили Карпат разом з проникненням на ці терени культури Хлопіде-Веселе [Machnik, 1987] (пам'ятки почапського типу за І.К. Свешниковим).

Література

Antoniewicz V., 1929. Der in Stublo in Wolhynien aufgefugene Bronzeschats.-ESA,IV. Helsinki. - S.18-24.

Batora J., 1982. Hlineny kadlub z Nevidzian. - Archeologicke rozhledy Praha. T.34. S. 70 - 71.

Ecsedy I., 1983. Asatasok Zok-Varhegyen. A Janus Pannonius Muzeum Evkonyve. T.22. S.57-105.

Hromada „, VarsikV., 1994. Neskoroenecoliticky hlineny kadlub z Velkeho Medera. - Studijne zvesti archeologickeho ustavu SAV. Nitra. 30.-S. 49 - 58.

Кореневский С. Н., 1976. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы. - Советская Археология, 4, С. 16 - 31.

Machnik J., 1987. Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie Karpatckiej. Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk. Łódź. (Prace Komisji Archeologicznej, Nr.26). - 187 s.

Рындина Н.В., 1980. Металл в культурах шнуровой керамики украинского Предкарпатья, Подолии и Волыни. - Советская Археология, 3, С. 24 - 42.

Свешников И.К., 1974. История населения Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III - на початку II тисячоліття до нашої ери. Київ, Наукова Думка.

Vucedol, 1988. Vucedol - trece tisucljece p.n.e. Muzejski prostor. Zagreb.

Коваленко В.П., Ситий Ю.М., Шекун О.В.

Чернігівський державний педагогічний університет,
Історичний музей ім. В. Тарновського, м. Чернігів

Охоронні роботи на передгороді стародавнього Чернігова

Коваленко В.П., Ситий Ю.М., Шекун О.В.
Охоронні роботи на передграді древнього Чернігова. Роботи проводились в зоні сооруження дома по ул. Коцюбинського, 81. Обнаружене небольшое кладбище - 34 погребіння. Древнішіше з погребених относяться до Х-ХІ вв. На рубежі XI-XII вв. звісно, тут змінилася регулярна застройка.

В середині XII ст. все построїки були знищено пожаром, після чого східна частина участка вновь отводиться під кладовище, а на остаточної території розташовується жила застройка. Проследовані остатки усадьби з 10 сооруженнями. За переделами усадьби - исследовано ще 4 сооруження давньоруського періоду.

Експедиція Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка продовжувала охоронні археологічні роботи на передгороді стародавнього Чернігова, в зоні спорудження житлового будинку (вул. Коцюбинського, 81), неподалік від правого берега р. Стрижень. Розкоп 60x20 м орієнтований вздовж сучасної вуличної мережі.

В давнину через всю територію розкопа проходив невеличкий рівчик (можливо, зі струмочком), що впадав у р. Стрижень, який значною мірою вплінув на планування дослідженії ділянки. На його західному боці (в північно-західній частині розкопу) частково вивчено невеличкий цвинтар. Зафіксовано 34 погребання різного ступеню збереженості, що належать до двох хронологічних і стратиграфічних горизонтів. Всі вони зроблені в могильних ямах глибиною до 0,8 м, голововою на захід (за виключенням одного); в ряді випадків фіксуються сліди труни чи цвяхі від неї. Найдавніші з погровань відносяться до рубежа Х-ХІ ст. Супроводжуючий інвентар представлений невеличкою (9x4 см) бойовою сокирою з отвором на лезі, бронзовими ліровидними пряжками та поясними кільцями, намистами, скроневими кільцями та обручками. Розташування могил у кілька рядів, що утворюють майже правильні дуги, дозволяє припускати, що центром кладовища була невеличка дерев'яна церква чи капличка, яка, на жаль, знаходиться під проїзджою частиною вулиці. Наприкінці XI ст. цвинтар припинив функціонувати і разом з рівчиком був засипаний, після чого на цій ділянці на зламі XI-XII ст. розміщується регулярна садибна забудова, причому котловани споруд поширили чи знищили ряд поховань.

В середині XII ст. всі будівлі на зазначеній території загинули в пожежі (вірогідно, в ході феодальних усобиць 1140-х - 1150-х рр.), після чого північно-західна частина розкопу знову була зайнита під кладовище. Поховання другого ярусу перекривають або прорізають котловани будівель першої половини XII ст. та поховання першого ярусу. Вони майже безінвентарні.

На решті території розкопу продовжує існувати садибна забудова, голововою віссю якої є вулиця, що йде в бік Стрижня, на північ. Її обидві сторони чітко марковані рівчиками від огорож (східна з них зафіксована неподалік від розкопу 1995 р. під першу чергу будинку). Зі сходу від неї відходить провулок (близько трьох метрів завширшки), що розділяє 2 щільно забудовані садиби (розкопи I - IV 1995 р. та траншея). На захід від неї частково досліджена садиба XII - середини XIII ст., що також мала огорожу у вигляді плоту. В'їзд на обійті знаходиться у його північно-східному кутку і фіксується завдяки стовповим ямам від воріт. В межах садиби досліджено 10 споруд, у т.ч. житлові. Споруда № 6 являла собою житло на підкліті (2,5x3 м) першої половини XII ст. В кутках котловану виявлені стовпові ямки, а в заповненні - розвал глинобитної печі з жаровнею на ній. Після його загибелі поруч будується нове житло - споруда № 7. Воно мало жилий підкліт (4x3,5 м, глибина 0,6 м) з глинобитною піччю каркасної конструкції в лівому від входу кутку. В заповненні знайдено розвали 5 горщиців XII ст., бронзову лампадку з циркульним орнаментом, різноманітні скляні та металеві прикраси, побутові речі. Різноманітні господарські споруди прямокутної чи підovalальної форми заглиблені в материк на 0,1 - 10 м. Більшість з них були стовпові конструкції; в деяких випадках фіксуються рештки стін з вертикально поставленими дошками шириною 15 - 25 см та 3 - 5 см завтовшки.

Споруда № 10 являла собою колодязь, що розташувався посередині засипаного рівчака. В її котловані округлої форми (3,5x3,3 м) в центрі на глибині 15 м був розчищений перший вінець колодязного зрубу. Всього збереглося 7-8 вінців (на глибину 12 м), складених з колотих "на клин" дубових дошок довжиною 155 - 170 м, до 6 см завтовшки. Для забезпечення країд фільтрації води стіни мали подвійний контур (внутрішні розміри 12x12 м). Дно колодязя вистелене чотирма дошками (три поздовжні і одна поперечна).

За межами вказаної садиби досліджено ще 4 споруди давньоруського часу. Серед них - споруда № 15, що виявилась колодязем № 2. Як і попередній, він розташований у рівчаку, за 5-6 м від згаданої вище вулиці та за 6 м північніше першого. В центрі котловану округлої фор-

ми (діаметр близько 4,0 м) на глибині 13 м зафіковано перший вінець колодязального зрубу подвійного контуру, складеного з дубових дошок. Зруб (115x105 м) зберігся на висоту 8-9 вінців (14 м); його дно вистелене двома дошками (ширина 0.5 та 0.6 м) товщиною до 6 см.

Окрім давньоруських будівель, досліджено житло на підкліті XVII-XVIII ст., що прорізalo ряд поковань другого ярусу, та господарська споруда стовпової конструкції XVIII - XIX ст.

Козак Д.Н.

Інститут археології НАН України, м. Київ

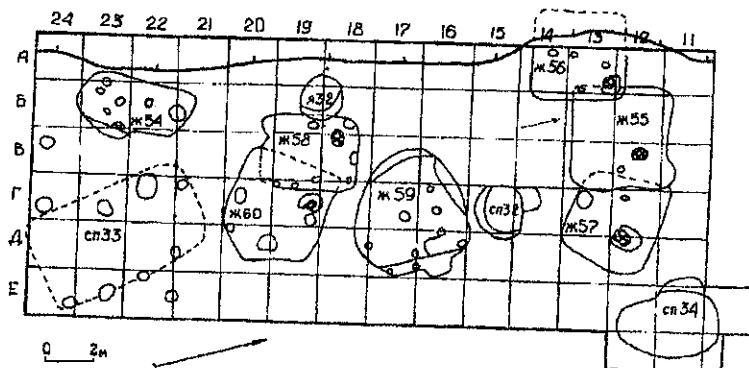
Охоронні розкопки на багатошаровому поселенні на березі Хрінницького водоймища

Козак Д.Н. Охраниые раскопки на многослойном поселении на берегу Хренниково вского водохранилища. Продолжены раскопки многослойного поселения в уроцище Шанків Яр. Открыто жилище поморско-кльешевской культуры и пять жилищ периода Киевской Руси.

Рятівна експедиція Інституту археології НАН України продовжувала рятівні археологічні дослідження на поселеннях Хрінницького водосховища в уроцищі Шанків Яр.

У розкопі XVI, на відкритій площі біля 400 м² виявлено ряд нових житлових та господарських будівель. Серед них житло та споруда поморсько-кльшової культури та п'яти жителів періоду Київської Русі.

Житло поморсько-кльшової культури мало неправильну у плані форму і орієнтовано стінами за сторонами світу. Його розміри 4.1x5 м, висота земляних стін 0.52 м від рівня підлоги. Вздовж стін на висоті 0.3 м від підлоги вирізані материкові виступи-прилавки ширинною 0.3-0.5 м. Чітко простежений вхід. У

підлозі знаходилося сім ямок від стовпів, які розташовані по периметру стін і по центру житла. Вони свідчать про стовпово-плетневу конструкцію стін. У житлі виявлено 360 уламків від різноманітних посудин (миски, горщики, диски), кам'яний розтирач, кістяне лощило, два глиняних пряслиця, кістяна трубка з солірним орнаментом, багато крем'яних осколків, раковин молюска беззубки. Недалеко від житла в 0.45 м від нового знаходилася господарська споруда поморсько-кльшової культури (XXXII). Вона мала овальну у плані форму розмірами 1.9x2.3 м і глибину 0.7 м від рівня виявлення. По периметру південній і західній стін вирізані материкові останці та виступи, які використовувалися, як прилавки. Комплекс кераміки дозволяє датувати житло та споруду початком пізньолатенського часу. Житло вельбаркської культури (№ 54) було прямоугольно у плані півземлянкою, орієнтованою довшими стінами по лінії північ-південь. Розміри житла 2.3x4.6 м, висота земляних стін 0.5-0.55 м від рівня підлоги. Вздовж північно-східної стіни розміщався виступ-прилавок, ширинною 0.3 м, що піднімався на 0.3 м над рівнем долівки. Північна стіна останця обліплена глиною і випалена. На підлозі біля неї розміщалися залишки відкритого вогнища у вигляді інтенсивних вкраплень вугликов та попелу. У долівці, по кутах, та біля вогнища знаходилися стовпові ямки діаметром 0.3-0.6 м. У житлі вібрано велику кількість уламків ліпної та кружальної кераміки. Перша складає 10%, друга - 90%. Гончарна кераміка презентована посудинами грубої роботи із значними домішками піску у тісті. Крім горщиців та мисок є кілька піфосів та ваза із штампованим орнаментом, бочки і нижні частини амфори. Серед інших знахідок у житлі відзначимо кухлик-світильник, залізний ніж, тягарді до ткацького верстата, кістяні лощила, та лощила з червоного шифера. Судячи за характером керамічного комплексу, житло належить до найпізнішого етапу існування вельбаркської культури на Волині (кінець IV ст. н.е.). Господарська яма, вельбаркської культури виявлено в 25 м на схід від житла, мала конусовидну у розрізі форму діаметром 1.8 м і глибиною 0.76 м. Вона була забита до країв великими кусками перепаленої глиняної обмазки. З жител давньоруської

доби найранішими є споруди 55 та 56, які частково перекривали одна одну. Житло 55 було прямокутною у плані півземлянкою орієнтованою короткими стінами за лінією північ-південь, розмірами 3.7x4.4 м. У північному куті житла був вход, виділеної сходинкою-нішою. Напроти входу, біля протилежної стіни були залішки глинобитної печі, а по центру житла, у долівці дві ямки від стовпів. У західній частині житла 55 лежала піч житла 56. Це була квадратна у плані півземлянка розмірами 3.8x3.8 м та висотою земляних стін 0.5

м від рівня долівки. Стіни орієнтовані за сторонами світу, долівка сильно утрамбована. Глинобитна піч, яка знаходилася у північно-східному куті мала розміри 0.8x1 м, а черінь був квадратним (0.6x0.6 м), вимощеним глиною. У заповненні цих об'єктів виявлено велику кількість кераміки, виготовленої на гончарному колі. Вінця посудин із

зовнішнього боку слабо відігнуті. Внутрішній край відтягнутий, кілка уламків мають різко відігнуті на зовні, округлі у профілі вінця. Поверхня посудин часто прикрашена хвилястими врізними лініями. Один горішок реставрований повністю. Помітні традиції керамічного комплексу цих жителів в керамікою типу Луки-Райковецької дозволяє датувати житла 55 та 56 кінцем IX - початком X ст. н.е. Хніш житла давньоруського часу були півземлянками квадратної форми орієнтовані кутами за сторонами світу. Площа жителів складає 14.20 м² висота земляних стін 0.5-0.8 м від рівня долівки. В одному з кутів (східному, північному) розміщалася глинобитна піч прямокутної форми з глинобитним черенем і більшою чи меншою ступінню збереженності. У заповненні житла знайдено велику кількість гончарної кераміки, мергельні та глиняні прясла, залізні ножі, кістяні проколки. За типологією кераміки всі виявлені давньоруські споруди відносяться до X- першої половини XI ст.

Колода В.В

Харьковский госпедуниверситет, г. Харьков

Новые исследования Мокначанского городища

Колода В.В. Новые исследования Мокначанского городища. Археологический комплекс в с. Мокнач Змиевского района Харьковской обл., состоит из городища, расположенного на высоком мысу правого берега р. Северский Донец, и ряда прилегающих селищ по обеим сторонам реки. Ра-

боты проводились на городище. На памятнике присутствуют отложения трех хронологических периодов: скифского времени, раннего средневековья и нового времени. Особый интерес представляют средневековые древности салтовской и роменской археологических культур.

В 1999 г. Средневековая археологическая экспедиция Харьковского госпедуниверситета приступила к стационарным исследованиям археологического комплекса в с. Мокнач Змиевского района Харьковской обл., который состоит из городища, расположенного на высоком мысу правого берега р. Северский Донец, и ряда прилегающих селищ по обеим сторонам реки. Основным объектом изучения в этом сезоне было городище, не раз привлекавшее внимание ученых (Шрамко Б.А.- 1953; Плетнева С. А. 1954). В результате визуального осмотра, сбросов с поверхности и незначительных по площади раскопок к моменту проведения экспедиции было известно, что на памятнике присутствуют отложения трех хронологических периодов: скифского времени, раннего средневековья и нового времени. Особый интерес представляют средневековые древности салтовской и роменской археологических культур, артефакты которых наиболее обильно представлены в подъемном материале и в раскопках.

Исходя из вышесказанного, наши исследования преследовали следующие цели: изучить динамику и поэтапность создания оборонительных систем городища, технику их сооружения; раскрыть характер использования территории памятника в различные периоды его существования; уточнить время бытования здесь носителей салтовской и роменской археологических культур.

Для этого в указанном сезоне работы были сосредоточены в восточной части южной оконечности мыса городища, который наиболее подвержен разрушениям эрозионного характера. Работы велись в двух раскопах, нумерация которых сохраняет порядок, предложенный еще С.А. Плетневой.

Раскоп № 5 располагался на самой южной оконечности мыса. Дерновый слой, в котором встречаются единичные фрагменты керамики салтовской и роменской культур, составляет 20-25 см. Под ним до глубины 80-100 см шли культурные отложения, насыщенные находками раннего средневековья. В нижних слоях этого культурного горизонта выявлены отдельные фрагменты керамики и один костяной наконечник стрелы скифского времени. Данная хронологическая группа находок малочисленна и не составляет самостоятельного культурного слоя. Кроме того, в раскопе найдено 8 могильных ям XVII-XVIII вв.

Исследования городища находятся в начальной стадии, но некоторые его результаты весьма интересны. Обращает на себя внимание тот факт, что самая южная поперечная линия обороны, сооруженная по типу "ров-вал" была создана позже вала салтовской культуры. Последний был возведен для защиты въездной дороги, что и сейчас идет на городище со стороны поймы, с юга. Роменская принадлежность самого южного рубежа обороны подтверждается находками соответствующей лепной керамики с "гусеничным" орнаментом в нижней части насыпи вала и под ней. Для ее сооружения использовали вынутый из рва грунт и камень из разрушенного вала салтовской культуры. Современная глубина рва составляет 2.2 м, а сохранившаяся высота роменского вала - 1.2 м.

В связи с исследованием оборонительных сооружений в раскопе 5 следует отметить обнаруженную здесь группу находок, свидетельствующих об определенной обрядности накануне и в процессе строительства "южной оборонительной линии". Под насыпью вала на глубине 1.5 м в слое погребенной почвы выявлена прокаленная глиняная площадка диаметром 0.9 м и толщиной 0.2 м. Рядом, в нижней части насыпи вала, среди черноземно-вольно-каменной забутовки на глубине 0.7-0.9 м, выявлены компактно расположенные два железных чересла и втульчатый асимметричный нааральник (рис. 1). Указанные предметы найдены совместно со скоплением крупных фракций древесного угля. Этот комплекс находок и обстоятельства их обнаружения могут быть интерпретированы как закладная жертва, свидетельствующая о земледельческой основе хозяйства местного населения. Аналогии подобного набора жертвенных предметов нам не известны.

К интересным объектам раннесредневекового культурного слоя раскопа № 5 следует отнести и 2 полуземляночных жилища подквадратной формы, в которых сочетаются черты славянского и салтовского домостроительства. Это относится, прежде всего, к обогревательным устройствам. В одном случае, наряду с печью-каменкой, расположенной в СВ углу жилища, выявлен дополнительный открытый очаг в СЗ углу помещения. Последний представлял из себя обмазанное глиной углубление в полу жилища, которое было слегка врезано в западную стенку. Во втором случае, в западном углу помещения на материковом останце находилась сводчатая печь, а близ СВ стены выявлены остатки открытого очага, который, возможно, был обложен камнями. В обоих помещениях найдена роменская (преимущественно) и салтовская керамика. Обращает на себя внимание фрагмент стекла кухонного горшка, в котором сочетаются традиции салтовского и роменского керамического производства. Сосуд был изготовлен из мелкошамотированного теста. Его профилировка копировала кухонные горшки салтовской культуры. В орнаментации сосуда были использованы

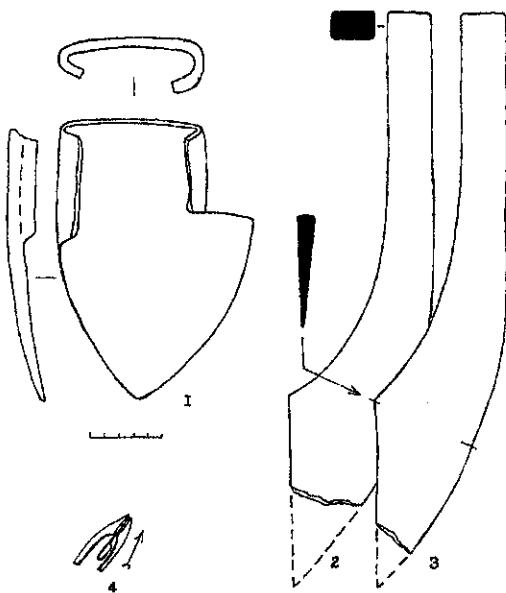
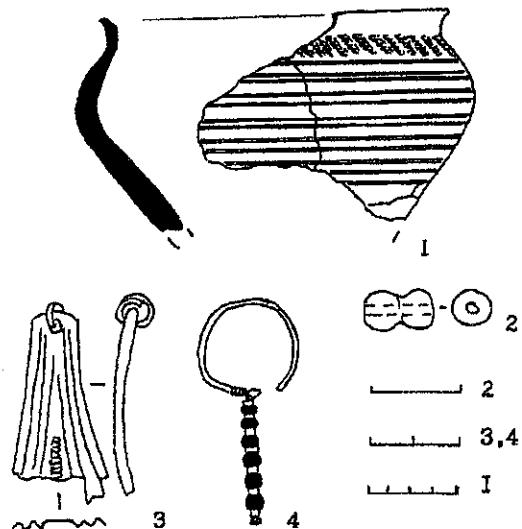

Рис. 1. Предметы из закладной жертвы на Мокнажанском городище: 1 - нааральник; 2, 3 - чересла; 4 - схема расположения вещей.

горизонтально прорезанные по тулову полосы и отпечатки гусеничного штампа по плечику (рис. 2). В заполнении жилищ найдены пряслища, изготовленные из стенок амфор или гончарных салтовских сосудов. Все это позволяет предположить слияние салтовских и роменских культурных традиций на определенном этапе существования городища.

Кроме вышеизложенных материалов, в раскопе найдены железное калачевидное кресало и фрагменты нескольких ножей, каменное долото, грузило и три костяных проколки. К особым находкам можно отнести серебряный дирхем, бронзовую подвеску с рельефным орнаментом, стеклянную двухчастную бусинку и серьгу-подвеску из бронзовой проволоки с нанизанными на нее чередующимися белыми и черными пастовыми бусинами (рис. 2), а также миниатюрный сосудик.

Рис. 2. Найденные на Мohnачанском городище.

С целью изучения второй (считая с юга) поперечной линии обороны в 89 м на север от раскопа 5 на краю обрыва ранее указанной дороги, был

заложен раскоп № 6. Выяснилось, что здесь в качестве защитной линии использовался естественный овраг, который в своей верхней части был углублен и превращен в искусственный ров. Его глубина от современной поверхности составляет 1.7 м. Грунт, извлеченный при рытье рва, использовался для создания насыпи вала. Стратиграфическое расположение находок свидетельствует о том, что эта оборонительная линия была сооружена в роменское время. Отметим, что сохранившаяся высота вала в раскопе № 6 достигает 1.5 м.

Несмотря на незначительную площадь шестого раскопа (всего 62 м²), в нем были выявлены остатки 20 безинвентарных захоронений XVII-XIX вв. Ориентация погребенных - христианская, головой на запад с незначительными сезонными отклонениями. Исторические данные свидетельствуют о том, что в середине XVII в. на левом берегу Северского Донца возникает современное село Мohnач, жители которого используют южную часть территории городища в качестве кладбища по сегодняшний день. Старожилы помнят, что еще в конце XIX в. в 20-30 м к востоку от раскопа № 6 стояла деревянная кладбищенская часовня. Именно этим обстоятельством объясняется значительное количество захоронений на центральном месте кладбища. Датировка могильника подтверждается и незначительным количеством керамики XVII-XVIII вв. в виде фрагментов гончарных сосудов и обломков печных изразцов, обнаруженных в культурном слое и в засыпке могил.

Работы планируется продолжить. Однако, уже сейчас ясно, что Мohnачанское городище создавалось в несколько этапов. Более конкретно можно говорить о двух "южных линиях обороны", которые пересекают площадь городища с востока на запад; они относятся к позднему, условно "роменскому", этапу существования здесь поселения.

Крыганов А.В.

г. Харьков

Продолжение раскопок Нетайловского могильника

Крыганов А.В. Продовження розкопок Нетайловського могильника. Це ямний могильник салтівської культури, який знаходитьться на лівому

березі Печенізького водосховища. Відкрито вісім могил з матеріалом VIII-X ст.

Нетайловский ямный могильник салтовской культуры VIII-X вв. находится в левобережье лесостепного бассейна Северского Донца на левом берегу Печенежского водохранилища, возле северо-восточной окраины села Металловка (до середины нынешнего столетия имело название

"Нетайловка") Волчанского района Харьковской области. Имеет большую площадь, не менее 16 тыс. погребений [Крыганов, 1998, с. 358]. Могильник исследовался в 1959-1961 гг. под руководством Д.Т.Березовца. Работы на памятнике возобновились в 1991 г. под руководством автора. Кроме большого количества находящихся в разных местах небольших разведочных траншей и маленьких раскопов 1959-1961 и 1991-1996 гг., здесь есть еще четыре раскопа 1960-1961 и 1991-1992 гг., которые расположены на северо-западной половине некрополя. И с 1997 г. главная задача археологических раскопок указанного памятника заключается в том, чтобы все четыре большие раскопы объединить в один.

В 1999 г. в небольшом раскопе площадью 43 м² было обнаружено и вскрыто семь могил №№ 253-259, а погребение № 260 было найдено при зачистке dna бывшего военного блиндажа 1942-1943 гг. Советской Армии, расположенного в сосновом лесу.

Семь могильных ям имели глубину до 2.8 м, а в одном погребении № 258 могильное дно размерами 1.65x0.65 м находилось на глубине 1.4 м. Почти во всех могилах дно было сориентировано по линии СВ-ЭЮЗ - ЮЗ-ВСВ, с азимутом от 43° до 108°; в погребении № 257 оно имело ориентацию СВС-ЮЗЮ, с азимутом 23°. Во всех вскрытых могилах плохо сохранившиеся скелеты погребенных лежали не в анатомическом порядке.

Погребальный инвентарь представлен сосудами, орудиями труда, оружием, конским снаряжением, различными украшениями. Глиняные сосуды - это хорошо сохранившиеся одноручные кувшины (рис., 2,3) и совсем маленькая кубышка. В могиле № 259 были найдены фрагменты какого-то деревянного сосуда с серебряными украшениями. Орудия труда представлены железными ножами, глиняными пряслицами, одним железным ложкорезом. Из оружия были найдены наконечники копий и стрел, боевой топор. В трех могилах найдены остатки разнообразного конского снаряжения: удила со стержневыми пасалиями, стремена с маленькими прямоугольными бронзовыми пряжками, железные оковки седловых лук, железные

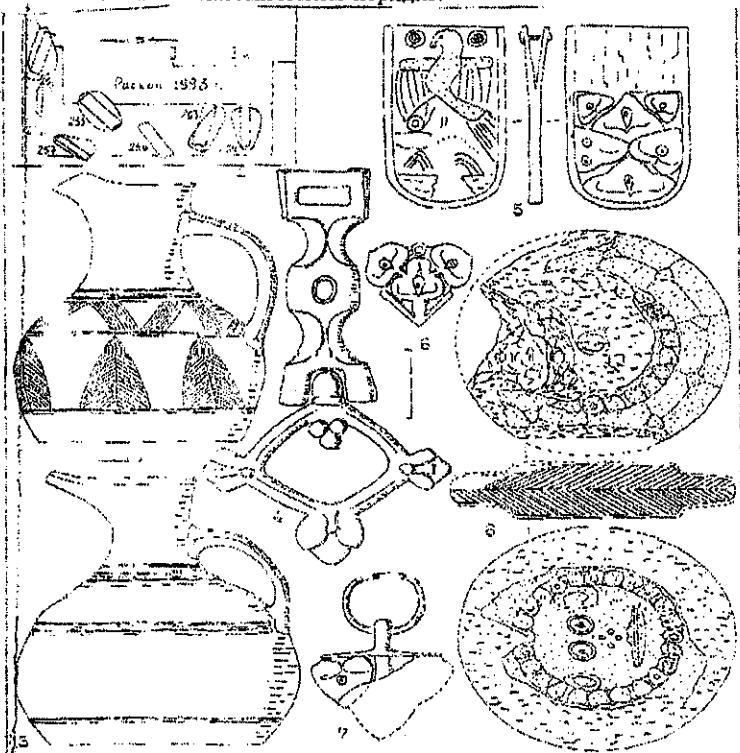

Рис. Раскоп (1) и погребальный инвентарь из могил (2,4,8 - из погребения № 257; 3 - из погребения № 260; 5-7 - из погребения № 259) Нетайловского некрополя.

збройные и бронзовыые уздечные (рис., 4) пряжки. Среди различных украшений было найдено немного в основном разноцветных стеклянных (пастовых), блестящих оранжевых сердоликовых и буро-красных янтарных бус, немного остатков поясных наборов (рис., 5-7), бронзовый перстень, бронзовые и серебряные бубенчики. В погребении № 257 было обнаружено плохо сохранившееся какое-то украшение с изображениями, состоящее из двух круглых бронзовых пластин с тонким серебряным перекрытием (рис., 8). На дне почти всех могил лежали маленькие фрагменты сильно проржавевших каких-то железных вещей.

Литература

Крыганов А.В. Нетайловский могильник на фоне праболгарских некрополей Европы // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). - Самара, 1998.

Круц В.О., Корвін-Пітровський О.Г., Чабанюк В.В.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Дослідження в Тальянках

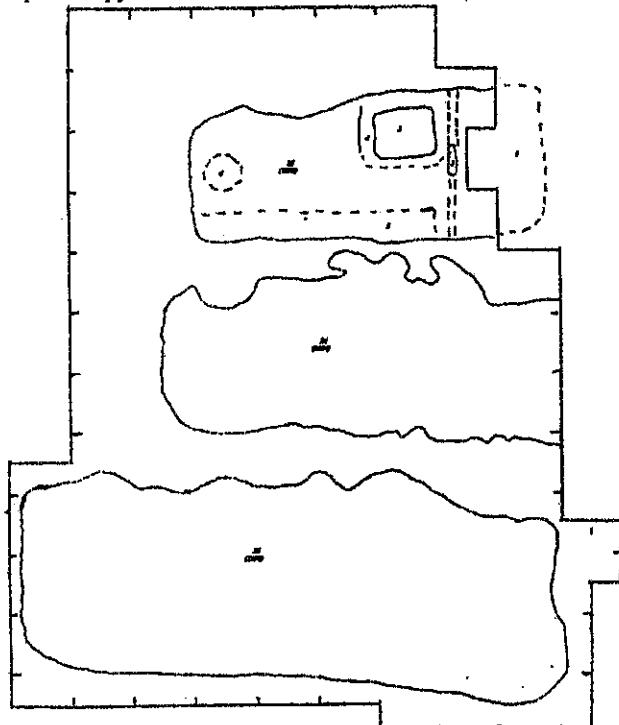
Круц В.А., Корвін-Пітровський А.Г., Чабанюк В.В. Исследования в Тальянках. Исследованы остатки жилища из внешнего замкнутого круга, который оконтурировал поселение трипольской культуры в с. Тальянки Тальновского р-на, Черкасской обл. Раскопки 1999 г. подтвердили результаты

геомагнітного розведки, проведеної раніше. Жилище було прямоугольної форми, мало «веранду» і печь. Среди находок крім масового матеріала слідует упомянуть находки фрагментів зооморфних і антропоморфних статуеток.

В 1999 р. були продовжені дослідження поселення-гіганта трипільської культури поблизу с. Тальянки Тальновського району Черкаської області. Ці дослідження велись на землях агрофірми «Легедзине» і стали можливими завдяки підтримці її керівництва, зокрема директора В.В. Гонтаря, за що висловлюємо цириу подяку.

Були досліджені залишки ще одного наземного житла (№ 26), яке належало до зовнішнього замкнутого контура забудови в північно-заходньому секторі поселення. В 1994 та 1998 рр. тут вже було відкрито два житла (№ 24, 25), які разом з дослідженням цього року складають ряд споруд, розташованих одна біля одної на відстані біля 2 м (див. схему). Отже, дані розкопок повністю підтверджують результати геомагнітної зйомки, проведеної тут у 1983-1985 рр., про існування зовнішнього замкнутого контуру жител, що опережає все поселення.

Розкопане житло розташувалось за 2 м на північ від житла № 24 і залягало паралельно останньому. Виявлене воно частково, тому що його східний край був перекритий лісополосою. В плані воно прямокутне, орієнтоване довгою віссю по лінії захід - схід. Ширина складала 4.5 м, а реконструйована довжина близько 12 м (дослідження 10 м).

глини також з домішкою полови і відбитками дерева, але що шматки були тонші (4-7 см) і залягали хаотично, відбитками дерева в різні боки. Очевидно, ці скupчення пов'язуються із стелюю житла.

Залишки житла являли собою скupчення шматків випаленої глини з домішкою полови завтовшки 5-10 см. Шар випаленої глини досить цільний з окремими лакунами. Частина шматків залягала горизонтально, частина нахилено в різні боки і навіть на ребрах. Знизу вони мали відбитки колотого дерева і стовбурів. За орієнтацією цих відбитків можна стверджувати, що дерево, на яке намащувалась глина, вкладалося упоперек будівлі. Верхня площинна часто мала нівелюючу підмазку завтовшки 2-3 см, в яку доміщувалось значно більше полови ніж в глині основи. В окремих місцях простежено, що поверхня підмазки вкривалась шаром штукатурки глиною без полови завтовшки 1-2 мм.

Рис. Тальянки. Схема розміщення дослідженіх жител. 1- «веранда»; 2 - поріг і стіна; 3 - черінь печі; 4 - припічне підвищення; 5 - «подіум»; 6 - «жертовник».

Зазначений шар глини з відбитками дерева знизу, який ми схильні вважати підлогою, місцями перекривався скupченнями шматків

Східна межа житлової частини будинку визначається порогом, виявленим за 8.5 м на схід від західного краю. Довжина його по лінії північ-південний становила близько 1 м. Ширина 20 см і висота 5 см. Намащений він був на оцаковану глину підлоги глиною з половиною і мав гладенькі нахили на схід і захід. Аналогічний поріг був виявлений в житлі № 24, розташованому поруч, але висота його була більша (біля 20 см). Отже, вхід в будинок був із сходу, тобто від центру поселення, а площа житлової частини становила близько 38 m^2 (4.5 м \times 8.5 м). Скупчення глини, що розташувалось на схід від порога мало той же характер що й підлога в житловій частині. За аналогією з іншими дослідженнями на поселенні будинками ми схильні вважати цю частину "площадки" "верандою", яка передувала входу в будинок. Завиришки вона була така ж як у весь будинок (4.5 м), а довжина становила біля 3 м.

В житловій частині праворуч від входу виявлено залишки печі, черінь якої складався з чотирьох шарів глини без домішки полови. Нижній шар складався з великих блоків завтовшки до 10 см з відбитками дерева знизу і відповідає загалом глинняному шару підлоги. Другий знизу шар також складався з великих блоків (до 20-30 см в перетині) завтовшки до 10 см. Із західного краю цей шар мав борттик, який визначав західну межу череня. З цього ж західного боку перед черенем було припічне підвіщення висотою 5 см і шириною 60 см із закругленим західним краєм, намащене на нижній шар. Вони йшло відповідь всього західного краю печі а можливо й з південного. Перший і другий шари спочатку були монолітними і розпалися на блоки в процесі руйнування житла. Третій знизу шар був 5-6 см завтовшки і розпався на невеликі куски до 4-7 см у перетині. Верхній шар був товщиною 2-3 см і також розпався на дрібні куски. Останні три шари мали верхню і нижню рівні площини. Від склепіння печі залишились плоскі, часто досить великі шматки, з відбитками дерева на нижній площині. Вони наче зповзли і лежали біля підніжжя череня.

На схід від печі, за 30-40 см від неї, виявлені великі блоки обмазки основи підлоги, що лежали по лінії північ-південний і мали відбитки дерева на нижній площині і на східному ребрі - мабуть, були підмазані до передньої стіни житлової частини будинку. Лінія їхнього розташування співпадає з подовжньою віссю порога.

Всередині житла, на поверхні підлоги, відповідь південного краю пунктирою простежувалася довга вимостка (подіум) шириною до 80 см із закругленим краєм, оберненим до середини житла. Довжина її (блізько 8 м) визначається кутом, розчищеним за 2 м на захід від східної межі розкопу. З північного боку подіуму і на ньому виявлено біля десятка розвалів і кілька цілих (невеликі) посудин, а біля східного краю скупчення круглих в плані і еліпсовидних у перетині тягарці від ткацького верстата.

В західній частині, біля середини західної стіни, було виявлене скупчення плоских шматків глини без домішки полови, які можна віднести до залишків сильно поруйнованого "жертвовника". Такі "жертвовники" округлої форми діаметром до 1.5 м фіксувались на багатьох дослідженнях на поселенні житлах.

Після зняття шару підлоги, під ним знайдено дві намащені на ґрунт вимостки. Обидві збереглися погано. Одна розташувалася поблизу північно-західного кута житла. Залишки її залагали на овальній в плані площі розміром 1x1 м (квадрат Г-І). Намащена була у два шари завтовшки 3 см кожний глиною без полови. Друга - під центральною частиною житла (кв. Д-І), залагала на площі 1x1.4 м. Була намащена глиною без полови у один шар товщиною 2-3 см. Глина обох вимосток розтріскалася на окремі невеликі шматочки, але залагала практично горизонтально. На східній периферії другої вимостки виявлені ділянки випалені слабо. Колір їх малиновий, а не жовтий, як у інших частинах. Це може свідчити про те, що у первинному стані ці, намащені на ґрунт, вимостки не були випалені, як і всі глиняні конструкції будинку, а одержали випал під час пожежі.

Під час досліджень цієї споруди в різних її частинах виявлено столовий та кухонний посуд (перший значно переважає), глиняні тягарці від ткацького верстата, кілька знарядь з кременю, уламки кам'яних зернотерок, уламки двох мініатюрних зооморфних статуеток (корова і бичок), уламок жіночої фігурки.

Отже, за конструкцією і інтер'єром це житло аналогічне багатьом дослідженням на поселенні, зокрема двом розташованим поруч, але здобуті нові матеріали значно доповнюють наше уявлення про трипільське домобудування.

Кулаковская Л.В.

Институт археологии НАН Украины, г. Киев

Межигорцы - многослойная

верхнепалеолитическая стоянка на Днестре

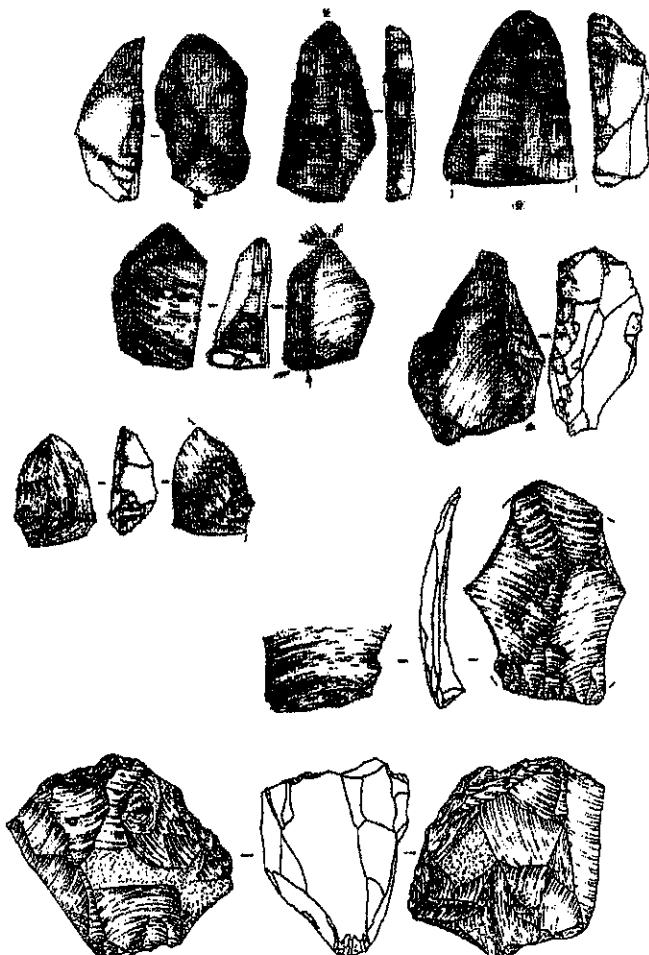
Кулаковська Л.В. Межигірці - багатошарова верхньопалеолітична стоянка на Дністрі. Розташована на 120-метровій терасі лівого берега Дністра. Виділено дві виконані почви - дубновська і рівненська. У 1999 р. на стоянці виявлений нижній

культурний шар, який залягав в лесах над дубновською почвою. Індустрія основного шару Межигірців віднесена до граветтської культури. Нижній шар можна вважати орін'яцьким.

В 1975 г. в Верхнем Поднестровье был открыт первый стратифицированный памятник эпохи верхнего палеолита Межигорцы (Галичский р-н, Ивано-Франковской обл.). Стоянка расположена на 120-метровой террасе левого берега Днестра в карьере по добыче мергеля.

М.Н. Клапчук, открывший и первоначально исследовавший Межигорцы, зафиксировал один культурный слой, связанный с верхами палеопочвы, собрал значительную коллекцию кремневых изделий и фаунистических остатков, в предварительном плане охарактеризовал индустрию как аналогичную таковой из слоя 7 стоянки Молодово 5 в Среднем Поднестровье (Клапчук, 1983).

С 1984 г. исследование стоянки проводит Археологический музей Института археологии НАН Украины совместно с Львовским университетом им. И. Франко (канд. геогр. наук А.Б. Богуцкий). В 1999 г. геологический осмотр стоянки был произведен профессором Полем Эзартом (Королевский Институт естественных наук Бельгии), канд. геогр. наук Н.Г. Герасименко (Институт географии НАН Украины).

В четвертичной толще выделено две ископаемые почвы: дубновская и ривненская (региональная схема верхнего плеистоценена Волыно-Подолии). Культурный слой, описанный М.Н. Клапчуком, связан с верхами ривненской палеопочвы. В 1986 г. был обнаружен еще один культурный слой, залегавший выше основного и отделенный от него стерильной прослойкой в 0.50-0.60 м. Каменные изделия и фаунистические остатки немногочисленны. В техно-типологическом плане индустрия аналогичны. В 1999 г. на стоянке обнаружен еще один, нижний культурный слой, залегавший в лесах над дубновской почвой, на 0.30-0.35 м ниже основного слоя. Собранные изделия (резец, скребки, фрагменты двусторонних орудий и сколов их оформления) имеют ориньяцкие черты.

Стало быть, в Верхнем Поднестровье мы имеем многослойную верхнепалеолитическую стоянку. Наиболее изученным сегодня представляется основной (средний) культурный слой. В ходе работ вскрыто 500 м² площади, отмечены скопления костных остатков (структуры обитания?), очаги, места обработки сырья. В фаунистическом

наборе преобладает северный олень. Сырем служил местный меловой камень. Технико-типологические показатели (характер раскалывания, орудийный набор) позволяет отнести индустрию основного слоя Межигодцев к граветтской культуре. Для этого же слоя получено три радиокарбонных даты (кость):

Ки-5605-17.560+270;
Ки-5605-17.200+250;
ОхА-7429-20.360+200.

Два других слоя нуждаются в более тщательном и полном изучении. Однако, уже сегодня можно сказать, что верхний слой продолжает те же граветтские традиции, что и средний. Нижний же слой, наличие которого предполагалось нами и ранее (Кулаковская, 1989), скорее всего можно считать ориньякским.

Литература

Клапчук М.Н. 1983. Новые данные о палеолите и мезолите Прикарпатья // СА. - №4.-С. 103-118

Кулаковская Л.В. 1989. Новые данные о палеолите Поднестровья // Каменный век. Памятники, методика, проблемы. -К.-С. 46-50.

Кутайсов В.А., Уженцев В.Б.

Крымский филиал Института археологии НАН Украины, г. Симферополь

Археологические исследования городища Калос Лимен

Кутайсов В.О., Уженцев В.Б. Археологічні дослідження городища Калос-Лімен. Роботи дванадцятого сезону велися на біля центральних

міських воріт а також на території цитаделі.

Відкрито споруди IV-III ст. до н.е.

Западно-Крымская экспедиция Крымского филиала Института археологии НАН Украины совместно с республиканским историко-археологическим заповедником "Калос Лимен" продолжала стационарные исследования античного городища Прекрасная Гавань (современное пгт Черноморское, республика Крым). Работы двенадцатого по счету полевого сезона велись у центральных (восточных) городских ворот, а также на территории цитадели.

На первом из участков подчидался внутренний панцирь древнейшей городской куртины, к югу от второго проезда. Удалось выяснить, что на данном отрезке крепостная стена была сильно перестроена в первой половине III в. до н.э., при возведении башни 3 и противотаранного пояса с внешней стороны оборонительной ограды. Во внутреннем панцире куртины при этом использовались каменные квадры, взятые какого-то более раннего фортификационного объекта. На одном из превосходно обработанных блоков сохранилась метка каменотеса в виде буквы D (дельты)¹. При раскопках, в развале сырцового верха крепостной стены найдено несколько кирпичей, применявшихся при строительстве сырцовых склепов некрополя Калос Лимена второй-третьей четверти IV в. до н.э. (Приднесь, 1999. - С. 92).

В цитадели Прекрасной Гавани изучался западный отрезок продольной улицы (№1). На уровне материка вскрыты поверхности, принадлежавшие зданию первой половины-третьей четверти IV в. до н.э. От последнего уделал только участок сырцовой стены шириной 0,60 м. Ее развал перекрыл зольно-мусорный слой (до 0,25 м), содержащий находки второй половины столетия. В последней трети века вся эта территория была спланирована для устройства центральной городской магистрали, шедшей от центральных ворот к гавани. С южной стороны улицы хорошо сохранились следы эллинистических знаний, впоследствии включенных в застройку цитадели последней трети III-II вв. до н.э. Из находок с нижних уровней дороги (слон хорошо утрамбованной известняковой крошки) можно выделить две монеты херсонесской чеканки типа "шестилучевая звезда - голова льва" и "коленопреклоненная Дева с луком - Грифон". Слой золы с углем на одной из поверхностей улицы можно крайне осторожно связать с военными действиями, происходившими в Северо-Западном Крыму в конце 70-х - начале 60-х гг. III в. до н.э.

К последней трети III в. до н.э. относится полная перепланировка изучаемой территории. Как известно из раскопок прошлых лет, северная часть Главной Продольной улицы при строительстве цитадели оказалась застроенной "казарменным" блоком. То же произошло с южной частью "площади" между домами 3 и 4. Ее мощеная плитами поверхность повсеместно пере-

¹ Подобная метка известна на одном из квадров юго-восточной башни Калос Лимена последней трети IV в. до н.э., исследованной в 1929 г. Л.А.Монсеевым

крыта мтнами возведенного жилого комплекса (№2), встроенного между уже существующими зданиями. Зафиксировано, что вначале перестраивались или возводились новые дома углового укрепления и только после некоторого временного промежутка строились "казармы", примыкающие изнутри к крепостным стенам форта. Их кладки, в отличие от предыдущих сооружений, выполнены крайне небрежно, со значительными нарушениями. Создается впечатление, что для их возведения привлекались неквалифицированные строители. Если интерпретация блока как "казарма" верна, не исключен вариант привлечения для ее строительства воинов гарнизона (эфебов?), проходивших здесь службу.

В доме 2 цитадели изучалась одна из комнат, по своему назначению, видимо, являющаяся складом. В ее центральной части раскрыт сырцовый очаг, размерами 0.75x 0.90x 0.10 м. Установлено, что площадь спальной комнаты была значительно меньшей, чем предполагалось ранее. Небольшой участок шириной коло метра, обращенный в сторону соседней продольной улицы, был открыт полностью. Возможно, здесь был навес, использовавшийся как лавка.

Кухарчук Ю.В.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Роботи на місцевознаходженні Муховець I

Koukharchuk Yuri. Works at Palaeolithic locality Mukhovets I. The Palaeolithic division of the Complex Slav-Russian expedition of the Institute of Archaeology of National Ukrainian Academy of Sciences in the year 1999 is continued the investigations at Palaeolithic locality Mukhovets I by the town of Romny, Sumy region. Eight meter pack of Quaternary sediments was uncovered by the trial trench №3 on the eastern slope of promontory. The stratigraphical sequence of the site was investigated up to the upper limits of Dnipro moraine sediments. New data confirmed the Early Palaeolithic age of lithic artifacts was obtained.

Кухарчук Ю.В. Работы на местонахождении Муховец Палеолитический стоянка комплексной Славяно-русской экспедиции ИА НАНУ продолжил исследования палеолитического местонахождения Муховец I (г. Ромны, Сумская обл) Зачисткой 3 была вскрыта 8-метровая толща четвертичных отложений на восточном склоне урочища. Стратиграфия памятника изучена до верхов днепровской морены.

¹ Такі дослідження Слов'яно-руська експедиція Інституту започаткувала у 1992 р., але за браком коштів вони були припинені.

пам'ятки були залучені наукові співробітники Інституту географії НАН України А.С. Івченко та Ю.М. Веклич.

З метою уточнення стратиграфії четвертинних відкладів та визначення рівнів залягання археологічного матеріалу на крутому східному схилі мисоподібного урочища було зроблено зачистку 3 (рис. 1). Для краєшої фіксації на фото стратиграфії місцевонаходження, західну (основну) стінку зачистки зроблено вертикальною. Глибина зачистки від абсолютної нульової позначки - 9 м, від денної поверхні - 7,6 м (рис. 2).

Послідовність залягання геологічних горизонтів у цьому місці така:

— гумус темно-сірого відтінку;

— суглинок світло-буруватий, по-ристий, тріщинуватий, пронизаний кореневими ходами;

— лес жовтувато-блій, щільний;

— той же лес, але децидо темнішого, буруватого відтінку, насичений карбонатними примазками;

— I-й викопний ґрунт. Колір темно-буруватий. За структурою щільний;

— суглинок жовто-рудого кольору, плямистий (можливо, це залишки викопного (I-a) ґрунту);

Рис.2. Стратиграфічний розріз західної стінки

— суглинок, що переходить в супісі. Насичений смугами, плямами й прошарками піску. Колір загалом світло-сірий;

— суглинок плямистого рудуватого відтінку (можливо, залишки викопного (I-b) ґрунту). В цьому горизонті зустрінуті

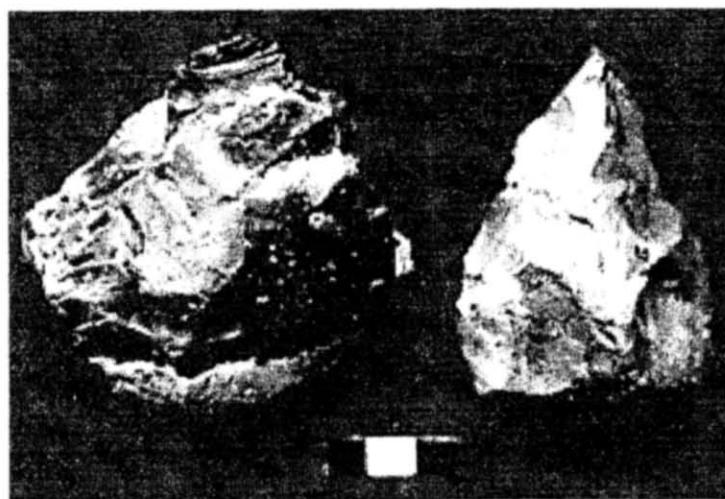
нуклеус з чорного "крапчастого" деснянського кремені, проколка з білого кременю та відбійник і дуже велика овальна галька з граніту. Всі ці знахідки залягали поруч;

— прошарок піску;

— II-й викопний ґрунт:

а) верхній горизонт. Колір нестійкий: від жовтого до рудого й світло-буруватого;

б) проміжний горизонт, який не фіксувався в зачистках 1 і 2. Колір плямистий, сірувато-рудий. Насичений марганцевими примазками;

в) нижній горизонт. Колір темно-рудий, до брунатного. В нижній частині зустрічаються карбонатні окремості;

Рис. 3. Муховець I. Рубило.

— суглинок зеленувато-сірого відтінку, глеокваттій, з темними червонуватими смугастими включеннями (в нижній частині горизонту вони зникають). Дуже насичений аморфними карбонатними окремостями. У верхній половині цього горизонту, як і в 1-й зачистці, були виявлені кам'яні вироби ранньопале-

олітичного вигляду (зокрема й рубило - рис. 3);

— верхи дніпровської морени (?). Верхній горизонт чіткий. Добре розрізняються моренні "відторжені" — окремості, оторочені чорною смugoю. Загальний колір горизонту темно-сірий, місцями землистий. У верхній частині він насичений твердими супісчаними (наче спеклися) окремостями іржаво-рудого кольору. Зустрічається галька, загалом дрібна й середніх розмірів.

Досі всі роботи на пам'ятці обмежувалися зачистками схилів. Головним напрямом подальших робіт планується глибоке штурфування центральної, непорушені ерозійними процесами частини мису.

Ланцов С. Б., Голенко В.К., Труфанов А.А., Юрочкин В.Ю.

Кримский филиал Института археологии НАН Украины, г. Симферополь

Новые материалы к хронологии оборонительной системы Боспора

В сентябре-октябре 1999 года Южно-Боспорская экспедиция Крымского филиала Института археологии НАН Украины провела исследования Узунларского рва и вала — одного из важнейших памятников древней фортификации Боспорского царства, пересекающего с юга на север территорию Керченского полуострова от черноморского побережья до Азовского моря — Меотиды. Исследования были обусловлены частичным разрушением при строительстве газопровода Джанкой-Керчь участка рва, а так же необходимостью детального изучения напластований древней насыпи, разрезы которой прежде осуществлялись преимущественно при помощи техники, что оставляет немало недоуменных вопросов относительно ее хронологии и конструктивных особенностей.

Исследованный участок рва и вала расположен в 1300 м к северу от 183 км шоссе Симферополь — Керчь, в 2500 м к югу от античного боспорского городища Савроматий, на 214 км трассы газопровода Джанкой — Феодосия — Керчь на землях Ново-Николаевского сельсовета Ленинского р-на.

Сохранившийся в этом месте отрезок вала, длиной 105 м, пересекает в направлении С-Ю степную равнину, занятую распаханными полями. Он хорошо просматривается в рельефе в виде пологой расплывшейся насыпи, высотой 3 - 3,5 м, шириной 12 м. Южная оконечность участка вала полностью уничтожена распашкой (Рис. 1). В 105 м к северу от нее в насыпи, прослеживающейся вплоть до городища Савроматий, заметен разрыв шириной 5 - 7 м, скорее всего, древний проезд. Фактически напротив него на краю виноградника в 5 м к С-В от внутренней части северной оконечности участка вала находится задернованная курганообразная насыпь, диаметром 26,5 м, высотой до 5 м, очевидно, остатки башни. Ров, на момент начала раскопок, полностью затек грунтом и в рельефе не просматривался. В 68 м к северу от южной оконечности участка вала ров прорезала траншея газопровода. Сама насыпь не повреждена, т.к. труба газопровода прошла через материковый слой ниже уровня древней поверхности, на которой был сооружен вал.

«Прокол» вала для укладки трубы газопровода на 214 км трассы был произведен весьма аккуратно, не повредив древней насыпи. Однако, в результате строительных работ был существенно разрушен участок рва, расположенного с западной, внешней стороны вала. Ширина разрушенного участка 5 м, длина 14 м, глубина до 3 м.

Для изучения стратиграфической ситуации на поврежденном участке рва были произведены зачистки бортов траншеи суммарной площадью 84 м². Профиль древнего рва Узунларского вала хорошо заметен в оранжевой материковой глине в северном и южном бортах траншеи газопровода. Судя по стратиграфическому разрезу, в древности ров, шириной 17,5 м и глубиной 3,25 м, имел довольно пологие борта, плавно переходящие в плоское дно, сужаясь, в нижней части, до 3 м. Глубина рва в этом месте совпадает с современным уровнем грунтовых вод. Не исключено, что и в древности дно его было заполнено водой, или, по крайней мере, заболочено. А это являлось дополнительным, хотя и естественным, препятствием при его преодолении. На материковой глине в самой нижней части рва обнаружены стекки позднеантических колхидаских амфор (с «перехватом» тулов и осмоленной внутренней поверхностью), и выразительный фрагмент ножки амфоры с высоко поднятыми ручками типа (79 Зеест). Ров заполнен черноземом, толщиной до 1,5 м. Этот мощный слой образовался, очевидно, в результате намыва грунта с обширной прилегающей территорией, поскольку изучавшийся участок Узунларского рва и вала находится в низине по отношению к окрестному рельефу.

Выше - гумусированная погребенная почва, поверхность нового времени, толщиной до 0,30 м, перекрытая гумусированным серо-коричневым суглинком, регулярно подвергавшимся распашке (Рис. 1).

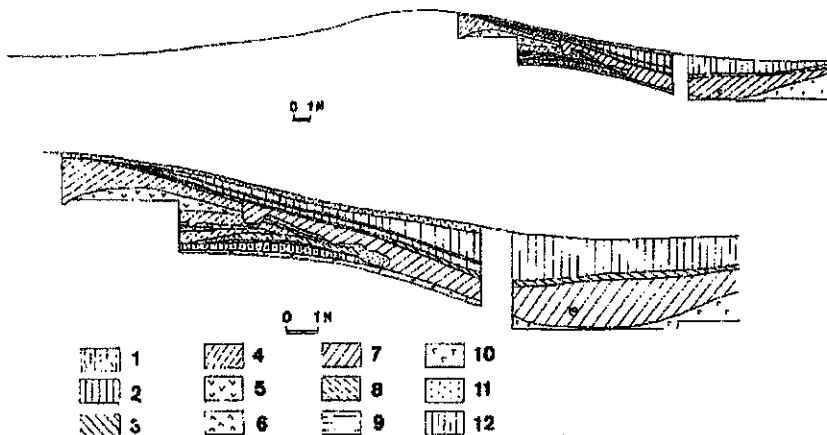
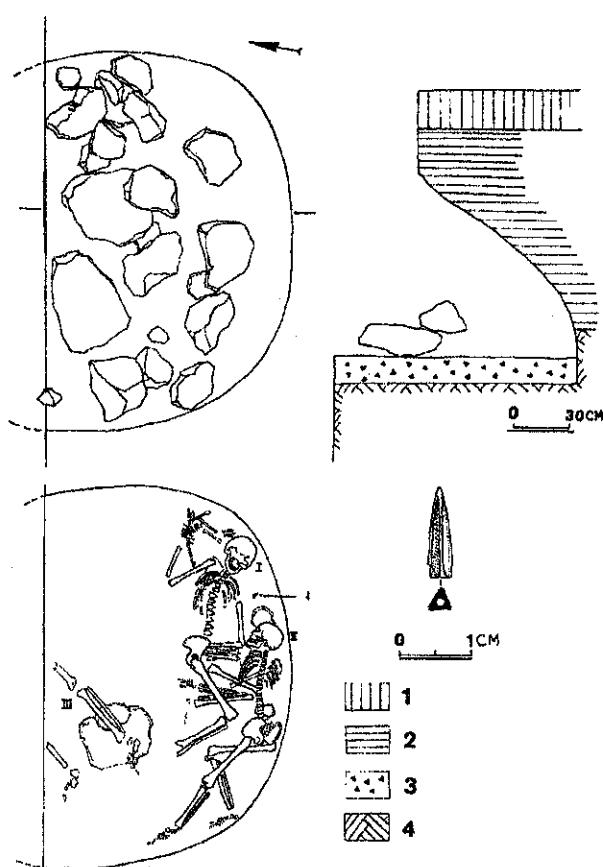

Рис. 1. Узунларский вал. Разрез. 1 - супесь; 2 - гумусированный серо-коричневый суглинок; 3-погребенный гумус; 4- желтый суглинок; 5- светло-серый суглинок; 6- серый суглинок; 7- чернозем; 8-желтый суглинок; 9- перекопанный грунт; 10- материковая глина; 11- серо-коричневый суглинок с тленом; 12-темно-серый суглинок.

Для выяснения характера напластований насыпи вала (сохранившаяся высота которого от древней материковой поверхности составляет 2,50-2,70 м) была заложена траншея шириной 1,50 м, длиной 13,5 м, глубиной до 2,70 м. В итоге раскопок «вручную» зафиксирован ряд слоев и прослоек, связанных с различными этапами строительства и реконструкций вала, характер и хронологию которых еще предстоит осмыслить. В стратиграфическом срезе видна верхняя часть «первоначального» вала (Рис. 1,5), а так же насыпь, образовавшаяся после его последней реконструкции (Рис. 1,7), одновременной расширению рва. При этом для досыпки использовался грунт, извлеченный при сооружении рва, и слой почвы с восточной, внутренней стороны оборонительной линии. Его выборка (глубиной до 1 м) хорошо заметна в борту траншеи газопровода. Из слоя грунта, ее заполнившего, извлечены мелкие фрагменты красноглиняных амфор с «зональным рифлением» VIII-IX вв. попавшие сюда, вероятно, в результате смыва слоя с близлежащего раннесредневекового поселения или кочевнического стойбища, к настоящему моменту полностью уничтоженного.

В 37 м восточнее Узунларского вала (от места «прокола») в южном борту траншеи газопровода обнаружена могила (Рис. 2). Часть погребального сооружения была уничтожена при прокладке трассы. Осмотр борта и прилегающей площади следов курганной насыпи не выявил. Возможно, курган был уничтожен распашкой.

В дальнейшем, в целях выяснения границ погребального сооружения, была сделана врезка в борту траншеи. Погребальное сооружение представляло собой яму округлых очертаний впущенную в материковую глину (являющуюся, возможно, частью катакомбы), в которую после совершения погребений была насыпана древесная зола и положены камни, после чего яма была засыпана грунтом. Впрочем, учитывая сильное повреждение погребального сооружения, такую реконструкцию обряда погребения нельзя считать вполне достоверной.

Рис. 2. Могила 2. План и разрез.
1-гумусированный суглинок; 2-глина с прослойками суглинка; 3-древесная зола; 4-материковая глина.

Всего в могиле были обнаружены остатки трех захоронений, одно из которых нарушено траншеей и сохранилось частично, а также костяк птицы (курицы?). Не исключено, что траншееей полностью уничтожены и другие захоронения этой могилы.

Погребение I (женское?). Костяк ориентирован головой на восток. Правая рука согнута в локте, фаланги пальцев находились поверх костей птицы. Левая рука выпрямлена вдоль позвоночника и частично перекрывает костями погребения II. Кости таза,

ног и нижней части позвоночника, свидетельствуют, что погребенный лежал на левом боку. Ноги согнуты в коленях и перекрывают погребение II.

Погребение II (мужское?). Костяк ориентирован головой на восток. Под черепом лежал плоский камень. Погребенный был помещен в могилу вниз животом, левая рука согнута в локте, ладонь под грудью. Правая рука согнута в локте, расположена под позвоночником (ее перекрывают кости ног погребения I). Левая нога вытянута, правая согнута в колене. Между черепами погребенных I и II найден бронзовый наконечник стрелы, характерный для IV в. до н.э.. Других предметов погребального инвентаря не обнаружено, хотя возможно, что он утрачен в ходе земляных работ при прокладке газопровода.

Погребение III (мужское?). Судя по стратиграфии, это захоронение было совершено позднее, чем остальные. Его кости лежали поверх и среди завала камней, перекрывающих погребения I и II, и не были присыпаны древесной золой. Сохранившиеся кости ног позволяют предполагать, что погребенный был ориентирован головой на северо-восток. Нахodka наконечника стрелы из могилы дает основания относить погребальное сооружение к IV в. до н.э., и связывать его со смешанным населением, обитавшим в это время на Керченском полуострове. Отметим, что наличие предмета вооружения в могиле характерно в это время для скифов, восточная ориентация нижних двух скелетов типично греческая.

Кроме работ на участке Узунларского вала экспедицией был осмотрен отрезок траншеи газопровода длиной свыше 10 км. Здесь отмечены следы разрушения, по крайней мере, двух античных поселений. Одно из них: условно Горностаевка 1 (Мариенталь) в 400 м к северо-западу от северной окраины одноименного села. Расположено в глубокой котловине. На распаханном поле на площади 300x200 м собрана керамика раннего IV в. до н.э. Второе поселение найдено в 4 км к юго-востоку от с. Ново-Николаевка в 0,6 км к западу от вала. На ровной поверхности пахотного поля заметны развалины нескольких каменных построек-усадеб, вытяну-

тых по единой линии вдоль горной гряды, ограничивающей поселение с севера. Собранный подъемный материал в целом тождественен, обнаруженному на поселении Мариенталь, и относится так же к раннему IV в. до н.э.

Южно-Боспорская экспедиция провела, кроме того, объезд южной части Узунларской оборонительной системы от с трассы Симферополь-Керчь до Узунларского озера и г. Опук (древнего Киммерика) включительно. При этом с восточной («боспорской») стороны вала отмечены остатки древних насыпей, часть из которых, без сомнений, скрывает развалины каменных башен. Одна из таких башен (на южной оконечности вала в 150 м к северу от пересечения его линией шоссейной дороги Марфовка-Марьевка) в недавнее время была сильно повреждена карьером. Здесь собран керамический материал эллинистического времени. На вершине горы Атаманской, занимающей господствующее положение над окрестностями так же имеются следы поселения (возможно укрепленного) или руины башни, высотой до 3 м. Здесь собраны обломки разнообразной посуды, в частности профилированная ручка кувшина IV — первой пол. V вв. н.э.

Следует отметить, что результаты раскопок участка рва и вала Узунларской оборонительной системы оказались несколько неожиданными. До сих пор среди исследователей нет единодушия относительно времени постройки и функционирования этого фортификационного сооружения. Существуют в науке самые противоречивые версии, вплоть до его до греческого происхождения. Раскопки рва, проведенные в этом году позволили установить, что в последний раз ров, собственно как и вал капитально реконструировались в позднеантенный период. Тарные сосуды, обломки которых обнаружены на дне рва, характерны именно для позднеантенного керамического комплекса. Появление амфор с «высокоподнятыми ручками» (тип 79 Зест) относится ко времени около середины III в. / Мелентьев, 1969. С. 25; Popilian, 1974, тур. IV; Robinson, 1959. К 113/. Нет сомнений в том, что амфоры указанного типа продолжают изготавливаться и использоваться и в следующем IV столетии /Panella, 1972. С. 91-92; Robinson, 1959. M 237, L 33, M 274/ и даже в начале V в. / Robinson, 1959, M 303; Scograp, 1975, Pl. 1/. Коричневоглиняные амфоры с «перехватом» так же имеют на Боспоре наибольшее распространение как раз в IV-VI вв. /Сазанов, 1989. С. 51/. Учитывая диапазон бытования упомянутых сосудов и их морфологические признаки, нам представляется вероятным отнесение этих находок к IV в.н.э. Это и есть время последнего ремонта и укрепления Узунларского вала. Подчеркнем, что находки позднеантенного времени обнаружены здесь впервые.

Упомянутые фрагменты посуды могли оказаться на дне рва лишь в том случае, если его основание к тому моменту не было заполнено затечным грунтом. Т.е. зафиксированный профиль рва, следует относить к позднеантенному времени, а не к более раннему периоду. Если даже и существовал первоначальный ров, то его границы были полностью срезаны при последующем расширении и углублении. Теперь не вызывает сомнений факт капитальной реконструкции Узунларской оборонительной системы в позднеантенную эпоху, по крайней мере - рва. Необходимость таких мероприятий, несомненно трудоемких, разъясняется на основании данных, содержащихся в сочинении Константина Бегрянородного «Об управлении империей». В его 53 главе повествуется о второй и третьей войнах Херсонеса и Боспора, которые они вели за передел сфер влияния в Таврике во времена римского императора Константина I (306 - 337 гг.).

После второй войны граница между победившими херсонесцами и потерпевшим поражение царством боспорян (на стороне которых сражались варвары — «воинство Меотиды»), прошла в области Кафа (Феодосия). А после третьей войны, опять же неудачной для Боспора, она была отодвинута на восток и прошла «по Кивернику». В этом названии без труда угадывается древнегреческий Киммерик [Const. Porph. De adm. Imp. 53], локализуемый на южном побережье Керченского полуострова в р-не г. Опук.

Как мы уже замечали, обновленный Узунларский вал в первой половине IV в. н.э. становится фактической границей владений Боспора. Перестав быть «внутренней» линией обороны, он приобретает куда более важное значение, чем ранее. Это обстоятельство и потребовало его немедленной реставрации и реконструкции. Среди этих мероприятий было расширение и углубление рва, к тому времени уже оплавившего и затекшего грунтом. Даже если в IV в. ров был углублен, а вал досыпан не на всем 37-километровом протяжении, а лишь на отдельных участках (напомним об одновременных находках с г. Атаманской, цитадели на г. Опук и на городище у с. Белинское (раскопки В.Г. Зубарева) уже этот факт ставит под сомнение расхожее убеждение в том, что Боспор в IV в. переживал глубокий экономический и политический кризис. Только мощное государство, располагающее значительными людскими и материальными ресурсами было способно осуществить столь грандиозные строительные работы.

Лейпунська Н.О.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Основні підсумки робот на ділянці НГС в Ольвії (1999р.)

Лейпунская Н.А. Основные итоги работ на южной части участка на площади домов НГС-9 и участке НГС в Ольвии. Работы проводились в НГС-10. Открыты помещения V -IV вв. до н.э.

У 1999 р. роботи на ділянці НГС велися на площі будинків НГС-9 і НГС-10 у південній частині ділянки та у південно-східній частині над лиманом. Результатом цих досліджень є відкриття ряду будівельних залишків, які датуються починаючи з пізньоархаїчного і до римського часу. При цьому простежено не менш, як дев'ять будівельних періодів.

На площі будинку НГС-10 нижче підошви стін приміщення 591 було відкрито два поглиблених у ґрунті, які являють собою залишки зруйнованих (зрізаних у верхній частині) ям із зразками кераміки VI - початку V ст. до н.е. Вони поповнили список досить рідкісних для ділянки НГС та в цілому Нижнього міста архаїчних матеріалів.

До трохи пізнішого часу, можливо, до V ст., слід віднести дуже цікавий фрагмент приміщення з загородкою у його західній частині, яке знаходилося поблизу приміщення 591 на північ від нього. Загородка 592 є сирцевою кладкою з звичайних для Ольвії цеглин (45x15-30x8-10см), трохи круглястих за форму, яка лежить на материкову. На захід від стінки було зроблено невелику ямку, скоріш за все, для якогось стовпа (діаметр 0.3 м, глибина 10-18 см). Можливо, зовнішній фасад загородки був обкладений камінням - тут були помітні відбитки вапняку на поверхні стінки, а одна в плит була знайдена перед фасадом. Біля північно-західної сторони загородки була виявлена глиnobитна долівка приміщення площею 2.15x1.20м.

Не пізніше початку IV ст. було збудовано приміщення 591, яке було простежено по західній та південній стінам, та перший період приміщення 584 (нижня частина західної стіни та південна). Приблизно у той же час існувало підвальне приміщення 588 (у західній частині будинку НГС-9).

Ці залишки передували значному за площею попелясто-сміттєвому заповненню, яке розповсюджувалося на території будинків НГС-9 та НГС-10 та займало площу не менш 25 м² - від західної стіни приміщення 588 до приміщення 591. Шар горілого ґрунту був перекритий величким розвалом 543 (можлива східна межа будинку НГС-9), кладкою 586 (приміщення 591). Його особливістю є не тільки характер чорного м'якого ґрунту, але і дуже велика кількість фрагментів амфор у ньому, які мають досить вузькі хронологічні рамки існування - приблизно до третьої чверті IV ст. до н.е. Це амфори Гераклеї, Фасосу, Менди, Хіосу IV ст. Походження цього шару поки неясно. Можливо, тут існувало якесь велике складське приміщення, яке загинуло від пожежі. Слід відмітити, що аналогічний шар цього ж часу, але в меншим об'ємом матеріалу, було виявлено при дослідженні західної частини будинку НГС-3 (північна частина ділянки). Інших залишків цього періоду не простежувалось.

Від будівництва еліністичного часу будинку НГС-9 збереглося кілька не досить виразних фрагментів приміщень. Від одного залишився фрагмент долівки 571, від другого фрагмент однієї кладки.

Значний інтерес представляє відкрита у цьому році ще одна вулиця, яка обмежувала квартал з будинком НГС-9 на півдні. Виявлено дві відмости, до яких підходить водотік 577, який виводив води з двору НГС-9 до вуличного каналу.

У східній частині розкопу було відкрито еліністичну вулицю у вигляді керамічної вимостки, яка під невеликим кутом підходила до місця перетину 2-ої Південної та Надлиманної вулиць. Її простежено на площі 7.50x2.0 м. На сході межує з кладкою розташованого далі на схід приміщення 554, на заході має відмостку з двох шарів однорядної кладки.

На захід від приміщення 554 відкрито ще один водотік - 585, орієнтований південь-північ. Від нього збереглася східна боковина, зроблена з тонких полігональних у плані плит вапняку. Далі на південь ця боковина має дуговидну форму та виконана з покладених постійними вузькими плитами. Ложе викладено прямокутними невеликими плитами. Цей водотік, скоріш за все, існував наприкінці еліністичного часу.

Від будівництва перших століть нашої ери у цьому сезоні було відкрито тільки фрагменти двох вимосток у східній частині ділянки.

На південно-східній прирізді (над лиманом) не було відкрито ніяких будівельних залишків, окрім розвалу грубо оброблених каменів у південно-західному її куту. Скоріш за все, ця частина ділянки у більш значній мірі, ніж інша її площа, була зруйнована у результаті негативних природних явищ.

Лысенко С. Д., Гаскевич Д.Л.
Институт археологии НАН Украины, г. Киев.

Памятники с керамикой малополовецкого типа бассейна р. Трубеж

Лысенко С. Д., Гаскевич Д.Л. Памятники с керамикой малополовецкого типа бассейна р. Трубеж. Памятники с керамикой малополовецкого типа (КМТ) были выделены в 1997 г. в результате анализа керамического комплекса второго горизонта Малополовецкого могильника на Фастовщине.

Памятники с керамикой малополовецкого типа (КМТ) были выделены в 1997 г. в результате анализа керамического комплекса второго горизонта Малополовецкого могильника на Фастовщине и материалов со сборов А.В.Деткина и Д.П.Куштана под Черкасами (Лысенко, Куштан, 1997, с. 109-112; Лысенко, 1998, с. 91-97). Разведками Фастовской археологической экспедиции (ФАЭ) памятники с подобной керамикой были зафиксированы также в среднем течении р. Супой (Лысенко, Скиба, 1998, с. 106-109).

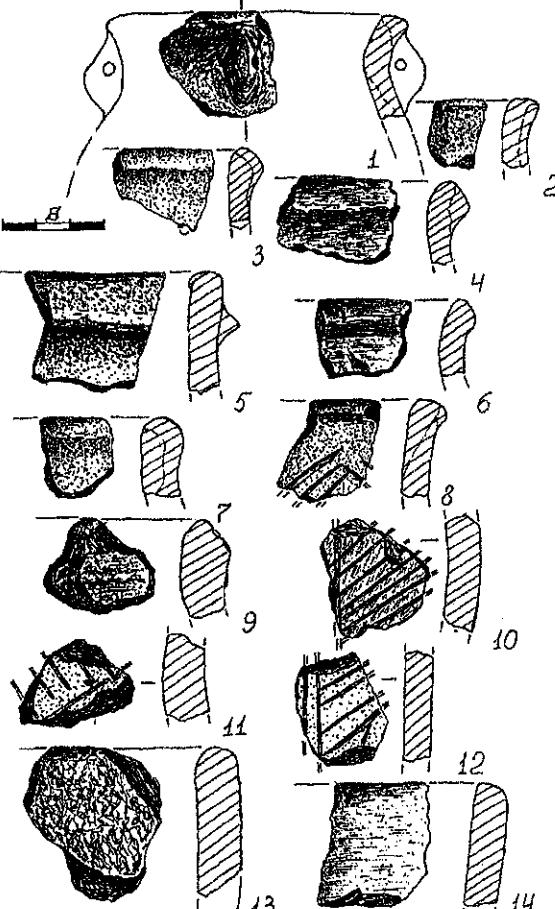
В 1999 г. авторами статьи было исследовано нижнее течение р. Недра (левый приток Трубежа - правого притока Днепра) и ее правого безымянного притока, впадающего в р. Недра ниже с. Недра Барышевского района Киевской области, к северу от пгт.Березань. Здесь было открыто 8 пунктов, находки на 4 из которых содержали керамику малополовецкого типа.

НЕДРА-1 (у блюдца). Памятник расположен в 2.5 км к СВ от ж/д ст.Жовтневый и в 1.8 км на запад от западного выступа с. Недра. На северном берегу заболоченного блюдца в заболоченном междуречье р. Недра и ее правого притока найдены фрагменты лепной керамики эпохи бронзы. Тесто сосудов плотное, с примесью песка, небольшого количества шамота и кровавики; цвет черепков бурый, красно-бурый. Аналогичная керамика найдена на всех описанных далее памятниках эпохи бронзы у с. Недра, а также на исследованных в 1998 г. памятниках, расположенных в долине р. Супой (Ничипоровка-1, Фарбованое-3, 4, 5, Капустинцы-3, 5, Плужники-3, Положай-3). Представляется, что отмеченная керамическая традиция является одной из характерных особенностей Киевского лесостепного гравелобережья.

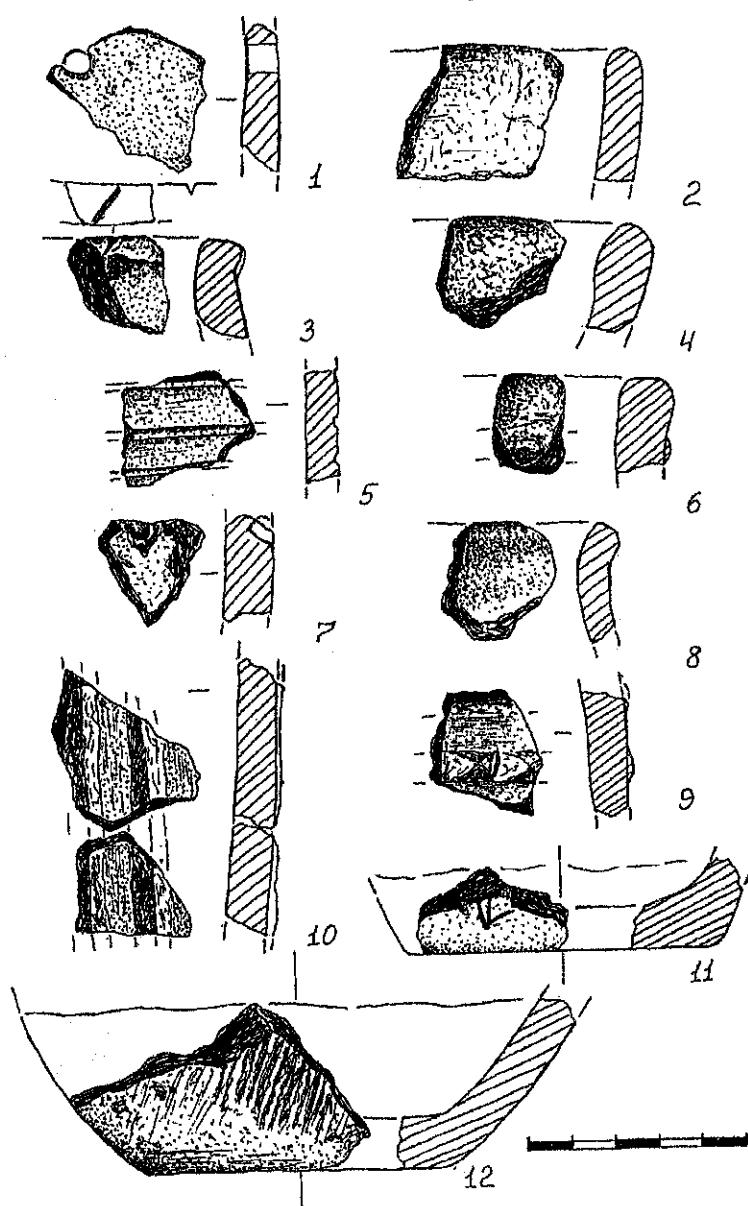
Рис. 1.→

НЕДРА-2. Памятник расположен в 1.3 км к ССВ от ж/д ст.Жовтневый и в 2.8 км на З от западного выступа с. Недра. Культурный слой зафиксирован на пологом черноземном склоне правого берега безымянного правого притока р. Недра на протяжении 0.5 км. Найдки представлены фрагментами сосудов эпохи бронзы, черняховской культуры (в т.ч. импортной амфоры), раннеславянского времени V - VI вв. н.э., Древней Руси. Среди керамики эпохи бронзы массивный прямой венчик с примесью песка в тесте, орнаментированный валиком по шейке (рис. 2; 6); фрагмент стенки с примесью песка и шамота в тесте, орнаментированной параллельными желобками (рис. 2; 5).

НЕДРА-3. Памятник расположен в 1.5-1.7 км к ССВ от ж/д ст.Жовтневый и в 2.8 км на З от западного выступа с. Недра. Культурный слой зафиксирован на пологом черноземном склоне правого берега безымянного правого притока р. Недра на протяжении 0.2 км. Найдки

представлены фрагментами сосудов эпохи бронзы (рис. 1; 1-14; 2; 7-12), черняховской культуры, Древней Руси (в т.ч. византийской амфоры); обломками овручского шифера; колотыми kostями животных. Среди находок эпохи бронзы каменный шаровидный курант диаметром 6 см, изготовленный из серой кристаллической породы.

На памятнике собрано большое количество фрагментов керамики эпохи бронзы. Среди них стенки и венчики малополовецкого типа, принадлежащие как большим тюльпано-видным сосудам (рис. 1; 9) так и небольшим банкам (рис. 1; 13). Аналогичный венчик банки имеет лощеную поверхность (рис. 1; 14). Среди фрагментов КМТ есть, как переходные к КМТ, несущие еще черты керамики бабинского типа (песок в тесте, расчесы керамическим лощилом по внутренней поверхности) (рис. 2; 9, 10), так и относящиеся к окончательно сформировавшейся КМТ. Обращает на себя фрагмент переходного типа с валиком сформированным из "храпа", расчлененным ногтевыми вдавлениями (рис. 2; 9). Одно из днищ имеет следы расчесов, нанесенных гребенкой по храпу (рис. 2; 12).

← Рис. 2.

Ряд фрагментов имеет сложный про-

черченный паркетный или елочный орнамент (рис. 1; 10-12); один венчик орнаментирован высоким налепным валиком (рис. 1; 5); еще один имеет характерное тшинецкое клововидное утолщение и орнаментирован по шейке расходящимися в разные стороны группами прорезанных желобков (рис. 1; 8). На придонной части одного из сосудов остатки процаррапанного изображения напоминают птичью лапку (рис. 2; 11). Устойчивый тип представляет группа подлощенных или заглаженных венчиков, имеющих мягкое кососрезанное утолщение. К этой группе примыкает фрагмент верхней части небольшого сосуда с ручкой-ушком (рис. 1; 1). Тесто с примесью песка и шамота, цвет серый; диаметр венчика около 9 см.

НЕДРА-4. Памятник расположен в 2 км к ССВ от ж/д ст. Жовтиевый и в 2.8 км на З от западного выступа с. Недра. Культурный слой зафиксирован на пологом черноземном склоне

правого берега безымянного правого притока р. Недра на длине 0,1 км. Найдены представлены фрагментами сосудов эпохи бронзы, в т.ч. КМТ, венчиком небольшой банки (рис. 2; 14).

НЕДРА-5. Памятник расположен в 2,4 км к С от ж/д ст. Жовтневый и в 2,8 км на Э от западного выступа с. Недра. Культурный слой зафиксирован на пологом черноземном склоне правого берега безымянного правого притока р. Недра на протяжении 0,1 км. Найдены представлены фрагментами сосудов эпохи бронзы, в т.ч. КМТ, венчиком сосуда (рис. 2; 3), керамические характеристики которого аналогичны керамике, найденной у блюзда (Недра-1).

НЕДРА-6. Памятник расположен в 2,7 км к С от ж/д ст. Жовтневый и в 3 км на ЭСЭ от западного выступа с. Недра. Культурный слой зафиксирован на пологом черноземном склоне правого берега безымянного правого притока р. Недра на протяжении 0,05 км. Найдены представлены фрагментами сосудов эпохи бронзы, в т.ч. КМТ, венчиком банки с примесью шамота и песка в тесте (рис. 2; 2); одна стенка имеет просверленное отверстие (рис. 2; 1).

НЕДРА-7. Памятник расположен в 3,5 км к С от ж/д ст. Жовтневый и в 3 км на ЭСЭ от западного выступа с. Недра, к ЮЗ от лесничества. Культурный слой зафиксирован на пологом черноземном склоне правого берега безымянного правого притока р. Недра на длине 0,5 км. Найдены представлены фрагментами сосудов эпохи Древней Руси.

НЕДРА-8. Местонахождение расположено в 1,1-1,6 км на ЭС от северного края с. Недра, к югу от моста напротив северной части с. Лехновка. Три невыразительных фрагмента эпохи бронзы найдены на протяжении 0,5 км на склоне правого берега р. Недра. Кроме этих находок на всем участке склона признаков культурного слоя не выявлено.

Обращает на себя внимание тот факт, что при сплошном обследовании правого берега р. Недра, на протяжении 7 км от с. Недра до с. Пилипча, при выгодных топографических условиях, аналогичных правому берегу правого притока Недры, не выявлено ни одного памятника (за исключением упомянутого выше местонахождения Недра-8). Предположительно, большая часть берегов Недры в древности была укрыта лиственными лесами, что является одним из возможных объяснений отсутствия находок. Подобная ситуация наблюдается и к северу от хут. Червоноармейцы, где прилегающие к реке берега и сейчас под лесом. На левом берегу р. Недра остатки культурного слоя были зафиксированы между с. Пилипча и Ярешки:

ПИЛИПЧА-1. Местонахождение расположено в 0,6 км к югу от села на распаханном песчаном склоне надпойменной террасы левого берега р. Недра. Найдено несколько невыразительных фрагментов лепных сосудов эпохи поздней бронзы.

Кроме перечисленных пунктов, в 0,7 км на СВ от ст. Жовтневый и 3,5 км к ЭЮЗ от с. Недра, между станцией и пунктом Недра-2 на равнине зафиксирован ряд возвышений. Однако трудно достоверно сказать, представляют они собой курганный группу или природные особенности ландшафта.

Ранее керамика малополовецкого типа была также зафиксирована на левом берегу р. Трубеж, несколько ниже впадения р. Недра. Так, при раскопках палеолитических стоянок Семеновка-2 и Семеновка-3 в 1992-1998 гг., Д.Ю. Нужным была собрана небольшая коллекция невыразительных фрагментов эпохи бронзы, более детальное изучение которых позволило отнести значительную часть их к ранним проявлениям КМТ. Подобная керамика происходит и с подъемного материала, собранного в окрестностях памятников.

СЕМЕНОВКА-2-3. Местонахождение расположено в 2 км на юго-запад от с. Хмелевик и в 4 км на восток с. Семеновка Барышевского района Киевской области, в урочище Выбле. Памятник занимает левый склон небольшой балки длиной около 3 км, впадающей в долину р. Трубеж слева в 1,5 км, практически напротив того места, где последняя соединяется с поймой р. Недра. Высота террасы над поймой около 20 м (Нужний, 1997, с. 4, 5). Найденная керамика типологически является переходной от керамики бабинского типа к непосредственно КМТ: тесто содержит значительную примесь песка, на внутренней поверхности ряда фрагментов зафиксированы следы керамического лощила. Внешняя поверхность была ошершавлена и затем по храпу были проглажены валики, в большинстве случаев отлущившиеся. На ряде фрагментов изнутри сохранился черный нагар. Представляет интерес горизонтально уплощенный венчик от небольшой конической банки. Подобные конические и кумпфовидные банки являются сопутствующими большим тюльпановидным сосудам практически на всех известных памятниках с КМТ.

Обращает на себя внимание тот факт, что все приведенные памятники с КМТ расположены на черноземах. При проведении Д.Л. Гаскевичем разведки непосредственно в пойме р. Трубеж, на дерново-подзолистых почвах, КМТ зафиксировано не было. Подобная картина вполне согласуется с прослеженной в других местах связью КМТ с лесостепными ландшафтами, и отсутствия ее на полесских и пойменных ландшафтах.

Лысенко С. Д., Лысенко С. С., Журавлев О.П.

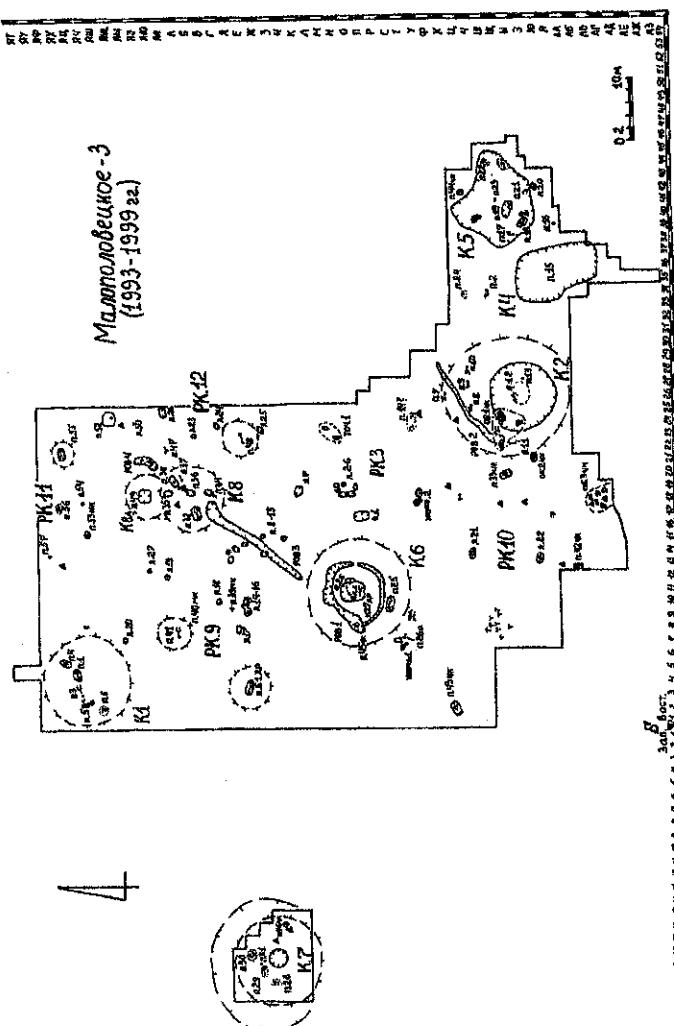
Институт археологии НАН Украины, г. Киев

Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1999 г.

Лысенко С. Д., Лысенко С. С., Журавлев О.П.

Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1999 г. В 1999 г. были продолжены исследования на могильнике Малополовецкое-3, расположенным между селами Малополовецкое и Яхны Фастовского р-на Киевской обл., начатые в 1993-1998 гг. Работами 1999 г. исследовано 1132 м², открыто 11 погребений: 8 эпохи бронзы, 1 кремация скифского времени, 1 погребение древнерус-

ского времени (кочевник ?), ровик эпохи поздней бронзы, 5 ритуальных (?) ям. Таким образом, с момента открытия на могильнике исследовано 4916 м², обнаружено 4 ровика и 2 жертвенника эпохи бронзы, 27 ритуальных (?) ям и 57 погребений: 46 эпохи бронзы, 3 кремации скифского времени, 3 ритуальных ямы (кенотафа?) и 3 разрушенные погребения (?) с кремацией черняховской культуры, 2 погребения кочевников конца XII в.н.э.

В 1999 г. были продолжены исследования на могильнике Малополовецкое-3, расположенным между селами Малополовецкое и Яхны Фастовского р-на Киевской обл. (рис. 1), начатые в 1993-1998 гг. (Лысенко, 1994, с. 8-13; 1996, с. 122-123; 1996, с. 108-110; Лысенко, 1997, с. 115-118; 1997, с. 52-54; 1998, с. 42-44; 1998, с. 95-117; Лысенко С. Д., Лысенко С. С., 1998, с. 28-31; 1998, с. 101-106; Шишикін, Лысенко, 1996, с. 146-150; 1996, с. 21-26; Ковалюх, Скрипкин, Клочко, Лысенко, 1998, с. 97-94; Kovalyukh, Skripkin, Klochko, Lysenko, 1998, s.130-140).

← Рис. 1.

Работами 1999 г. исследовано 1132 м², открыто 11 погребений: 8 эпохи бронзы, 1 кремация скифского времени, 1 погребение древнерусского времени (кочевник ?), ровик эпохи поздней бронзы, 5 ритуальных (?) ям. Таким образом, с момента открытия на могильнике исследовано сплошной пло-

щадью 4916 м², обнаружено 4 ровика и 2 жертвенника эпохи бронзы, 57 погребений: 46 эпохи бронзы, 3 кремации скифского времени, 3 ритуальных ямы (кенотафа ??) и 3 разрушенные погребения (?) с кремацией черняховской культуры, 2 погребения кочевников конца XII в.н.э. (рис. 1). Исходя из планиграфии погребений и ряда других особенностей, погребения объединены в 7 курганных (К.1 2, 4, 5, 6, 7, 8+8а) и 5 ритуально-погребальными (3, 9, 10, 11 12) комплекса. Под ритуально-погребальными комплексами (РК)

понимаются участки площади могильника между курганными комплексами, на которых расположены ритуальные сооружения или отдельные погребения. Исследованные в 1999 г. погребения и объекты отнесены к комплексам 8 (погребение 47), 8а (погребения 49, 49а и ровик 4), ритуально-погребальному комплексу 9 (погребение 51); точек в квадрате М-Н/23-24 отнесен к РК 3. Погребения 53-57, расположенные к северу от комплекса 8а выделены в ритуально-погребальный комплекс 11; погребения 48, 50, 52, ямы 23-26, расположенные к востоку от комплекса 8а и отделенные от РК 11 практически стерильным слоем, выделены в ритуально-погребальный комплекс 12, доисследование которого планируется продолжить в 2000 г.

КОМПЛЕКС 1.

Исследован в 1993-1994 гг.; в 1999 г. доисследована площадь, прилегающая к комплексу с востока. В квадрате ЯЧ/8 на глубине 0.55 м найден большой берцовой фрагмент большой берцовой кости человека, лежащий горизонтально, ориентированный по линии С-Ю. Кость колотая, со следами срезания мяса. Предположительно, кость относится к расчлененному погребению 5, исследованному в 1994 г. (курган 1 погребение 4).

РИТУАЛЬНО-ПОГРЕБАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 3.

Исследован в 1993-1995, 1997-1998 гг. Исходя из общей планиграфии объектов памятника к комплексу можно отнести зафиксированный в 1999 г. точек 1. Рис. 2. →

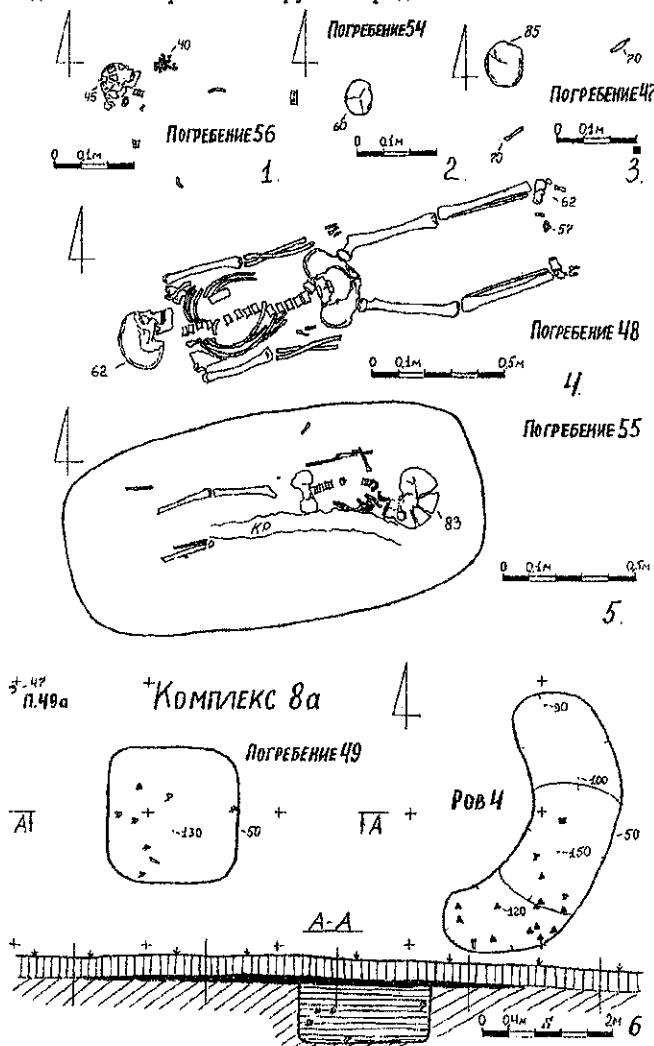
ТОЧКА 1. В квадрате М/24 обнаружена концентрация колотых костей животных. Здесь же, на глубине 0.6 м найдена лезвийная часть шлифованного топора. В 1.2 м на ЮЗ от него, в квадрате Н/23 на той же глубине найден подвязной каменный топор.

Каменный топор. Лезвийная часть шлифованного рабочего топора подпрямоугольного в сечении из темно-серой кристаллической породы (рис. 3; 5). Топор вторично использован в качестве растиральника, слом затерт. Размеры сохранившейся части изделия 96x63x63 мм.

Каменный топор- подвязной, овальный в сечении, сильно обожжен (рис. 3. 3). Размеры сохранившейся части изделия 115x61x54 мм.

Точек, скорее всего относится к горизонту МП-II (1600-1500 cal BC) и представляет собой единый ритуальный комплекс вместе с ровиками 2 и 3 и жертвенником 2 (рис. 1).

С площади РК-3, исследованной в 1999 г. происходит 27 костей быка от 1 полуверблюдовской и 1 взрослой особей, 1 кость козы домашней от 1 взрослой особи, 4 кости козы-овцы от 1 взрослой особи, 1 кость свиньи домашней от 1 взрослой особи, 3 кости лошади домашней от 1 взрослой особи, 1 кость собаки от 1 взрослой особи; 33 кости не определено.

КОМПЛЕКС 6. Исследован в 1997 г. В 1999 г. был произведен контрольный прокоп площади внутри рва 1, оставленной первоначально под музеефикацию. К востоку от котлована погребения кочевника №27-97 г. были обнаружены остатки разрушенного им погребения 26 эпохи средней бронзы. Ширина погребальной ямы 1.3 м, сохранившаяся длина 0.3 м, контуры очень не четкие; заполнение представляет собой темный суглинок. На глубине 0.75 м горизонтально, вытянуто по линии СВ-ЮЗ, лежала целая малая берцовая кость человека. Длина кости 33 см. Рядом с костью, на той же глубине, найден фрагмент верхней части сосуда №1 комплекса 6 (позднекатакомбного типа, с многоvalиковым орнаментом по шейке и примесью шамота в тесте), большой фрагмент верхней части которого был найден в 1997 г. в 8 м на юг от погребения, в 2 м на юг от южного края ровика (см. АВУ 1997-98: Лысенко, Лысенко, 1998, с. 28-31, рис. 1: 3, 8). Предположительно, найденный в 1997 г. фрагмент, был выброшен из погребения 26 при рытье котлована под погребение 27.

<Рис. 3.

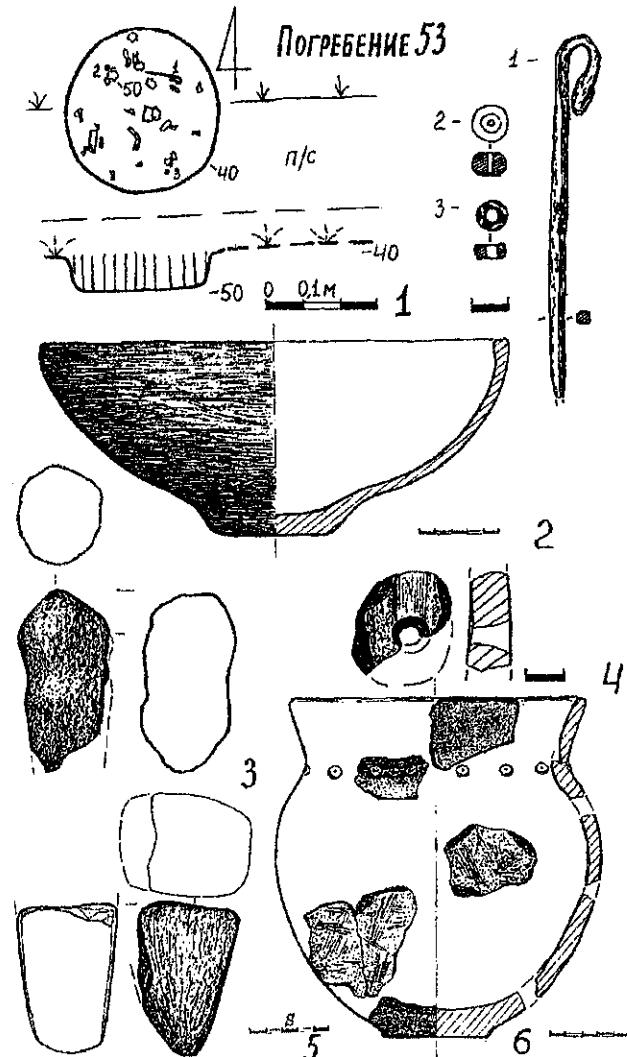
КОМПЛЕКС 8. Исследован в 1998 г. В 1999 г. доисследована СВ периферия, содержавшая погребение 47.

ПОГРЕБЕНИЕ 47-1999 г. (курган 8, погребение 7) (поздняя бронза; квадрат ЯЯ/22). Верхняя часть черепа ребенка лежала на левом виске с разворотом глазницами вниз, темечком на запад, на глубине 0.85 м. В 0.2 м на юг от черепа на 0.7 м лежала нижняя половина плечевой кости, в 0.34 м на восток, на той же глубине - фрагмент трубчатой кости (рис. 2,3). Нижняя половина плечевой кости противоположной руки найдена в квадрате Б/22, в 3.5 м на юг от погребения, на глубине 0.55 м. Предположительно погребение находилось в неглубокой ямке. Рядом с ним на глубине 0.55 м найдено несколько больших фрагментов колотых костей быка, лежащих горизонтально, которые фиксируют уровень ДП в данном месте. Погребение расположено на осевой линии ЮЗ-СВ комплекса 8, проходящей через погребение 32 и столбовую ямку, что позволяет предположительно связать погребение с этим комплексом.

Из квадрата А/23, с глубины 0.6 м, происходит фрагмент КМК к КМТ (рис. 3; 4).

КОМПЛЕКС 8а. Примыкает непосредственно к северу к комплексу 8, исследованному в 1998 г. К комплексу отнесены погребение 49 и ровик 4. (рис. 2; 6).

ПОГРЕБЕНИЕ 49-1999 г. (поздняя бронза; квадрат ЯЭ-ЯЮ/18-19). Кенотаф. Яма квадратной формы с закругленными углами, размерами 2x2 м, глубиной 1.25 м, ориентированная по сторонам света. Уровень фиксации ямы 0.5 м. Над ямой при нивелировке профиля бровки прослежены остатки насыпи высотой 0.15 м, диаметром около 8 м. Максимальная высо-

пряслица, изготовленного из стенки сосуда, переходного от КМК к КМТ (рис. 3; 4).

КОМПЛЕКС 8а. Примыкает непосредственно к северу к комплексу 8, исследованному в 1998 г. К комплексу отнесены погребение 49 и ровик 4. (рис. 2; 6).

ПОГРЕБЕНИЕ 49-1999 г. (поздняя бронза; квадрат ЯЭ-ЯЮ/18-19). Кенотаф. Яма квадратной формы с закругленными углами, размерами 2x2 м, глубиной 1.25 м, ориентированная по сторонам света. Уровень фиксации ямы 0.5 м. Над ямой при нивелировке профиля бровки прослежены остатки насыпи высотой 0.15 м, диаметром около 8 м. Максимальная высо-

та остатков насыпи приходится на западную часть ямы. В заполнении ямы на разных глубинах найдены зубы, фрагменты колотых костей и лопатки быка.

В 1.8 м на СЭ от СЭ угла ямы зубами вниз подбородком на восток, на глубине 0.47 м, стояла нижняя челюсть взрослого человека (погребение 49а; квадрат ЯЭ/17).

Яма погребения 49 расположена в 2 м на север от группы центральных погребений комплекса 8, вытянутых по линии С-Ю (№№34, 35, 36), со смещением оси погребения к западу на 0.4 м. Рядом с погребениями 34 и 35 также подбородками на восток стояли челюсти. Таким образом комплекс погребения 49 практически дублирует зафиксированный ранее ритуал иувя-зывает погребение 49 с комплексом 8. Однако некоторое смещение центра комплекса погребе-ния 49 позволяет предположить, что обряд был совершен несколько позже, когда погребения комплекса 8 уже были перекрыты насыпью.

Из комплекса 8а происходит 27 костей быка, 1 кость овцы домашней, 1 кость козы-овцы, 1 кость свиньи домашней, 1 кость лошади домашней; 18 костей не определено.

В 4.2 м на восток от ямы погребения 49, за пределами насыпи, огибая ее с В, зафиксирован ровик, расположение которого на общем плане могильника заставляет связать его с комплексом 8а.

РОВИК 4. Калачиковидной формы. Габариты между ЮЮЗ и С концами 2.2 м, ширина 1.3 м, края закруглены. Центральная часть ровика длиной 1.7 м достигает глубины 1.5 м; глу-бина южной части 1.2 м, северной - 1 м. В южной и центральной части зафиксированы колотые кости животных, фрагменты нескольких лепных сосудов, в том числе тшинецкого типа, с про-черченным орнаментом. Один развал реконструируется графически.

Развал лепного горшка (скопление 1 кургана 8а). Корпус яйцевидной формы. Венчик рас-трубовидный с уплощенно-закругленным краем. Днище плоское, с выделенным поддоном (рис. 3; б). Тесто плотное с примесью дресвы, кровавика, слюдяного песка. Цвет пятнами черный, темно-буровый, на днище - красноватый; изнутри - черный. Поверхность хаотично заглажена пучком травы (?). По шейке проходит пояс вдавлений полой трубочкой (костяной штамп ?). Диаметр вдавлений 6 мм, глубина до 2 мм. Диаметр венчика около 185 мм, диаметр днища 70 мм, реконструируемая высота около 215 мм. Сосуд находит аналогии среди керамики тшинец-кого круга.

Из рва 4 происходит 1 кость козы-овцы, 1 кость лошади домашней.

РИТУАЛЬНО-ПОГРЕБАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 9. Исследован частично в 1998 г. Занимает участок памятника между комплексами 1-6 и 8,-8а. В 1999 г. исследовано погребение 51 и ритуальная яма 27. Культурный слой практически не содержит находок, представленных единичными костями животных (1 кость овцы домашней, 1 кость овцы-козы, 5 костей лошади домашней; 4 кости не определено) и фрагментами лепных сосудов (22 фрагмента).

ПОГРЕБЕНИЕ 51-1999 г. (кочевник ?; квадрат ЕЖ/3=4). Яма подпрямоугольной фор-мы с закругленными углами, размерами 2x0.8 м, глубиной 1.15 м от современной поверхности, ориентированная СЭ-ЮВ; контуры ямы читались не четко. Яма была перекрыта продольным настилом из досок изготовленных из дубово-грабовой породы. Сохранился истлевший фрагмент доски коричневого цвета на глубине 0.8 м и мелкие фрагменты дерева в заполнении ямы вокруг костей.

Скелет взрослого человека лежал вытянуто на спине головой на северо-запад (284°). Руки вытянуты вдоль туловища, у правого крыла таза сохранились фаланги пальцев. Стопа левой ноги развернута внутрь. Нижняя челюсть лежала в анатомическом порядке, подбородком по направлению оси туловища; череп был несколько смещен и развернут лицевой частью влево. Вероятно, череп откатился после разрушения мягких тканей, когда скелет еще находился в по-лой камере, до разрушения деревянного перекрытия. Погребение сильно повреждено кротови-нами. У внешней части левой плечевой кости погребенного обнаружена железная пластина, об-тянутая кожей, на внешней стороне которой сохранились остатки ткани.

ЯМА 27 (квадрат ЯЮ/13). Диаметр 0.6 м. Глубина 0.5 м, фиксировалась в профиле с 0.4 м. Из ямы происходит 11 костей быка; 1 кость не определена.

РИТУАЛЬНО-ПОГРЕБАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 11. Расположен к северу от ком-плекса 8а и востоку от комплекса 1.

ПОГРЕБЕНИЕ 53-1999 г. (скифское время; квадрат ЯЧ/16). Яма круглой в плане фор-мы, размерами 0.4x0.45 м, глубиной 0.5 м от современной поверхности, фиксировалась в бров-ке с 0.4 м (рис. 3; 1). Заполнение черного цвета. В яме находились перемешанные фрагменты черепа, трубчатых и прочих костей человеческого скелета. На трубчатой кости ноги прослежены следы искусственной обработки. Кости кремированы слабо, цвет большинства костей белесо-серый, встречаются черные и даже коричневые. В северной части ямы головкой на восток ле-

жала посошковидная железная булавка. К западу от нее найдена пастовая бусина. Еще одна бусина найдена в кротовине под южной частью ямы.

Железная посошковидная булавка (рис. 3;1/1) сильно эродирована. Изготовлена из железного стержня квадратного (?) в сечении, толщиной 4 мм. Общая длина 97 мм.

Пастовая уплощенно-цилиндрическая бусина (рис. 3;1/2) желто-салатового цвета с красными вкраплениями была патинирована. Высота 6,8 мм, диаметр 9,5 мм, диаметр отверстия 1,9 мм.

Пастовая уплощенно-цилиндрическая бусина (рис. 3; 1/3) черного цвета с тремя подокруглыми желтыми вкраплениями по диаметру, в центре которых расположены черные глазки. Высота 4,3 мм, диаметр 6,7-7,1 мм, диаметр отверстия 3,5-3,9 мм.

ПОГРЕБЕНИЕ 54-1999 г. (поздняя бронза; квадрат ЯЧ/18). Череп ребенка без нижней челюсти стоял на основании лицом на восток на глубине 0,6 м от СДП. В 0,18 м от затылка прослежен кусок обожженной дубовой (?) плахи, ориентированной С-Ю, размерами 5x3 см (рис. 2; 2). Погребальное сооружение не прослежено; предположительно, это была неглубокая яма.

ПОГРЕБЕНИЕ 55-1999 г. (поздняя бронза; квадрат ЯХ/22). Яма подпрямоугольной формы размерами 1,6x0,9 м; контуры размыты. Заполнение читалось в бровке с глубины 0,6 м. Над ямой по бровке четко прослеживается возвышение диаметром около 4 м и высотой 0,1 м.

Скелет ребенка лежал вытянуто на спине головой на ВСВ (76°). Правая рука вытянута вдоль туловища. Левая сторона корпуса, включая руку и бедренную кость, смещена кротовиной (предположительно, левая рука лежала аналогично правой). Правая нога слегка согнута в колене. Череп развернут лицом на юг, к левому плечу (рис. 2; 5). Обращает на себя внимание, что при противоположной ориентации, поза рассматриваемого детского погребения полностью аналогична позе погребения взрослого №48 (см ниже комплекс 12). Среди костей найден фрагмент стенки сосуда эпохи поздней бронзы.

ПОГРЕБЕНИЕ 56-1999 г. (поздняя бронза; квадрат ЯХ/16). Представляет собой череп взрослого, лежащий на левом виске лицом на СВ темечком на запад, на глубине 0,45 м от СП (ДП в этом месте могильника ?). Нижняя челюсть и два шейных позвонка лежали в анатомическом порядке по отношению к черепу; остальные два шейных позвонка были смещены кротовинами. Перед подбородком находились фаланги пальцев рук, несколько перемешанные грызунами (рис. 2; 1). Фрагменты его найдены на 1 шт в соседних квадратах. К востоку от черепа найдены 2 фрагмента ребер. Учитывая, что ряд погребений на могильнике (2, 3, 11) залегал на подобной и меньшей глубине от СП и при этом, несмотря на частичные повреждения плугом, кости этих погребений лежали в анатомическом порядке, отсутствие остальных костей скелета при отсутствии перекопа рядом с черепом и кистями рук, позволяет считать, что в данном случае остальные кости отсутствовали изначально.

ПОГРЕБЕНИЕ 57-1999 г. (поздняя бронза; ЯФ/14). Фрагмент свода черепа ребенка стоял под южной бровкой квадрата на глубине 0,45 м. В 2 м на ЮЗ от свода черепа, в квадрате ЯХ/13. На той же глубине, стояла нижняя часть лепного горшка, верхняя часть которого снесена плугом.

На площади ритуального комплекса-11 найдено 17 костей быка домашнего, 11 костей козы-овцы, 1 кость свиньи домашней, 1 кость лошади домашней, 3 кости собаки, 1 кость косули европейской; не определено 44 кости.

РИТУАЛЬНО-ПОГРЕБАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС 12. Расположен к востоку от комплекса 8,-8а. В 1999 г. исследована западная часть, содержавшая 3 погребения (48, 50, 52) и 4 ямы.

ПОГРЕБЕНИЕ 48-1999 г. (поздняя бронза; квадрат Е/23). Скелет взрослого мужчины лежал вытянуто на спине головой на ЗЮЗ (251°). Руки вытянуты вдоль туловища, правая нога слегка согнута в колене. Череп развернут лицом на север, к левому плечу (рис. 2; 3). Кости хорошей сохранности, грудная клетка повреждена кротовинами. Погребение безинвентарное. Под головой и левой лопаткой зафиксирован светло-коричневый тлен толщиной до 3 мм (кожа? кора?). Высота погребенного составляла 165-168 см. На левой половине лба зафиксирован нарост (прижизненное повреждение кости?). Глубине залегания костяка 0,62 м. Скорее всего покойник был положен в неглубокой яме, глубиной до 0,15 м и был перекрыт сверху небольшой насыпью. В прилегающих к погребению квадратах, в диаметре около 5 м наблюдается некое потемнение грунта, что, предположительно, связано с диффузионными процессами насыпи.

За пределами предполагаемой насыпи, к северу и югу от ее восточной полы (?) при зачистке на 0,5 м зафиксированы пятна двух ям (№№23 и 24).

ПОГРЕБЕНИЕ 50-1999 г. (поздняя бронза; квадрат ЯЭ/24). Большой фрагмент свода черепа ребенка. Найден на глубине 0.42 м. Предположительно был несколько перемещен грызунами.

ПОГРЕБЕНИЕ 52-1999 г. (поздняя бронза; квадрат ЯЦ/24-25). Яма подпрямоугольной формы с сильно закругленными углами, размерами 2.1x1.6 м, глубиной 1 м, ориентированная З-В. В бровке яма фиксировалась с глубины 0.5 м. Свод черепа подростка (?) лежал в ЮВ углу на дне ямы на левом виске темечком на восток. На черепе прослеживаются следы искусственной обработки. В заполнении ямы также найден небольшой фрагмент человеческой челюсти с зубом (моляр). В 0.8 м на юг от ямы, в квадрат ЯЫ/24, на глубине 0.5 м лежал развал миски, разбитой в древности. Неподалеку от развала в слое найдены 2 скребка, изготовленные из обломков кремня серого цвета.

Развал лепного сосуда (с. 1/к.12). Полусферическая миска (рис. 3; 2). Край венчика несколько утолщен внутри, уплощен. Днище плоское, резко заужено относительно корпуса. Тесто крохкое, с примесью песка. Поверхность заглажена, местами проступают расчесы от заглаживания пучком травы (?). Обжиг практически равномерный. Цвет желто-кирпичный; на внешней поверхности местами серый и красновато-оранжевый. Диаметр венчика около 290 мм, джница 70 мм, высота 122 мм.

ЯМА 23 (квадрат Б/23). Подовальной формы, размерами 0.85x0.6 м, ориентирована С-Ю; контуры читались нечетко. Глубина 0.9 м, фиксировалась с глубины 0.45 м. На пятне северного края ямы лежал фрагмент трубчатой кости человека (?). В заполнении найден 1 мелкий фрагмент сосуда эпохи поздней бронзы.

ЯМА 24 (квадрат Г/24). Овальной формы, размерами 1.6x1.4 м, ориентирована ЮЭ-СВ. Глубина 1.25 м, фиксировалась в профиле с 0.5 м. В заполнении найден мелкий фрагмент сосуда эпохи поздней бронзы и фрагмент кости животного.

ЯМА 25 (квадрат Ж/24). Овальной формы, размерами 1.8x1.4 м, ориентирована ЮЭ-СВ. Глубина 1.3 м, фиксировалась в профиле с 0.5 м. В заполнении найдены 3 фрагмента костей животных (1 обожжен).

ЯМА 26 (квадрат Г/24). Прямоугольной формы с закругленными углами, размерами 1.95x1.4 м, ориентирована ЗЮЭ-ВСВ. Глубина 1.5 м, фиксировалась в профиле с 0.5 м. В заполнении найдены 3 мелких фрагмента сосудов эпохи поздней бронзы и 2 фрагмента костей животных.

Кости животных на исследованной площади ритуальных комплексов РК-12 практически отсутствуют. Найдено несколько невыразительных фрагментов. Из квадрат ЯЦ/23, к западу от погребения 52, происходит раковина виноградной улитки (*Helix*).

Материалы эпохи поздней бронзы комплекса 8а, ритуальных комплексов-9, 11, 12 (по аналогиям с материалами комплексов 1 и 8) можно предварительно отнести к горизонту МП-III (1500-1400 cal BC). Кости животных, найденные в 1999 г на площади этих комплексов принадлежат: быку домашнему - 1 полу взрослой и 1 взрослой особям, овце домашней - 1 взрослой особи, овце и козе - 2 взрослым особям, свинье домашней - 2 взрослым особям, лошади домашней - 1 взрослой особи, собаке - 1 взрослой особи, косуле европейской - 1 взрослой особи.

В 2000 г. исследование мысовой (восточной) части могильника будет продолжено.

Майко В.В.

Археологические исследования на плато Тепсень в юго-восточном Крыму в 1999 г.

В июле-августе 1999 г. Тепсеньский отряд Судакской экспедиции продолжил исследования средневекового салтово-маяцкого городища на плато Тепсень близ поселка Коктебель в юго-восточном Крыму. Работы отчетного сезона, как и исследования прошлого года, велись на юго-восточном участке памятника с целью выяснения исторической топографии этого участка городища. Общая площадь двух раскопов составила 110 м² при глубине культурного слоя 1.05 м. Раскоп I площадью 50 м² прирезан к северной стенке раскопа прошлого года. На этом участке обнаружен фрагмент сильно разрушенной стены жилой постройки XIV-XV вв., относящейся к последнему этапу существования городища. Прирезка 1, площадью 30 м², заложена возле восточной стены раскопа 1998 г. Поверхность зачищена обнаруженная в прошлом сезоне стена и угол крупного раннесредневекового здания, сложенного с использованием элементов кладки "в слух", и начато изучение заполнения объекта. Судя по обнаруженному на полах помещений материалу здание датируется в рамках второй половины IX - первой половины X вв.

На площади раскопа 1998 г. было продолжено изучение остатков христианского храма сложенного техникой кладки "в елку". При зачистке обнаружен фрагмент южной стены, сложенной в аналогичной технике из тщательно обработанных сланцевых блоков длиной 2.8 м при ширине 0.75 м. Обнаруженный фрагмент южной стены храма при сохранившимся угловом замковом камне, зачищенном в 1998 г. позволяет с определенной долей вероятности реконструировать план данного объекта. Добытый при раскопках фрагмента стены археологический материал аналогичен и синхронен полученному в 1998 г. На этом же участке был полностью доследован крупный ремесленный очаг, открытый в прошлом сезоне. Изучение пода объекта позволило подтвердить, что он выложен не только мелкими плитками сланца, но и фрагментами крупного сероглинняного т.н. "салтовского" пифоса с орнаментом в виде "елочки", нанесенной зубчатым штампом. На территории раскопа I и прирезок, как и в предшествующем сезоне, обнаружено значительное количество археологического материала и прежде всего керамики. Последняя достаточно разнообразна, но типична для данного памятника и праболгарского варианта салтовской культуры Крыма в целом. Подчеркнем еще раз, во-первых, наличие значительного процента лощеной столовой посуды более характерной для аланского варианта указанной культуры. В этой связи необходимо отметить увеличение процента лощеной керамики в керамическом комплексе праболгарских объектов расположенных в направлении Боспора и Тамани. Во-вторых, обнаруженный в культурном слое развал белоглининой тарелки на высоком кольцевом поддоне с остатками сюжетного орнамента в технике "граффито" изображавшего рыбу, небольшой фрагмент литейной формы, несколько астрагалов с разнообразными насечками и фрагмент берцовой кости животного с процарапанными знаками (Рис., 3-8).

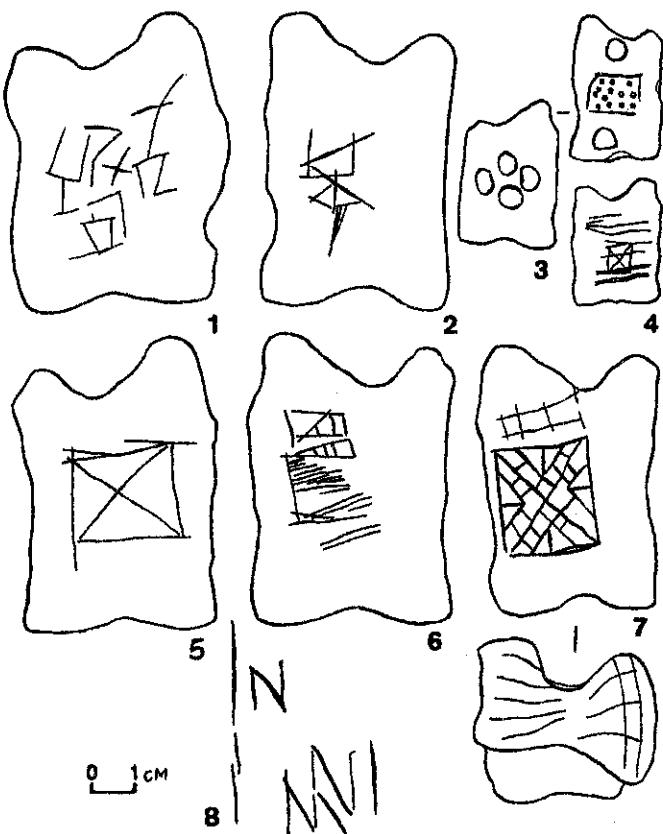

Рис. Знаки на астрагалах и берцовой кости животных из раскопок на плато Тепсень в 1999 г. 1-2 - раскоп II постройка 2; 3-8 - раскоп I культурный слой.

Раскоп II, площадью 20 м², заложен в 110 м к западу от раскопа I. Полностью зачищена, восточная стена здания сложенная техникой кладки "в елку" и два угла. Один из них принадлежит северной, хорошо сохранившейся, второй - южной разобран-

ной стене. В северо-восточном углу дома начата зачистка каменной вымостки, из достаточно толстых сланцевых блоков. Последняя совершенно не характерна для жилых салтовских объектов полуострова в том числе и исследуемого городища. В северной части указанная восточная стена дома перекрыта небольшим очагом-тандыром диаметром 1.10 м под которого, обмазанный прокаленной глиной, находился непосредственно на верхних камнях кладки указанной стены. В заполнении очага зачищен комплекс поливной красноглининой керамики и отдельные достаточно крупные фрагменты т.н. константинопольских красноглининных грушевидных амфор с дуговидными ручками, что позволяет датировать очаг в рамках второй половины XIV- первой половины XV вв.

В отчетном сезоне начато исследование заполнения указанного жилого дома. Исследован многочисленный археологический материал. Привлекает внимание обнаруженный с внешней стороны стены у северо-восточного угла здания, непосредственно на уровне фундамента кладки набор из 7 астрагалов, расположенных один за другим и несколько ребер, позвонков и фрагмент челюсти коровы. Один астрагал с сочетанием двух знаков, другой - со сложной рунической надписью (Рис. 1, 1.2). Данная надпись, после дешифровки, несомненно даст дополнительную информацию для реконструкции рунического письма праболгар Таврики.

Примерно в 75 м к западу от раскопа II, непосредственно на пешеходной дороге зачищена обнажившаяся после дождя нижняя часть красноглиняного реберчатого пифоса средних размеров. Исследования на этом участке, как и на раскопе II будут продолжены в следующем году.

Михальчишин І.Р.

Національний музей історії України, м. Київ

Розвідки у Волочиському районі Хмельницької області

Михальчишин І.Р. Розведки в Волочиському районі Хмельницької обл. Основне внимание было уделено обследованию берегов р. Бованець (левый приток р. Збруч) и ее притоков. Открыто

24 новых памятника. Из них - 1 стоянка палеолита, 2 - мезолитических, 4 - энеолитических, 5 - эпохи бронзы, 4 поселения раннего железного века и 10 черняховской культуры.

В процессе розвідок 1999 р., основна увага була приділена обстеженню берегів р. Бованець (ліва притока р. Збруч) та її притоків.

Біля західної околиці с. Видава виявлені сліди поселення черняхівської культури та Кийської Русі на мисі правого берега р. Бованець (Видава I) і стоянки мезоліту - на лівому березі (Видава, II).

"Куд" з чотирьох поселень виявлено в 0.8 км від східної околиці с. Курівчка. Три невеликих поселення (100x20 м) черняхівської культури розташовані в інтервалі 20-50 м на трох паралельних мисах лівого берега струмка (ліва притока р. Бованець), урочища "Під селом", Цілина (Курівчка I, II, III) і одне (700x50 м) - на правому березі струмка та лівому березі р. Бованець (Курівчка IV). Територія останнього оброблена плантацією оранкою, внаслідок чого на поверхні ґрунту помітні скупчення великих шматків обмазки з черенів печей, стін жителі, фрагментів гончарного посуду, кісток тварин.

Біля східної околиці с. Завалійки, урочище Курники, вздовж невисокого, але з обривистими схилами, лівого корінного берега струмка (ліва притока р. Бованець), у смугі 200x50 м, на зораному чорноземному ґрунті зібрано фрагменти гончарної кераміки черняхівської культури, грудки перепаленої ґлини з відбитками стебел рослин та точильний брусков з дрібнозернистої пісковика.

Два поселення черняхівської культури відкрито на захід від с. Федірки на мисах лівого берега р. Бованець. Одне з них (Федірки I, урочище Пасіка) починається біля яру на околиці села і тягнеться вздовж берега річки на 350 м. Друге (Федірки II, урочище "За тополями") - на відстані 0.8 км від села, за колгоспним садом,

В 0.4 км на схід від с. Мирівка (урочище Лісок) на зораному чорноземному ґрунті високого крутого лівого берега р. Бованець зібрано фрагменти гончарного посуду черняхівської культури. В околицях с. Поляни, на західній околиці якого зливається р. Бованець і р. Збруч, відкрито стоянку і шість різночасових поселень. Фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку зібрано в розораному чорноземному ґрунті на плато мису високого (20 м), з обривистими схилами, правого берега р. Бованець, в 100 м на захід від сільського кладовища (Поляни I, урочище Цвінтар). Багатошарове поселення виявлене на язикоподібному мисі полого правого берега р. Бованець, напроти північно-західної околиці села (Поляни II, урочище Морозівка). Мис оточений з трох сторін болотистою заплавою річки, а в південній частині перекопаний траншеєю. На поверхні розораного чорноземного ґрунту (200x200 м) зібрано фрагменти ліпної кераміки та крем'яні знаряддя енеоліту (північна частина мису), матеріали черняхівської культури - по всій території мису, а Давньої Русі - у південній його частині. Трохишарове поселення енеоліту, раннього залізного віку та черняхівської культури виявлене на відстані 1 км від західної околиці села, на плато правого високого, з крутими схилами, берега р. Бованець (Поляни III, західна частина урочища Морозівка). З заходу і сходу плато обмежене улоговинами. Двошарове поселення скіфського часу і черняхівської культури знаходитьться в 1.2 км від західної околиці села на правому високому березі р. Бованець, в місці злиття її з р. Збруч. Територія поселення витягнулася вздовж берега смугою 200x50 м (Поляни IV). У східній його частині пролягала межа між землями колгоспів і стоїть металева мачта АЕП. Двошарове поселення ви-

явлене на відстані 1.5 км від західної околиці села на язикоподібному мисі лівого полого берега р. Збруч (Поляни V). Серед знахідок, на площі 150x50 м, трапилося два уламки античних амфор. Фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку та гончарного черняхівської культури, грудки глиняної обмазки зібрано на присадибних ділянках південної околиці села, на лівому пологому березі р. Бованець, на площі 100x50 м (Поляни VI, урочище Куток). В 350 м від західної околиці села, поблизу садиби Д.М.Волощука, на високому з крутими схилами мисі (пануюча висота), при злитті р. Бованець (лівий берег) і р. Збруч (лівий берег), над широкою заплавою (0.5x1.0 км), на північному краю плато у чорновzemному розораному ґрунті (20x10 м) зібрано патинизовані крем'яні вироби кінця пізнього палеоліту-раннього мезоліту: кінцеві і бокові скребки на відщепах та відщепи (Поляни VII, урочище Береги).

В 1.5-0.8 км від південно-східної околиці с. Мислова у п'яти пунктах виявлені археологічні пам'ятки. Фрагменти гончарної кераміки кінця XIII-початку XIV ст. зібрано в 1.5 км від сала на дюноподібному підвищенні (30x20 м) першої надзаплавної тераси лівого берега р. Збруч (Мислова I). В 100 м на захід від Мислова I, на дюноподібному підвищенні першої надзаплавної тераси річки зібрано фрагменти ліпної кераміки, крем'яні вироби енеоліту-бронзового віку, скіфського часу, грудки глиняної обмазки та кераміку черняхівської культури (Мислова II). В 200 м на захід від Мислова II відкрите поселення (200x100 м) бронзового та раннього залізного віків, черняхівської і давньоруської культури на мисі першої надзаплавної тераси Збруча (Мислова III). На відстані 1.0 км від села на мисі першої надзаплавної тераси річки відкрите поселення (200x50 м) енеоліту, черняхівської культури. Давньою Русі (Мислова IV). Скупчення крем'яних виробів, відщепів та відбійників-ретушерів відмічається у західній частині мису. В 1 км від села, в 250 м від краю першої надзаплавної тераси Збруча, на площі 15x15 м зібрано крем'яні вироби мезоліту: скребки на відщепах та відщепи (Мислова V).

Обстежено береги болотистої долини та підвищення серед боліт заплави р. Грабарки (ліва притока р. Збруч.). Фрагменти кераміки бронзового - раннього залізного віку зібрано в 0.5 км від південно-східної околиці с. Рябіївка, біля колгоспного саду, на розораний поверхні (100x30 м) східного схилу берега болота.

Поселення черняхівської культури відкрите біля північно-східної околиці с. Кривачинці ("Баранівка") на лівому березі (150x100 м) р. Сорока (права притока р. Бованець).

Повторно обстежена територія відкритого автором у 80-х рр. поселення кінця бронзового віку на південній околиці смт. Війтівці, на правому березі р. Сорока, ліворуч шосе Волочиськ-Хмельницький.

**Мовчан І.І., Боровський Я.Є.,
Гончар В.М., Писаренко Ю.Г.,
Інститут археології НАН України, м.Київ**

Дослідження "міста Володимира" у Києві 1999 р.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Писаренко Ю.Г. Исследование "города Владимира" в Киеве в 1999 г. Исследовано 210 м² по ул. Владимирская, 8. Изучены: женское погребение-ехест. с инвентарем (рис.), часть жилища XI - начала XII в., которое погибло при пожаре. На север

от него полностью исследованы остатки жилища первой половины XIII ст. имевшее каркасно-столбовую конструкцию. Частично исследованы остатки большого, вырубленного в лесе подземного хозяйственного помещения второй половины XVII-начала XVIII ст.

Весною 1999 р. Старокиївська експедиція ІА НАНУ провела розкопки на території будинку колишнього відділення зв'язку, по вул. Володимирській, 8, переданого Центральним телеграфом СП "Інфоком". Із неоднаковою повнотою (за умов капремонту будівлі XIX ст.) була досліджена площа 210 м², яка у вигляді прямокутника простягається вздовж названої вулиці. У п'ятьох приміщеннях на глибині до 2-х і більше метрів від рівня підлоги будинку було вивчено кілька об'єктів давньоруської та пізньосередньовічної доби.

У приміщенні № 5, під підошвою фундаменту західної стіни будинку, на глибині 1.7 м виявлене жіноче поховання-хест. Кістяк, довжиною 1.5 м, лежав у витягнутому положенні, головою на захід, із складеними на пауху руками (рис.). Обшита дошками поховальна яма від рівня давньої денної поверхні заглиблювалась на 1.6 м. Це, очевидно, початкове підкурганне, поховання мало супровідний інвентар: на грудях небіжчиці знаходилося намисто із сердоликових, скляних та пастових бусин (через центральну продіті золоте кільце); біля скроні, з кожного боку було по три золотих дротяні кільця, діаметром близько 1 см. У тазовій частині, праворуч знайдено залізного ножика, а біля ліктя правої руки - залишки кістяного гребінця.

У тому ж приміщенні, на глибині 1.3 м від рівня підлоги будинку була досліджена північна частина прямокутного у плані житла (№1) XI - початку XII ст., яке загинуло у пожежі.

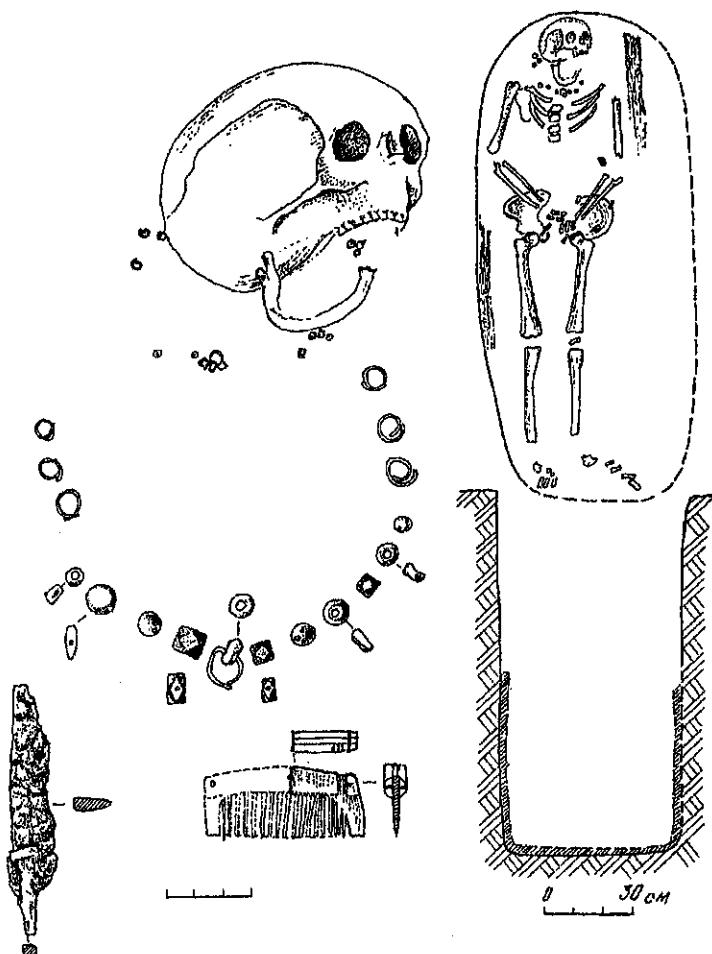

Рис. Жіноче поховання № 8. в розкопок по вул. Володимирській, 8. План, розріз, фрагмент поховання з прикрасами, ніж і гребінь із спорядження.

що житло загинуло під час навали 1240 р.

Котлован цього житла прорізав південну частину житла (№ 3) XII-початку XIII ст. із піччю підквадратної у плані форми, черіп якої був викладений уламками двох спеціально розбитих посудин. У приміщенні № 3 фрагментарно досліджені залишки жителі першої половини XIII ст., (№ 6) та № 7 - XII - початку XIII ст., котлован одного з яких перекривав котлован іншого. У котловані житла № 6 розчищено кілька людських скелетів - свідчення трагедії 1240 р.

На дні котловану житла № 7 знайдена кістяна ручка (ложки?), вкрита витонченим орнаментом, нанесеним технікою програвлювання, а також кругла орнаментована срібна підвіска. У цьому ж приміщенні виявлені залишки житла (№ 9) першої половини XIII ст. із слідами глинибітної печі.

У приміщеннях 2 і 3 були частково досліджені залишки гранітозного, вирубленого у материковому лесі підземного господарського приміщення другої половини XVII-початку XVIII ст. Простежено сліди потужних дерев'яних конструкцій і цегляної кладки на глинняному розчині (об'єкт № 8). Будівля мала підпрямокутну форму і довгою віссю була орієнтована з півночі на південь. Вхід у цей підваль знаходився з півдня і мав вигляд великих, викопаних у лесі сходів. Напевно, ця споруда входила у комплекс "Государева двора", позначеного на плані Києва 1695 р.

На північ від цього були повністю досліджені залишки житла (№ 2) першої половини XIII ст., що мало каркасно-стволову конструкцію. Обшитий дошками котлован підклету (глибиною 1.65 м) був орієнтований стінами за сторонами світу і мав розміри 2.7 м (північ-південь) х 2.5 (захід-схід) м. Вхід у підкліт знаходився з заходу, утворював у плані окремий прямокутний виступ і мав пологе заглиблення - напевно, основу для дерев'яних сходів. Судячи з місцеположення завалу печини, на жилому поверсі, над підклетом, у південно-східному куті знаходилася піч. У заповненні житла зібрано велику колекцію виробів із скла (фрагменти браслетів і кубків), кераміку, зокрема цілій горщик-глек, фрагменти амфор. Серед металевих виробів - бронзові та мідні фрагменти церковного хороса, бронзовий ківш ювеліра, залізні ключі. Трапилася велика кількість уламків пінфи, жорнови, заготівки з рогів

тих тварин. Наявність у заглибленні входу недбало покинутого скелету жінки, певно, свідчить,

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С. І.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Розкопки Старокиївської експедиції в 1999 р.

Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.
Розкопки старокиївської експедиції в 1999 р.
 Исследовалась территория "города Ярослава" на
 месте современных зданий по ул. Владимирской
 20-22 (70 м²) и траншеи газопровода -

Владимирская, Рильский пр. - Стрелецкая-Рейтарская (длина 837 м). Зафиксированы разрезы 27 древнерусских жилищ и построек хозяйственного-производственного назначения, 11 хозяйственных ям и 9 объектов XVII - XVIII ст.

Старокиївською експедицією ІА НАНУ в 1999 р. досліджувалася територія «міста Ярослава» давнього Києва. Дослідження включали розкопки у дворі будинків № 20-22 на вул. Володимирській (70 м²) і нагляд за траншеєю газопроводу по трасі: Володимирська - Рильський провулок - Стрілецька - Рейтарська довжиною 837 м. Вадовж останньої зафіксовано в розрізі 27 давньоруських жител і будівель господарсько-виробничого призначення, 11 господарських ям і 9 об'єктів XVII - XVIII ст. Траншея пройшла по центру проїзджої частини вулиць, де культурний шар майже повністю знищений під час їх прокладання і усі виявлені об'єкти є впущеними у материк.

Давньоруські об'єкти, незважаючи на чисельність, зосереджені досить нерівномірно. Вони повністю відсутні на Володимирському проїзді, який виходить до Південної (Софійської, Батиєвої) брами Х- XI ст. «міста Володимира». Їх відсутність дозволяє вважати, що сучасна Володимирська вул. на ділянці між Великою Житомирською і Софійським майданом відповідає напрямку давньої вулиці, яка вела від Південної брами до Софійського монастиря.

Інша ситуація спостерігалася на Рильському провулку, де на відстані 175 м тільки будівель XI - XIII ст. відкрито 13. Отже, його траса не співпадала з давньоруською вулицею. Привертають увагу і великі розміри окремих будівель (довжиною до 7 м), що функціонували як склади і господарсько-виробничі приміщення. В одній з них зафіксовано пандус для спуску діжок. Наявність таких великих будівель і щільність їх розташування повністю корелюється з локалізацією П.П. Толочком на Рильському провулку дворів XI ст. полоцького князя Брячислава і київського тисяцького.

На вул. Стрілецькій, вадовж муру Софійського монастиря, на довжині 80 м давньоруські об'єкти відсутні. Найвірогідніше, що тут у XI - XIII ст. також проходила давня вулиця, а лінія монастирського муру XVIII ст. цілком може співпадати на цій ділянці з межами його садиби у раніший час. Далі вул. Стрілецька вже безперервно вкрита щільною забудовою XI - XIII ст.

Північніше перетину Стрілецької вул. і Георгіївського провулка траншеєю прорізано давній яр, який у XVII ст. підсилював укріплення Київської фортеці і був вже остаточно засипаний на рубежі XVIII - XIX ст. Верхів'я яру відкрито на вул. Володимирській, 20-22. двір якої майже по діагоналі перерізається ним. Тут на рубежіх- XI ст. знаходився залізоробний комплекс, відходи якого скидалися до яру. Про його потужність свідчить той факт, що під час вибірки заповнення на дні яру з 8 м² ґрунту вилучено 44 кг кричних шлаків.

Надалі яр частково підсипано і в ньому розміщується майстерня по виготовленню смальти, полив'яних плиток і, можливо, глазурованого посуду. Її функціонування пов'язано з будівництвом розташованого поруч Софійського собору. Розміщення цих вогненебезпечних виробництв у яру і на його схилах обумовлювалося не тільки умовами содіальної топографії Києва - XI ст., але й було протипоказним заходом. Пізніше яр неодноразово підсиਪається і на різних рівнях його підсипки фіксуються залишки відкритих вогнищ. Остаточно верхів'я яру засипано на рубежі XI - XII ст.

Окремі ділянки яру у різний час досліджувалися на території Музею-заповідника «Софія Київська» і південніше перетину вул. Стрілецької і Стрітенської. Припустимо, що по його краю певний час могла проходити північна межа садиби Софійського монастиря.

Експедицією також проведено розвідку шурfovку на горі Киселівці. Дані розвідки цілком підтвердили висновки В.А. Богусевича про значну пошкодженість тут шару кладовищем XIX ст. і відсутність послідовної культурно-історичної стратиграфії. У перевідкладеному стані знайдено кераміку доби середньої бронзи, матеріали I - II ст. і VII - XVIII ст. Повністю розкопано господарську яму XIII - XIV ст. і зафіксовано інші різночасові об'єкти.

Загалом, розкопки 1999 р. дали важливу інформацію з історичної топографії давнього Києва.

Назаров В. В.

Інститут археології НАН України, г. Київ

Роботи Березанської експедиції

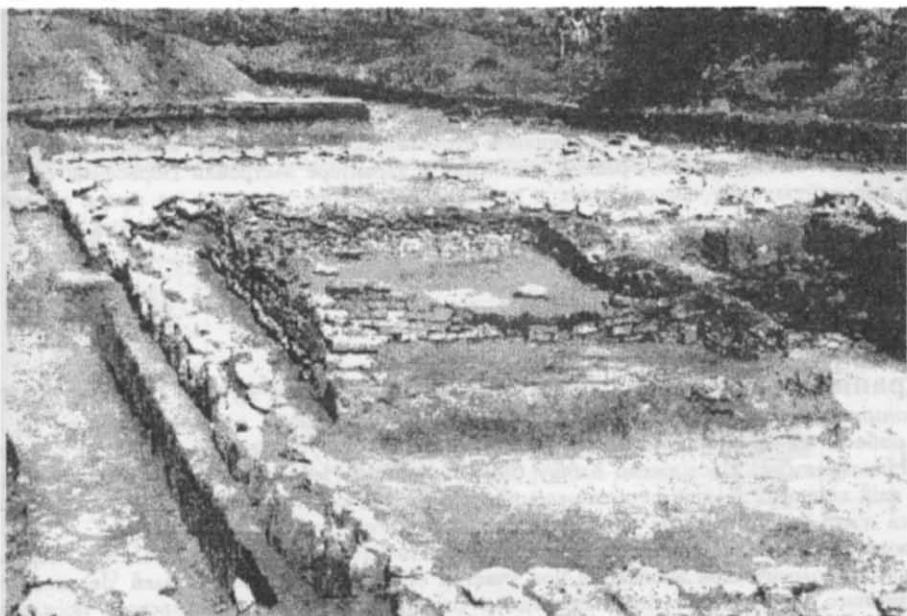
Назаров В.В. Роботи Березанської експедиції. Роботи проводилися двома вагонами. Санкт-Петербурзький загін, організований Держ. Ермітажем (Я.В. Доманський, К.К. Марченко, Н.С. Бекетова) продовжували розкопки ділянки "О", де був досліджений комплекс ґрунтovих ар-

хічних споруд - напівземлянок та господарських ям. "Київським" загоном на раніше відкритій площі теменоса були проведенні розкопки до материка. Шар утримував в собі матеріали першої половини - середини VI ст. до н.е. Були відкриті залишки напівземлянки і господарської ями.

Березанська експедиція ІА НАНУ в липні-августі 1999 р. продовжала археологіческі дослідження на о. Березань. Роботи проводилися двумя отрядами, на двох участках і в рамках двох основних задач, стоячих в последние годы перед експедицією.

«Санкт-Петербургский» отряд, организованный Государственным Эрмитажем (Я.В. Доманский, К.К. Марченко, Н.С. Бекетова) продолжал раскопки участка «О», где был доследован комплекс ґрунтovих архаических сооружений — полуzemлянок и хозяйственных ям. Данные исследования, помимо чисто научного значения, носят и охранный характер, поскольку участок находится в абразионной зоне.

Основной задачей, стоящей перед «Киевским» отрядом, являлось продолжение раскопок позднеархаического теменоса, расположенного в центральной части острова. В нынешнем полевом сезоне на ранее вскрытой площади теменоса были проведены раскопки до материка (рис.). В результате был исследован культурный слой, образовавшийся в период, предшествовавший обустройству здесь священного участка. Слой содержал материалы первой половины — середины VI в. до н. э. Были выявлены остатки ґрунтovых сооружений — полуzemлянки и несколько более ранней хозяйственной ямы (последняя была «прорезана» полуzemлянкой). Помимо указанных, на этом же уровне были открыты остатки ґрунтovых углублений, назначение которых неясно ввиду плохой сохранности. По-видимому, часть из них образовалась вследствие неровности древней дневной поверхности.

Кроме того, была раскрыта круглая в плане землянка, синхронная первому периоду существования святилища. Она расположена непосредственно к юго-западу от его ограды. Материал из заполнения землянки отличался разнообразием; в числе находок отметим превосходный образец продукции афинских мастеров чернофигурного стиля.

Таким образом, в ходе проведенных исследований окончательно выяснилось, что данная территория входила в зону застройки, по крайней мере, в первой половине VI в. до н. э. В то же время, невысокая плотность расположения остатков ґрунтovых сооружений является показателем того, что в рассматриваемый хронологический период здесь находилась окраина поселения.

Во второй половине VI в. до н. э., когда Березанское поселение приобретает городской облик, и, по-видимому, становится центром поселка, здесь располагался священный участок. Последний в вертикальной плоскости несколько доминировал над окружающей жилой застройкой, расположенной к северу и западу. Обращает на себя внимание конструктивное сходство кладок ограды теменоса первого строительного периода с кладками построек, открытых экспедицией Государственного Эрмитажа на участке «С-З», расположенном примерно в 80 м к северо-западу от участка «Т». Все эти сооружения были построены практически одновременно, и, по-видимому, в рамках единой строительной программы, отмеченной в свое время Л. В. Кондакиной (1975, 1981). В последнее время получило распространение мнение о преобладании в Березанском поселении до последней трети VI в. до н. э. негреческого этнического компонента (Соловьев, 1993, 1994). Результаты проведенных нами раскопок на участке «Т» указывают, напротив, на греческий характер материальной культуры. Так, в керамическом комплексе из слоя и заполнений грунтовых сооружений, относящихся к периоду, предшествовавшему теменосу, преобладает (без учета амфор) восточногреческая привозная посуда. Местная керамика в большинстве представлена т. н. сероглиняной столовой посудой. Лепная керамика в целом немногочисленна. Таким образом, резкие изменения в характере застройки Борисфена скорее отражают очередную фазу его развития в качестве городского центра и не могут объясняться якобы произошедшей сменой этнического состава его населения.

док ограды теменоса первого строительного периода с кладками построек, открытых экспедицией Государственного Эрмитажа на участке «С-З», расположенном примерно в 80 м к северо-западу от участка «Т». Все эти сооружения были построены практически одновременно, и, по-видимому, в рамках единой строительной программы, отмеченной в свое время Л. В. Кондакиной (1975, 1981). В последнее время получило распространение мнение о преобладании в Березанском поселении до последней трети VI в. до н. э. негреческого этнического компонента (Соловьев, 1993, 1994). Результаты проведенных нами раскопок на участке «Т» указывают, напротив, на греческий характер материальной культуры. Так, в керамическом комплексе из слоя и заполнений грунтовых сооружений, относящихся к периоду, предшествовавшему теменосу, преобладает (без учета амфор) восточногреческая привозная посуда. Местная керамика в большинстве представлена т. н. сероглиняной столовой посудой. Лепная керамика в целом немногочисленна. Таким образом, резкие изменения в характере застройки Борисфена скорее отражают очередную фазу его развития в качестве городского центра и не могут объясняться якобы произошедшей сменой этнического состава его населения.

Овчинников Э.В. Черновол Д.К.

Інститут археології НАНУ, г. Київ
Черкаська археологіческа інспекція, г. Черкаси

Охранные работы на трипольском поселении хутор Незаможник

Овчинников Е.В., Черновол Д.К. Охранные работы на трипольском поселении хутор Незаможник. Досліджено площа 600 м², на якій відкрито залишки трьох наземних жител та п'яти ям, три з яких складають ок-

ремий комплекс - землянку. Раніше це поселення було віднесено С. М. Рижковим до пам'яток Небелівської локальної групи (рубіж етапів B11-C1). Одержані матеріали дозволяють поточніти це датування

В июне-июле 1999 г. совместной экспедицией Института археологии НАНУ и Черкасской областной археологической инспекции при участии студентов и преподавателей Черкасского государственного университета были проведены охранные раскопки трипольского поселения на хуторе Незаможник, пгт. Вильчаны Городищенского района Черкасской области (рис. 1). Поводом для начала работ послужило возведение дамбы через р. Журавку для устройства пруда. На протяжении полевого сезона исследовано площадь более 600 м², где были раскрыты остатки трех наземных жилищ и пяти ям, три из которых составляют, вероятно, единый жилой комплекс - землянку. Наземные жилища сильно разрушены пахотой. Раскопанная площадь представляет собой южную часть внешнего кольца построек на склоне мыса (рис. 2).

Площадка 1 ориентирована СЗ-ЮВ, размеры 3,5x3 м, площадь более 10 м². Наибольшая толщина кусков обмазки 10 см, в основном обмазка разрыхлена, куски мелкие. Иногда попадаются фрагменты плитчатой обмазки, на некоторых фрагментах сохранились отпечатки деревян-

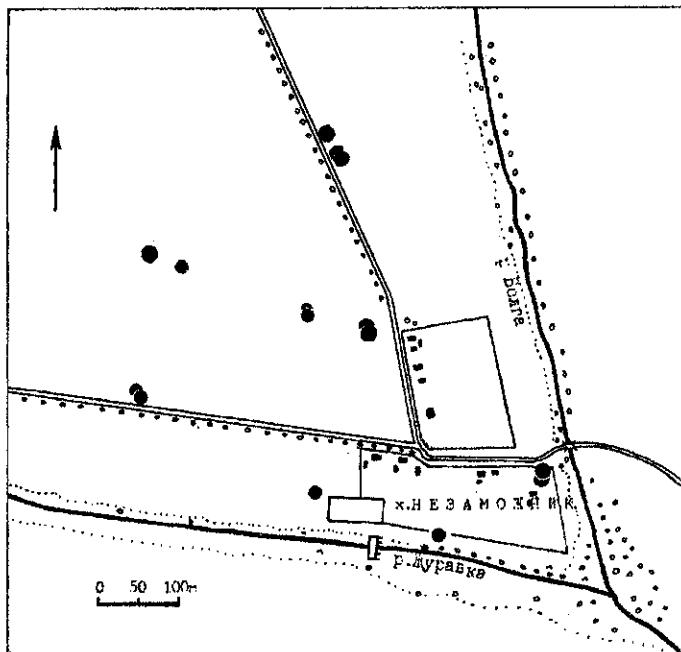
ной конструкции жилища - колотых плах, прутьев, а также следы подмазки тонким слоем глины, иногда толщиной до 1 см.

Под площадкой в центре при прокопке обнаружен крупный камень, под ним развал столового сосуда. Площадка 1 является, по-видимому, остатками глинобитной хозяйственной постройки.

Рис. 1. Картосхема поселения у хутора Незаможник

Площадка 2 ориентирована С-Ю, размеры 10x9 м, площадь около 56 м² частично разрушена при строительстве, а также сильно повреждена вспашкой. В северной части при зачистке прослеживаются следы плуга, южная ее часть представляет собой глубокие борозды, заполненные обмазкой в перемешку с керамикой. Наиболее сохранилась выступающая открытая платформа "веранда" (2x2 м), на которой были найдены два фрагмента антропоморфных статуэток (рис. 6;12). По

нескольким типам глиняной обмазки можно реконструировать архитектурные особенности жи-

● - скопления обмазки на поверхности
■ - исследованный участок поселения

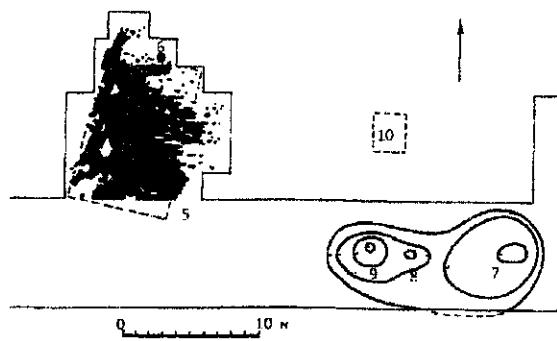

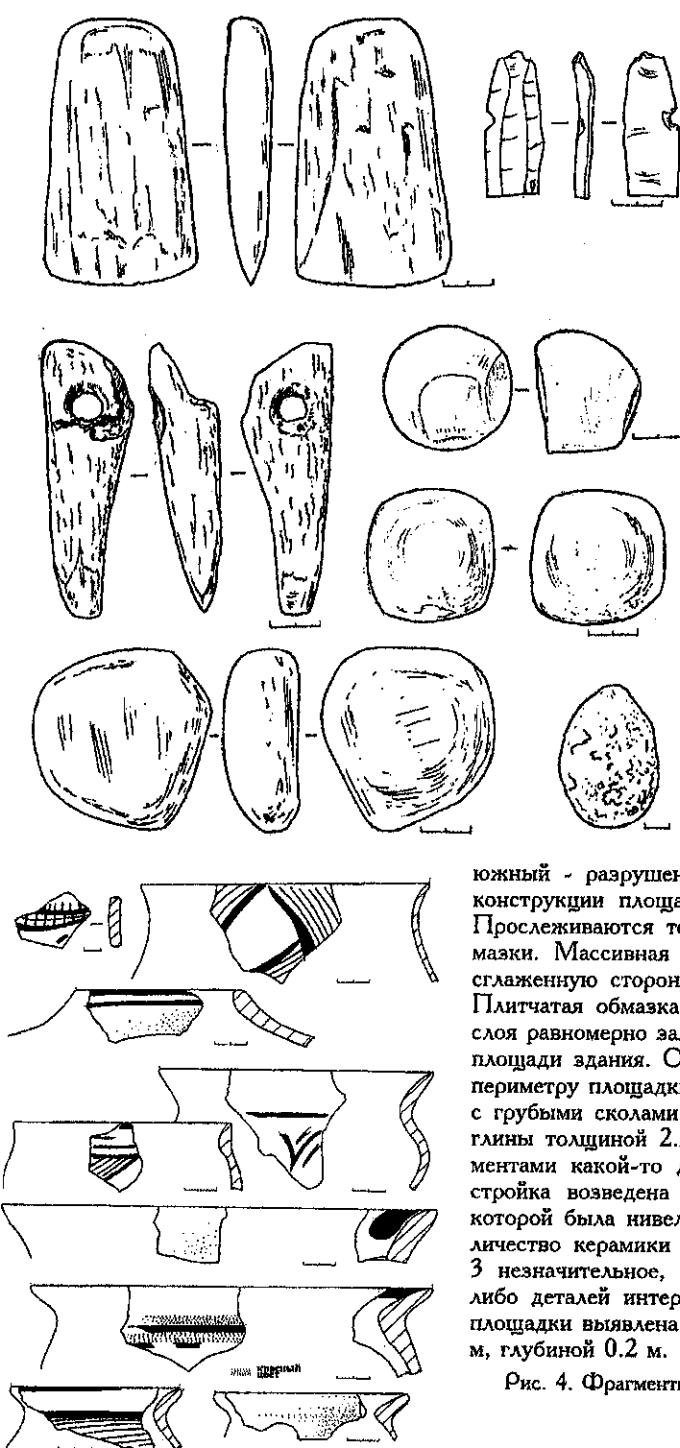
Рис.2. Исследованный участок поселения. 1- площадка 1; 2- площадка 2; 3 - яма 1; 4- площадка 4; 5- площадка 1; 6 - яма 2; 7 - яма 3; 8 - яма 4; 9 - яма 5; 10 - пятно рассеянной обмазки

лица. Массивные, толщиной до 12 см, куски обмазки, несодержащие растительных примесей, образовывали основу здания. Отдельные фрагменты сохранили следы от узловых соединений деревянного каркаса и колотых деревянных плах. Нижний слой перекрывала плитчатая обмазка толщиной 3,5-5 см, с двумя очень хорошо слаженными параллельными поверхностями. Оба слоя равномерно обожжены. Крупные фрагменты обмазки стен с примесью половы с одной стороны заглажены (сохранились отпечатки пальцевых гладживаний). По одному из фрагментов стены дома со следами торцевых частей деревянных плах можно определить толщину плахи

около 4 см. Куски обмазки ярко-красного цвета толщиной до 2,5 см из тонкоструктурной глины являются, возможно, фрагментами вымётки с закругленным краем. Отдельные куски оплавленной обмазки представляют собой, вероятно, остатки печи, местонахождение которой выявлено не было.

При прокопке профильных траншей в центре площадки 2 в квадратах Д-6,7, Е-6,7 выявлено углубление глубиной около 0,3 м, границы которого выявить не удалось. В заполнении найден развал кратера, фрагменты керамики и антропоморфной статуэтки.

Рис.3. Орудия труда из камня, кремня, кости.

На поверхности площадки 2 обнаружено несколько развалов столовых и кухонных сосудов, много отдельных фрагментов керамики. В 3 м от открытой платформы "веранды" выявлена яма 1. диаметр 0,7 м, глубина от дневной поверхности около 0,4 м.

Площадка 3 ориентирована СВ-ЮЗ, размеры - 12x8 м, площадь около 96 м² сохранилась лучше вышеописанных вследствие более глубокого залегания слоя обмазки в ее западной части. Северо-восточный край площадки поврежден вспашкой, южный - разрушен при строительстве дамбы. По конструкции площадка 3 аналогична площадке 2. Прослеживаются те же четыре типа глиняной обмазки. Массивная нижняя платформа имела одну слаженную сторону, без следов деревянных плах. Плитчатая обмазка пола толщиной 4,5-5 см. Оба слоя равномерно залегают один над другим по всей площади здания. Остатки стен, расположенные по периметру площадки, несут следы деревянных плах с грубыми сколами. Плитки из тонко структурной глины толщиной 2,5 см являются, вероятно, фрагментами какой-то детали интерьера жилища. Постройка возведена на земляной подсыпке, целью которой была нивелировка рельефа местности. Количество керамики и других находок на площадке 3 незначительное, не было обнаружено и каких-либо деталей интерьера (печи и т.п.). Под краем площадки выявлена яма 2 овальной формы 0,8x0,5 м, глубиной 0,2 м.

Рис. 4. Фрагменты столовой керамики.

Площадка 4 полностью разрушенная при строительстве, была расположена в 6 м восточнее площадки 2. Нами была собрана керамика, в т.ч. два фрагмента женских статуэток.

Рис. 5. Фрагменты мисок.→

Ямы 3.4.5 расположены на расстоянии 12 м на запад от площадки 2 и на расстоянии 11 м юго-восточнее площадки 3. Они имеют округлую форму, диаметры их соответственно 8; 1.5; 4.5 м, глубина -1.7, 1.5, 2.2 м. Можно предположить, что эти углубленные объекты составляли единый жилой комплекс из двух землянок 1 и 2, одна из которых была восьмеркообразной формы (ямы 4,5). Исследованные объекты дали наибольшее количество находок керамики, в основном, столовой расписной посуды. В яме 3 были найдены два фрагмента антропоморфной пластики, а также череп животного. В 5 м севернее от ямы 5 на поверхности обнаружено пятно рассеянной обмазки. Поскольку шурфованием не было выявлено сколько-нибудь значительного слоя обмазки, можно допустить наличие здесь остатков разрушенной вспашкой наземной хозяйственной постройки.

Рис. 6. Керамика.
1-кухонная, 2- расписная, 3-5 с углубленным орнаментом, 6,12- антропоморфная пластика, 7-11,13,14- миниатюрные сосуды

В свое время поселение у хутора Незаможник было предварительно отнесено С.Н.Рыжковым к памятникам Небелевской локальной группы (рубеж этапов В11-С1). Дальнейшее исследование керамического комплекса позволит подтвердить принадлежность поселения к определенной локальной группе и уточнить его датировку.

Овчинников Э.В.

Інститут археології НАН України, г. Київ

Разведки трипільських поселень на Черкащині

Овчинников, Е.В. Розведки трипільських поселень на Черкащині. Було оглянуто 13 пам'яток. Частина з них відома, деякі відкрито. Кущ різночасових поселень (етапи ВІІ, СІ) розташова-

ний на водорозділі басейнів річок Південний Буг та Дніпро, в основному біля витоків р. Вільшанка і у Поросси.

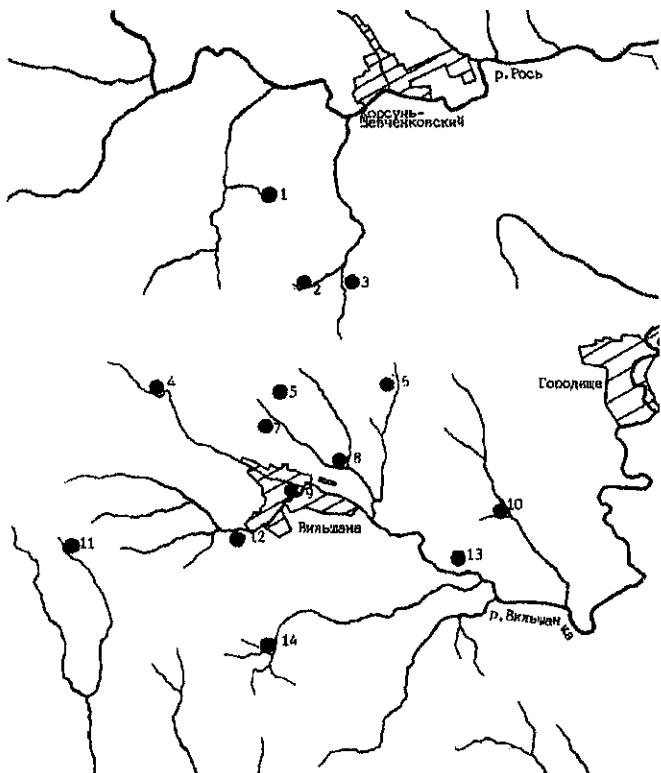

Рис. 1. Картосхема распространения памятников трипольской культуры.
1- Переможець; 2 - Квітки 2; 3 - Квітки 1; 4 - Сухини; 5 - Журавка Вильшанская; 6 - Квітки 3; 7 - Петрики; 8 - х. Незаможник; 9 - Вильшана 1; 10 - Вороновка 1; 11 - Шевченко; 12 - Вильшана 2; 13 - Вороновка 2; 14 - Зелена Диброва.

росье (рис. 1).

Поселение Вильшана 1 расположено в центральной части пгт. Вильшана Городищенского района и находится в настоящее время под современной застройкой. Поселение расположено на мысообразном выступе плато при впадении р. Мазнике в р. Вильшанку. В плане имеет яйцевидную форму, ориентировано острым концом на мыс и занимает площадь около 30 га. Памятник открыт в 1984 г. И.П. Гуриненко. Им же собран подъемный материал, находящийся сейчас в музее истории Вильшаны. В ноябре 1996 и мае 1997 гг. на поселении были проведены разведочные работы, а в июле 1997 г. - стационарные раскопки (см. отчет 1997 г. \\\ НА ІА НАНУ). Исследованы полностью два жилища трипольской культуры - наземное (площадка 1) и углубленное (землянка 1), хозяйственная яма 1. зафиксированы и исследованы объекты позднего украинского средневековья 1-8, скопления трипольской керамики I-IV, а также выходы обмазки на поверхность (площадки II, III, IV).

Поселение Вильшана 2 расположено на возвышенности (так называемая Боханова Гора) ограниченной р. Вильшанкой, впадающим в нее ручьем и двумя балками на юго-западной окраине пгт. Вильшана, по обеим сторонам дороги на Эзенигородку. Площадь поселения около 20 га. На поверхности обнаружены два пятна обмазки, собраны керамика, в основном, фраг-

менты. В 1996-1999 гг. автором были проведены разведки трипольских поселений на территории Корсунь-Шевченковского, Городищенского и Эзенигородского районов Черкасской области. Разведки велись одновременно с охранными работами на трипольском поселении Вильшана, начавшимися в связи со строительством церкви в центре поселка. В работах также принимали участие: заведующий отделом государственного литературно-мемориального заповедника "Батьківщина Тараса Шевченка" "Музей історії Вильшан" И.П. Гуриненко, научный сотрудник Черкасской областной археологической инспекции А.В. Назаров, школьники средней школы пгт. Вильшана. Были исследованы 13 памятников трипольской культуры, как уже известных, так и вновь открытых. Куст разновременных поселений (этапы ВІІ, СІ) расположен на водоразделе бассейнов рек Южный Буг и Днепр, в основном, у истоков р. Вильшанка и в По-

менты столовой посуды (стенки и придонные части сосудов). Глиняное тесто с примесью песка, обжиг окислительный, равномерный. На одном из фрагментов обнаружен невыразительный оттиск зерна со следом от вдавливания пальцем. Поселение можно предварительно отнести к памятникам этапа С1. Пункт открыт И.П. Гуриненко.

Поселение у хутора Незаможник Городищенского района расположено на мысообразном выступе плато, образованном при впадении ручья в р. Журавку в 2 км на северо-восток от пгт. Вильшана. Площадь поселения около 20 га. Часть поселения занимает территорию самого хутора, большая часть поселения находится на колхозном поле. Поселение интенсивно разрушается вспаш-

Рис. 2. Материалы поселений трипольской культуры.

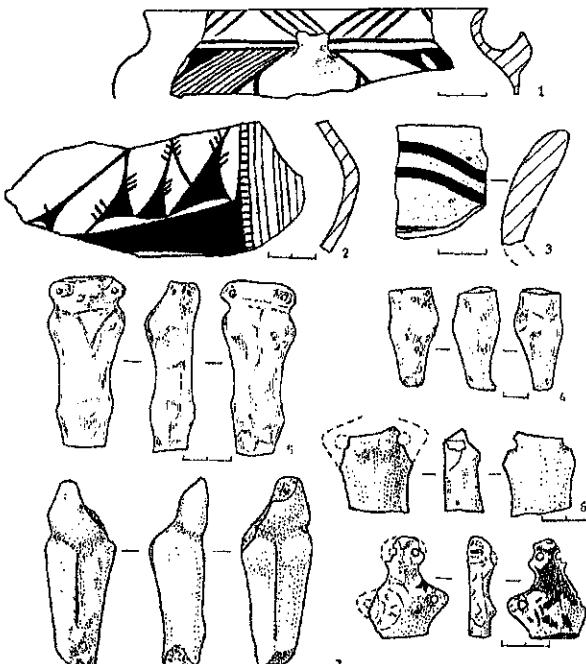
1,2 - фрагменты керамики (Перможенцы),
3-фрагмент венчика (Кишки III),
4-фрагмент антропоморфной статуэтки
(Кишки III), 6-8 - антропоморфная пластика (х. Незаможник)

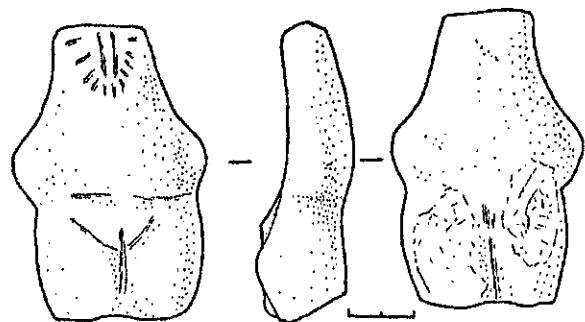
кой, на поверхности лежат фрагменты вывороченной плугом обмазки, обилие керамики. Площадки расположены по кругу, внутри визуально можно проследить три радиальные "улицы". Керамика представлена преимущественно фрагментами расписных сосудов.

Тесто хорошо отмучено, светлого цвета, обжиг окислительный, равномерный. Роспись нанесена коричневой, темнокрасной краской. Наиболее часто встречаются типы сосудов: миски усеченно конические и полусферические с кометообразной и фестонной схемой орнамента, биконические сосуды с упрощенно-линейной, "тангенциалрайбанд" схемами орнамента, кубки, кратеры и грушевидные сосуды с меандровой и волютной схемами орнамента, горшки. В подъемном материале, собранном на поселении, представлены образцы антропоморфной пластики (рис. 2; 6,7,8). В фондах краеведческого музея Вильшана имеется фрагмент бинокля и миниатюрная мисочка, расписанные коричневой краской, а также фрагмент кухонного сосуда с примесью толченой раковины.

Поселение трипольской культуры Зелена Диброва Городищенский район, открыто Е.В. Цвек в 1974 г. Поселение находится на выступе плато, образованном при впадении р. Нишовки в Некуд-речку, на северной окраине с. Зелена Диброва. Часть территории поселения занята огородами и сельскими дворами, другая часть - колхозным хозяйственным двором. На распаханных огородах наблюдаются выходы обмазки, собраны фрагменты столовой посуды. Глиняное тесто хорошо вымешано, с небольшой примесью мелковзернистого песка, обжиг окислительный, равномерный. На одном фрагменте венчика миски полусферической формы с внешней стороны сохранилась монохромная роспись. Поселение относится к памятникам этапа VII. При рытье котлована под силосную яму на территории поселения в северо-восточной его части была частично разрушено наземное жилище - "площадка". Длина наибольшая в стенке котлована 9.6 м, ширина наибольшая 3.2 м, глубина залегания 0.4 - 0.9 м, мощность слоя обмазки около 0.5 м. Вероятно, "площадка" разрезана котлованом по диагонали. Летом 1999 г. планируется провести на поселении охранные раскопки.

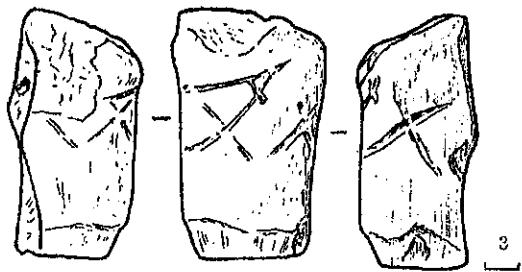
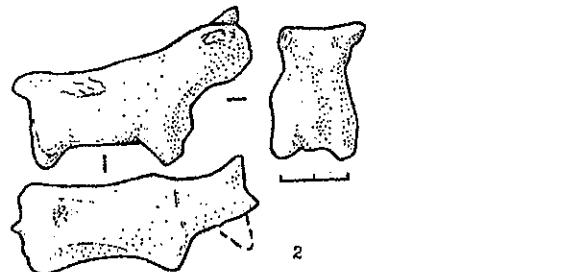
Поселение Вороновка 1 (урочище Любчине) расположено в 3.5 км на северо-восток от с. Вороновка Городищенского района и немного южнее с. Петропавловка. Поселение находится на возвышенном мысу при впадении ручья в р. Половоже (левый приток р. Вильшанки) и занимает площадь около 15 га. Территория поселения засеяна многолетней травой. На поверхности собраны фрагменты столовой керамики этапа С1, в основном стенки сосудов с несохранившейся росписью, обломок зернотерки, куски обмазки со следами конструктивных деталей наземных жилищ. Пункт указан И.П. Гуриненко.

Поселение Вороновка II находится на северо-восточной окраине с. Вороновка Городищенского района, занимает часть надпойменной террасы р. Вильшанки на колхозном поле, засеянном многолетней травой. Площадь поселения около 20 га. На поверхности собраны отдельные фрагменты керамики. Найден один фрагмент позднеолитического толстостенного сосуда с гребенчатым орнаментом. Предварительная датировка памятника — этап ВІІ.

Рис. 3 Пластика. 1.2 -Квітки ІІ, 3 - Петрики

Поселение Журовка Вильшанская расположено на мысовидном выступе в 2 км на юго-восток от с. Журовка Корсунь-Шевченковского района, между балкой Верхний Байрак (с запада) и урочище Колесниково (с востока). Территория поселения занята колхозным полем, засеянным ячменем. Исследована площадь около 6.5 га. На поверхности найдены фрагменты керамики, обмазка, фрагмент зернотерки с вторичным использованием в качестве наковальни(?), фрагмент кремневой пластины со следами обжига, фрагмент терочника керамики представлена фрагментами столовой посуды, на некоторых сохранились следы красного ангоба. Обжиг окислительный, в тесте — примеси мелкозернистого песка и железистых стяжек (диаметр до 0.5 см) и отпечатки зерен злаковых культур. Предварительная датировка — этап ВІІ. Пункт указан И.П.Гуриненко.

Поселение трипольской культуры Петрики (урочище Бабино черево), расположено в 2-х км на юго-восток от с. Петрики Городищенского района, или в 3-х км на северо-запад от пгт. Вильшана, справа от развилки на с. Журовку и с. Сегединцы. Ограничено р. Журовкой и ручьем. Площадь поселения около 20 га. Территория поселения распахивается. На поверхности прослеживаются отдельные фрагменты обмазки и керамики глиняное тесто с примесью мелкозернистого песка и железистых стяжек (диаметр до 1 см), обжиг восстановительный, равномерный. На поверхности фрагментов — следы красного ангоба, отпечатки зерен злаковых культур. Найден один фрагмент кухонного горшка (венчик) с вертикальными расчесами, а также фрагмент нижней левой части женской статуэтки высотой 7.5 см, на столбчатой ножке. Спереди и сбоку врезными линиями нанесен рисунок (крест и треугольник). Нижняя часть ножки обработана, сточена конусообразно уже после изготовления статуэтки (рис. 3;3). В тесте — примесь мелкозернистого песка, железистая стяжка и мелкие вкрапления извести. Поселение предварительно датируется этапом ВІІ. Пункт указан И.П. Гуриненко.

Поселение Квітки 1 (урочище Конторская гора) было открыто И.Д. Гупало, исследовано Щек Е.В. в 1974 г., В.И. Ключко и М.Ю. Видейко в 1983 г., Е.Н. Титовой в 1987 г. Поселение находится на территории села Квітки Корсунь-Шевченковского района, в его северной части за музеем К.Г.Стеденко. Расположено на высоком мысу, изрезанном оврагами, с крутыми обрывистыми склонами, образованном при слиянии р. Листвики (?) и ручья. Территория поселения занята огородами и сельскими дворами. Площадь поселения около 15 га. На поверхность выпахиваются крупные куски обмазки, фрагменты столовой керамики. Найден один крупный фрагмент столового сосуда с углубленным орнаментом. Над дорогой в стенке обрыва

обнаружены остатки наземного жилища — "площадки". Наибольшая длина 8 м, глубина залегания от поверхности 0.3 — 0.6 м, мощность слоя обмазки 0.3 м. Ориентирована СЗ-ЮВ. Поселение относится к памятникам переходного периода ВІІ-СІ.

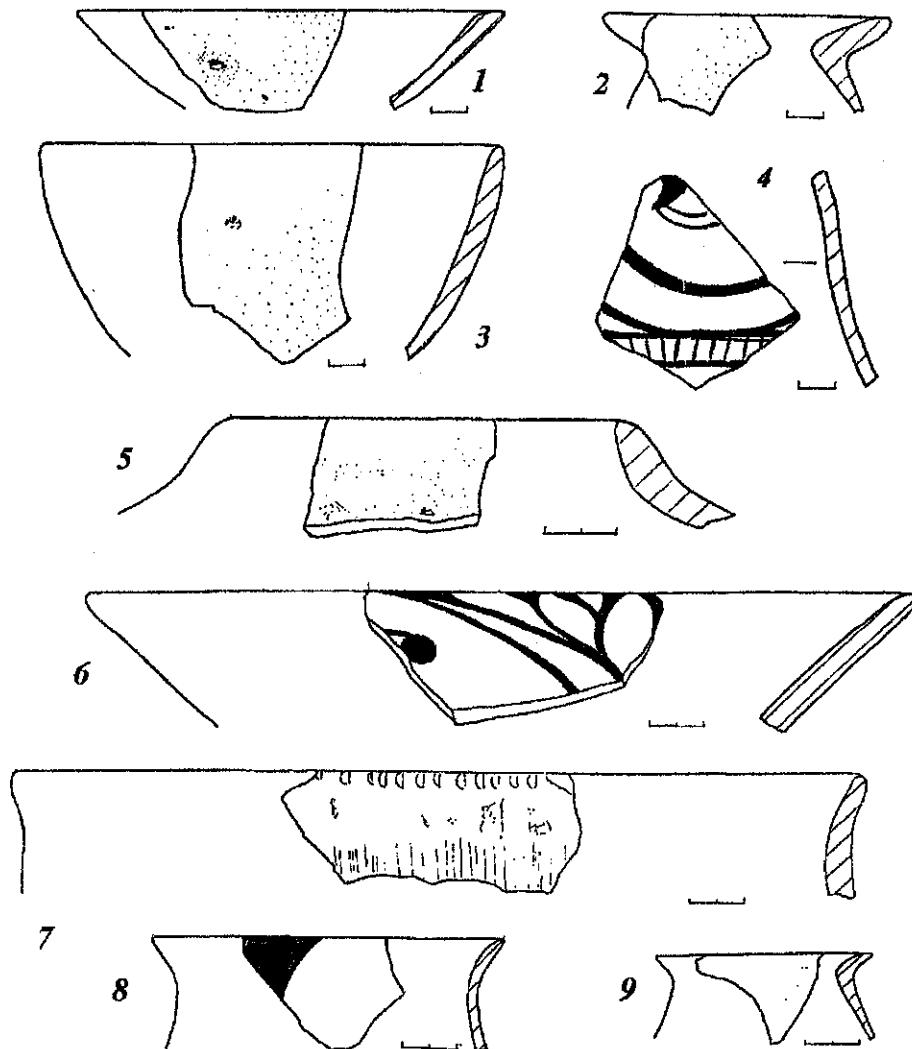

Рис. 4. Фрагменты керамики. 1-5 - Квітки ІІІ, 6-9 - Переможенці.

Поселение Квітки ІІ находится на северо-западной окраине села, расположено на мысовидном выступе плато ограниченном р. Листвинкой (?) и оврагом. Территория поселения занята колхозным полем и, частично, сельскими дворами. Площадь поселения около 20 га. На поверхности собраны фрагменты столовой посуды. Местный житель В.Н.Маслов передал на хранение в ИА НАНУ две глиняные статуэтки — часть антропоморфной женской и зооморфной (бычок) (рис. 3; 1.2). Фрагмент женской статуэтки представляет собой часть торса и бедра. Углубленными линиями показано ожерелье и признак пола. Поселение относится к памятникам переходного периода ВІІ-СІ.

Поселение Квітки ІІІ (урочище Лапишко). Поселение расположено в 3.5 км на юго-восток от южной окраины с. Квітки Корсунь-Шевченковского района и в 3 км на восток от с. Тихие Вербы на правом берегу пересохшего русла р. Криничка. С южной стороны ограничено небольшой балкой. Площадь поселения около 25 га. Поселение интенсивно разрушается вспашкой, на поверхности фрагменты вывороченной плугом обмазки, много керамики. Керамика

представлена в основном фрагментами столовой посуды с росписью. Глиняное тесто хорошо отмучено, обжиг сильный, окислительный. Роспись нанесена коричневой краской. Типологически различаются миски усеченно-конические и полусферические, грушевидные и биконические сосуды, кратеры (рис. 4;1-5). Из орнаментальных схем присутствуют упрощенно-линейная, волнообразная (рис. 2; 3) и др. На фрагменте миски обнаружен отпечаток зерна ячменя (определеняла Пашкевич Г.А.) с углублением от пальца. Найден один фрагмент пластики — нижняя часть, ножка от статуэтки (рис. 2; 4). Датируется поселение, вероятно, этапом С1. В 1974 г. поселение было обследовано Цвек Е.В. Другие исследователи, судя по отчетным данным, описывая поселение Квитки, имеют в виду поселения трипольской культуры Квитки I и Квитки II, находящиеся в более непосредственной близости от села. На противоположном от трипольского поселения берегу находится поселение и могильник черняховской культуры. Памятник расположен на колхозном поле, разрушается вспашкой. На поверхности собраны фрагменты лепной и сероглиняной гончарной керамики.

Поселение Сухины, Корсунь-Шевченковский район, находится на мысообразном выступе плато образованном при слиянии рек Слюдка и Мазнике, на стыке Городищенского (с. Седдинцы), Корсунь-Шевченковского (с. Сухины) и Звенигородского (с. Гнилец) районов. Площадь поселения около 20 га. Поселение интенсивно разрушается вспашкой, на поверхности лежат фрагменты вывороченной плугом обмазки, керамика, представленная фрагментами (стенка и придонные части) столовой посуды. Роспись не сохранилась. Глиняное тесто хорошо отмучено, с небольшой примесью мелкозернистого песка, обжиг окислительный, равномерный. Найден фрагмент статуэтки — часть женской фигурки от пояса до середины голени с признаком пола и небольшой выпуклостью в области живота (рис. 2;5). Изредка встречаются фрагменты позднесредневековой керамики. Поселение относится к памятникам этапа С1.

Поселение Переможенцы, Корсунь-Шевченковский район, (см.отчет Клочко В.И., Видейко М.Ю, 1983; Титова Е.Н., 1987 // НА ИА НАНУ) находится на северной окраине села слева у дороги на Яблоновку и Корсунь-Шевченковский, расположено на колхозном поле и распахиваемых огородах, значительная его часть занята сельским кладбищем. Площадь поселения около 50 га. С севера поселение ограничивает овраг Капитанов, при террасировании склонов которого часть жилищ была повреждена. В 1995 г. при рытье траншеи под кладбищенскую ограду были обнаружены 9 скоплений обмазки и керамики мощностью до 1 м. Работа была приостановлена распоряжением Черкасской областной археологической инспекции и до сих пор не возобновлялась. Траншея осталась незасыпанной. На поселении собраны керамика с монохромной росписью: фрагменты кубков, биконических сосудов, мисок, кухонного сосуда и зооморфного горшка с букрацией (рис. 2;1.2.рис. 6;7,8). Используемые в росписи схемы орнамента: метопная, волнообразная, "тangentenkraisband", восьмеркообразная. Датируется поселение этапом С1. Считается одним из самых ярких памятников Каневской группы (Видейко Ю.М.). Другие исследователи (Рыжков С.Н.) относят его к памятникам 2 фазы Небелевской группы.

Оленковський М.П.

Херсонська археологічна інспекція, м. Херсон

Дослідження на Нижньому Дніпрі

Оленковський Н.П. Исследования на Нижнем Днепре. Проводилась шурфировка Ягорлыцкого поселения, расположенного на дюнах у с. Ивановка Белозерского р-на Херсонской обл. Полностью подтвердилось предположение автора о существова-

нии на памятнике отдельного ремесленного участка и жилищного. С целью определения состояния памятника осмотрены поселения Скелька и Глубокая Пристань, где замечены следы грабительских покопов.

Експедиція відділу археології Херсонської обласної державної пам'яток планувала у 1999 році проведення дослідницьких розкопок пізньопалеолітичної стоянки Дмитровка та рітуальних розкопок кількох пізньопалеолітичних та мезолітичних пам'яток Солоного озера. Фінансування на це, як і на 1998 рік, було внесене в обласний бюджет та затверджено на Сесії Херсонської обради. Але, як і в минулому році кошти не було виділено, й жодна гривня до експедиції не дійшла. Ці події знову раз підтвердили впевненість автора у тому, що охороною пам'яток археології повинні займатись не структури Мінкультури, а спеціально створений для цього державний орган.

І все ж таки, відділ археології дослідження проводив. Було продовжено розпочаті у 1995 році дослідження по встановленню наявності на площі Ягорлицького античного поселення культурного шару. Усього було закладено 3 шурфи, якими повністю підтвердилося притулення автора, запропоноване ще у 1976 році, про наявність на пам'ятці ремісничої діяльності та окремої житлової. Житлова частина поселення, без усіляких слідів ремісничої діяльності, міститься на

північ від озера Високого. Шурфом, розміром 1x2 м, тут виявлено тонкий (10-15 см) але гарно збереженості і дуже чіткий культурний шар, що залягав у піщаній товщі на глибині в середньому до 0,9 м. Насиченість культурного шару археологічним матеріалом дуже висока. На площі усього в 2 м² було виявлено до 200 фрагментів кераміки, уламки абразивних знарядь, злиток свинцю, бронзовий браслет з закінченнями у вигляді зміїних голівок, окремі остеологічні знахідки. Серед керамічного матеріалу переважають уламки амфор VI ст. до н.е. Досить багато фрагментів ліпних посудин, у тому числі крупних горщиць. Є дрібні уламки іонійських кіліків та різного тонкостінного посуду.

На південь від озера Високого, на протязі до 300 м, між житловою та ремісничою ділянками шурфувкою виявлено майже повна відсутність культурного шару та низька кількість речових знахідок - в одному шурфі 9 фрагментів амфорних стінок та 3 фауністичні уламки, в другому - 2 амфорних та 1 ліпний фрагменти. Таким чином встановлено, що ремісничя та житлова частини розведені на відстань до 300 м своєрідною "еколого-захисною" ділянкою.

Було обстежено, з метою перевірки стану, де десятка городиць і поселень та кілька десятків курганів. Встановлено, що відмова органів МВС у порушенні кримінальної справи по факту виявлення нами у 1998 році слідів грабіжницьких розкопок на античному городиці "Скелька", привела до інтенсифікації пограбування цієї пам'ятки у 1999 р. Невеликі сліди грабіжницьких покопок виявлено на поселенні Глибока Пристань та городиці Золотий мис. Встановлено, що у середині 1990-х років, до створення Інспекції, частину площин античного поселення Усадьба Литвиненка було виділено місцевою сільрадою під сільські садиби й забудовано.

Онищук Я.І.

Львівський державний університет, м. Львів

Розвідки у верхів'ях р. Серет

Онищук Я.І. Розвідки в верхов'ях р. Серет. Приводяться результати шурfovki древнеруського городища у с. Пеняки. Оно синхронно дру-

гим пам'ятникам Волинсько-Подольського пограниччя і датується Х-ХІ вв.

Археологічною експедицією Бродівського краевідзначчого відділу Львівського історичного музею проводилися роботи в південно-західній частині Вороняцького горбогір'я Волинсько-Подільського пограниччя, поблизу с. Пеняки Бродівського р-ну Львівської обл. (верхів'я р. Серет). Згідно переказів, в цій місцевості знаходилися сліди земляних споруд невизначеного часу. В 1907 р. коротку згадку про них опублікував К. Гадачек, зауваживши, що воно подібні до укріплень Плісненського городища. Відсутність точних даних про місце розташування пам'ятки спричинило невірну її локалізацію в різних довідкових виданнях.

З метою перевірки вищеподаної інформації, уточнення місцезнаходження та хронологічної приналежності об'єкта було обстежено південно-західну околицю с. Пеняки. Приблизно на відстані 2,5-3 км від села, серед лісу (урочище Гудиско Пеняцьке" або "Коло криничик") вдалося виявити добре збережений вал з ровом, який по колу охоплював площу 60x80 м. Висота земляного насипу від рівня рову досягає 5 м. Сліди це одного валу, дещо зруйнованого, простежено також з північної сторони городища. Систему оборони підсилювали кілька ярів, які з північного та східного боку оточували пам'ятку. По дну одного із них протікає невеликий потічок, поруч знаходиться джерело води. У двох місцях вал дитинця має розриви (приблизно один навпроти другого), які, ймовірно, залишилися від воріт.

Шурфування, проведені на території дитинця, засвідчують дуже тонкий культурний шар. Знахідки зустрічаються на глибині 0,1-0,2 м. Вони представлені фрагментами кераміки, а також заливним вухом від дерев'яного відра.

Посуд з городища репрезентують уламки вінець та стінок кількох горщиць, виготовлених на гончарному кругі. В складі тіста простежується велика кількість крупнозернистої піски. Вінця посудин розхилені назовні, їх край косозрізаний з карнизоподібним виступом. Опуклі стінки прикрашенні прямими горизонтальними лініями. На основі аналогії кераміки датується періодом Х-ХІ ст.

Результати проведених досліджень підтверджують існування поблизу с. Пеняки городища періоду Київської Русі, синхронного за часом існування з іншими пам'ятками такого ж типу Волинь-Подільського пограниччя (Плісненсько). Таким чином складається враження, що в період Х-ХІ ст. вздовж північного краю Подільської височини існувала добре укріплена оборонна лінія, складовою частиною якої було і городище в Пеняках.

Петраускас О.В., Шишкін Р. Г.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Національний педуніверситет ім. М.П. Драгоманова, м. Київ

Розкопки могильника черняхівської культури біля

с. Велика Бугаївка на Київщині у 1999 р.

Петраускас О.В., Шишкін Р. Г. Розкопки могильника черняхівської культури у с. Велика Бугаївка на Київщині в 1999 р. Продолжено исследование могильника. Исследовано 600 м² площади могильника, где раскопано 13 погребений (№№52-64). Сочетание находок из культурного

начала яви.

Слова и погребений из раскопок подтверждают предварительные наблюдения по поводу датировки могильника в пределах IV-начала V ст. Обследован могильник, синхронный поселению. Предложена уточненная рубрикация памятников вблизи с. Великая Бугаївка.

У 1999 р. продовжено дослідження могильника черняхівської культури біля с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну, Київської обл. Розкопки проводились зусиллями спільнотою експедиції ІА НАН України (відділ археології ранніх слов'ян) та НПУ ім. М.П. Драгоманова (Лабораторія археологічних досліджень). Під час розкопок було досліджено понад 600 м² площа могильника, де розкопано 13 поховань (NN 52-64). Загальна площа могильник досліджена за всі роки роботи експедиції таким чином склала близько 1500 м². Загальна кількість поховань, досліджених на могильнику склала 64.

Серед поховань, досліджених у цьому році два здійснені за обрядом кремації та 11 за обрядом тіlopокладення. На могильнику спостерігаються ділянки із переважанням різних типів поховань. В західній його частині концентруються поховання із залишками тілоспалень, а в східній - переважають тіlopокладення.

Трупопокладення в середньому здійснені на глибині 1 м. Простежити контури заповнень поховальних ям не вдалося. Більшість тіlopокладень орієнтовані головами на північ із незначними відхиленнями. Виключення становлять два поховання, які орієнтовані головами на захід. Переважна більшість трупопокладень здійснена на спині з вигростанями кінцівками. У похованнях із тіlopокладенням зафіксовано кістяки повної збереженості та із слідами різного ступеню руйнації. Характер порушень кістяків різноманітний - від локальних пошкоджень до повного знищення та переміщення кісток. Незвично виявилась поза поховання № 56, в якому скелет померлого знаходився на правому боці, із зігнутими кінцівками. Під потилицею, в шийних хребцях, було знайдено залишок стрижень, який міг бути причиною смерті. Більшість трупопокладень досліджених в цьому році мало інвентар. Його кількісний та якісний склад досить типовий для черняхівських могильників.

До складу поховального інвентарю входили: гончарний посуд (вази, миски, кубок, горщики), фібули, пряжки, намисто та ін. Інтерес викликає знахідки у двох похованнях (№№ 54, 63) шкаралупи пташиних яєць, які знайдені в посудинах та біля кістяків.

Трупопоспалення, досліджені у 1999 р. представлени кількома різновидами поховань (урнові кремації, компактні скучення кісток). Поховання здійснені в середньому на глибині 0,5 м. Інвентар цих поховань переважно складався з уламків або цілих форм гончарного посуду.

Спостереження за поширенням культового шару засвідчили, що на ділянці могильника де переважали трупопокладення його насиченість була значно меншою у порівнянні з ділянками, на яких знаходилися кремації. Знахідки з шару могильника представлени уламками гончарної та ліпної кераміки, кальцинованими та інгумованими кістками людини, вугіллям. Також за межами поховань знайдено багато індивідуальних знахідок: намисто, фібули, залиші відерцеодібні підвіски, уламки скляніх посудин, пряжі тощо.

Гончарний посуд із поховань представлений всіма основними формами характерними для черняхівської культури. Зазначимо, що крім гончарної кераміки в похованні № 59 знайдено уламок ліпного гордика київського типу. Фрагменти ліпного посуду, які знайдено на могильнику, за характером обробки поверхні та складом глиняного тіста поділяються на дві групи: вель-баро-пшеворського та київсько-пеньківського типів.

Сукупність знахідок з культового шару та поховань із розкопок підтверджують попередні спостереження за датуванням могильника в межах IV- початку V ст.

Крім того, експедицією проведено обстеження поверхні поселення, що є синхронним могильнику. В 200 метрах на північ від могильника було досліджено частково зруйноване поховання доби бронзи (тшинецько-комарівської культури) (Див.: статтю Лисенко С. Д. та ін. в цьому збірнику). Після дослідження поховання тшинецько-комарівської культури поблизу черняхівського могильника вводиться нові шифри пам'яток поблизу с. Велика Бугаївка: могильник черняхівської культури - "Велика Бугаївка", черняхівське поселення при могильнику - "Велика Бугаївка-1", поховання доби бронзи (можливо могильник) - "Велика Бугаївка-2".

Попандопуло З.Х.

Запорожський краєведческий музей, г. Запорожье

Охранные исследования грунтового могильника у с. Скельки

Попандопуло З.Х. Охоронні дослідження грунтового могильника біля с. Скельки. На території цього грунтового скіфського могильника досліджено п'ять поховань і три господарських ями синхронні з могильником, а також тризна в кістками коней і панцирами трьох черепах.

Археологическая экспедиция Запорожского краеведческого музея под руководством автора продолжала спасательные работы на скифском грунтовом могильнике у с. Скельки Васильевского р-на Запорожской обл. На исследования были выделены 90 гривен бюджетных ассигнований, остальная сумма на затраты экспедиции собрана самими ее участниками.

В 1999 г. исследовано 97 м² площади могильника, где обнаружено пять погребений и три хозяйственных ямы, одновременные могильнику, а также тризна с костями лошадей и панцирами трех черепах. Четыре погребения были совершены в простых ямах, одно - парное - в подбоем, перекрытом камнем. Два погребения были безынвентарными. В трех захоронениях инвентарь был представлен лепными усеченнооконеческой формы пряслицами, железными ножами, браслетами из бусин и бронзовой проволоки и мелким бисером.

Еще одно погребение было зачищено в береговом обрыве возле лагеря экспедиции, в уроцище Басанька. Оно залегало на глубине 3,5 м от уровня современной поверхности и во время высокой воды задалось. Часть черепа и позвонки были разрушены. Погребенный лежал скорчено, головой на восток, инвентарь отсутствовал. Предварительная датировка - неолит.

Потехіна І.Д., Козак О.Д.

Інститут археології НАН України, м. Київ

Краніологічні та палеопатологічні дослідження поховань

Успенського собору Києво-Печерської Лаври

Потехіна І.Д., Козак А.Д. Краніологические и палеопатологические исследования погребений Успенского собора Киево-Печерской Лавры. Антропологические исследования погребений в саркофагах и склепах Успенского собора начались весной 1998 г. Всего в 1998-1999 гг. обработано 118 скелетов, среди которых - 71 мужских, 27 женских и 20 детских. Погребенные в Соборе принадлежали к элите общества. Это были члены княжеских фамилий, в том числе киевские князья

Олельковичи, и также выдающиеся деятели православной церкви и другие исторические личности. Для людей, погребенных в Успенском Соборе были характерны болезни опорно-двигательной системы а также болезни наследственного характера. Хронические инфекционные болезни, как и болезни зубов достаточно редки. Много травм разной локализации. Есть следы хирургического вмешательства.

Антропологічні дослідження поховань у саркофагах та склепах Успенського собору розпочалися навесні 1998 року. Оскільки під час відновлювальних робіт в Успенському соборі було вирішено тимчасово вилучити кісткові рештки з метою їх майбутнього перепоховання, з'явилася можливість їх упорядкування та наукового вивчення. Більшість поховань було потривожено, анатомічний порядок скелетів порушений, багато кісток пошкоджено чи взагалі втрачено, осікільки протягом століть в храмі неодноразово змінювалася рівень підлоги, прокладалися різні комунікаційні мережі. В руки антропологів потрапила велика кількість цінного матеріалу з поховань споруд різного типу та часу, які було відкрито на декількох ділянках території Собору. Всього у 1998-1999 роках нами було виявлено та опрацьовано 118 скелетів, серед них 71 чоловічих, 27 жіночих та 20 дитячих.

Поховані у Соборі належали до еліти суспільства. Це були члени княжих родин, в тому числі київські князі Олельковичі, а також видатні діячі православної церкви минулого століття та інші відомі історичні особи.

Особливий інтерес представляють основні поховання саркофагів у давньоруському нартексі собору. Захоронені в них люди характеризуються європеоїдним комплексом ознак. Це були високорослі люди, добре розвинені фізично, що належали до північної гілки європеоїдів. Найбільш повно представлений череп з четвертого саркофагу, якому властиві доліхокранія, виражене профілювання обличчя, сильне виступання носа, високе перенісся, відноситься до дунайско-дніпровського типу середньовічних слов'ян, що був розповсюджений на Правобережній Україні, в південній Білорусі та східній Прибалтиці.

Дослідження патологічних змін на кістках з основних поховань показало відсутність тяжких інфекційних хвороб, незначні зміни зубної системи, що є свідченням збалансованого харчування, високих захисних сил організму та хорошого здоров'я. Численні загоєні травми, характер розви-

ту м'язового рельєфа у чоловіків, а також сліди насильницької смерті, дають нам можливість зробити припущення про їх активну військову діяльність.

Наявність деяких генетично обумовлених аномалій свідчить про родинні зв'язки серед похованіх. Особливо чітко генетичні зв'язки простежуються на скелетах у скупченні кісток біля північно-західного кута Собору, яке, являє собою залишки зруйнованого родинного склепу. Тут, зокрема, виявлені чотири чоловічі черепи з досить своєрідним комплексом краніологічних ознак. Вони характеризуються вираженою брахікранією: черепний індекс коливається від 82.9 до 89.2 і в середньому становить 86.6. Діаметр вилиць помірний, а обличчя досить добре профільоване у горизонтальній площині, ніс дуже сильно виступає. Такий расовий комплекс не є характерним для місцевого слов'янського населення і, скоріше, нагадує риси представників степових тюркських племен, але в децьо пом'якшенному, змішаному вигляді. Степовий краніологічний компонент був також виділений у лаврській серії черепів XIII ст В. Дяченком. Okрім спільногого расового типу, вказаним черепам властиві надзвичайна масивність та рання облітерація швів, що є наслідком спадкових особливостей ендокринної формулі. Іншим типом, представленим серед похованіх у Соборі, був південноєвропейський (середземноморський), причому тут виявлено два його різновиди: доліхокраній та брахікраній (або pontійський, за класифікацією В. Бунака та Г. Трофимової).

Захворювання зубної системи (каріес, пародонтоз та абсесес) траплялися досить рідко. У кількох випадках були помічені сліди штучного видалення зубів. При Києво-Печерській Лаврі, як відомо, існувала лікарня, де розвивалося декілька напрямків медицини: хірургія (видалення стріл, лікування виразок, застосовувались ортопедичні прийоми, масаж), внутрішнє призначення ліків та дієтика. Традиції лікування тут сягають XI-XII сторіччя, коли в монастирі лікували хворих лечиці Агапіт, Даміан, Вірменін та інші. Цілком імовірно, що серед похованіх у Соборі були пацієнти лаврських лікарів. Про застосування хірургічних прийомів лікування свідчать знайдені нами два випадки трепанаций. На обох черепах трепанациї були зроблені методом висеклювання. Місця розташування отворів та ідентичність форми та розмірів є свідоцтвом того, що операції були зроблені одним майстром, або майстрами, що належали до однієї лікувальної школи.

Багато з похованіх в Успенському соборі мали захворювання хребта - остеохондроз, скolioз, хрящові грижі (наслідки фізичних перенавантажень) та інше. Артрити периферичних суглобів були властиві здебільшого людям старшого віку. Серед травм часто траплялися загоєні переломи плечових, променевих кісток та ключиць а також вдавлені переломи кісток черепу та рублені рани.

Хронічні інфекційні хвороби теж зазвичай залишають сліди на кістках. Крім кістково-суглобового туберкульозу ми знайшли і сліди трепанематозної інфекції (сифілісу) та декілька випадків неспецифічних інфекцій.

Дуже цікавим є поховання чоловіка 40-55 років, умовно назване нами "похованням палітурника" з огляду на специфічні зміни на зубах, пов'язані, ймовірно, з професійною діяльністю.

В цілому для людей, похованіх в Успенському Соборі, були характерні хвороби опорно-рухової системи, пов'язані з фізичними перенавантаженнями, а також захворювання спадкової природи. Хронічні інфекційні захворювання, як і хвороби зубів, достатньо рідкі. Значною є кількість травм різної локалізації. Знайдено також сліди хірургічного втручання.

Редіна Е., Хохоровски Я.,

Носова Л., Папучи-Владико Е.

Одеський археологіческий музей НАН України, г. Одесса,

Інститут археології Ягеллонського університета, г. Krakow

Исследование античного поселения и могильника у с. Кошары

Редіна Е., Хохоровски Я., Носова Л., Папучи-Владико Е. Дослідження античного поселення і могильника біля с. Кошари. Розкопки проводилися на декількох ділянках - розкопи III і IV, зольник, а також на території могильника. Комплекс пам'яток датується початком IV - початком III ст. до н. е. і відображає відносини грецького і варварського населення.

В 1999 году были продолжены комплексные охранны-научные исследования античного поселения и могильника у с. Кошары, расположенного на правом берегу Тилигульского лимана. Работы проводились совместной украинско-польской археологической экспедицией Института археологии Ягеллонского университета (г.Краков) и Одесского археологического музея НАН Украины при поддержке Управления охраны объектов культурного наследия Одесской обл. гос. администрации.

Раскопки були розвернуты на нескольких участках поселения (раскоп III, раскоп IV, зольник), а также на территории могильника.

Раскоп III. Проведенные работы были направлены на выявление планировки западной части дома с пифосами, открытого в 1990 г. Площадь раскопа 50 м². Среди инвентаря присутствуют античная керамика, клейма на ручках амфор и лепная керамика скифского облика.

Раскоп IV. На данном участке проведено доисследование двух квадратов открытых в прошлом сезоне и трех новых общей площадью 130 м². В результате изучения были выявлены кладки первого строительного периода, комплексы хозяйственных ям. Продолжено изучение планировки дома №1 и № 2, а также разделяющей их улицы, относящихся ко второму строительному периоду. Вещественный материал представлен фрагментами античной керамики, лепных сосудов. Среди интересных находок выделяется бронзовая монета Ольвии IV в. до н. э. борисфен).

Зольник. Исследованный объект представляет собой холмообразную насыпь которая расположена на крайнем юге Кошарского поселения. Овальный в плане зольник по длинной оси ориентирован на СВ-ЮЗ. Работы велись в СЗ секторе насыпи, наиболее поврежденной грабительскими шурфами. Вдоль СВ-ЮЗ части исследуемого сектора были заложены траншеи 2x17 м, и 2x26 м. В результате были получены два вертикальных разреза зольника перпендикулярных друг другу. По всей длине раскрытой площади прослежен слоистый характер насыпи образованной чередующимися прослойками серозолистого грунта различной плотности и оттенков: суглинка, золы, горизонтальными отложениями раковин мидий и камки. Максимальная мощность напластований около 2,5 м. Материал зольника многочисленный и разнообразный: фрагменты амфор, греческой чернолаковой керамики, сероглиняных, красноглиняных и лепных сосудов, а также значительное число изделий из кости. Датировка сооружения укладывается в рамки первой половины IV-начала III вв. до н. э. Структура зольника и вещественный материал обнаруживает связь исследуемого объекта с областью культа и позволяет причислить его к известным в Северном Причерноморье типу археологических памятников- зольникам -эсхарам.

Могильник. Раскопки могильника проводились сплошной площадью на основании методики исследования грунтовых некрополей. Были заложены две полосы, общие размеры которых около 800 м², вплотную примыкающие к западной и восточной сторонам раскопа 1998г. В результате исследований обнаружены около 30 объектов, в том числе культовые площадки, и погребальные комплексы. Последние, представлены подобными захоронениями. Вход в камеры перекрыт каменными, сырцовыми и комбинированными, каменно-сырцовыми закладами. Среди погребального инвентаря встречены клейменые амфоры, чернолаковые канфары, килики, лекифы, мисочки, сероглиняные кувшины а также предметы украшений: бусы, перстень, серьги. Интерес представляет погребение с однолезвийным кинжалом. Общая датировка исследуемых комплексов вторая четверть-конец IV в. до н. э.

Исследование античного памятника у с. Кошары, время существования которого относиться к началу IV -началу III вв. до н. э., дает возможность существенно расширить наши представления о населении Северо-Западного Причерноморья в этот период, а также показать характер взаимоотношений греческого и варварского населения который ярко прослежен как по материалам поселения так и могильника

Роздобудько М.В.

Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав", м. Переяслав-Хмельницький

Нові знахідки матеріалів середньодніпровської культури на Лівобережжі

Роздобудько М.В. Новые находки материалов среднеднепровской культуры на Левобережье. Появившиеся в 1998 г во время охранных исследований зоны размыва левого берега Каневского водохранилища вблизи с. Цыбли Переяслав-Хмельницкого р-на обнаружены памятник Городок-3 с материалами раннебронзового периода. В 1999 г. на памятнике собрано значительное количество новых материалов - около 100 фрагментов керамики, типичной для поселений среднеднепровской культуры.

В 1998 р., під час охоронних досліджень зони розмиву лівого берега Канівського водосховища археологичною експедицією Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав", поблизу с. Циблі Переяслав-Хмельницького району виявлено пам'ятка Городок-3, з матеріалами ранньобронзового часу. Частина матеріалів, представлених фрагментами округлобоких зрізаноконічних горщиків вкритих хаотичними розчісами та гребінцевим декором, паралелізувалася з ямною керамікою.

В 1999 р. на пам'ятці зібрана значна кількість нових матеріалів з розмиву, переважно фрагментів кераміки. Більшість зібраних фрагментів (близько 100) відносяться до кераміки, типової для поселень середньодніпровської культури, і знаходять прямі аналогії в матеріалах з правобережніх пам'яток Ісківщина, Пекарі III, IV, V, Селище II, III та інших, а також розташованої в 5 км західніше лівобережної пам'ятки Загай (Козинці) (Бондарь, 1974, Рис. 9-11, 16, 20-24, 41-42).

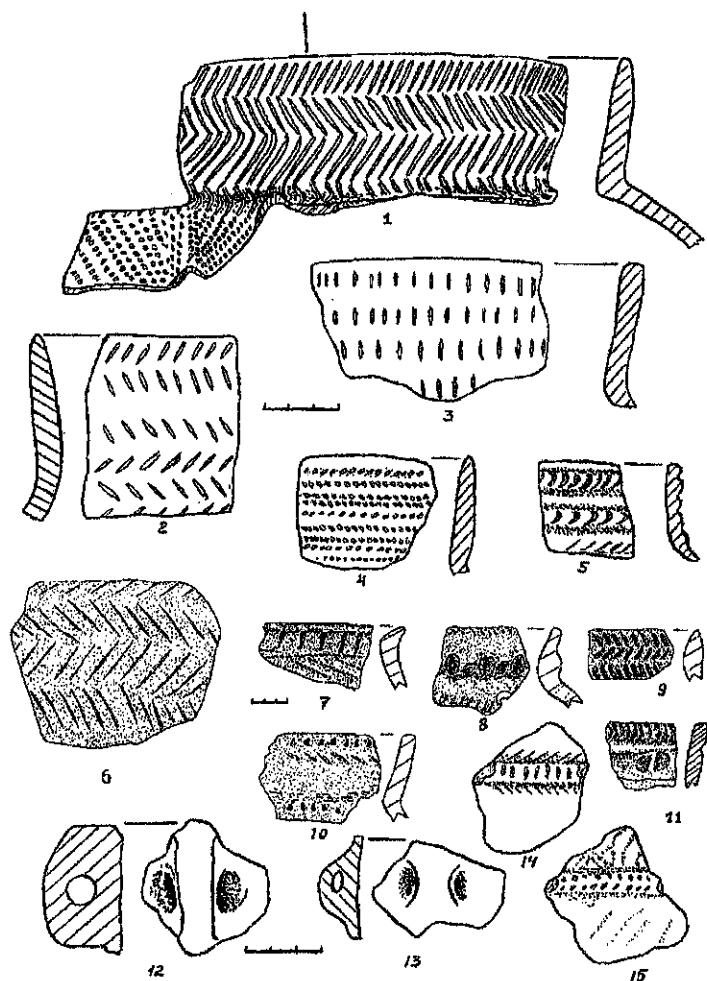

Рис. Кераміка з пам'ятки Городок-3 на Лівобережжі

2. Посудини з вертикальною, чи навіть вигнутою до середини невисокою шийкою, орнаментованою рядами насічок, відтисків короткого штампу, прогладженими лініями, тясьмою (Рис., 4, 5, 10, 11).

3. Посудини з короткою, ледь вираженою шийкою-вінчиком підтрикутної форми, орнаментованою паркетними композиціями, насічками, тясьмою (Рис., 7-9).

Більшість фрагментів стінок належать горщицям порівняно великого діаметра, орнаментованих паркетними композиціями, геометризованими відтисками тясьми.

Серед зібраних матеріалів, п'ять уламків належить нетиповим за формами та декором різним посудинам. До них відносяться два уламки з вушками-ручками, що мають наскрізний отвір (Рис., 12, 13), та три уламки стінок з слабо рельєфними відтягнутого типу валиками, вкритими заглибленим орнаментом (Рис., 14, 15). Позицію валиків на посудинах можна визначити як горизонтальну, оперізуючу. Вони скоріше всього проходили посередині висоти посудин, з'єднуючи їх верхню та нижню частини. Виходячи з відомих в керамічних комплексах пам'яток середньо-дніпровської культури форм, вище наведені уламки могли належати посудинам типу амфор.

Крім уламків посуду знайдено кілька пряслиць, виготовлених зі стінок посудин, фрагмент шліфованої свердленої сокири, крем'яні віщепи, розтиральники з немісцевих кристалічних порід.

Кераміка типу Ісківщини з пам'яток Загай, Городок-3, знахідки двох кубкоподібних посудин та фрагментів з культурного шару в урочищі Хрести на південному сході Бориспільського району (Роздобудько, 1998), численні фрагменти такого ж типу кераміки виявлені в колекціях,

Зібрана на пам'ятці Городок-3 колекція представлена уламками близько 70 посудин, переважно шийковиць, і в менший кількості - стінок. Лише чотирьом посудинам належало по кілька уламків, (в одному випадку до десяти), що дало можливість реставрувати верхню частину посудин до початку підніжок. За формою шийки та вінець виділяється кілька типів посудин

1. Посудини з прямою чи трохи відхиленою назовіні високою шийкою діаметром 22-28 см, орнаментованою горизонтальними рядами з відтисків короткого лінійного штампу, що найчастіше утворюють паркетні композиції. Найбільший фрагмент, зібраний з 8 уламків, має діаметр по вінду 26 см, і характеризується різким перегином прямої шийки в опуклі підніжка, густо вкриті шнуровим орнаментом (Рис., 1-3).

зібраних на пам'ятках Дубки, Церква, Біле озеро-1 південніше Переяслава, вказують на розповсюдження поселень середньодніпровської культури на лівобережжі Переяславської луки вздовж краю борової тераси.

Романюк В.В..

Археологічний клуб «Невріда», м. Тараща

Розкопки курганів пеньковської культури на околиці м. Тараща

Романюк В.В. Розкопки курганов пеньковской культуры на окраине г. Тараща. На територии Улашевского лесничества на правом берегу р. Рось исследовано два кургана из небольшого могильни-

ка. Найденная в них керамики имеет аналогии в пеньковской культуре. Курганы 1 и 2 можно считать местом погребения носителей этой культуры.

У 1999 році таращанським археологічним клубом «Невріда» було досліджено два кургани на території Улашівського лісництва (квадрат № 27). Тут, на корінному березі правобережжя Ро-

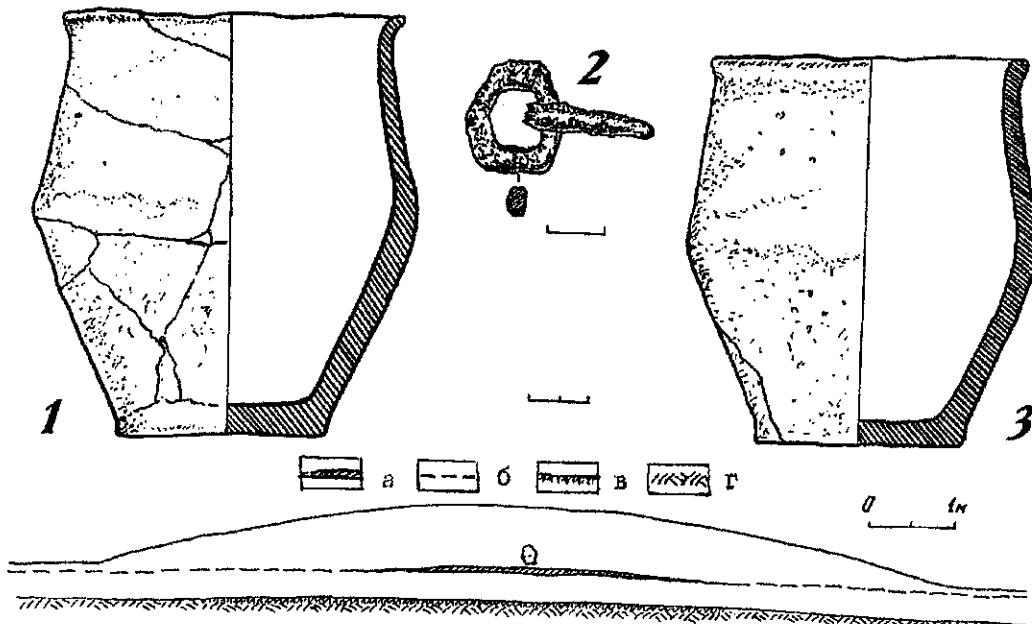

Рис. Кургани 1 і 2 на околиці м. Тараща. 1 - курган №1; 2-4 - курган № 2; 'точка'; б - рівень давнього горизонту; в - передматериковий суглинок; г - лесоподібний суглинок.

сі, знаходиться невелика кургансна група - чотири насипи і ще один ледве помітний. Досліджені кургани №№ 1 і 2 - 1.05 і 0.8 м заввишки і діаметром 11 та 10 м - були пошкоджені сучасними ямами, які не зруйнували місця поховань. В обох курганах, певно, були поховані залишки трупоспалень, здійснених поза межами курганів. В кургані № 2 приблизно у центрі підкурганної поверхні, у межах суглинового «точка» діаметром біля 2 м і товщиною 0.05 м зафіксовано вкраплення невеликих шматочків обпаленого ґрунту і невеликих вуглинок. На поверхні «точки», під центром курганного насипу, знайдено ліпний біконічний горідик, поставлений денцем до верху (рис., 1), а поряд з ним - оплавлену залізну пряжку (рис., 2). Горідик всередині був щільно забитий ґрунтом темного кольору, подібного до чорноземного ґрунту насипу, у якому траплялися поодинокі вуглинки. Курган було досліджено двома траншеями 2 м завширшки кожна з центральною бровкою 0.4 м. Кінці траншей виведені за край насипу на відстані 1 м з кожного боку. В кургані № 1 який вкритий великими деревами, було закладено лише шурф по центру насипу розмірами 2x2.2 м. Тут також знайдено ліпний горідик (рис., 3), покладений денцем до верху на відстані 1.25 м від умовного центру насипу, на глибині 0.9 м від поверхні насипу. «Точку» тут не було зафіксовано через невеликі розміри шурфа, але деякі побічні дані свідчать про наявність цієї деталі обряду і у цьому кургані. Горідик також щільно заповнений землею. Обидва горідики є характерними для пеньковської культури. Отже, кургани №№ 1 і 2 можна вважати місцем поховання (або

здійснення якихось поминальних ритуалів?) носіїв цієї культури. Неподалік, на відстані біля 1 км, по схилах ярів, знайдено залишки поселень різних часів, в тому числі ранньослов'янської доби.

Рудий В.А.

Львівський держуніверситет ім. І.Франка, м. Львів

Археологічні розвідки на Рівненщині

Рудий В.А. Археологические разведки на Ривненщине. Виявлено сім разновременных памятников, которые расширяют наши представления про материальную и духовную культуру населения Погорынья.

Влітку 1999 р. експедиція АДУ ім. І. Франка обстежувала стан збереженності археологічних пам'яток, розташованих вздовж нафтопроводу "Дружба" і виявила на околицях с. Дермань Перше Здолбунівського р-у, Рівненської обл. ряд раніше невідомих поселень. Село знаходитьться на Мізоцькому плато. Траса нафтопроводу пролягає на північній околиці с. Дермань Перше (урочище Круча). Урочище Круча - це частина високого плато над широкою долиною політика, що впадає у р. Устя. На лівому давньому березі потоку міститься присілок Клопіт, поблизу якого виявлено дві різничасові пам'ятки.

Дермань 1. Урочище "Дідичове хатниско". При обстеженні східних околиць присілка зафіксовано поселення рубежу III-II тис. до н.е. Двома шурфами встановлено, що культурний шар залягав до глибини 0.6 м від сучасної поверхні. Поселення було невеликим і короткотривалим. В шурфах містився темний гумусовий ґрунт перемішаний з шматками глинняної обмазки, фрагментами кераміки, крем'яними знаряддями. Керамічний комплекс одноманітний. Посудини виготовлені з глини із домішкою шамоту, відносно тонкостінні із заглаженою та місцями прошлееною поверхнею. Можна вирізнити вузькогорлі амфори з кулястим корпусом і вухами на шийці, глечики з ручкою. Характерною ознакою посуду є наявність старанно виконаного шнурового орнаменту у вигляді горизонтальних, інколи вертикальних відбитків тонкого шнурка разом з дрібними овальними заглабленнями. Виділяється горщик, верхня частина якого орнаментована ромбовидними борозенками. Знайдено також частину великого горубостінного горщика прикрашеного під краєм валиком. Крем'яний інвентар незначний: дві клиновидні, овальні, в перерізі сокири із зашліфованим лезом, широкий серп, кілька ножів на пластинах. Поселення, яківірно, відноситься до городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки.

Дермань 2. Урочище "Шпакове". Поселення знаходитьться на північно-східній порослій лісом околиці присілка Клопіт. Кількома шурфами встановлено, що культурний шар залягає до глибини 0.4-0.5 м від сучасної поверхні. У різних місцях знайдено фрагменти ліпних тонкостінних горщиків та мисок виготовлених із глини із домішкою дрібного піску. Поверхня загладжена та прошлеєна. Горщики тюльпановидні з наліпним валиком та пальцівими вмятинами, наскрізними проколами під вінцями. Миски мають плавно загнуті досередині вінця. Вони темного кольору, прошлеєні, орнаментовані наколами зсередини, які утворюють на зовнішній поверхні випуклості - так звані горошини. На підставі характерних рис кераміки поселення можна датувати VII-VI ст. до н.е. і віднести до могилянського типу.

Дермань 3. Урочище Круча. Біля підніжжя північного високого правого берега потоку зафіксовано виходи покладів крейди з крем'яними конкреціями вагою 1-5 кг. Значна кількість уламків кременю, сколів, пластин біля виходів породи свідчить, що первісна обробка проводилася на місці. Різничасові фрагменти кераміки вказують, що сировиною користувалися в часів енеоліту (пізньотріпільське населення та племена культури шнурової кераміки).

Дермань 4. Давньоруське городище "Ринка" знаходитьться в 0.8 км на північний схід від села, має овальну форму, з напільної сторони оточене валом і ровом. Рів з півдня і сходу засипаний, по ньому проходить дорога. Зі східного боку вал має висоту до 2 м, а з південного і західного - 1.5 м. Розміри дитинця - 100x68 м. В'їзд на городище знаходитьться зі східної сторони при самому схилі плато. На дитинці було закладено кілька шурфів. В одному з них виявлено залишки півземлянки ранньозалізного часу. В культурному шарі, який залягав до глибини 0.4-0.6 м від сучасної поверхні, побутував в основному керамічний матеріал VI-V ст. до н.е. та дрібні фрагменти гончарного посуду IX-X ст. н.е.

Комплекс кераміки ранньозалізного часу представлений фрагментами ліпних горщиків, чаш, мисок. Горщики круглодонні з прямими або злегка відігнутими назовні вінцями, орнаментовані під краєм розчленованим валиком, а під низом валика з внутрішньої або зовнішньої сторони - ямками, з протилежного боку стінки яких виступають опуклини. Okremi миски орнаментовані по вінцях заштрихованими трикутниками. Поверхня посудин темна, в основному ліскована, гла-

денька. В одному з шурфів знайдено крем'яне вістря до стріли. Давньоруське городище "Ринка" могло використовуватися як скриньце в разі небезпеки або ж було сторожовим пунктом для більш потужнішого городища в межах с. Дермань Друге.

Дермань 5. Сліди поселення стижковської культури виявлено на східній околиці села (урочище "Біля Мадюка"). На видовжений дюні, в долині р. Устя знайдено окремі фрагменти горщиків. Вони орнаментовані горизонтальними, вертикальними та скісними відбитками шнуря. Посуд темного кольору, із заглаженою поверхнею, виготовлений з глини з домішкою шамоту. До цієї ж культури відноситься кілька клиновидних у перерізі крам'яних сокир із запилюванням лезом, уламок серпа, вістря до списа та інше.

Дермань 6. Урочище "Біля Петки". З північно-східних околиць села походить маленька глиняна пізньотрипільська посудина пофарбована зовні у темно-коричневий колір і прикрашена кількома виступами.

Дермань 7. Урочище "Обориця". В 1 км західніше села, на високому краю плато (блізько 30 м над долиною р. Устя), на орному полу знайдено окремі фрагменти глиняного посуду, уламки крем'яних сокир, серпа, ножів та скребки, які свідчать про час існування тут поселення II тис. до н.е.

В результаті досліджень в околицях с. Дермань Перше виявлено сім різночасових пом'яток. Отримані матеріали доповнюють відомості про матеріальну і духовну культуру давнього населення Погориння.

Самойлова Т.Л., Кожокару В., Батизат Г.В.,

Богуславский Г.С., Смолянинова С. П.

Інститут археології НАН України, г. Одеса

Інститут фракнології Румунії, г. Бухарест

Исследования античной Тирры и средневекового Белгорода

Самойлова Т. Л., Кожокару В., Батизат Г.В., Богуславский Г.С., Смолянинова С. П. явлені залишки башти, житлових приміщень. Речовий матеріал адекватний шарам, починаючи з V ст. до н.е. і до XVIII ст.

Дослідження античної Тирі і середньовічного Белгорода. Загальна площа розкопів 800 м². Ви-

В 1999 г. продолжала свою работу украинско-румынская Белгород-Тирская экспедиция (начальник - к.и.н. Т.Л. Самойлова), исследовавшая средневековые и античные памятники в г. Белгород-Днестровском Одесской области совместно с Институтом фракнологии Румынии. Кроме того в составе экспедиции работал отряд под руководством к.и.н. С.А. Беляевой, изучавший слои турецкого периода.

Исследования были сосредоточены на прикрепостной площади к юго-востоку от средневековой крепости (Центральный раскоп). Площадь участков, где осуществлялись исследования, составила 800 м².

На Южном участке Центрального раскопа была осуществлена прирезка в южном направлении с целью выявления в плане башни №575, ограничивающую с юга куртину №37. Были сняты слои турецкого периода, где был прослежены следы пожара, в котором погибла деревянная постройка, вероятно, укрытие для орудийной прислуги, так как здесь обнаружены три каменных ядра от мортиры. Этот слой можно связать с осадой Белгородской крепости султаном Баязетом II [1]. Ниже были выявлены плохо сохранившиеся остатки двух помещений XIII-XIV вв., перекрывавшие башню. Ее стены сохранилась всего на высоту двух нижних рядов, сложенных из очень крупных плит, положенных постелисто (размеры: 2.50x0.75 м; 1.75x0.60 м; 1.00x0.80 м). Башня была пятиугольной, ее площадь по внешнему контуру - около 36 м², связана в переплет с куртиной №37, что свидетельствует об их одновременной постройке скорее всего в раннеэллинистический период.

На Западном участке в результате осуществленной в западном направлении прирезке были выявлены постройки XIII-XIV вв., среди которых хорошо сохранившийся жилой дом. Открыта пока только его восточная часть, состоявшая из двух жилых помещений, одно из которых с тандыром, дворика, вымошенного каменными плитами, где располагалась каменная печь с глинообитным сводом, вероятно, производственного назначения.

Кроме объектов золотоордынского времени продолжались исследования постройки с аписдой, интерпретированной как христианский храм дозолотоордынского периода [2]. Исследования этого года не внесли корректины в сделанные ранее выводы.

Рис. Вид западного участка Тиры-Белгорода.

Кроме средневековых объектов на Западном участке продолжали исследоваться объекты доримского периода. Это остатки дома № VIII позднеэллинистического времени встроенного в угол, образованный оборонительными стенами № 231-235 и 351 уже после того, как они перестали функционировать в качестве частей оборонительного комплекса. В систему дома входят наземное помещение № 582, два подвальных помещения № 330 и 674, дворик с каменной вымосткой. Возможно, в северной и западной частях дома могли располагаться еще по одному помещению, от которых сохранились очень фрагментированные стены. Все наземные кладки двух- или трехслойные сложены из различных по размерам плит и блоков как правило грубой обработки, хотя встречаются и хорошо обработанные плиты и блоки, которые использовались в постройках более раннего времени. Севернее этого дома располагаются водостоки № 589 и № 590, которые являются продолжением ранее выявленного водостока, проходившего поверх разрушенной оборонительной стены № 231-235. Дом имел два строительных периода. Таким образом, оборонительные сооружения № № 282, 351 327 и 231-235 в период позднего эллинизма использовались как стены жилых помещений. Причем части фасадов оборонительных стен в пределах помещений № 330 и 674 были сложены из средних по размерам плит, резко отличающиеся от системы кладки оборонительных стен.

Вещественный материал, обнаруженный при исследовании, полностью адекватен слоям, начиная с V в. до н.э. и до XVIII в. Наиболее интересными могут быть названы фрагменты мраморной статуи, изображавшей римского императора, имевшей высоту около 3 м, обломки мраморного рельефа с растительным орнаментом VI-VII вв. н.э., фрагменты греческих и римских надписей, эллинистическую миниатюрную kostянную фигурку, изображающую плавающих на раковине Афродиту и Эрота.

Література

1. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (кон. XIII-XIV вв.). -К.,1986.-С. 45.
2. Росохацкий А.А., Кында И., Батизат Г.В., Кожокару В., Оприш И., Самойлова Т.Л. Некоторые итоги археологических исследований Белгород-Тирской экспедиции в 1997-1998 гг. //Охрана и исследования памятников археологии в Одесской области. - Одесса,1999.-С.11-12.

Секерская Н.М., Мильчарек М.
Одеський археологіческий музей, г. Одесса,
Інститут археології, г. Торунь, Польща

Раскопки Никонія в 1999 році

Секерська Н.М., Мільчарек М. Розкопки Ніконія у 1999 р. Роботи проводились у західній частині верхньої тераси міста. Відкрито 21 об'єкт.

Датування споруд - перші віки н.е., кінець IV-перша половина III ст. до н.е., IV ст. до н.е. і V ст. до н.е.

В 1999 р. Одеський археологіческий музей НАН України совместно с Торунським університетом им. М. Коперника (Польща) и Одесским областным центром туризма и краеведения учащейся молодежи продолжил исследования Никония (античного городища у с. Роксоланы Овидиопольского р-на Одесской обл.).

Раскопки проводились в западной части верхней террасы города на площади около 150 м². Исследуемый участок проходит по самой границе между верхней и нижней террасой города, где, по-видимому, уже в новое время образовался овраг. Этот овраг и привел в дальнейшем к тому, что нижняя терраса, по словам В.И. Гошкевича, неоднократно посещавшего городище, в "1904 г. опрокинулась и ушла в воды Днестровского лимана". На плане В.И. Гошкевича, снятом в 1904 г., нижней террасы уже нет.

Толщина культурного слоя на исследуемом участке достигает 3.5 м. За сезон 1999 г. был изучен 21 объект. В стратиграфии культурных напластований прослежены строительные остатки первых веков н.э., конца IV- первой половины III вв. до н.э., IV в. до н.э. и V в. до н.э.

Верхний строительный горизонт первых веков н.э. содержит отдельные скопления камней, образовавшиеся в результате выборки камня из кладок помещений II-III вв. н.э. Среди открытых объектов первых веков н.э. значительный интерес представляет яма хозяйственного назначения, в заполнении которой найдена верхняя часть ручной мельницы, фрагменты и две целые амфоры - светлоглиняные, узкогорловые. По классификации Д.Б. Шелова, амфоры относятся к типу Д, которые он датирует первой половиной III вв. н.э. На одной из амфор сохранилось клеймо и дипинти.

Находки верхнего строительного горизонта представлены также фрагментами узкогорловых светлоглиняных амфор других типов, фрагментами амфор Фанагории III вв. н.э., фрагментами кувшинов на воронковидном поддоне II - III вв. н.э., фрагментами краснолаковой, красноглиняной и сероглиняной керамики II - III вв. н.э.

К строительному горизонту IV-III вв. до н.э. относятся отдельные камни, участки глино-битых полов наземных помещений и скопления керамики. Керамические находки этого горизонта представлены амфорными фрагментами и раздавленными амфорами Гераклеи Понтийской, Синопы, Херсонеса Таврического, Хиоса с колпачковыми ножками. На некоторых фрагментах сохранились клейма. Аттические и малоазийские мастерские представлены фрагментами чернолаковых киликов, канфаров, мисок, солонок, кувшинчиков конца IV- первой половины III вв. до н.э.

Продолжили исследование лестницу и улицы IV в. до н.э. Под вымосткой улицы прослежены мощные слоевые основания, состоящие из чередующихся слоев глины и золы толщиной 1.05м. К IV в. до н.э. относятся камни, открытые на площади 25 м². Камни лежали небольшими группами, среди них несколько небольших плит 0.5x0.6 м уложенных плашмя. Аналогичные группы камней на этом участке уже были зафиксированы в 1959 г. М.С. Синицыным. При исследовании строительных остатков IV в. до н.э. найдены фрагменты амфор Фасоса, Гераклеи Понтийской, Хиоса, Менды, Пепарета. На многих фрагментах сохранились клейма. Аттическая продукция представлена чернолаковой керамикой: фрагментами киликов, скифосов, чаши, мисочек, солонок, лекифов, кувшинов, светильников. К IV в. до н.э. относятся также ямы хозяйственного назначения.

Строительный горизонт V в. до н.э. исследовался на площади 75 м². Сохранились полы двух наземных помещений. В полу обнаружены многочисленные углубления от столбиков. Среди них можно выделить углубления от опорных столбов кровли диаметром до 0.2 м и углубления для столбиков небольшого диаметра, назначение которых в настоящее время определить трудно. Полы неоднократно подмазывались. Стены помещений не сохранились. Площадь помещений, судя по фрагментам полов, превышала 20 м². При зачистке полов были найдены истинские монеты-колесики, фрагменты чернолаковой керамики аттического производства, фрагмент родосского килика VI в. до н.э.

Раскопочный сезон 1999 позволил уточнить стратиграфию культурных напластований Никония и пополнил наши сведения по древней топографии города.

Скирда В.В.

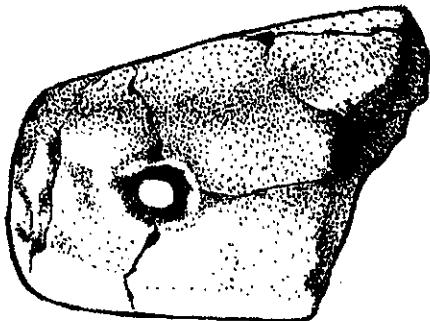
Харківський національний університет, м. Харків

Дослідження нового селища черняхівської культури поблизу м. Богодухова

Скирда В.В. Исследование нового селища черняховской культуры поблизу м. Богодухова. Полученный материал позволяет отнести его к черняховской культуре. Кроме ранее известного, открыто новое селище - Лозовая 2.

Археологічною експедицією Харківського держуніверситету (з жовтня 1999 р. Харківський держуніверситет ім. В.Н. Каразіна) під керівництвом автора були проведені розкопки селища черняхівської культури біля с. Лозова Богодухівського р-ну Харківської обл. Існування цього селища було відзначено у 60-х роках цього століття місцевим краєзнавцем М.С. Беляевим. Селище було розташоване на правому березі ставка, створеного на безіменному лівому притоці р. Мерла. Більша частина черняхівського селища зараз забудована дачами. Незабудованою лишалася лише незначна ділянка лівого берега Лисячого яру, який виходив до берега ставка. На ній було розбито розкоп загальною площею 52 м². При проведенні робіт встановлено, що пам'ятка знищена достаточно (культурний шар не виявлено).

Рис. 1. Грузило глиняне. →

З правого боку від Лисячого яру, де були зібрані у значній кількості уламки черняхівського посуду та знайдено фрагмент кам'яного розтиральника, було закладено розвідковий шурф. Потім було розкопано 162 м² селища, яке доцільно називати Лозовою 2, вважаючи, що селище Лозова 1, знайдене М.С. Беляевим, зруйноване.

В розкопі селища Лозова 2 зустрічалися фрагменти черняхівського ліпного та гончарного посуду, а також було знайдено глиняне грузило (рис. 1). Розкопано чотири господарські ями. Три з них, одна прямокутна і дві округлі в плані, мали незначні розміри і майже не дали ніяких матеріалів. Господарська яма №4 також округла в плані, мала діаметр 2 м і глибину 2.10 м, звужувалася донизу і мала у розрізі яйцеподібну форму. У цій ямі були знайдені в значній кількості уламки черняхівської кераміки (переважно гончарної), обпалені й необпалені кістки тварин, деревинне вугілля, бронзові шлаки і велика кількість глиняної обмазки з відбитками дерев'яного каркасу від житла. Найбільшу цінність з усіх знахідок з ями №4 являє собою бронзова фібула войнського типу (рис. 2). Вона трохи деформована і не має голки, яка кріпилася за допомогою шарніру. Судячи по залишкам окису заліза у місці кріплення голки, вона була залізною. У тій же ямі №4 було знайдено дуже корозійний шматок залізного дроту, який міг бути голкою від знайденої нами фібули. Продовження розкопок селища Лозова 2 є досить перспективним.

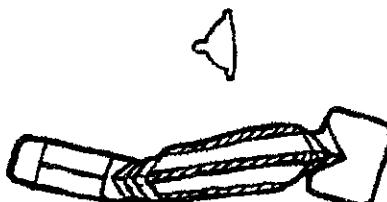
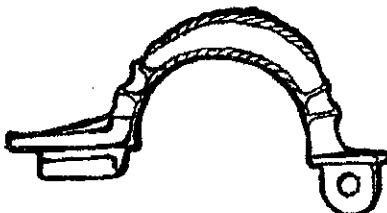
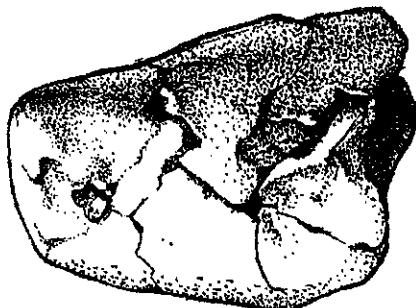

Рис. 2. Фібула з ями №4.

Соколова О.Ю.

Государственный Эрмитаж, г. Санкт-Петербург

Работы Нимфейской экспедиции (1994 - 1999)

Соколова О.Ю. Работы Нимфейской экспедиции (1994-1999 рр.). У цьому році виповнилося 60 років з початку робіт Нимфейської експедиції Держ. Ермітажу. Роботи останніх років

зосереджено на південно-західній частині городища. Досліджувався також некрополь, який дав найцікавіші знахідки.

В 1999 г. исполнилось 60 лет с момента начала работы Нимфейской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа на территории боспорского города Нимфея, расположенного в 17 км к югу от г. Керчь, около современного пос. Эль тиген (Героеевское). Первые систематические раскопки города и его некрополя были проведены в 1876-1880 гг. Императорской Археологической Комиссией. Планомерные археологические исследования нимфейского городища, его некрополя и хоры связаны с именами М.М. Худяка, В.М. Скудновой и Н.Л. Грач, возглавлявших Нимфейскую экспедицию на протяжении многих лет. Результаты раскопок позволили исследователям дать общую характеристику жизни города на протяжении почти тысячи лет, дополнить фактическими материалами свидетельства древних авторов о городе. Начиная с 1978 г. основные работы ведутся в юго-западной части городища. Главная задача, которая стоит перед исследователями, выявить структуру городской планировки, характер застройки этой части города. Работы ведутся на двух основных участках: один расположен на южном склоне нимфейского плато (участок "М"), а второй - к юго-западу от него (участок "Н"). Параллельно осуществляются охранные работы на территории городского некрополя, постоянно находящегося под пристальным вниманием современных "счастливчиков".

В 1992 - 93 гг. была проведена пробная съемка отдельных участков городища с применением методов магнито- и электроразведки¹. Цель этих работ - выявить возможности геофизических исследований в конкретных археологического-геологических условиях и их перспективность для решения различных задач на данном памятнике.

На основании полученных результатов было решено провести раскопки на новом участке ("Н"), расположенному в юго-западной части городища. За 5 лет работы исследована площадь около 175 м² на глубину до 4 м от дневной поверхности. Уровень материка фиксируется на глубине 12 - 14 м от дневной поверхности. На участке открыто 25 объектов, представляющих собой преимущественно хозяйственны ямы или заглубленные в материк котлованы и относящихся к двум основным хронологическим периодам: вторая половина V- первая половина IV вв. до н. э. и первые века н. э.

Самым ранним объектом является яма № 20, датирующаяся временем поздней архаики. Керамический комплекс из этой ямы относится в основном к последней четверти VI в. до н. э. Особого внимания заслуживает находка почти целой клазоменской амфоры с чешуйчатым орнаментом.

Среди объектов, открытых на участке "Н", вызывают несомненный интерес несколько комплексов, представляющих собой большие котлованы, впущеные в материк на значительную глубину (Строительные комплексы № 2, 7 и 21).

Объект № 2 - котлован прямоугольной формы, со скругленными углами, размеры которого составляют 3,0x4,0 м при максимальной глубине 2,8 м. В углах его на уровне дна зафиксированы нижние части ям грушевидной формы с ровным утрамбованным полом, в некоторых местах со следами обмазки. Следует отметить, что размеры ям попарно совпадали.

Данный объект, по-видимому, представлял собой единий строительный комплекс хозяйственного назначения. Наиболее ранние материалы относятся ко второй четверти IV в. до н. э. На уровне пола одной из ям найдены: фрагмент стенки сетчатого лекифа и обломок горла гераклейской амфоры с частью двустороннего клейма с именем магистрата Молосса. Среди находок присутствуют также фрагменты амфор Фасоса, Синопы и других центров IV - III вв. до н. э., небольшие фрагменты чернолаковых сосудов. В римское время комплекс, по-видимому, использовался под свалку мусора, на что указывает характер заполнения верхней части котлована.

Строительный комплекс (СК) № 7 обращает на себя внимание необычной конструкцией. Он состоял из четырех котлованов, разделенных тонкими перегородками материковой глины. Трудно судить об общих очертаниях СК № 7, так как его границы были сильно раз-

¹ В 1992 г. эту работу провела сотрудница НИИ Физики при СтбГУ к. и. н. Смекалова Т. И., а в 1993 г. - сотрудник ИАЭ ПАН (Варшава) Т. Хербих совместно с сотрудником Варшавского Университета Т. Шоллем. В 1994 - 1998 гг. в соответствии с Договором о научном сотрудничестве между Государственным Эрмитажем и ИАЭ ПАН в работе экспедиции принимала участие группа сотрудников Института под руководством проф. А. Вансович.

рушені прорезавшими його римськими ямами. Найбільше ходою збереглися котлован 7в ім'я форму, приближаючуся до овалу, а його розміри - 2,9x3,8 м. Котловани заглублені в материк на глибину до 2,2 м, при цьому рівень підлоги в котловані 76 знаходився на 10 м вище рівня підлоги в котлованах 7а, в, г.

Керамічний комплекс із заповнення СК № 7 дуже багатий. Серед находок преобладає амфорна тара - изделия мастерських Хіоса, Лесбоса, Фасоса, Гераклеї, Менде, типу Солоха I і "Муригіоль". Інтересна серія гераклійських клейм першої хронологічної групpies (по класифікації І.Б. Брашинського), уважно датуючихся временем не пізніше кінця першої четверті IV в. до н. е. Доволі численні фрагменти чорнолакових чаш і киликов, в тому числі со штампованим орнаментом. Следує відзначити знахідку фрагментів краснофігурної пеліки, а також нижньої частини арибалічного лекіфа зображенням сфинкса початку IV в. до н. е. Задесь ж також знайдено фрагменти іонійських світильників, а також декілька фрагментів верхньої частини диноса з 8-образним орнаментом под венчиком. В цілому, дата цього об'єкта визначається в пределах другої половини V - першої четверті IV в. до н. е.

Функціональне назначення цих об'єктів визначити не вдалося: тут не збереглися сліди промазок підлоги, яких-либо грунтових конструкцій, очагів, ямок от столів і т. д. Також не вдалось визначити, явилися ли они частинами одного спорудження або були близки по времени свого існування. В то же часі данні стратиграфії дозволяють говорити про те, що все ці котловани були засипані одночасно.

Форма *будівельного комплекса* № 21 починається зі стіни. Але, в відмінності від СК № 7, в його заповненні широко представлені знахідки, датовані временем близько середини IV в. до н. е.: це фрагменти хіоських амфор з високою масивною колпачковою ножкою, чорнолакових канфаровидних киликов і т. д.

Нескінченностю хозяйствених ям відноситься до перших століть нової ери. Для них характерна велика глибина (до 4,0 м), грушевидна або трапецієвидна в розрізі форма, промазка стін і підлоги, каменна обкладка устя і наявність каменних кришок в заповненні.

В південній частині території були відкриті маловирізані будівельні рештки, які представляють собою участок внутрішнього двора усадьби: це частина каменної вимостки двора, глибока хозяйствenna яма і піфос.

К північному від цих об'єктів відкрито кам'яний ящик, стінки якого складані з поставленими на ребро плитами известняка. В його заповненні знайдено невирізані фрагменти кераміки, перемішані з рыхлим золистим ґрунтом. Вокруг ящика розчищена площа з утрамбованої глини.

Полівий сезон 1998 р. став заключальним в дослідженнях на території "Н".

Но основне увагу експедиції на протяженні багатьох років зосереджено на дослідженнях південної склону німфейського плато (участок "М"), де в 80-х роках був відкритий монументальний архітектурний комплекс елліністичного періоду, інтерпретований Н.Л. Грач як святилище богів, покровителів моряків і мореплавців.

В південній частині цього території продолжаються розкопки по дослідженню фортифікаційної системи Німфея. Ці дослідження в значительній ступені затруднені тем, що будівельні рештки перекриті потужним шаром ґрунту, товщина якого місцями досягає 5-8 м. В процесі розкопок виявлено продовження третьої куртини оборонительної стіни, що тягнеться в південно-західному напрямку.

Серед об'єктів, відкритих во время розкопок на цьому території, слід відзначити руїни гончарної печі, яку можна датувати першими століттями нової ери. Серед обломків сіамських кирпичів і золи і поряд з руїнами печі знайдено фрагменти амфор зі світлою обмазкою, валикообразним венчиком, масивними круглими в сеченні ручками, які датуються першими століттями нової ери. Отдельні фрагменти мали трещини, відсутність і т. д. - явні сліди виробничого браку. В шарі, перекривающем печь, представлена різноманітна матеріал, датуючийся, переважно, римським періодом.

Необхідно відзначити, що в шарі ґрунту, перекривающем будівельні рештки, часто зустрічаються окремі погребення собак. Аналогичні погребення були зафіксовані тут в 1972 і в 1979-82 рр.

В настійче во время розкопок на цьому території відкрито ще одне інтересне архітектурне спорудження, яке можна віднести до V в. до н. е. Серед об'єктів, відкритих *in situ*, слід відзначити підпорні стіни террас, фрагмент монументальної платформи, складеної з подтесаних по фасаду каменів, парадну лестницю, оформлену балюстрадою з рустованою кладкою, основу алтаря (?), конструкцію з монументальних плит, пілони дверного проема, бази колон. Доповнює все це комплекс архітектурних деталей, виконаних з місцевого каменя - извест-

няка и сохранивших полихромную роспись: ионийская капитель, база и каннелированные барабаны колонн, барабаны колонн с известковой облицовкой, капители пилонов и небольшие капители дорического ордера, предназначенные для внутренней отделки помещений, угловые и фронтальные карнизы, а также симы с водосливами в виде львиных голов. Всего найдено более 50 разнообразных деталей (рис.1)

Особое внимание в этом комплексе привлекает ионийская капитель, являющаяся одним из лучших образцов изделий подобного типа, найденных в Северном Причерноморье. В целом, общая форма капители, характер проработки её деталей позволяют говорить о том, что мастер, создавший это произведение, находился под влиянием эфесской архитектурной школы конца VI - V вв. до н. э.

По своим размерам и пропорциям этой капители соответствуют и барабаны колонн, украшенные 16 каннелюрами, а также базы, по своим очертаниям близкие базам самосского типа. Интересны находки угловых сим с водосливами в виде львиных масок. Выразительные глаза, тщательно проработанная роскошная грива и складки около носа - все эти детали свидетельствуют о высоком мастерстве резчика.

Поверхность деталей была покрыта специальным известковым раствором с добавлением мраморной крошки и тщательно отшлифована, что создавало эффект изготовления деталей из мрамора.

Возникает вопрос о функциональном назначении этого сооружения. При сопоставлении найденных архитектурных деталей с элементами сооружения, найденными *in situ*, высказано предположение о принадлежности их парадному входу на территорию священного участка - пропиляям.

Характер разрушений, наличие трещин в кладке стен, направление падения архитектурных деталей позволяют говорить о том, что данное сооружение погибло в результате мощного землетрясения.

В I-III вв. н. э. эта территория была застроена жилыми комплексами усадебного типа. От них сохранились фрагменты фундаментов стен зданий, каменных вымосток дворов с хозяйственными ямами и пифосами. В кладке одной из вымосток был использован фрагмент верхней части надгробия I в. н. э.

Продолжение работ позволит определить характер и роль данной территории в системе городской застройки, уточнить функциональное назначение выявленных объектов, время их сооружения и причины гибели.

В связи с тем, что на территории грунтового некрополя Нимфея продолжается активная деятельность современных "счастливчиков", силами экспедиции осуществляются охранные мероприятия. На общий план некрополя нанесены открытые грабителями объекты, при этом удалось проследить принцип действия грабителей, их систему поиска погребений. На двух участках заложены раскопы площадью около 100 м² каждый. На участке, прилегающем к шоссе Керчь -

п. Героевское (Эльтиген), расчищено 5 погребений. По своей конструкции - это обычные грунтовые ямы с перекрытиями из плит. Погребения были полностью ограблены, но по некоторым косвенным признакам их можно датировать I-III вв. н. э. На втором участке, в северо-восточной части некрополя, также расчищено 5 объектов. В двух погребениях имелась облицовка и перекрытия из плит, еще три могилы представляли собой обычные грунтовые ямы. Две могилы составляли единый комплекс: погребение воина (?) и его коня. Одна - имела перекрытие из трех надгробных стел, использованных вторично. На двух стелах сохранились надписи - имена и отчества. Эти надписи могут быть датированы первой половиной V в. до н.э.¹. В сопровождающем погребении - захоронение коня с бронзовым уздечным набором третьей четверти V в. до н.э. (рис.2).

Сухобоков О.В., Комар О.В., Бєлінська Л.І.

Інститут археології НАН України, м. Київ,

Відділ охорони пам'яток облуправління культури, м. Суми

Нові розкопки городища "Монастирище" у м. Ромни

Сухобоков О.В., Комар А.В., Бєлінська Л.І.

Нові розкопки городища "Монастирище"

в г. Ромни. Проведен разрез валу, составлен

новый инструментальный план этого эпонимного городища роменской культуры. Получены материалы и более позднего времени.

Лівобережно слов'янською комплексною експедицією в сезоні 1999 р. були відновлені розкопки епонімного городища роменської культури "Монастирище", відкритого і досліджуваного М.О. Макаренком в 1901, 1916 та 1924 рр. Експедицією здійснено розріз валу площею 44 м² закладено розкоп площею 172 м² та зняті новий інструментальний план городища.

Розріз оборонних споруд (роэмірі 2x17 м, орієнтований по осі захід-схід) дозволив у загальних рисах реконструювати процес спорудження валу. Етап 1: нівелювання поверхні. Нинішня поверхня городища лежить приблизно в одній площині, однак до заселення вона являла собою невисокий горб. На думку М.О. Макаренка, поверхня вирівнялася протягом життя на городищі внаслідок накопичення під валом культурного шару. Розріз валу дозволяє відповісти цю думку. Давня поверхня фіксується двома послідовними шарами суглинку без вкраплення культурних решток (2.6 м та 3 м від нуля) і світлою глиною, що підстилає їх (3.7 м від нуля). Над ними йде шар товщиною 0.6-0.7 м інтенсивно гумусованого ґрунту з епізодичними включеннями культурних решток роменського часу, сосницької, скіфської та черняхівської культур, якому на глибині 1.5 м від нуля (близько 2 м від верху валу в місці залягання) виявлені дерев'яні конструкції. Конструкції простежені пріорізками на довжину 5.5 м. Вони складаються з двох рядів паралельно покладених дошок шириною 0.35-0.4 м і товщиною 0.08-0.15 м, довжина екземпляра, який цілком потрапив у розкоп близько 4 м. Збереженість дерева прямо пропорційна глибині залягання: найгорша у місці "в'їзду", найкраща - під максимальною висотою валу. На одній з дошок добре збереглися поперечні запилі шириною 0.5 см, розташовані під напільною стороною валу, нестрого паралельно до його напрямку, і явно мали запобігати розповзанню насипу, а також початково позначали його крайню межу.

Етап 2: насипка валу. Наїспка здійснювалася одночасно з двох боків: з рову і з площинки городища. Внаслідок цього з боку рову насип складається з шарів предметикового суглинку (потужність 0.15-0.25 м) і материкової ґлини (потужністю до 0.7 м), в той час як з боку городища паносився культурний шар, інтенсивно насичений попелом, вугликами та культурними рештками. Нарешті зверху всю площину насипу перекрито культурним шаром рівномірної консистенції (потужність у центральній частині 0.9-1 м). Будь-яких слідів дерев'яних конструкцій у

1 Благодарю Н.В. Павличенко за помощь в прочтении надписей и их датировке.

верхній частині валу не виявлено, тому навіть наявність елементарного частоколу залишається під питанням. Не вирішено і питання розташування в'їзду. Як показали розкопки, інніший "в'їзд" утворився внаслідок перерізу роменського валу, здійсненого, судячи з характеру заповнення і знахідки двох фрагментів кераміки XVII-XVIII ст., у значно пізніший час.

Розкоп закладено у північно-східній частині городища, яка вважалася нетронутою розкопками М.О. Макаренка. Однак, з'ясувалося, що в його площі потрапила траншея розмірами 0.6×7 м та частина траншеї шириною 0.9 м, простежена на довжину 4.5 м, очевидно, з розкопок 1901 або 1916 рр. Виявлено і досліджено 4 споруди та 11 господарчих ям (9-роменського часу, 1-кіївської культури (?)). Споруда №1 захоплена лише частково, простежена на довжину 8.4 м і ширину до 2.7 м, дно заглиблене у материк на 1.4 м. В споруді фіксуються два житлових горизонти: на другому етапі залишки печі і жаровні були закопані у дві круглі ями, викопані у дні об'єкта, після чого поверхня була зневельована двома шарами материкової глини потужністю до 0.3 м кожний. На новій поверхні з материкової глини була зроблена підковоподібна піч, обпалена лише зсередини. Об'єкт №2, очевидно, частково перекривався об'єктом №1. Контур північно-східної частини слабко простежувався в нижній частині культурного шару. На рівні материка виявлено піч овальної форми, зроблена з насилної материкової глини, обпалена лише зсередини. Споруда №2 - напівземлянка квадратної форми розмірами 4.2×4.4 м, заглиблена у материк на 0.8 м. У південно-західному куті споруди знаходився вхід під круглої форми, у якому під західною стінкою виявлено кришку жіночого черепа. У північно-східному куті споруди був розташований заливоплавильний горн. Верхня частина нагадує підковоподібну піч, вирізану в материковому останці і обпалену лише зсередини. Камера нерівної форми (2.2×1.6 м, заглиблена у дно споруди на 0.8 м) з'єднується з продухом довжиною 1.6 м, діаметром від 0.2 до 0.4 м, який виходить в центр споруди. Всередині горна виявлений заливоплавильний шлак, деяде миски та фрагмент кам'яного журна. Споруда №4 простежена лише частково - на ширину 1.8 м, довжина - 4.5 м, дно заглиблена у материк на 0.9 м. На дні виявлено 6 округлих ямок різного розміру - очевидно, споруда використовувалася для зберігання продуктів.

Незважаючи на присутність у культурному шарі матеріалів сосницької, чорноліської, скіфської, черняхівської культур, нероменських об'єктів не було виявлено. Виключення становить яма №5, да з невиразними ліпними стінками та фрагментами двох сковорідок, за тістом відмінних від роменських, виявлено два фрагменти гончарої черняхівської миски та фрагмент леза крупного ножа або кинджала, що, можливо, відноситься яму до кіївської культури. Серед знахідок з роменських об'єктів слід відзначити незвично високий процент горщиців з вертикальними вінцями, наявність нових видів орнаментації (меандр, композиція з перевернутої піраміди, наколів паличкою або пальцевих вдавлень, запозичених відповідно з посуду катакомбної та юхнівської культур), а також фрагмент вінчика гончарного давньоруського горщика XI ст. зі споруди №2 з характерним роменським орнаментом ("гусеничка"). Яма №8 за фрагментом давньоруського вінчика датується початком IX ст., споруда №2 - за шиферним прясличком і фрагментом давньоруського вінчика - першою половиною IX ст. Решта комплексів не розчленюються в рамках X - першої половини XI ст.

Нові розкопки городища "Монастирище" дали матеріали, які виразно ілюструють як витоки роменської культури (зв'язок з волинськими старожитностями), так і пізній етап її існування, на якому роменська культура поступово змінюється давньоруською, органічно вростаючи в останній.

Товкайло М., Тетеря Д.

Історико-культурний заповідник "Переяслав". м. Переяслав-Хмельницький.

Нові дослідження давнього Переяслава

Товкайло М., Тетеря Д. Новые исследования древнего Переяслава. В 1998-1999 гг. проводились охранные исследования на территории древнего Переяслава. Получены новые данные по исторической топографии и стратиграфии Переяслава

древнерусского и позднесредневекового периодов. На сновании полученных материалов можно утверждать про непрерывность заселения города с X ст.

В 1998-1999 рр. археологічною експедицією Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника проводились охоронні дослідження на території давнього Переяслава. Роботи були зосереджені на землянках ділянках, виділених під забудову індивідуальними власниками, по вул. Кіївській 16 та Гімназійній 5.

На ділянці по вул. Кіївській 16, що знаходиться в південно-західній частині переяславського посаду XI-XIII ст. закладено 7 розвідкових шурфів та розкоп площею 27 m^2 . Тут виявлено типову для Переяслава культурну стратиграфію з нашарувань давньоруського часу, кінця XVI-XVIII ст. та XIX-XX ст. Давньоруський шар, потужністю 0.5-0.6 м, залігав

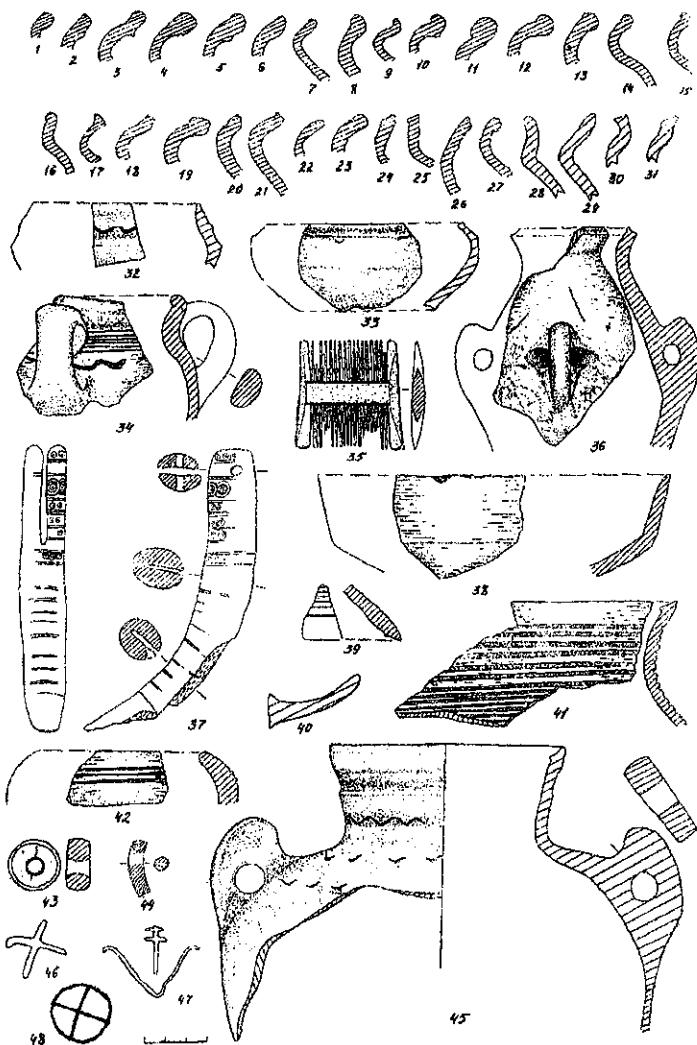
на глибині 0,8 м від поверхні і складався з відкладів сірого, у верхній частині гумусованого суглинку. Він перекривав похованій чернозем, а в тих місцях, де він зрізаний, шар залягав безпосередньо на лесоподібному суглинку. З даним шаром пов'язано кілька ям, дві з яких (№ 1,2) досліджено повністю в розкопі. В шарі та ямах виявлено різноманітний археологічний матеріал - уламки кераміки, вироби в кістки та валіза, тощо.

Наймасовішу категорію знахідок складають уламки керамічного посуду, що походить, в основному, від кухонних горщиців сірого та світлокоричневого кольору, витягнутих пропорції. окрім з них мають петельчасті вали коподібні ручки (рис.; 34). Прикрашені горщики по плічках однією-двоюма хвилятишками або смугами врізних ліній, зустрічаються орнаментовані відтисками гребінцевого штампу, а по вінцях - косими насічками. За формою вінець горщики поділяються на манжетоподібні (рис.; 1-5), та валікоподібні (рис.; 6-21). Частина денечь з клеймами: коло, подвійне коло, "колесо зі шпицями", хрест у колі (рис.; 48), хрест (рис.; 46), тризуб з хрестом (рис.; 47) та вписана в коло пряма свастика (сварга).

Незначний відсоток посуду складають глечики. З декількох виявлених посудин цього типу виділяються глечики з високою (до 5 см) циліндричною гофрованою шийкою та двома, розміщеними на плічках, вушками (рис.; 45). Інший тип глечика відрізняється моделюванням вінець більшого діаметра, відсутністю гофрування та орнаментацією у вигляді врізаних концентричних лілій (рис.; 47).

Серед інших форм посуду знайдено фрагменти вінець черпаків (рис.; 32,33,42), уламок корчажки (рис.; 36). Слід відзначити рідкісну знахідку уламка верхньої частини ребристої миски (рис.; 38) та уламки конусоподібних покришок (рис.; 39).

Вироби в кістки та рогу представлені найбільше так званими "ковзанами", які переважно походять з ями 1. Виділяється пропиляний уздовж ріг з отвором у передній частині, що слугував, можливо, ручкою для пилки-ножівки. Поверхня рогу орнаментована поперечними смугами з подвійних та потрійних врізаних ліній, що чергуються зі смугами, заповненими концентричними колами (рис.; 37). До даної групи виробів належить двобічний цільний гребінь (рис.; 35), 2 роги та кістка з обрубаними чи обрізаними і зашліфованими кінцями.

Серед залізних знахідок виділяється господарський піж, наконечник стріли, пряжка, чересло. Із скляних та кам'яних виробів виявлено уламки браслетів фіолетового і коричневого кольорів (рис.; 44), пряслиця (рис.; 43), точильні бруски.

Матеріал з культурного шару та ям датується XI - першою половиною XIII ст. Разом з тим, у культурному шарі, виявлено декілька фрагментів посудин, що за аналогіями датуються XIII-XIV ст. (Виногродська, 1988), а то й XIV-XV ст. (Беляєва, 1979) (рис.; 28, 29, 30, 31).

Шар XVII-XVIIIст., що перекривав давньоруський - малопотужний (0.3 м) з дрібнофрагментованим матеріалом.

На іншій ділянці, по вул. Гімназійній 5, що знаходиться в північній частині посаду давньоруського міста, з метою вивчення культурних нашарувань було закладено 8 шурфів розміром 2x1 м. В усіх шурфах зафіксовано культурний шар XVII-XVIIIст. потужністю 0.5 м, що залягав на лесоподібному суглинку. Давньоруських матеріалів не виявлено.

Археологічний матеріал з культурного шару та двох ям пов'язаних з ним, представлений уламками побутової та архітектурно-декоративної кераміки, фрагментами скляних посудин, тощо, що датуються XVII-XVIIIст. Виключення складають декілька керамічних уламків від горщиків, які за аналогічними датуються XV ст. (Виногродська, 1988). Це вінчики потовщені зовні, підквадратні в перерізі, з закрайкою для покришки та короткою шийкою, що переходить в опукле плічко.

В результаті проведених досліджень отримано нові дані до історичної топографії та стратиграфії Переяслава давньоруського та пізньосередньовічного періодів. На основі виявлених матеріалів можна стверджувати про безперервність заселення міста з X ст.

Тощев Г.Н.

Запорожский государственный университет, г. Запорожье

Раскопки кургана эпохи бронзы у с. Заливное Запорожской обл.

Тощев Г.М. Розкопки кургану епохи бронзи виявлені рів і три поховання. Два поховання датуються зрубним часом, поховання № 1- печенізько-розкопки кургану порушеного скарбочукачами. Ви-

явлена зрубним часом, поховання № 1- печенізько-торчеське.

Новониколаевский район на северо-востоке Запорожской обл.- "белое пятно" на археологической карте региона. Известные здесь находки до настоящего времени были представлены подъемным материалом.

Весной 1999 г. археологическая экспедиция ЗГУ провела охранные раскопки кургана, поврежденного кладоискателями в 1998 г. Курган высотой до 1 м входил в состав группы из трех насыпей. В результате "глубокой шурфовки" кладоискателями были уничтожены 3-4 погребения эпохи бронзы и одно сарматского времени. Выявлены обломки лепного и гончарного сосудов, костяной пряжки с одним отверстием. Материалы собраны фермером С. И. Кухленко, на средства которого проведены исследования.

В ходе доисследования кургана обнаружены три погребения и ров. Два погребения датируются срубным временем (№№ 2, 3), совершены в ямах с уступом, заполнении которых обнаружены фрагменты сосудов. Кости лежали в деревянных срубах склоненно на левом боку, головой на восток. Руки поднесены кистями к лицевой части, где находились сосуды. Один из них орнаментирован налепным валиком (№ 3). В той же могиле выявлены кости животного.

Погребение 1 датируется печенежско-торческим временем.

Ров диаметром 21 м можно связать либо с разрушенным ямным погребением, либо с захоронение КМК (находка костяной пряжки).

Новониколаевский район в археологическом изучении весьма перспективен. Здесь в последнее время выявлено более 10 поселений различных периодов эпохи бронзы, исследование которых еще предстоит.

Чайка Р.

Львівський державний університет ім. І. Франка, м. Львів

Нові матеріали з літоцисного городища Щекотин

Чайка Р. **Нові матеріали з літоцисного городища Щекотин**. Більшіше околиці. Исследовано жилище XI-первої половини XIII ст.

В 1999 р. були проведені археологічні дослідження городища Щекотин, що знаходиться на південно-західній околиці села Глинське Жовківського р-ну Львівської обл. експедицією історичного факультету Львівського держуніверситету ім. І. Франка. Основним завданням робіт було дослідження площи дитинця городища та його найближчих околиць. Територія дитинця густо поросла лісом, що суттєво ускладнило проведення розкопок.

В південній частині, недалеко від підошви валу, було закладено 6 розкопів загальною площею 92 м². Культурний шар бідний на знахідки і досягав глибини 0.3-0.4 м від сучасної поверхні. В процесі розкопок вдалося виявити одне напівземлянкове житло. Воно орієнтоване стінками за сторонами світу. Розміри його 3.2x2.7 м при глибині 1.2 м від давньої поверхні. Загальна площа житла становила близько 9 м². Стінки прямовисні з заокругленими кутами, дно рівне і добре утрамбоване. У південному куті житла знаходилась зруйнована піч, побудована з каменю-пісковика. Круглоподібне склепіння збереглося на висоту 0.3 м від рівня долівки. Ширина його кладки становила 10-13 см. Глиняний черінь підвищений на 4 см. Челюстями піч повернута на північ, де знаходився вхід у житло у вигляді материкового виступу. По кутах житла простежено стовпові ями діаметром 0.2м при глибині 0.3-0.4 м.

При розчистці житла виявлено велику кількість кераміки (біля 200 фрагментів). Серед цього матеріалу зустрічалися фрагменти амфор.

Крім цього, в житлі виявлено 7 фрагментів скляних браслетів, 2 пряслиця та одну скляну намистину, фрагмент кістяного гребеня та бронзову вушну підвіску. Перелік цих знахідок свідчить, що в цьому житлі проживала досить заможна сім'я. Виявлений матеріал відноситься до XI- першої половини XIII ст.

Роботи розвідувального характеру проводились і на приміській території городища - посаді. Проведені тут дослідження - в північній та південній частині- під валами загальною площею 180 м² майже не виявили культурних нашарувань. Тут лише зібрано декілька фрагментів гончарної кераміки XI-XIII ст. Одночасно проводилися роботи і в центральній частині посаду, де знаходилися залишки фундаменту від дерев'яної церкви, спаленої в 1864 році. В розкопі площею 12 м² на глибині 0.7 м від сучасної поверхні виявлено кістяк людини орієнтований головою на захід. Про розчистці поховання встановлено, що небіжчика було поховано у дерев'яні труну від якої залишилось 6 кованих цвяхів. Інших речей, пов'язаних з цим похованням немає. Тільки на основі виявлених цвяхів поховання можна датувати приблизно XVII-XVIII ст. Крім цього, в межах розкопу виявлено декілька фрагментів кераміки XII ст.

Чайка Р., Баран І.

Львівський державний університет ім. І. Франка, м. Львів

Розвідки в Жовківському районі на Львівщині

Чайка Р., Баран І. **Розвідки в Жовковському районі на Львівщині**. Виявлено декілька поселень раннього залізного века и древнерусские. Все они разрушается хозяйственной деятельностью.

Досліджуючи городище у с. Глинське не можна не обмежити питання про інші пам'ятки в околицях села і біля віддалених населених пунктів, які були відкриті археологічною розвідкою експедиції Львівського держуніверситету ім. І. Франка.

В процесі дослідження на території села відкрито три давньоруських поселення та зібрано матеріал з більш ранніх поселень.

Найближче до городища поселення знаходиться у центральній частині села напроти сільської ради. Це невелике підвищення площею біля 1 га, на якому знаходяться громадські приміщення та городи. На поверхні ґрунту зібраний керамічний матеріал XI-XIII ст.

Інше поселення знаходилось в урочищі "Мацівка", у 600 м західніше від городища на високому пагорбі- на рівній площадці плато. Більша його частина зруйнована кар'єром, збереглася площа 150x80 м. На цій площи закладено шурфи, у яких виявлено кераміку XI-XIII ст.

Інше поселення виявлено в урочищі "Катівка", що знаходиться у 500 м на захід від кладовища. Саме урочище розташоване на невеликому підвищенні серед долини річки Баланди. Площа поселення 50x79 м. Проведені тут розвідкові роботи виявили культурний шар товщиною 60 см, в якому виявлено кераміку XI-XIII ст.

В околиці села місцевим жителем Доротою Б.М. в різні часи знайдені і передані до музею Львівського держуніверситету знаряддя виробництва з кременю, каменю та глини. Він повідо-

мив, що майже всі вони походять з урочища "Бабка", у 400 м на північ від тваринницьких ферм.

Кременеві вироби виготовлені з місцевого західно- побузького кременю. Найбільшу групу цих знахідок складають пластини різних форм та розмірів. На деяких з них простежується ретуш. Довжина пластин від 2.5 до 8 см. Заслуговує на увагу вістря списа. Воно має трапецієподібну форму з ретушшю з обох основ трапеції. Довжина вістря 10.5 см, ширина у середній частині 3 см, товщина 1 см. Знайдено також дві фрагментовані сокири. Вони мали овальні загострені та запліоровані леза. Виявлено також один фрагмент сокири з кременеподібної породи. В середині її частині знаходиться отвір діаметром 2 см, довжина збереженої частини 4.5 см.

Невелику групу керамічних виробів складають пряслиця. Одне з них має конічну форму з різьбовим орнаментом у вигляді дуговидних рисок. Діаметр 4.7 см, висота 3 см, діаметр отвору 9 мм. Друге пресельде має біконічну форму. Діаметр 4 см, висота 3.4 см, діаметр отвору 7 мм. Описані керамічні вироби відносять скоріше всього до культур фракійського гальштату.

Ряд різночасових поселень відкрито в с. Мокротин. Найбільш раннє поселення ранньозалізного часу розташоване близько 1 км на схід від села, поблизу від залізничної станції. Культурний шар, як встановлено шурфом, залягав на глибині 0.4-0.6 м від сучасної поверхні. Культурний шар слабо насичений знахідками. В основному це кераміка, яка дозволяє віднести це поселення до лежницького типу ранньозалізного часу.

Давньоруське поселення розташоване близько 1 км на захід від села. На орній поверхні, на схилах зібрано гончарну кераміку давньоруського часу - XII-XIII ст.

При обстеженні ділянки будівництва місцевої дороги с. Мокротин-с. Відродження було відкрите ще одне поселення. Воно знаходиться на невисокому пологому підвищенні лівого берега р. Свіння (права притока р. Рати). Південна сторона поселення частково зруйнована земляними роботами. В одній із стінок траншеї виявлено зруйнований черінь від вогнища. При розчистці його знайдено декілька фрагментів ліпних посудин характерних для ранньозалізного часу та окремі відходи кременевого виробництва.

Черновол Д.К., Овчинников Е. В

Черкаська обласна археологічна інспекція, м. Черкаси,
Інститут археології НАНУ, м. Київ

Розвідки археологічних пам'яток на території заповідника "Батьківщина Тараса Шевченка"

Черновіл Д.К., Овчинников Е.В. Розвідки археологічних пам'яток на території заповідника "Батьківщина Тараса Шевченка". Роботи проводилися в урочищі Гупалівціна. Мета розвідки - виявлення культурного шару пізнього середньовіччя, пов'язані з подіями гайдамацького руху. Виявлено підземна споруда пізнього середньовіччя, поселення чорнолісського та білогрудівського часів.

Пошуково-дослідні дніцька група Черкаської археологічної інспекції, очолювана авторами, провела з 1 по 31 серпня 1999 р. розвідкові роботи в урочищі Гупалівціна, с. Будище Звенигородського району Черкаської області, та навколошньої території (рис. 1). Основною метою розвідок було виявлення наявності культурного шару періоду пізнього середньовіччя стосовно подій гайдамацького руху другої половини XVIII ст.

Під час пошукових робіт було обстежено територію площею близько 100 га. Дослідження проводилось методами: збир підйомного матеріалу, шурфування, фотофіксація, зйомка топографічного плану. В ході робіт використовувалась металопо-

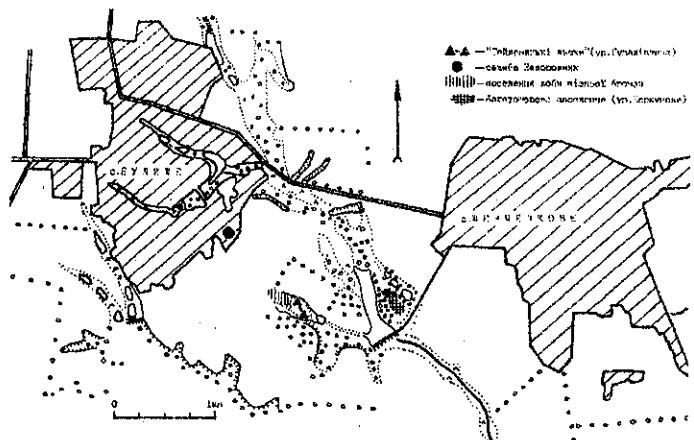
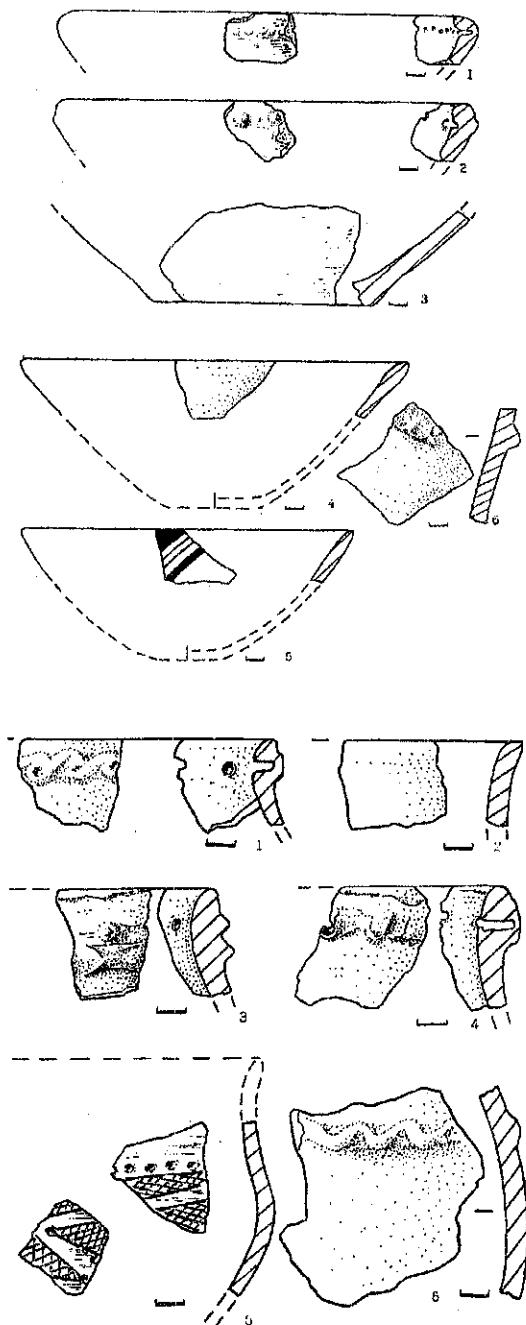

Рис.1. Картосхема археологічних пам'яток

шукова апаратура "ІМП-8".

Досліджена територія знаходитьться між селами Шевченкове та Будище, на відстані 0.8 км на південний схід від південно-східної околиці села Будище, і на відстані 1 км на південний захід від південно-західної околиці села Шевченкове. За характером ґрунтів (сірий лісовий суглинок повного профілю, період формування від 7 до 3 тис. років), дана місцевість була покрита лісом, знищеним під час масових вирубок наприкінці XVIII – початку XIX вв. Історико-культурний шар схилів ярів знищений у період останніх десятиліть шляхом теграсування, що ускладнило пошукову роботу.

Рис. 2. Кераміка: 1,2,6 -чорноліська культура; 3-5 - трипільська культура (ур. Борзунове).

В результаті розвідок були вперше відкриті багатошарове поселення в урочищі Борзунове (культурні шари: трипільська культура В-II (IV тис. до н.е.), чорноліська культура (VIII ст. до н.е.), ранні слов'яні (?), пізне середньовіччя (VII – VIII ст.): поселення розташоване на мисообразному виступі плато з пологими схилами, на площі біля 10 га. Обмежене пересихаючим озером і р. Польовою з південного-західу і системою занедбаних ставків з північного сходу.

Кераміка трипільської культури представлена фрагментами столового посуду: вінця мисок (один з них – із слідами розпису по зовнішній поверхні), вінця широковідкритих посудин, стінки, денця посудин (рис. 2; 3,4,5). Колір фрагментів сіро-жовтий, палевий, на деяких – сліди світло коричневого ангоба. В глиняному тісті великі домішки дрібнозернистої піски. Обпал окислювальний, збереглись сліди червоного ангобу. Знайдений фрагмент конструктивної деталі житла, або фрагмент тарної ємності (бортік).

Рис. 3. Чорноліська кераміка (ур. Борзунове). 1-4,6 - горщики; 5 - фрагменти кубка жаботинського типу.

Кераміка черноліської культури: фрагменти ліпних кухонних посудин з наліпними валиками з пальцевими вдавленнями (рис. 2; 6, рис. 3; 1-4), вінця мисок з наколами з внутрішньої сторони (рис. 2; 1,2), фрагменти з рельєфними трапецієвидними наліпами. Колір фрагментів сіро-коричневий, місцями оранжевий. Знайдено 2 фрагменти кубка черноліського жаботинського типу (рис. 3; 5).

пеціевидними наліпами. Колір фрагментів сіро-коричневий, місцями оранжевий. Знайдено 2 фрагменти кубка черноліського жаботинського типу (рис. 3; 5).

Кераміка ранньослов'янська: фрагменти горщиців (1 фрагмент з лінійним орнаментом, можливо, пастирського типу). В глиняному тісті велики домішки зерен кварцу, ракушняку, слюди, сірого піску. Колір фрагментів сірий та темно сірий.

Кераміка пізнього середньовіччя: фрагменти стінок посуду зі слідами різникольорової поливи, фрагменти стінок та денця ненорментованих сірого кольору зі слідами гончарного виробництва. Знайдені фрагменти кременю — пластинка та скол, а також точильний камень. Присутні ознаки зализовиробничого процесу — фрагмент шлаку.

В урочищі Гупалівщина с. Будище Звенигородського району було обстежено пам'ятку "Гайдамацькі льохи". У примітках до поеми "Гайдамаки" Т.Г. Шевченко пише: "село Будища, недалеко од Керелівки; в яру озеро і над озером ліс невеликий,озветься Гупалівщиною за те, що там Залізняк збивав ляхів з дерев. Льохи, де був захований шляхетський скарб, і досі видко, тільки вже зруйновані". Урочище Гупалівщина знаходитьсь на відстані 0.8 км на південний схід від с. Будище та на відстані 0.6 км на захід від озера. У схилі яру нами було виявлено вход у підземну земляну споруду, засипаний землею. Хід врізається в плато, обмежене двома струмками, які зливаються в ставок і впадають в озеро. Місце входу простягається погано і становить собою врізану в схил площинку 6х8 м. За свідченням місцевих жителів "Гайдамацькі льохи" є підземним ходом, або системою ходів. За даними місцевого жителя Кулика М.П., 1921 р. народження, хід пересікає плато з півночі на південь наскрізь, виходить до другого струмка. Місце виходу зараз не виділяється внаслідок терасування ярових схилів.

Хід має довжину приблизно 250-300 м. Недалеко від входу є відгалуження ходу праворуч в сторону села, де траплялися провали землі і за передказами були так звані льохи Чумачки, де "можна було сковати 6 пар волів" (на садибі Задорожніх). Останній раз вход розкривався у 1984 році студентами Шевченківського меліоративного технікуму. Після обстеження приблизно 40 м ходу експедиція була припинена. Хід законсервовано. У 1988 році в зв'язку із підготовкою до "Зводу пам'яток історії та культури" пам'ятку було обстежено групою археологів Черкаського обласного краєзнавчого музею (Смоляр С.Н., Нерода В.В., Білецька О.В., 1989), яка підтвердила історичне значення пам'ятки.

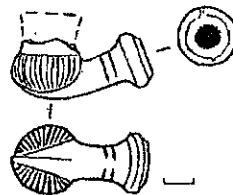
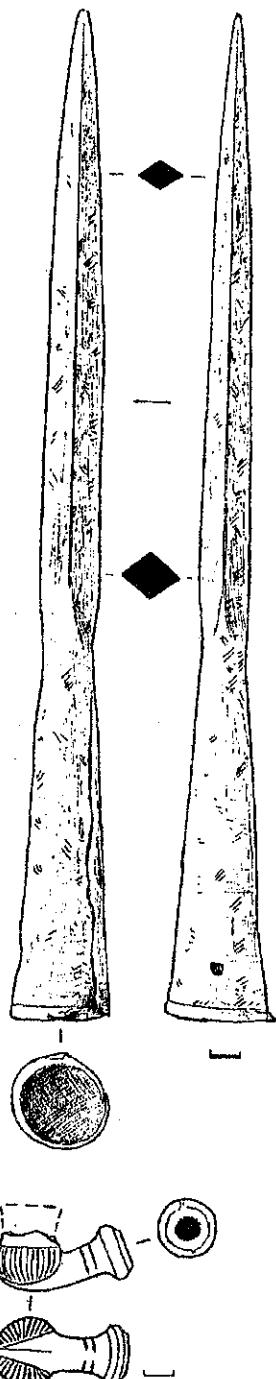
Проведене нами візуальне обстеження та шурфування прилеглої до входу території не виявило залишків наземних споруд. Тому на нашу думку, є підстава розглядати вищевказану споруду за призначенням не як господарську, а як форму підземного ходу.

Рис. 4. Знахідки пізнього середньовіччя

В урочищі Гупалівщина також було відкрито поселення доби пізньої бронзи (білогрудівська культура?) (с. Будище Звенигородського району Черкаської області). На плато між двома струмками на площі біля 5 га зібраний підйомний матеріал: фрагменти стінок та денця ліпних посудин. В глиняному тісті великі домішки кварцу та великовернистого піску. Колір фрагментів ззовні бурій, з середини чорний. Знайдено розтирач діаметром 7.5 см з двома стесаними паралельними гранями.

Кераміка пізнього середньовіччя: фрагменти стінок та денця ненорментовані сірого кольору із слідами гончарного виробництва, люлька керамічна, покрита світлозеленою поливою, виготовлена з білого глиняного тіста (рис. 2. 7).

Застосовуючи металопошукувну апаратуру було знайдено металеві речі: 1) наконечник заливного списа з пером у вигляді чорирьохгранного стержня та воронковидною тулією, попе-

речний переріз леза ромбовидний, загальна довжина — 36 см, довжина леза — 23 см, ширина леза — 2.1 см, ширина втулки — 3.8 см, сталь кричного заліза, наконечник виготовлений в процесі ковки (рис. 4); 2) монети мідні (2 шт.) польського виробництва, датовані 17... р. та 1767 р., номіналом один грош та назівгроши, цілком типові для території всієї Правобережної України того часу, де до кінця століття переважає в грошовому обігу польська та західноєвропейська монета.

На нашу думку, доцільно продовження археологічних досліджень, проведення стаціонарних розкопок для детального вивчення черноліського городища, білогрудівського поселення, розкриття та проникнення у підземну споруду, щоб дати їй точку характеристики та провести абсолютне датування. Для здійснення вищесказаних робіт необхідно використання геофізичної апаратури, шахтарської та спелеологічної техніки.

Література

Смоляр С. Н., Нерода В.В., Білецька О.В. "Звіт про роботу експедиції сектора археології Черкаського обласного краєзнавчого музею в 1989 р." //НА ІА НАНУ. 1989/

Чернігова Н.В.

Музей археології і етнографії Слобідської України, м. Харків

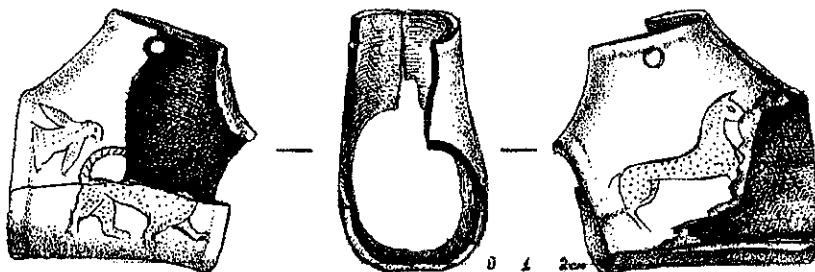
Дослідження Верхньосалтівського городища у 1999 р.

Чернігова Н.В. Исследования Верхнесалтовского городища в 1999 г. Продолжено исследование начатое в 1998 г. городища. Работы сосредоточены в юго-восточной части городища. Вскрыто 165 м² и получен разрез северной оборонительной линии и определено направление расположения рва. Исследованы остатки постройки и одного погребения.

Влітку 1999 р. археологічна експедиція Харківського державного університету під керівництвом автора продовжила дослідження Верхньосалтівського городища, розпочате у 1998 р. Розкопки проводилися у північно-східній частині городища. Було розкрито близько 165 м² площини пам'ятки, в результаті чого зроблений розтин північної захисної лінії і виявлення напрямок розташування рову. Також була відкрита будівля, господарча яма поряд з нею і одне колективне поховання. Усі об'єкти відносяться до салтівської культури. Знайдені представлени в основному фрагментами кераміки цієї культури та фрагментами кераміки XVII-XIX ст та залишими гудзиками.

Будівля мала прямокутну форму і була орієнтована по лінії північ- південь. Простежено лише частину споруди, тому що інша частина знаходилась у стіні розкопу. Вивчена частина мала розміри 6x4 м. Підлога була поката і найбільша глибина котловану сягала 1.05 м. У північному куті споруди знаходилися два кам'яних жорни. Під ними лежали чотири ножі, два серпи, фрагменти інших залишних предметів, а також скupчення фрагментів кераміки, яке продовжувалося до глибини 1.5 м. За 1.5 м на південний захід від цього скupчення знайдено залину шаблю, інструмент для роботи по дереву і бронзову підвіску з соколиними головами. За 2 м на південь від жорна на глибині 0.9 м знаходився розвал сіргоглинистої посудини, а під ним - скupчення панцирів беззубки і залишне окуття скриньки. Богнище не зафіксоване, але поряд з жорнами помічено сліди глиняної обмазки і шматки деревного вугілля.

Поряд з будівлею знаходилася господарська яма. Вона мала овальну форму з осями 4x3 м. Глибина її сягала 1 м. Засипка ями являла собою чорнозем слабо насичений фрагментами кераміки салтівської культури. На глибині 0.3 м знаходилося кістяне горло бурдюка з зображенням коня з одного боку і хижака та птаха з іншого (рис.). Поряд з ними знайдено керамічне прясличко.

За 3 м на північний захід від будівлі виявлено поховання. Воно було зроблено в прямокутній ямі розмірами 2.9x2.3 м. Глибина ями складала 1.2 м. На дні ями лежали три скелети. Усі вони були орієнтовані в різні боки і лежали в неприродному положенні. На кістках кінцівок зафіксовані сліди розтину гострим предметом. Ростин був зроблений перед смертю похованих. Два скелети належали дорослим людям, третій - дівчинці 10-12 років. Можливо, вони входили до однієї сім'ї. Поряд з черепом дитини знаходилися дві бронзові сережки. У центрі ями лежала срібглинняна кружка. Поряд з нею зафіксоване дерев'яне вугілля та кістки тварин.

Чурилова Л.Н.

Дніпропетровський історический музей ім. Д.І. Яворницького,
г. Дніпропетровськ

Раскопки поселення у с. Анновка Широківського р-на Дніпропетровської обл.

Чурилова Л.М. Розкопки поселення біля с. яке виникло у добу бронзи, існувало у III-IV ст.
Анновка Широківського р-ну Дніпропетровськ до н.е., найпізніші знахідки відносяться до XVIII-XIX ст.

В 1999 р. експедиція Дніпропетровського історического музея приступила к исследованием поселения, расположенного на небольшой возвышенности в пойме р. Ингулец (край первой надпойменной террасы). Поселение открыто в начале 80-х годов в ходе разведки, проведенной археологами г. Кривой Рог во главе с А.А. Мельником.

Подъемный материал свидетельствует о многослойности памятника. Собранные керамика эпохи бронзы, фрагменты железных предметов и горшков XVIII-XIX вв., фрагменты гончарных сосудов черняховского типа, амфор римского времени. Раскопки поселения подтвердили его многослойность. Поселение возникло в эпоху бронзы, существовало в III-IV вв. до н.э., самые позные находки относятся к XVIII-XIX вв. Верхний слой разрушен нахотовой.

Предполагаемая площадь поселения 1300 м². По линии запад-восток через поселение заложена разведывательная траншея 1 м шириной. В профиле траншеи прослежен культурный слой. Собрана большая коллекция находок - фрагментов гончарных и лепных сосудов, амфор, заготовок и орудий из кости, остеологических материалов.

В разрез попало жилище - каменный фундамент двух параллельных стен - жилище наземного типа, ориентированное по линии северо-восток - юго-запад. К траншее прирезано 8 квадратов. Полностью выявлена длинная северная стена (6.50x1.20 м), пол жилища толщиной 0.07 м, очаг - в северо-восточном углу жилища.

Общая площадь раскопа составила 72 м², коллекция предметов, собранных в ходе раскопок достигла 502 единицы (керамика, изделия из кости и т.п.). Работы на памятнике будут продолжены.

Шишкін Р. Г., Петраускас О.В.

Національний педуніверситет ім. М.П. Драгоманова, м. Київ
Інститут археології НАН України, м. Київ

Черняхівський горизонт багатошарового поселення Малополовецьке-2

Шишкін Р. Г., Петраускас О.В. Черняхівський горизонт многослойного поселения Малополовецкое-2. Анализируются материалы черняховской культуры из материалов поселения Малополовецкое 2 и могильника периода бронзы Малополовецкое 3 (фibuлы, монета, нож). Полученные материалы позволяют датировать черняховский горизонт поселения Малополовецкое 2 серединой III – первой половиной IV ст.

Комплекс археологічних пам'яток біля с. Малополовецьке, Фастівського р-ну, Київської обл. досліджується з 1991 р. Основні роботи проводяться на багатошаровому поселенні Малополовецьке-2 та могильнику доби бронзи Малополовецьке-3.

На поселенні Малополовецьке-2 під час розкопок було досліджено заглиблену будівлю, гончарний горн з передгорновою ямою та ряд індивідуальних знахідок (АДУ 1993, с. 72). Гончарний горн мав двоярусну конструкцію, яка складалась з топочної камери, центрального опорного стовпя, глинняної перегородки між топочною камерою та камериою для обпалу. До горну безпосередньо примикала передгорнова яма, в якій знаходилась партія готового посуду. За класифікацією О.О.Бобринського горн відноситься до "виду 2" - горнів із циліндричним стовпом; "підкласу 3" (Бобринський, 1991 с. 189, рис. 77; 195). В заповненні передгорнової ями були знайдені уламки гончарної черняхівської кераміки, один цілий горщик та розвали від майже 30 форм

(горщики, різноманітні миски, триручкові вази, кубок та глечик). Характерна особливість всього комплексу - це деформованість усіх форм в наслідок технологічних порушень під час випалювання або конструктивних дефектів горна.

З центральної частини поселення походить дві фібули. Фрагмент срібної фібули (рис.; 3). Голка, пружинний апарат виконані із срібного кованого дроту. На вісь прикріплена з двох кінців бронзова смужка шириною 7-8 мм, на якій кріпиться декоративна "кнопка", яка виконана зі срібла. Голівка кнопки оздоблена манжетами з фольги жовтого металу (золото?). На бронзовому окутті знаходитьться ще один отвір, очевидно, від аналогічної декоративної "кнопки". Нажаль, відсутній щиток фібули, що ускладнює визначення її типу, пошук аналогів і хронологічне визначення. За аналогією оформлення декоративної кнопки її можна порівняти з фібулами типу "Монструозо". Проте аналогічне оформлення декоративних кнопок мають фібули з Ружичанки, Готланду (Швеція), Закшув (Польща), Замостя (Польща), Сум. Найбільше скожу кнопку має фібула типу "Монструозо" із поховання 371 у Данченах (Рафалович, 1986, Табл. LVII, рис. 2). Якщо врахувати те, що фрагмент даної фібули належить до варіанта "Монструозо" (Альмгрен/216-217), то її можна синхронізувати з ступенями C1b/C2 за К.Годловським і віднести до початкового періоду поселення.

Бронзова фібула (рис., 2) підв'язної конструкції мала спинку виготовлену із стрижня, сферичного в перетині, без фасеток. Ніжка сплющена з декоративними фасетками. Фібула відноситься до серії А за Є.Л.Гороховським, хоча за особливостями перетину не зовсім відповідає цій серії. Фібули серії А відносяться до I, II фаз хронологічної схеми Є.Л. Гороховського. Найбільш вірогідно, що ця фібула датується рубежем III/IV ст.

На могильнику доби бронзи Малополовецьке-3, що розташований безпосередньо поруч з поселенням, розкопано шість об'єктів та знайдено кілька індивідуальних знахідок черняхівської культури (розкопки Лисенко С.Д.). Знахідки з об'єктів представлені скупченням фрагментів гончарного посуду черняхівського та ліпного посуду велбурського типів, кістками тварин (в т.ч. два черепи собак), а також індивідуальними знахідками:

1. Залізна підв'язна фібула (рис.: 1). Корпус симетрично прогнутий, спинка та ніжка фібули мають фасетки. На голівці та в місці підв'язки збереглися прямокутні площинки (5 та 4 мм відповідно). Перетин фасетованих частин корпусу має трапецієподібну форму. Довжина корпусу 48 мм. Ніжка підв'язана до корпусу двома обертами. Пружина має по чотири оберти з кожної сторони. Голка зламана. Фібула відноситься до серії Б, варіант 2, середній за Є.Л. Гороховським і може бути датована в межах першої половини IV ст.

2. Фрагмент бронзової фібули (напівфабрикат?) (рис.; 4). Зберігся прямий стрижень корпусу — спинка та зовнішня частина ніжки. Стрижень підрізкунтний в перетині без фасеток. Його ширина біля голівки 4 мм, ніжки — 3 мм. Довжина корпусу - 48 мм. Фібула відноситься до серії А, варіант 3 за Є.Л. Гороховським і може бути датована рубежем III-IV ст.

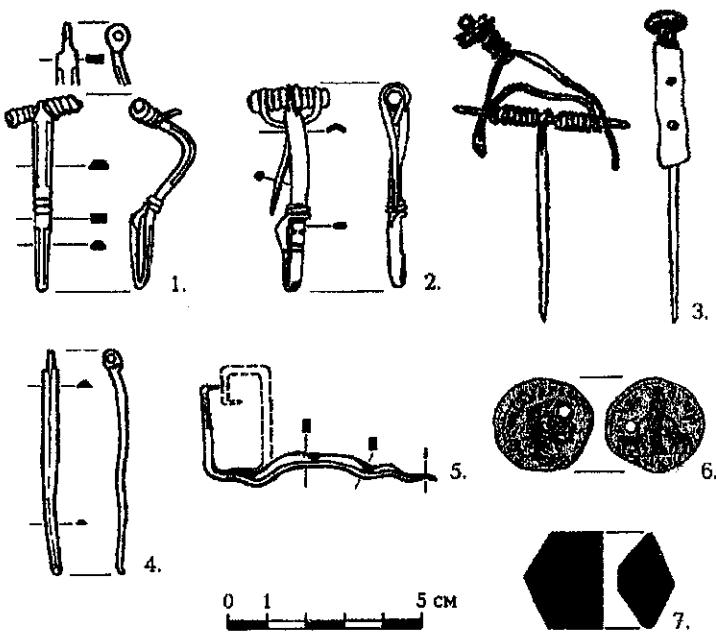

Рис. Речі з черняхівського горизонту поселення Малополовецьке 1.

1-фібула (залізо), 2 - фібула (бронза), 3 - фрагмент фібули "Монструозо" (срібло-бронза), 4-заготовка для фібули (бронза), 5-окуття для скриньки (бронза), 6-сестердій Требоніана Галла (мідь), 7-чорнолощене пряслице.

3. Бронзове окуття (рис.; 5). Виготовлене з вузького стрижня прямокутного в перетині. Обидва його кінці загострені. Подібні вироби знайдені на пам'ятках вельбаркської та черняхівської культур і вважаються елементами конструкції дерев'яних скриньок.

4. Мідна римська монета з пробитим отвором (рис.; 6). AV: Голова імператора з бородою та вінком. Напис: "IMP C GALLUS P..." (кінець напису пошкоджений). Точковий кант. RV: Постаття Деметри, що стоїть в оточенні лева та вола по боках. Напис: "P M S C OLVIM". Під постаттю напис: "AN XIII". За визначенням В.О.Анохіна монета є мідним сестерцієм, який був карбованний в м.Віміакій в Мезії в 13 році місцевої ери під час правління імператора Требоніана Галла (250-253 pp.).

5. Залізний ніж з горбатою спинкою. Загальна довжина 95 мм.

6. Чорнолощене біконічне пряслице із вдавленими верхньою та нижньою площинами. Ромбічне в перетині (рис.; 7).

Таким чином, склад індивідуальних знахідок та їх особливості дозволяють датувати черняхівський горизонт поселення Малополовецьке-2 серединою III — першою половиною IV ст.

Шкоропад В.

м.Рівне

Селище ранньозалізного часу біля с. Хрінники, що на Рівненщині

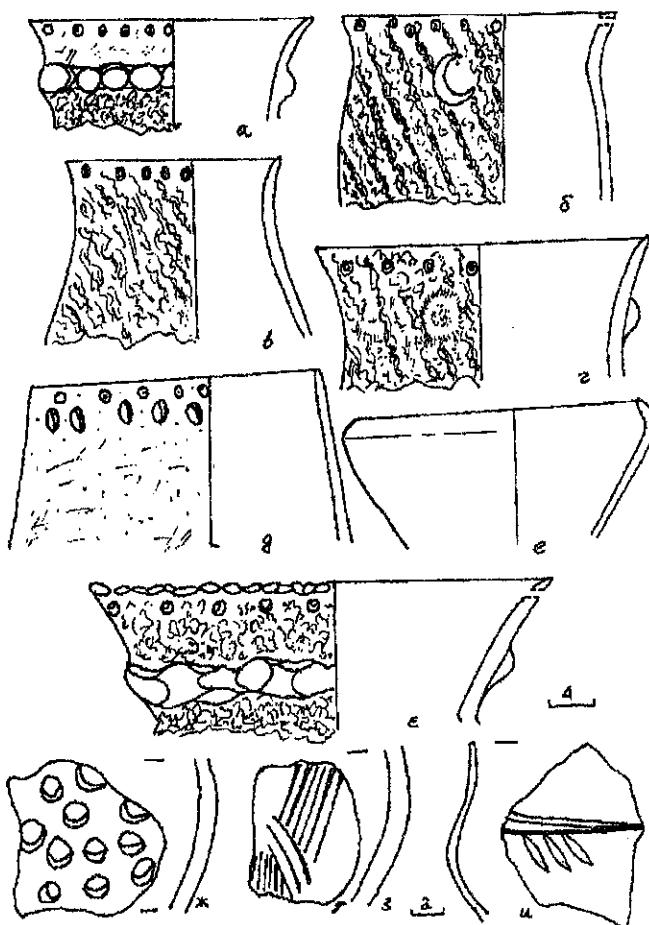
Шкоропад В. Селище раннього залізного века у с. Хрінники на Рівненщині. Аналізуються матеріали из хозяйственных ям и построек. На их основе делается вывод о принадлежности открытого селища к лежницькій группе памятников раннього залізного века.

В результаті досліджень на багатошарової пам'ятки в околицях Хрінниківського водосховища було виявлено селище ранньозалізного часу.

Як було встановлено, до утворення водойми, селище знаходилося на рівному майданчику високого мису лівого берега р. Стир, який похило опускався в широку заплаву. Заплава річки має ширину 2-4 км і довжину до 15 км. Вона вкрита лужноболотною рослинністю з переважаюю осок. З часу утворення водосховища мис, де знаходилось селище, зазнав сильного руйнування. На даний час це крутій берег, висотою 10-12 м.

В результаті розмиву мису більша частина селища була знищена. В тій частині, що залишилася, було виявлено 3 господарські споруди та кілька ям. Господарські споруди, як правило, заглиблені і за формою поділяються на два типи — овальні та під прямоугольні.

Овальні споруди мають

розміри від 1.5x2 м до 3x3 м. Земляні стінки у них піднімаються на висоту 0.20-0.4 м. Підлога горбкувата, а в одній із споруд сильно збита ногами кіз та овець. Споруди орієнтовані довшими стінами за сторонами світу. Відсутність стовпових ямок і велика кількість глиняної обмаки зі слідами прутів дозволяє стверджувати, що стіни у цих спорудах були облицьовані каркасними плетінками.

Прямокутна господарська споруда мала розміри 2x3 м і була орієнтована короткими стінками за сторонами світу. Земляні стінки її піднімалися на висоту 0.40 м. Підлога рівна не утрамбована. Вздовж стін виявлено стовпові ямки, що дозволяє припустити її стовпово-плетневу конструкцію.

Господарські ями мали круглу в плані форму розмірами від 0.8 до 1.5 м і глибину від 0.5 до 1 м. Стінки ям прямі, а дно могло бути рівним (3 ями) або лінзовидним (1 яма).

Відносно планіграфії, то слід зауважити, що господарські споруди були розташовані в одну лінію, а ями складали окрему групу за 6 м від них.

Заповнення господарських ям складалося з гумусу, насиченого в основному, кістками дрібних тварин та птиці.

Кераміка, виявлена у об'єктах та у культурному шарі, належала горщицам та мискам. За формуванням верхньої частини можна виділити два типи горщиців:

1 тип- горщики з розхилено. назовні шийкою. Варіант 1 - посудини з високою сильно профільованою шийкою (рис. а, е). Варіант 2- горщики з слабо профільованою шийкою (рис., б, в).

Тип 2- горщики з накиленою до середини високою шийкою (рис. д).

За характером зовнішньої поверхні виділяється рустований (рис. б-г, е), комбінований (шийка лощена, тулуб рустований) (рис. а) та шорсткий (рис. д). Внутрішня поверхня всіх горщиців лощена. У керамічному тісті у всіх горщиціах зауважено присутність товченого перепаленого кременю та граніту.

Миски представлени одним типом. Це високі конічні миски з непотовищеними, різко загнутими до середини вінцями та лощеною поверхнею. Керамічне тісто такого посуду складалося з добре відмученої глини та дрібного піску.

Посуд , як правило, орнаментований. Це могли бути наскрізні проколи під вінчиками, наліпний валик (рис. а, е), гудзики (рис., г) по середині шийки, або підковкою на її основі (рис. б). Зустрічається також орнамент у вигляді нігтевих заципів по тулубу, розчесів гребінцем, комбінацій в різних прямих ліній та лінзовидних ямок (рис. ж-и) , проколів та нігтевих заципів під вінчиком (рис. д) та пластичного валика, вінчика, орнаментованого пальцевими вдавленнями і проколами під ним (рис. е).

За аналогіями кераміки це селище належить до лежницької групи.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ПОЛЬОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

КРЫЖИЦКИЙ С.Д.

ОЛЬВІЯ. Перспективы исследования, сохранения и музеефикации

Об исключительной роли и значении Ольвии, как памятника античной истории и истории культуры, здесь нет необходимости повторяться. В связи с этим, учитывая также высокую степень экспозиционности раскапываемых архитектурно-строительных остатков древнего города, особое значение приобретает выработка оптимальной стратегии его археологического изучения. Ольвия является тем памятником, который ни в коей мере не подлежит абсолютному исследованию, которое по классической методике подразумевает полное разрушение изучаемого объекта. Здесь максимально допустимая степень археологического изучения города определяется (ограничивается) необходимостью сохранения в натуре наиболее представительных с точки зрения истории и истории культуры архитектурно-строительных остатков, а направление научного поиска — задачами развития фундаментальной науки. К сожалению, выработка конкретной стратегии археологических раскопок Ольвии определяется не только этим. Здесь вмешивается фактор отрицательного воздействия на памятник окружающей природной среды. Фактор ранее практически не учитывавшийся при планировании раскопок, хотя первые попытки изучения разрушающихся лиманом античных кладок стен были предприняты Б.В. Шармаковским еще в начале двадцатого столетия¹. Впервые относительно значительные охранные исследования вдоль берегового клифа были проведены только лишь в 1966-1968 гг.².

В связи со сказанным прежде всего кратко охарактеризуем отрицательное воздействие на состояние городища негативных факторов окружающей среды.

Как известно, в древности город занимал значительно большую площадь, чем ныне. На этапе максимального расцвета его территории достигала величины не менее 47 га и, скорее всего, составляла 50 - 55 га³. Однако, за прошедшие после прекращения жизни Ольвии полтора с лишним десятка веков в силу различных причин произошли необратимые изменения, которые коснулись главным образом восточной и юго-восточной частей города. В результате трансгрессии, эрозионных и оползневых процессов значительная часть города, — не менее 17 га, — оказалась разрушенной и затопленной лиманом. К сожалению, эта ситуация прогрессирует в отрицательную сторону.

Следует сказать, что вообще по прогнозам геологов перспективы существования теперешней береговой линии всего района Северо-Западного Причерноморья весьма неутешительны. В результате проведенных роботов установлено, что "В связи с продолжающимся процессом формирования котловины Черного моря на фоне общей трансгрессии в настоящее время происходит опускание суши (поднятие уровня моря) со скоростью у г. Одессы около 5 мм/год. В этих условиях постоянно протекают процессы абразии, выражющиеся в размыве берегов со средней скоростью около 1 м/год"⁴. И далее: эти процессы с учетом наличия подземных вод в толще лессовидных пород способствуют ускоренному формированию оползней⁵.

Ничем не лучше в этом отношении и ситуация с Ольвией. Дело в том, что помимо воздействия на городище трансгрессии, абразии и эрозии здесь неблагоприятно и геологическое строение. В Ольвии над урезом воды лимана на высоту 2.5 м в северной части городища и на 1.5-2

¹ Эти охранные раскопки были ограничены только лицом зачистками каменных кладок стен, выступавших из берегового клифа (Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — Киев. — 1985. — С.18, рис.1; с.94, рис.35).

² Крыжицкий С.Д. Раскопки на территории Нижнего города Ольвии в 1965-1966 гг.//АИУ 1965-1966. — Киев. — 1967. — Вып. I. — С.132-133; Он же. Раскопки Нижнего города Ольвии//АИУ 1967. — Киев. — 1968. — Вып. II. — С.145-146; Он же. Раскопки участка "Берег" в Ольвии в 1968 г.//АИУ 1968. — Киев. — 1971. — Вып. III. — С.175-179. В связи с этим отметим, что доведенный до берегового уреза раскоп "НГ" был заложен отнюдь не с целью охранных раскопок, хотя понимание того, что лиманом активно разрушаются культурные напластования города безусловно существовало (Славин Л.М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935 и 1936 гг.//Ольвия. — 1940. — Т.1. — С.49-51).

³ Крыжицкий С.Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии//Античная культура Северного Причерноморья. — Киев. — 1984. — С.63; Он же. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до нашей эры//Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Тбилиси. — 1979. — С.122.

⁴ Инженерно-геологические условия Северо-Западного побережья Черного моря. Препринт 89-8. — Киев. — 1989. — С.44.

⁵ Там же. — С.45.

м в районе ольвийского мыса выступают серо-голубоватые горизонтально-слоистые глины мэотиса, непосредственно на которых залегает нижний известняковый водоносный горизонт¹. А это означает, что в случае переувлажнения поверхности мэотиса либо тектонических, особенно с горизонтальным вектором, толчках при малейшем наклоне поверхности мэотиса в сторону лимана возможно скольжение верхних геологических пластов вместе с находящимся на них культурным слоем городища. Особенно в этом отношении неблагоприятная ситуация наблюдается в центральной части Нижнего города Ольвии, где поверхность мэотиса имеет четко выраженный наклон в сторону лимана². Только в прибрежной центральной части Нижнего города возможному скольжению верхних пластов в определенной степени противодействует незначительная высота берегового клифа.

Сказанное выше не является чисто теоретическими рассуждениями, основанными на компьютерном моделировании. Остатки древних оползней зафиксированы на дне лимана против ольвийского мыса³. Более того - небольшой оползень в северной части Нижнего города (сразу за южным бортом раскопа НГФ) произошел в семидесятые годы во время подводной экспедиции прямо на глазах К.К. Шилика⁴. Следы значительного оползня были зафиксированы при проведении в восьмидесятые годы разведочных раскопок в районе предполагаемого расположения ольвийского театра, уничтоженного, по-видимому, этим оползнем примерно в III-II вв. до н.э.⁵.

Следы большого (по меркам, разумеется, Ольвийского городища) оползня зафиксированы в районе раскопа НГСС. Здесь вдоль подножия резкого повышения террасной части города на протяжении 30-40 м в направлении с севера на юг прослеживается тыловой шов оползня шириной местами до нескольких десятков сантиметров. Горизонтальные размеры оползня составляют 40x60 м. Его следы хорошо прослеживаются в строительных остатках раскопа. Это прежде всего общий наклон подвальных помещений ранневизантийского времени в центральной и западной части участка НГСС, а также вертикальные разрывы в подвальных широтно расположенных стенах⁶. Следует также отметить, что крайние южная и северная части оползня, помимо общего восточного направления движения, подвержены перемещению к югу и к северу соответственно. Начальная стадия оползневых процессов относится здесь еще к эллинистическому времени. Примерно во II в. до н.э. здесь произошел оползень, в результате которого часть подвальных помещений жилых домов получили наклон, после чего жизнь на этом месте не возобновлялась на протяжении не менее, чем полу века. Последующая активизация оползня — разрывы в стенах, тыловом шов, выходящий на дневную поверхность, по ряду признаков произошла уже в новейшее время. Об этом косвенно свидетельствует то, что заложив в 1930 г. один из шурfov раскопа "НР" практически на линии прохождения тылового шва оползня, исследователи не упоминают о его наличии. По заключению геологов, в любой момент при стечении неблагоприятных обстоятельств возможно катастрофическое развитие этого оползня.

Разумеется, идеальным явилось бы осуществление системы мероприятий по защите Ольвии от действия всех этих неблагоприятных факторов — трансгрессии, абразии, эрозии и оползней. В восьмидесятые годы на этот счет Институтом Укргипроводхоз в связи с планировавшимся строительством плотины в районе Очакова были сделаны даже предварительные расчеты возможной стоимости таких защитных мероприятий⁷. Однако, и по тем временам сумма оказалась достаточно внушительной — порядка нескольких десятков миллионов рублей.

В настояще же время экономически реальных технических методов борьбы с негативным воздействием на ольвийское городище природных факторов нет. Единственный рекомендуемый способ, который, хотя кардинально проблему не решает, но, тем не менее, позволяет надеяться на отсрочку катастрофы и по крайней мере дает возможность сделать попытку успеть осуществить исследование архитектурно-строительных остатков, зафиксировать их в чертежах и фотографиях, спасти археологические находки, это снижение нагрузки в оползневых зонах, т.е. снятие верхних слоев грунта.

¹ Шилик К.К. К палеогеографии Ольвии // Ольвия. — Киев. — 1975. — С.58-60.

² Шилик К.К. Ук.соч. — Рис.7.

³ Шилик К.К. Ук. соч. — С.78.

⁴ В своей статье К.К.Шилик говорит об отсутствии оползней в центре Нижнего города (1975. — С.87). Статья эта, однако, была написана еще до появления новых данных на участках "Театр", "НГСС" и к югу от участка "НГФ", свидетелем чего стал сам К.К.Шилик. Здесь именно возле раскрытого автомобилем колодца и произошел оползень.

⁵ Крыжанский С.Д., Назарчук В.И. Отчет о раскопках участка "Театр" в 1984 г. Научный архив Института археологии НАНУ. — 1984/29/а. — С.11,18.

⁶ Leipusinskaya N.O. Excavations in the Lower City of Olbia, 1985-1992: Preliminary Results // Echos du Monde Classique/Classical Views. — 1995. — XXXIV. - N.s. 14. — 23-44.

Предлагались варианты с намывом вдоль восточной границы города пляжа и устройством ограждающего мола или бун.

Учитывая сказанное выше, в настоящее время: находится под угрозой разрушения силами природы практически вся восточная часть Ольвии, располагающаяся к северу от ольвийского мыса. И только прибрежная центральная часть Нижнего города в силу небольшой высоты берегового клифа более или менее застрахована от значительных оползней, чего нельзя сказать о террасной части города, примыкающей к западной границе Нижнего города. Именно здесь в предполагаемом районе расположения ольвийского театра прослеживается ситуация, напоминающая описанную К.К.Шиликом картину образования оползней¹.

Другим активно разрушающимся участком Ольвии является юго-восточная часть Верхнего и террасного города, которая располагается вдоль берегового клифа от ольвийского мыса до южной оконечности городища. Здесь в свое время произошел большой оползень, в результате которого отколовшаяся призма коренного берега не просто сползла по классической схеме, а сползла с переворотом. В пользу этого свидетельствует практически абсолютное отсутствие керамического боя на дне лимана вдоль берегового клифа. Дело в том, что, если исходить из предположения о том, что оползни здесь не было, то несомненно должен был бы присутствовать керамический бой. Как известно по раскопкам Пантикея и других античных городов, а также и самой Ольвии, за оборонительными стенами античных городов находились обычно мусорные свалки. Тем более подобная свалка образовалась бы в столь удобном месте — вдали от городских ворот, порта и Нижнего города. Логично было бы также ожидать здесь и остатки завалов камня от разрушения юго-восточной оборонительной линии цитадели (берег под участком "Р-25"). Вместе с тем должен был бы находиться керамический бой в этом месте на дне лимана и в том случае, если бы оползень образовался по классической схеме. Остается лишь одно объяснение отсутствия на дне лимана археологических находок — это образование оползня с нестандартным переворотом отколовшейся призмы, при котором культурный слой оказался погребенным.

Помимо оползневой опасности рассматриваемый район подвержен весьма сильной эрозии и абразии, о чем свидетельствует сползание по склону строительных остатков, четко прослеженное при раскопках на участке "Р-25".

Таково состояние наиболее опасных в смысле стихийного разрушения участков древнего города. Из других угрожаемых зон городища отметим северо-восточную и западную границы Ольвии. Здесь идет сильная эрозия склонов Северной и Заячьей балок.

Эрозионный участок Северной балки к настоящему времени продвинулся к западу более чем на сотню метров по сравнению с началом прошлого века. На планах того времени П.И. Кеппена, И.М. Муравьева-Апостола, И.П. Бларамберга² отчетливо видно прохождение пересекающей Северную балку параллельной лиману дороги из Нижнего города Ольвии в с. Парутино примерно в 60-ти м от берегового уреза. Развитие эрозионного участка Северной балки, если не будут приняты неотложные меры³, в обозримом будущем грозит уничтожением северной оборонительной линии Верхнего города.

То же самое относится и к Заячьей балке, где общая длина эрозионных участков достигает полукилометра, что грозит разрушениями западной оборонительной линии Верхнего города.

Каков же итог в перспективе? Он неутешителен. Если с эрозионными участками балок бороться вполне реально, то относительно восточных границ города проблема их защиты в настоящее время достаточно эффективного технического решения в рамках существующих финансовых возможностей не имеет.

В принципе участок затопленной части Нижнего города ожидает и всю Ольвию. Конечно, в таком глобальном масштабе, если резко не ухудшатся природно-климатические условия, это произойдет не скоро. Что же касается активно разрушающихся участков — северной части Нижнего города (это уже по сути террасный город) и юго-восточной зоны цитадели, то здесь счет может идти на десятилетия. Единственным, пускай и частичным, выходом из этой ситуации может быть только систематическое проведение охранных раскопок, которые замедлят разрушительные процессы и дадут возможность исследовать и зафиксировать то, что рано или поздно от нас все равно уйдет, а также сохранить для мировой и украинской культуры многочисленные археологические находки — предметы быта и труда, произведения искусства, в том числе прикладного.

В связи с последним необходимо подчеркнуть, что узко понимаемая некоторыми неспециалистами задача охранных работ не может сводиться в условиях изучения такого города как

¹ Шилик К.К. Ук. соч. — С.86,87.

² Карапев А.Н. Планы Ольвии XIX в. как источник для изучения исторической топографии города // МИА. — 1956. — №50. — Рис.1,3,5.

³ В отличие от восточных границ города здесь использование технических методов со всех точек зрения вполне реально. Возможна и просто засыпка эрозионного участка строительным мусором.

Ольвия лишь к следованию за непосредственными разрушениями. Подобная методика проведения охранных раскопок приемлема, и то далеко не всегда, лишь на однослоиных памятниках, имеющих не более одного — двух строительных периодов. Изучение таким методом более сложных градостроительных структур неизбежно ведет к утрате колоссальных объемов информации особенно в планировочном и стратиграфическом отношении. А это в свою очередь приводит к неправильной интерпретации открываемых объектов, а также исключает возможность выполнения конечной задачи изучения архитектурно-строительных остатков — выполнения реконструкции планов и объемно-пространственных решений раскапываемых сооружений, их правильной хронологической атрибуции и т.п. Для Ольвии, где мощность культурных напластований местами доходит до 6-8 м, где прослежено более десятка культурно-хронологических этапов и периодов, а строительных периодов и не сосчитать, единственным возможным методом проведения охранных исследований являются раскопки широкими площадями. Только в результате них появляется возможность верной интерпретации разрушающихся объектов.

Все сказанное определяет стратегию изучения Ольвии в ближайшие десятилетия. Раскопки широкими площадями должны сосредоточиться вдоль восточной границы города и в первую очередь — в северной части Нижнего города (участок "НГСС", №XXIX) и в восточной части римской цитадели (Участок "Р-25", №XXV). Кроме этих двух участков, необходимо также развернуть работы в террасной части Ольвии, в частности, в месте древнего оползня в районе предполагаемого театра¹. Именно этого направления в планировании раскопок ольвийского городища следует в основном придерживаться и в будущем, по крайней мере, до тех пор, пока не появятся достаточные финансовые возможности осуществления эффективной защиты частей городища, разрушающихся под воздействием сил природы.

Выше мы охарактеризовали общие перспективы дальнейшей судьбы городища и основных направлений развития охранных археологических исследований Ольвии. Однако, как отмечалось выше, Ольвия для нас важна не только как объект научного изучения, но и в не меньшей степени как памятник, представляющий громадную культурно-просветительскую ценность.

В этом отношении ольвийское городище можно охарактеризовать следующим образом. К настоящему времени из общей сохранившейся территории города, равной 30 га, раскопкам подверглись около 5 га². Из примерно 120 траншей и различных углублений, зафиксированных на топосъемке 1958 г., только три десятка (кроме траншей И.Е. Забелина и В.Г. Тизенгаузена)³ можно уверенно интерпретировать как археологические раскопки (имеются в виду профессиональные). Все они относятся к двадцатому веку. Что касается раскопов XIX в. Н.Аркаса и Ф.Бруна (1870 г.), а также раскопов А.С.Уварова (1848 г.) идентифицировать их с достаточной точностью на местности в настоящее время вообще невозможно⁴. Из упомянутых трех десятков раскопов XX в. по разным причинам отнюдь не все из них представляют интерес для экспозиции. Это объясняется отсутствием выразительных строительных остатков или их последующим разрушением. Ниже мы перечислим и кратко охарактеризуем раскопы только XX в.⁵, за исключением объектов, открытых в затопленной части города, участка "НР" (№III), который ныне поглощен раскопом "НГСС" (№XXIX), и раскопов на территории ольвийского предместья. Начнем с Верхнего города в направлении с севера на юг.

Раскоп Северные ворота (№I)⁶. Раскопки велись Б.В. Фармаковским. Открыты слоевые основания от двух башен и оборонительных стен и каменный склеп, которые не сохранились. Участок экспонированию не подлежит.

Раскоп "И" (№II). Раскопки Л.М. Славина, А.Н. Каравеса, Е.И. Леви. Открыты остатки домов эллинистического времени. В восьмидесятые годы проведен консервация и частичная реставрация. Состояние экспозиционное.

¹ Иначе при развитии дальнейших оползневых процессов в этом месте какие-либо надежды найти остатки театра (если он здесь действительно был) будут не реальны.

² По состоянию на 1984 г. эта цифра составляла около 4,5 га (Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое... - С.42).

Это многочисленные, изуродовавшие городище раскопанные И.Е. Забелиным и В.Г. Тизенгаузеном в 1873 г. траншеи, которые не нашли должного отражения в отчетах, а строительные остатки, открытые в одной из траншей, не дошли, по-видимому, даже до времени, когда начал систематические раскопки в Ольвии Б.В.Фармаковский.

³ Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое... - С.18 и сл. Не все эти раскопы можно идентифицировать с достаточной точностью на местности. В частности, это касается раскопов не только Н.Аркаса и Ф.Бруна (1870 г.), но даже раскопов А.С.Уварова и раскопа Северных ворот Б.В.Фармаковского.

⁴ Подробнее см.: Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое... Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. Ольвия. Раскопки, история, культура. — Николаев. — 1997. — Рис.74 и сл..

⁵ О местоположении раскопов см.: Крыжицкий С.Д.Ольвия. Историографическое... - С.42 и сл., а также: Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. Ук. соч. — Рис.4.

Раскоп "Северо-Запад" (№IV). Раскопки С.Д.Крыжицкого, С.Н.Мазарати. Открыты крайне плохой сохранности кладки стен I в. до н.э. и две гончарных печи. Экспозиционного интереса открытие остатки не представляют. Раскоп "В" (№V). Работы Б.В.Фармаковского. Открыты крайне разрозненные фрагментарные остатки кладок стен. Экспозиционного интереса не представляют.

Участок "Зевсов курган" (№VI). Раскопки Б.В.Фармаковского. Раскопан курган и два богатых жилых дома эллинистического времени. В экспозиции находится только курган (крепида, часть насыпи, дромос и склеп). Требуется реставрация крепиды и насыпи кургана, остатки жилых домов восстановлению до проведения дополнительных археологических работ не подлежат и могут быть засыпаны с целью реставрации крепиды и части насыпи кургана.

Участки "АГД" и "Западный теменос" (№VII). Участок "АГД" раскалывался А.М.Славинским, А.Н.Карасевым, Е.И.Леви, А.И.Фурманской. Открыты жилые дома эллинистического времени. Участок "Западный теменос" раскалывался А.С.Русевой. Здесь открыты алтари и траншеи от выборок стен храма Аполлона Врача. Оба участка находятся в экспозиции. Проведена частичная реставрация жилых домов и нескольких алтарей. Требуется реставрация в камне конфигурации плана храма.

Участок "Центральный теменос" (№VIII). Раскопки А.Н.Карасева и Е.И.Леви. Открыты остатки алтарей, двух храмов, оград, большой стоя, гидросистемы. Участок находится в экспозиции. Проведена реставрация.

Участок раскопок здания суда - дикастерия (№IX). Раскопки Е.И.Леви и А.Н.Карасева. Открыты незначительные остатки стен, фундаментов и вымосток, не поддающиеся реконструкции и не представляющие экспозиционного интереса. В отношении закрепления элементов плана города необходимо зафиксировать восточную границу дикастерия. К западу от дикастерия - раскопки В.И.Пругло (Денисовой). Открыты крайне фрагментарные остатки от сооружений не установленного назначения. Эта часть участка подлежит засыпке и нивелировке поверхности.

Раскоп "Западные ворота" (№X). Работы Н.А.Лейпунской. Раскопаны остатки западных ворот города - основания куртин и башен различных этапов жизни Ольвии в дорийское время, а также водосток. Частично проводилась консервация одной куртины, одной башни и водостока. Работы были остановлены в связи с переориентированной экспедицией на охранные раскопки. В настоящее время экспозиции не подлежит. Однако, в будущем при проведении дополнительных раскопок и соответствующей консервации участок представляет бы значительный интерес.

Раскоп "Центральный квартал" (№XII). Раскопки А.М.Славина и Н.А.Лейпунской. Открыты остатки жилых домов в основном эллинистического времени, подвалы здания, очевидно, административного назначения, торговый ряд, винодельня первых вв. н.э. В восточной части квартала проведена реставрация. Эта часть представляет экспозиционный интерес. Остальные остатки центрального и прилегающего к нему южного кварталов подлежат консервации.

Участок "Восточный торговый ряд" (№XIII). Раскопки А.Н.Карасева и Е.И.Леви. Открыты подвалы торгового ряда. Раскоп в экспозицию не входит. Необходима реставрация. Участок "Гимнасий" (XIV). Раскопки А.Н.Карасева и Е.И.Леви. Открыты остатки подвальных помещений предположительно гимнасия, колодца, возможно, аптеки. Требуются консервационно-реставрационные работы.

Раскоп "К" (№XVIII). Раскопки К.Э.Гриневича. Открыты остатки сырцовых оборонительных стен. Экспозиции не подлежат. Раскоп "1908г." (№XIX). Работы Б.В.Фармаковского. Открыты несохранившиеся до нашего времени остатки главной продольной улицы. Экспозиции не подлежит. Раскоп "Р-19" (№XX). Раскопки С.Д.Крыжицкого, А.И.Кудренко, В.В.Крапивиной. Открыты остатки развода оборонительной стены, винодельни, здания нежилого назначения. Раскопки прекращены в связи с переориентацией экспедиции на охранные работы. Экспозиции не подлежит.

Раскоп "М" (№XXI). Раскопки Б.В.Фармаковского, А.М.Славина, Т.Н.Книпович. Открыты остатки оборонительной стены и перистильный двор дома. Для экспозиции представляет интерес, но требует проведения значительных дополнительных раскопок с последующей консервацией.

Раскоп "Северо-восточная оборонительная стена цитадели" (№XXII). Работы Б.В.Фармаковского. Раскопаны остатки жилого дома (не сохранились) и куртин. Находится в экспозиции.

Раскоп "Л" (№XXIII). Работы Ф.М.Штительман, Р.И.Ветштейн. Раскрыты остатки подвалов здания предположительно римского претория. Объект требует реставрации, представляет значительный экспозиционный интерес.

Участок "Оборона на Заячьей балке" (№XXIV). Раскалывался Б.В.Фармаковским. Входит в экспозицию. Нуждается в консервации и частичной реставрации.

Участок "Р-25" (№XXV). Охранные раскопки В.В.Крапивиной, А.В.Буйских. Раскрываются жилые дома, подпорные стены террас, святилище, остатки оборонительных стен и башен римской цитадели. Участок входит в экспозицию.

В террасном городе - раскоп "Т-3" (XXXI). Раскопки С.Д.Крыжицкого, В.И.Назарчука. Открыты остатки террасного дома. Участок находится в экспозиционном состоянии. Требуется консервация.

В нижнем городе:

Участок "НГСС" (№XXIX). Охранные раскопки Н.А.Лейпунской, Т.Л.Самойловой. Открыты остатки жилых кварталов IV - II вв. до н.э. Участок входит в экспозицию.

Участок НГСЮ (№XXX). Раскопки Н.А.Лейпунской. Архитектурно строительные остатки не обнаружены. Участок "НГЦ" (№XV). Раскопки Б.В.Борисова, С.Д.Крыжицкого, Н.А.Лейпунской. Открыты остатки хозяйствственно-жилых и складских домов первых веков н.э. Экспозиции не подлежит.

Раскоп "НГ" (№XVI). Раскопки А.М.Славина. Открыты остатки жилых домов, оборонительной стены, гончарных печей первых веков н.э. Требует проведения консервационно-реставрационных работ.

Участок "НГФ" (№XVII). Раскопки Б.В.Фармаковского. Открыты два богатых жилых дома. Участок требует проведения значительных консервационно-реставрационных работ.

В связи со сказанным возникают вопросы о причинах, по которым те или иные участки должны или не должны входить в экспозицию, и о том, с какой частотой требуется проведение консервационных мероприятий, а также в каких случаях необходима частичная реставрация.

Первое определяется культурологической и исторической ценностью открываемых остатков, степенью их сохранности.

Второе зависит от технических особенностей строительных остатков, их прочностных характеристик и устойчивости к атмосферным осадкам. С этой точки зрения архитектурно-строительные остатки Ольвии находятся в крайне неблагоприятной ситуации. Это обусловлено прежде всего относительно небольшими размерами камней, использовавшихся в большинстве сооружений. Исключение представляют собой только лишь, и то частично, оборонительные комплексы. Вторым неблагоприятным моментом является то, что в качестве вяжущего в растворах кладок фундаментов и стен ольвийских сооружений применялась практически всегда глина, а иногда и просто земля. И, наконец, третьей особенностью является наличие конструкций и сооружений, вырезанных в лессе (землянки, полуzemлянки, ямы), сделанных из сырцового кирпича (кладки стен) или комбинированных из лесса и земли (слоеевые основания).

Следующий фактор, от которого зависит длительность действия консервационных мероприятий, определяется степенью агрессивности окружающей объект растительности. В условиях Ольвии основную опасность представляют травянистая и древесная растительность. Корневая часть этой растительности активно разрушает строительные остатки, сложенные, как уже отмечалось, на глине. Лишайники поражают поверхность камня, но, как показывает опыт, стабилизируют ее состояние на многие десятки лет. Об этом свидетельствует состояние целого ряда объектов, открытых Б.В.Фармаковским еще в начале века. Это, разумеется, не относится к архитектурным деталям, особенно сделанным из местного ракушечника или песчаника. Тонкая моделировка этих деталей в результате воздействия лишайников разрушается и постепенно утрачиваются. Мраморные архитектурные детали в Ольвии встречаются относительно редко.

В настоящее время разработан целый ряд методик, как за рубежом, так и у нас, которые позволяют достаточно эффективно учитывать отрицательное действие обоих факторов и тем самым обеспечивать довольно значительную длительность сохранения того или иного объекта в экспозиционном состоянии. При этом, однако, следует учитывать, что вечных консервантов не существует и все равно консервационные мероприятия с той или иной частотой необходимо проводить заново. Единственный достаточно эффективный способ защиты архитектурно-строительных остатков, обеспечивающий их сохранность на многие десятки лет - это хранение в закрытых павильонах. Последнее, однако, вряд ли приемлемо для Ольвии, учитывая значительные масштабы открываемых комплексов. Речь может идти лишь об отдельных объектах. Во всех других случаях требуется проведение дополнительных защитных мероприятий с периодичностью в 10 - 20 (реже - более) лет.

Однако, помимо двух перечисленных выше факторов, влияющих на длительность сохранения архитектурно-строительных остатков, имеется еще один крайне негативный фактор, действие которого сводит на нет любые усилия по защите памятников культуры. Это вандализм выходцев из среды населения с. Парутино, располагающегося на части ольвийского некрополя (кладоискательские традиции здесь существуют еще с прошлого века и особенный размах приобрели в последнее время), частично неорганизованных экскурсантов и грабительские раскопки.

Разумеется, автор настоящей статьи не настолько наивен, чтобы рассчитывать на скорый рост культурного уровня или хотя бы простой порядочности перечисленных категорий посетителей заповедника. Здесь возможно только одно решение проблемы, которое, кстати, с успехом применяется на целом ряде зарубежных памятников. Это создание многочисленной и вооруженной круглогодичной охраны. Систематическое патрулирование хотя бы двух троек сторожей позволило бы достаточно эффективно решить проблему охраны как самого городища, так и его некрополя.

И, наконец, третий вопрос — в каких случаях и в каких масштабах необходима частичная реставрация. Эта проблема решается исходя из необходимости создания условий для обеспечения надежной консервации открытых архитектурно-строительных остатков, либо для показа посетителям конфигурации в плане тех объектов, которые сохранить под открытым небом невозможно (например, слоевые основания). Следует подчеркнуть, что речь идет в данном случае только лишь о частичной, и ни в коей мере о полной, реставрации. Объемно-пространственные характеристики открываемых в Ольвии архитектурно-строительных остатков таковы, что не дают возможности предложить реконструкции с достаточно высоким, для натуального воспроизведения, коэффициентом степени достоверности восстановления того или иного сооружения целиком. Последнее относится не только к Ольвии, но и к остальным античным городам Северного Причерноморья. Речь может идти лишь о графических реконструкциях.

Возвращаясь к сказанному ранее отметим, что из упоминавшихся трех десятков идентифицированных участков раскопок в экспозиционном отношении в Ольвии реально могут представлять интерес только 18. Три из них могут войти в экспозицию только после проведения фундаментальных раскопок, 8 — требуют проведения весьма основательных крайне дорогих консервационно-реставрационных работ, которые могут быть выполнены в течении 10-20 лет, но при условии их ежегодного финансирования в сумме не менее 80-90 тыс. у.е. Часть из этих восьми участков все же может экспонироваться. Оставшиеся 7 участков вполне пригодны для экспозиции и требуют лишь текущих консервационных мероприятий, которые под силу заповеднику в том случае, если будет осуществляться хотя бы минимально необходимое для его существования финансирование.

При планировании очередности работ по музеефикации участков следует иметь в виду, что часть из них представляет интерес только для специалистов. Для обычных посетителей заповедника достаточно знакомства лишь с одним — двумя наиболее выразительными участками из каждой категории строительных остатков. Напомним в связи с этим, что Ольвия это все же не Помпеи, где для экскурсантов "узнаваемость" объектов практически стопроцентна. В Ольвии же представлены главным образом весьма фрагментированные остатки фундаментов, стен подвалов, цистерн и т.п. Наземные же кладки стен, вымостки дворов и улиц, водостоки и другие объекты, на основании которых можно представить себе планировку кварталов и отдельных домов, встречаются значительно реже и обычно требуют пояснений специалиста. Примером такого объекта является участок "НГ" (XVI). Есть, конечно, и участки с высокой степенью "узнаваемости". Это жилые дома на участках "И" (II), "АГД" (VI), "НГФ" (XVII), Центральный (VIII) и Западный (VII) теменосы, участок обороны на Заячьей балке (XXIV) и некоторые другие.

Исходя из всего сказанного отметим, что с точки зрения пригодности для экспозиции и достаточно высокой степени познавательности для посетителей в Ольвии в настоящее время имеется 17 комплексов (в состав комплекса агоры входят части нескольких участков).

В Нижнем городе это участки: - "НГФ" (№XVII) — 2 больших богатых дома IV - II вв. до н.э.; - "НГ" (№XVI) — остатки оборонительной стены и жилых домов первых веков н.э.; - "НГСС" (№XXIX) — жилые кварталы V - IV вв. до н.э. В террасной части Ольвии — "Т.3" (№XXXI) — террасный дом IV - III вв. до н.э. В Верхнем городе: - склепы с курганными насыпями и остатками каменных крепид второй - первой половины III вв. н.э. Зевсова кургана (№VI) и кургана Еврисия и Аretы (расположен у входа в заповедник); - "И" (№II) — жилые кварталы III - II вв. до н.э.; - "АГД" (№VII) — жилые дома V - II вв. до н.э.; - "Западный теменос" (№VII) — храм Аполлона Врача, алтари, ограды доримского времени; - "Центральный теменос" (№VIII) — храм Зевса, главный алтарь, ограды доримского времени"; - "Агора" (№VIII, XII, XIII, XIV) — большая стоя, восточный и западный торговые ряды, гимнасий (?), здания административного назначения, два жилых дома; - "северо-восточная стена римской цитадели" (№XXII); - "Л" (№XXIII) - подвалы предполагаемого здания претория римской цитадели Ольвии; - "Оборона на Заячьей балке" (№XXIV) — оборонительная стена от IV в. до н.э., трехкамерная башня римского времени; - "Р-25" (№XXV) — оборонительные стены и башни, подпорные стены, винодельня, святилище II - III вв. н.э., остатки храма (?) догетского времени.

Обычный экскурсионный маршрут, кроме лапидария и музея, из 17 перечисленных комплексов охватывает не более 5-10¹, расположенных в Верхнем городе, что и определяет первоочередность их музеефикации.

Следует также иметь ввиду, что в полный комплекс работ по музеефикации входит:

1. Отбор архитектурно-строительных остатков, остающихся в экспозиции;
2. Проведение дополнительных археологических доследований, необходимость которых определяется п.1;
3. Консервация и при необходимости частичная реставрация архитектурно-строительных остатков с обязательным показом границ новодела;
4. Обеспечение мероприятий по отводу атмосферных осадков и закреплению бортов раскопов;
5. Определение местоположения и при необходимости строительство искусственных обзорных дорожек и площадок;
6. Установка на каждом из участков экспликаций.

Среди перечисленных участков Верхнего города почти полностью музеефицировано два участка – “И” и “Центральный теменос” (требуют доводки лишь пп.5,6). Частично музеефицировано шесть – “АГД”, “Западный теменос”, “Агора”, “Р-25”, дромосы склепов курганов Зевса и Еврисивия и Ареты. На двух участках проводились только текущие консервационные работы – “Л” и “Оборона на Заячьей балке”. В террасной части Ольвии и в Нижнем городе частично музеефицированы два участка “Т-3” и “НГСС”.

Учитывая историко-культурное значение, представительность и степень руинизации целесообразно наметить следующую последовательность работ по музеефикации.

Курган Еврисивия и Ареты. Полное восстановление курганной насыпи и крепиды (п.3 мероприятия по музеефикации).

Зевсов курган. Восстановление курганной насыпи и крепиды в границах 50-60 градусного сектора (п.3).

Участок “Л”. Консервация и реставрация разрушившихся частей кладок стен подвалов претория, а также продолжения главной продольной улицы Верхнего города; закрепление бортов раскопа (п.3). Понадобятся также археологические доследования, зачистки (п.2) и осуществление отвода атмосферных осадков с окружающей раскоп территории (п.4).

“Агора”. Здесь частично музеефицированы два жилых дома, западный торговый ряд одно из зданий административного назначения. Требуют полной музеефикации и консервации восточный торговый ряд, предполагаемое здание гимнасия (?), здание административного назначения (п.3). Понадобятся археологические доследования (п.2).

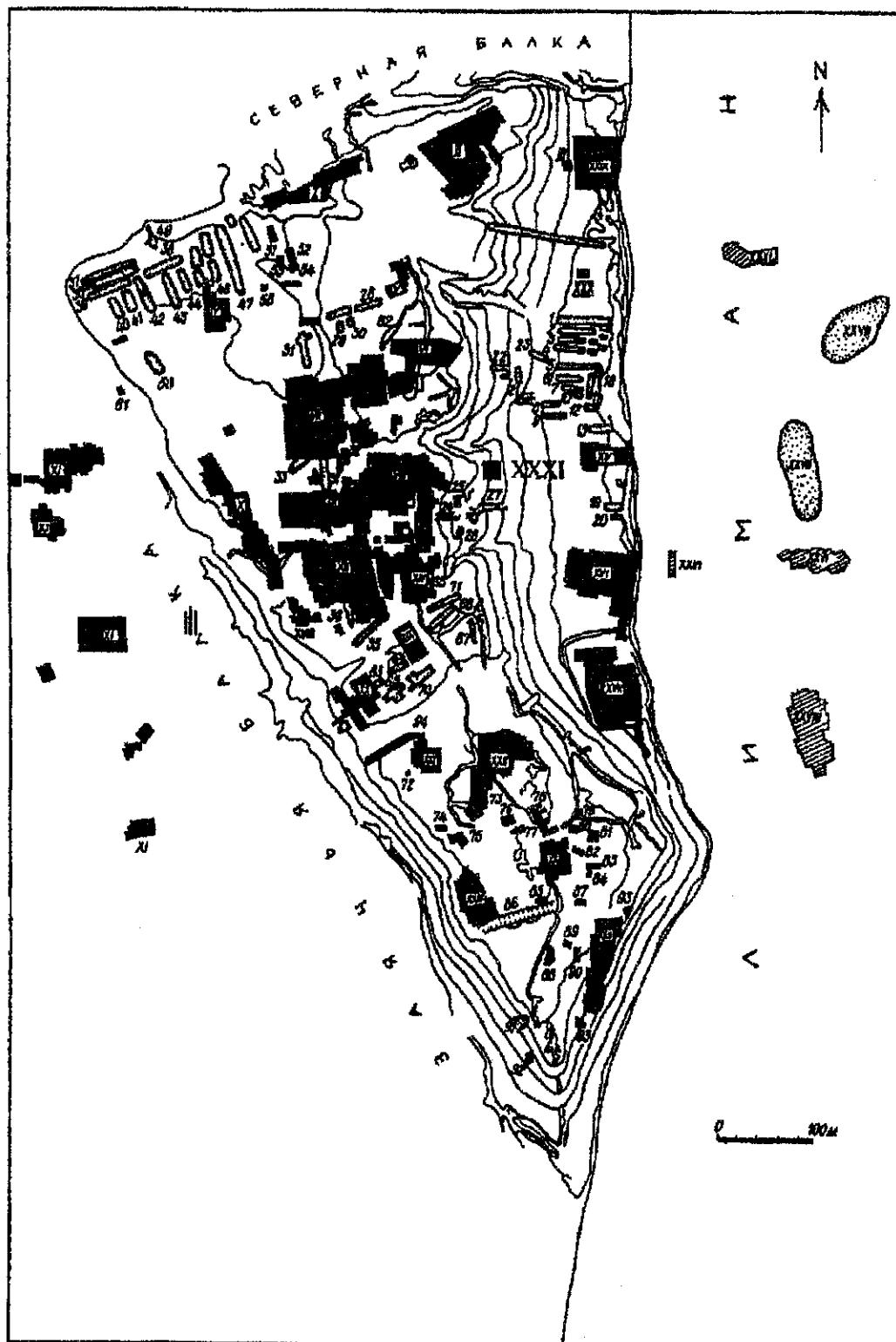
“Западный теменос”. Необходима реставрация плана храма Аполлона Врача, консервация открытых сооружений, в частности алтарей (п.3). Археологические доследования с целью определения западной и южной границ теменоса (п.2).

Рис. План Ольвии. №I - “Северные ворота”. ↗

№II - “И”. Дома эллинистического времени. №IV - “Северо-Запад”. Кладки стен 1 в. до н.э. и две гончарные печи. №V - “В”. Кладки стен. №VI - “Зевсов курган”. Курган II-III вв. н.э. и два богатых жилых дома эллинистического времени. №VII - “АГД” и “Западный теменос”. На участке “АГД” открыты жилые дома эллинистического времени. На “Западном теменосе” открыты алтари и траншеи от выборов стен храма Аполлона Врача. №VIII - “Центральный теменос”. Остатки алтарей, двух храмов, оград, большой стоя, гидросистемы. №IX - “Здание суда” (дикстарий). №X - “Западные ворота”. №XI - “Центральный квартал”. Жилые дома эллинистического времени, подвалы здания, очевидно, административного назначения, торговый ряд, винодельня первых вв. н.э. №XII - “Восточный торговый ряд”. Подвалы торгового ряда. XIV - “Гимнасий”? Подвалы помещения предположительно гимнасия, колодец. №XVIII - “К”. Сыроваточные оборонительные стены. №XIX - “1908 г.”. Остатки главной продольной улицы. №XX - “Р-19”. Развал оборонительной стены, винодельня, двор здания нежилого назначения. №XXI - “М”. Оборонительная стена и перистильный двор дома. №XXII - “Северо-восточная оборонительная стена цитадели”. №XXIII - “Л”. Подвалы предположительно римского претория. №XXIV - “Оборона на Заячьей балке”. Стены и трехкамерная башня. №XXV - “Р-25”. Жилые дома, подпорные стены террас, святынице, остатки оборонительных стен и башен римской цитадели. XXXI - “Т-3”. Террасный дом. №XXIX - “НГСС”. Жилые кварталы IV-II вв. до н.э. №XXX - НГСЮ. Архитектурно-строительные остатки не обнаружены. №XV - “НГЦ”. Жилые и складские дома первых веков н.э. №XVI - “НГ”. Жилые дома, оборонительная стена, гончарные печи первых веков н.э. №XVII - “НГФ”. Два богатых жилых дома эллинистического времени.

“Оборона на Заячьей балке”. Требуется серьезная консервация с частичной реставрацией оборонительных куртин и трехкамерной башни; закрепление бортов (п.3). Нужны археологические зачистки (п.2).

¹ Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. Ук. соч. -- С.177-178.

Что касается участков раскопок в Нижнем городе, то здесь в первую очередь подлежит музеификации участок "НГФ" и во вторую — "НГ" (реставрация и консервация, укрепление бортов раскопов, археологические зачистки и доследования (пп.2,3,4).

Следует подчеркнуть, что параллельно с перечисленными первоочередными, в плане музееификации, участками эти же работы должны проводиться на участке "Р-25", где раскопки подчинены охранным целям. Здесь имеется в виду текущая консервация с частичной реставрацией, проведение значительного объема раскопок с расширением к северу и югу с целью охвата всего подверженного эрозии юго-восточного склона римской цитадели (пп.2,3). То же самое касается участков "НГС" и "Т-3", расположенных в Террасном городе.

Абсолютно всех участков касается п.6 — установка экспликаций. Однако, без надежной охраны это не имеет смысла, поскольку, как показывает опыт, эти объекты будут систематически уничтожаться.

Таковы перспективы и задачи по музееификации экспозиции под открытым небом архитектурно-строительных остатков Ольвии. Разумеется, реализация этих планов возможна только лишь при условии систематического специального финансирования.

НАЗАРОВ В.В., НАЗАРОВА Т. А.

Из опыта консервационно-реставрационных работ на Березані

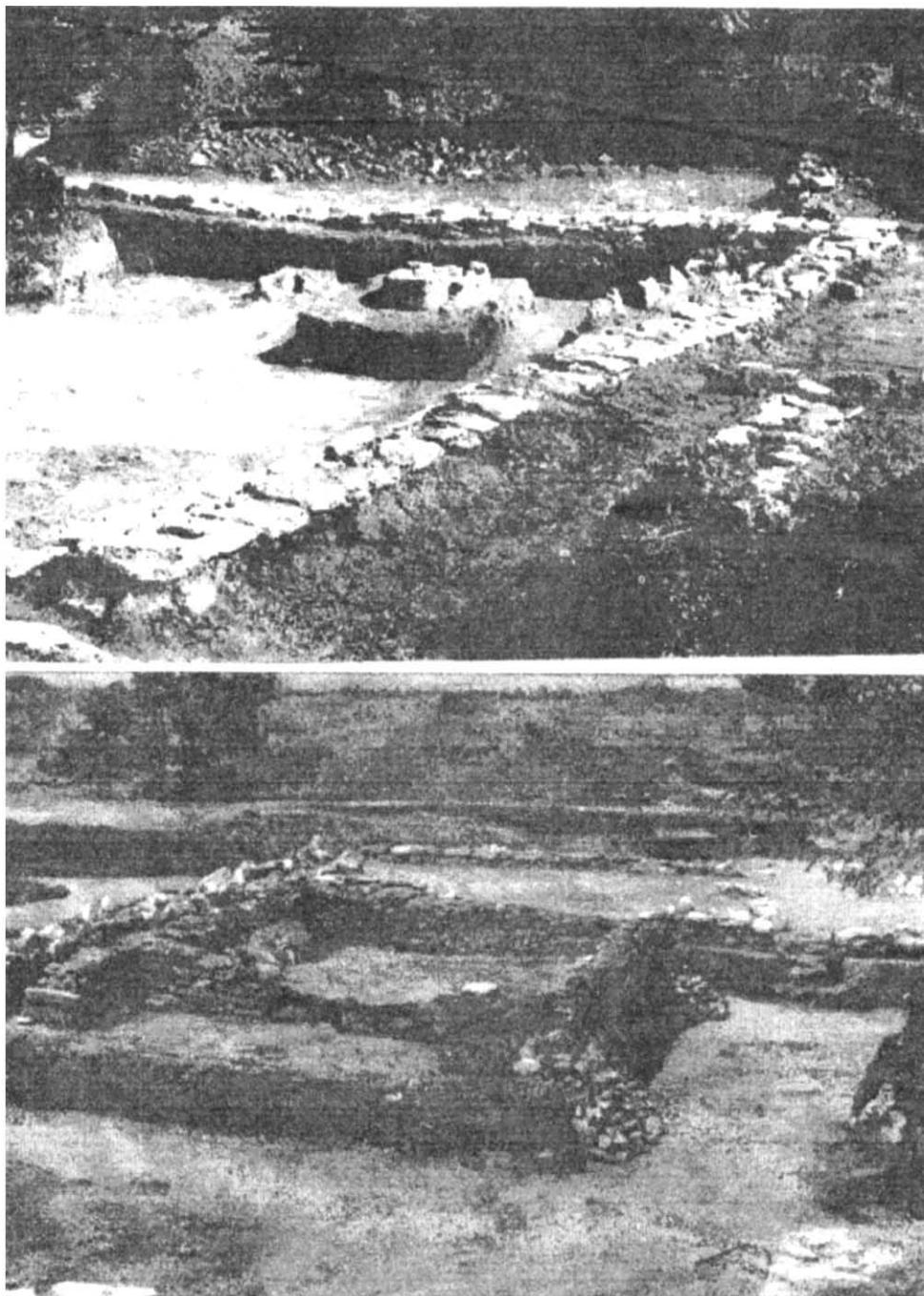
Включение территории острова Березань в состав заповедника «Ольвия» поставило в качестве одной из первоочередных задачу музееификации открытых в ходе раскопок участков античного города Борисфена.

Сожалением мы вынуждены констатировать то, что большинство строительных остатков разрушены или полностью уничтожены, и даже контуры некоторых старых раскопов не всегда четко различимы на местности. За всю более чем 100-летнюю историю раскопок на острове вопрос о консервации строительных остатков серьезно никогда не ставился; неопределенный статус Березаны как историко-археологического памятника оставался серьезной помехой для его охраны. В течение многих лет остров совершенно бесконтрольно эксплуатировался в качестве объекта туризма, как организованного, так и «диких». При этом основным экскурсионным объектом являлся установленный в 1968 г. в районе южной оконечности острова памятник казненным здесь руководителям восстания 1905 г. на крейсере «Очаков». Соответственным образом было сориентировано и проведение работ по благоустройству территории острова. Последние практически никак не затронули античное поселение, и это можно расценивать в качестве положительного момента, однако, с другой стороны, ничего не было сделано для сохранения раскрываемых в ходе раскопок уникальных археологических объектов.

В этой связи принципиально важным представляется решение о включении территории острова в состав заповедника «Ольвия», на чем уже давно настаивали исследователи Березаны. Закрепленный юридически статус заповедниказван защитить памятник от последствий какой-либо хозяйственной или коммерческой деятельности. Одновременно заповедник «Ольвия» получил в наследство, наряду с известным памятником археологии, имеющим действительно мировое значение, целый комплекс проблем, связанных с необходимостью создания соответствующей инфраструктуры. Современное состояние экономики страны таково, что рассчитывать всерьез на какие-то дополнительные бюджетные ассигнования не приходится, а, соответственно, решение данного вопроса отодвигается на неопределенное время.

Ввиду вышеизложенного, Березанская археологическая экспедиция Института археологии НАН Украины взяла на себя проведение комплекса работ по консервации и частичной реставрации отрываемых в ходе новейших исследований строительных остатков. Не решая проблему в принципе, это позволит всё-таки сохранить наиболее значимые объекты. Важным представляется и практическая отработка методики проведения консервации и реставрации в нестандартных и достаточно сложных условиях островной жизни.

В качестве положительного момента при такой организации работ (помимо крайней дешевизны) отметим то, что и раскопки, и реставрация проводятся одними и теми же людьми, владеющими полной информацией об объектах. То обстоятельство, что работы по консервации и реставрации выполняются профессиональными археологами и добровольцами, работающими в экспедиции, с учетом конкретных условий нашей действительности, являются, по сути, наилучшей гарантией ответственного к ним отношения. С другой стороны, уже непосредственно в процессе работ нам приходилось осваивать совершенно не свойственные археологам виды деятельности, а отсутствие средств вынудило ради сохранения надлежащего уровня качества, сильно снизить количественные показатели.

Проведений к настоящему времени комплекс консервационно-реставрационных работ является частью соответствующей перспективной программы, разработанной на базе экспедиции. Конкретные задачи заключаются в сохранении открываемых в ходе раскопок строительных остатков, а также в частичной реставрации строительных остатков, открытых ранее, и уже успевших в той или иной мере подвергнуться разрушению.

При этом, в первую очередь предполагается провести реставрацию объектов наиболее центабельных и имеющих исключительное научное и экспозиционное значение. Безусловно,

сегодняшний день таковыми являются каменные строительные остатки на участках «Т» и «Р-1в». Оба участка расположены в наиболее посещаемой экскурсантами части острова, примерно посередине между двумя существующими в настоящее время местами причаливания маломерных судов.

На участке «Р-1в» выявлены остатки архаических грунтовых сооружений, каменных построек V, IV вв. до н. э. и достаточно крупного (по березанским масштабам) общественного здания римского времени. Раскопки здесь еще не завершены, их дальнейшее проведение планируется с учетом перспективы музееификации участка. Пока же консервационные мероприятия, проведенные силами экспедиции, свелись к засыпке отвальным грунтом котлованов полуzemлянок, хозяйственных ям и участка искусственной террасы, открытых в 1993 – 1996 гг., в северо-западной части раскопа, а также той части его территории, что была исследована до материка в 1982 г. По контуру засыпанные котлованы грунтовых сооружений и, соответственно, засыпанный участок раскопа, были обложены бутовым камнем.

Участок «Т» (Теменос) в настоящее время является наиболее перспективным как в научном, так и в экспозиционном отношении. Здесь открыто святилище, вероятно, Афродиты, включающее кладки стен ограды двух строительных периодов, каменный алтарь и храм.

К началу раскопочного сезона 1998 г. в наиболее угрожающем состоянии на участке пребывали круглый каменный алтарь (раскопки 1984 г. См.: Мазарати, 1986, с. 265) и кладки стен ограды теменоса (раскопки 1996–1997 гг. См.: Назаров, 1997, с. 27 – 29). Именно эти строительные остатки были выбраны в качестве первоочередных объектов консервационно-реставрационных работ. Консервацию кладок стен храма Афродиты предполагается провести позже, после отработки и апробации соответствующей методики. В сентябре 1997 г., после завершения раскопок и фиксации храмовый комплекс был засыпан отвальным грунтом. Летом 1999 г. грунт был временно удален, поскольку раскопки велись непосредственно вокруг храма. При этом, состояние кладок его стен оказалось в целом удовлетворительным. Отдельные камни, тем не менее, были закреплены посредством введения в предварительно расчищенные швы связующего раствора на основе глины с добавлением клея ПВА.

В настоящее время остатки храма вновь засыпаны отвальным грунтом. При этом, северная стена постройки дополнительно укреплена сложенными из бутовых камней контрфорсами. Последние подпирают останец грунта под стеной (включая фундаментный ряд) в её западной и восточной частях.

Кладки, образующие северо-восточный угол ограды святилища, непосредственно после раскрытия находились в весьма удовлетворительном состоянии (см. наши отчеты за 1996, 1997 гг.). К августу 1998 г. отрезки кладок, открытые в 1996 г., в определенной степени подверглись разрушению – некоторые камни оказались сдвинутыми относительно своего первоначального положения в кладках. Останицы грунта под кладками в результате воздействия атмосферных осадков и выветривания также в значительной степени разрушились. Поэтому кладки пришлось укрепить бетонной подушкой, подведенной под камни со стороны обоих фасадов. Бетон был образован мелкими бутовыми камнями, обломками керамики, скрепленными цементным раствором. Восстановление кладок было произведено на основании полевых обмерных планов, выполненных в 1996 и 1997 гг. непосредственно сразу же после раскопок. В предварительно расчищенные и промытые швы между камнями вводился цементный раствор с добавлением клея ПВА, а на уровне поверхности кладок – еще и глины для достижения соответствующего цветового оттенка. По завершению работ кладки до уровня подошвы были с обеих сторон подсыпаны отвальным грунтом.

В то время как северная стена ограды изначально сохранилась вполне удовлетворительно, восточная в определенной мере была разрушена, по-видимому, еще в древности. В процессе раскопок отдельные камни, ранее находившиеся в кладке, были выявлены в непосредственной близости от нее, и в дальнейшем использовались при реставрации поврежденных участков. Она была осуществлена путем укладки вышеупомянутых камней в предполагаемые места их первоначального нахождения. Последние определялись исходя из анализа формы камней и их положения, зафиксированного при раскопках.

Алтарь в момент открытия представлял собой известняковый монолит, верхняя плоскость которого «имела массу трещин» (Мазарати, 1984, с. 42). За прошедшие со времени открытия алтаря 14 лет разрушения значительно усилились: трещины пронизывали в нескольких местах алтарь целиком, часть камня уже оказалась утраченной, а верхняя поверхность практически полностью разрушилась. Целью предпринятой нами работы явилась фиксация современного состояния алтаря. Методика была аналогична применяемой при консервации кладок стен ограды. Связующий раствор был введен в предварительно расчищенные и обильно смоченные водой трещины камня. Отличие состояло в том, что для тонирования раствора вместо глины приме-

нялся толченый известняк. В итоге удалось добиться цветового оттенка, несколько отличающегося от присущего алтарному камню (в соответствии с общими методическими требованиями к консервационно-реставрационным работам), но в целом не препятствующего нормальному эстетическому восприятию объекта.

Основной объем описанных работ (консервация алтаря и стен ограды) был выполнен летом 1998 г. За прошедший год никаких разрушений данных объектов не выявилось, что свидетельствует о правильности избранной методики.

Работы по консервации и реставрации каменных строительных остатков на базе Березанской экспедиции предполагается продолжать в дальнейшем, что, однако, не может рассматриваться в качестве альтернативы необходимости проведения соответствующих широкомасштабных мероприятий.

**СМЕКАЛОВА Т.Н., СМЕКАЛОВ С.Л.,
МЫЩ В.Л., КОЛТУХОВ С.Г.**

Метод магниторазведки курганов греко-варварской и скифской элиты в Крыму

В Степном и Предгорном Крыму, в окрестностях греческих городов на территории Европейского и Азиатского Боспора, в Прикубанье расположены сотни курганов архаического, классического и эллинистического времени. Среди них нередки крупные - высотой 5-10 м, а изредка, еще сравнительно недавно, встречались грандиозные насыпи достигающие в высоту более 20 м, а в поперечнике превышавшие 100 м. Нередко курганы находятся на вершинах естественных возвышенностей и тянутся цепочками, образуя курганные гряды, или составляют группы, из больших и окружающих их мелких насыпей. В Приморье, в это время, широко распространены могильники в 20-60 и более курганов и простых грунтовых погребений [1]. Выдающимся памятником, судя по находкам, числу курганов и колосальной площади, является курганный некрополь Пантикея [2].

Большое значение, в археолого-архитектурном смысле, представляют грандиозные подкурганные сооружения - каменные склепы Золотого, Царского, Мелек-Чесменского и многих других курганов [3], циклопические крепиды Кара-Обы [4]. Исследование погребальной архитектуры в курганах такого типа представляет особый интерес для изучения сложного процесса культурного взаимодействия между греками и варварами Северного Приморья в античную эпоху [5]. Именно здесь, наиболее эффективно могут проявиться преимущества метода геомагнитной разведки археологических памятников.

Приходится отметить, что информационные возможности курганных комплексов, исследованных в прошлом веке и начале нашего столетия, далеко не исчерпаны. Во-первых, большинство элитных курганов Крыма, Боспора и Прикубанья изучены не полностью. Как известно, многие аристократические курганы, имеют не только центральное, но и дополнительные, и вспомогательные погребения. Достаточно вспомнить памятники курганных некрополей Пантикея или Большой Близницы [6]. Ряд курганов имел одну или две крепиды из обработанных или дикарных камней - Павловский, Острый, Темир-Гора, Шверинский, или каменный панцирь - Золотой, Куль-Оба. Не менее важно, что в кургане, или рядом с ним могут находиться остатки тризн в виде скоплений обломков керамики, остатков глиняных площадок с кострицами и фрагментами посуды, культовые сооружения самых разнообразных типов. Нередко, керамические комплексы тризн позволяют определить возраст курганов с полностью разграбленными погребениями. Так крышка краснофигурной леканы, относящаяся по стилю к 40-30 гг. до н.э., найденная в насыпи Мелек-Чесменского кургана, дает основания и для датировки склепа. Тризыны Большой Близницы, с остатками костриц, совершившиеся на площадках, обложенных сырцовыми кирпичами, содержат обломки краснофигурных рыбных блюд и терракотовые статуэтки. В насыпи встречались остроногие амфоры для вина, расположенные рядами [7]. Убедительный пример необходимости исследования ранее раскопанных курганов представляет изучение Чертомлыка, проведенное Институтом археологии НАН Украины, Гос. Эрмитажа и Геттингенского университета в 1979-1986 гг. [8]. То же можно сказать о кургане Огуз и Келермесских курганах [9]. Эти примеры убеждают в необходимости создания новых, современных программ доисследования курганов, раскапывавшихся в XIX - начале XX веков, в Степной и Лесостепной Украине, в Крыму, на Тамани и в Прикубанье.

Подобная программа, так же как и программа изучения аристократических курганов, еще не затронутых археологическими раскопками, чрезвычайно актуальна для Крыма. Именно здесь, в последние годы широко развернулась практика разграбления археологических памятников, нередко, с использованием мощной землеройной техники.

Современная методика исследований, разработанная в послевоенные годы на новостройках, предполагает полное срытие насыпи. Безусловно, это дает возможность достаточно эффективно изучить особенности сооружения и конструкции кургана, но одновременно, ведет к его полному разрушению. Даже восстановление насыпи, как это сделано с курганом Желтокаменка [10], позволяет возвратить лишь отдельные детали исторического ландшафта. Намного более щадящим, выглядит традиционный для прошлого столетия метод частичной раскопки насыпи вручную. В наши дни, он может быть дополнен ограниченным применением землеройных механизмов. Впрочем, предшественники, раскапывавшие курганы вручную, часто сталкивались с такими явлениями как оползание бортов раскопов, внезапное обрушение сводов галерей, что например, описано в подробном отчете А.Е.Люденко о раскопках Золотого кургана [11]. Сегодня, при нормальном финансировании и строгом соблюдении техники безопасности, как это показали раскопки Мелитопольского кургана, Толстой могилы, и ряда других курганов в степной Украине, большей части таких неожиданностей можно избежать.

В связи со всеми названными выше причинами и поводами, было выдвинуто предложение о разработке современных скоростных геофизических неразрушающих методах исследования больших курганов, которые бы способствовали выявлению их внутренней структуры без раскопок, или до раскопок. Основная цель такой работы заключена в создании каталога геофизических карт курганов Крыма, ориентируясь на которые, археологи могли бы планировать полевые исследования и определять реальные границы памятников.

Надо сказать, что сама мысль использования различных геофизических методов для исследования курганов, или искусственных насыпей, не нова. В 1953-1956, а затем в 1963 и 1964 годах американские геофизики предпринимали несколько попыток обнаружения гробницы царя Коммагены - Антиоха I (69 - 34 гг. до н.э.) под каменной поверхностью колоссальной насыпи высотой 50 м и диаметром 180 м, венчающей естественно вершину скального останца Немрут-Дах, около местечка Кахта в горной стране Анти-Тавр. Были использованы три геофизических метода: магниторазведка, гравиразведка, сейсморазведка, сопровождавшиеся проверочным бурением и раскопками. Только сейсморазведка дала некоторый результат и помогла выявить аномалию, которая была трактована как ход в гробницу царя [12]. Однако, в ходе последующих работ выяснилось, что в действительности гробница, которая, предположительно, была высечена в скальном основании холма, так и не была найдена [13].

В Румынии с помощью протонного магнитометра был исследован крупный курган высотой 11 м и диаметром 80 м, окруженный более мелкими возвышенностями. К сожалению, магниторазведка этого кургана была сильно затруднена, в связи с тем, что на его вершине установлен топографический железобетонный знак, не позволяющий проводить измерения ближе, чем в восьми метрах от центра. Этот фактор, а также недостатки в выбранной методике, не позволили выявить центральную гробницу или дромос [14].

Для изучения большого фракийского кургана (высотой 18 м, диаметром 80 м) болгарские геофизики успешно применили метод сопротивлений, который показал наличие боковой гробницы по аномальному повышению сопротивления грунта в этом месте [15] [Katevski, 1986]. Несколько попыток исследования скального основания кургана Кара-Оба близ Керчи с помощью сейсмо-, грави- и магниторазведки предпринял В.В.Глазунов в восьмидесятых годах (персональное сообщение).

Магниторазведка помогла так же выявить внутреннее строение мексиканской пирамиды Ла Вента, которая, предположительно, по результатам магнитных измерений имеет на вершине базальтовую платформу размерами 10x10 м [16].

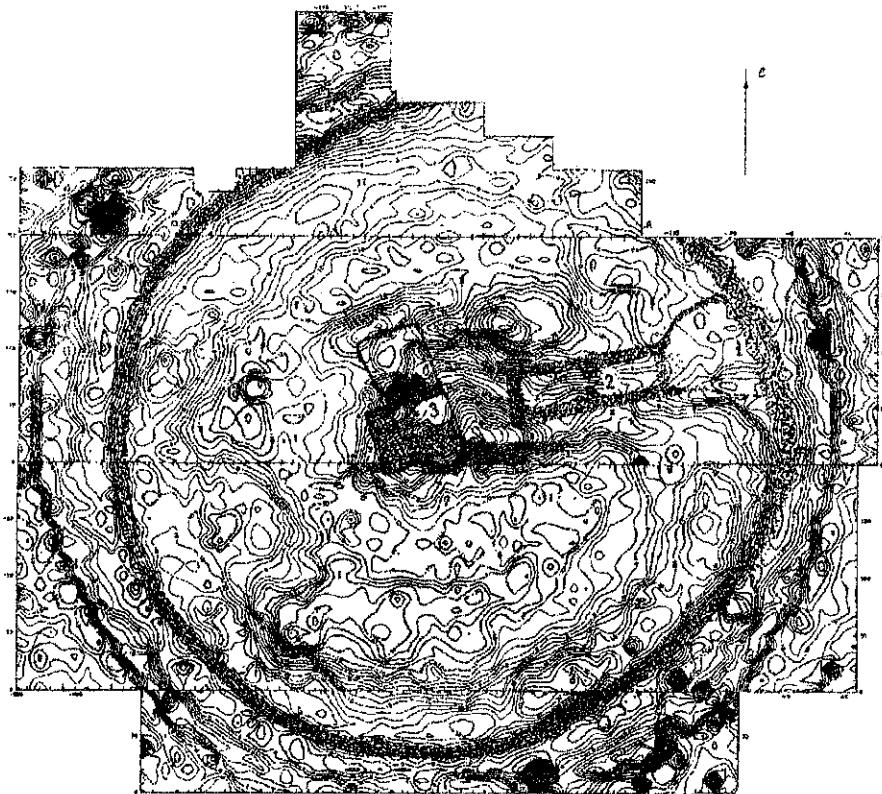
Наконец, успешное применение Т.Н.Смекаловой магниторазведки для определения характера холмобразных насыпей и выявление их структуры в ходе многолетних работ (1982-1995гг.) в Крымском Приазовье, послужило основой для разработки специальной магнитометрической методики, для исследования больших курганов Крыма, имеющих каменные сооружения из известняка.

В качестве основного рабочего метода была избрана магниторазведка. Отличие предлагаемой методики от использованных ранее другими авторами, состоит в том, что магнитные измерения предлагается вести с очень мелким шагом - расстояние между профилями -0.5 м, в то время как расстояние между точками измерений вдоль по профилю - не более 0.3 м. Высота рабочего датчика над поверхностью земли не более 0.3 м. Учитывая большую площадь курганов, необходимо вести постоянный контроль за дневными вариациями Земного магнитного поля. В предлагаемом методе используется градиентный режим работы магнитометра, при котором один датчик устанавливается на контрольной точке, находящейся в зоне нормального поля, а другой перемещается по исследуемому участку в качестве рабочего чувствительного элемента. Контрольный датчик соединен с измерительным блоком специальным пятидесятиметровым

кабелем. Сигналы от обоих датчиков при каждом измерении вычитаются, что и позволяет избавиться от временных колебаний магнитного поля, фиксируя только пространственные его изменения. При работе на больших курганах контрольных инструментов сможет быть несколько, все они должны быть увязаны взаимными измерениями между собой.

Выбранная методика съемки обеспечивает получение детальной картины внутреннего строения насыпи и подкурганных объектов, и не позволяет пропустить такие важные структурные элементы курганов, как центральные, дополнительные и впускные погребения, тризны, дромосы, крепиды, кострища, грабительские перекопы и т.п.

Предлагаемый метод был успешно апробирован в 1996 г. на плато Ак-Кая к северу от Белогорска [17], где предшествующая раскопкам детальная магнитная съемка скифских аристократических курганов IV в. до н.э. дала чрезвычайно информативные карты, отражающие многие детали внутренней структуры кургана. Это объясняется тем, что при возведении Ак-Кайских курганов широко использовали камень-известняк, прекрасный строительный материал, которым чрезвычайно богат Крымский полуостров. Для нас важно, что крымские известники практически немагнитны, в то время, как почва в этих районах обладает значительной магнитной восприимчивостью - около $200\text{-}300 \cdot 10^{-5}$ ед. СИ. Таким образом создается существенный контраст в магнитных свойствах каменных подкурганных сооружений и окружающей их земляной массы, что делает эти сооружения хорошо различимыми на магнитных картах курганов. Так удается определить наличие или отсутствие и местоположение каменной крепиды, создающей отрицательную колышевую аномалию величиной до 20 - нТл; расположение каменных гробниц и характер строительного материала, а так же степень сохранности погребения, по положительному, или отрицательной аномалии - амплитудой более 40 нТл; возможное положение дополнительных или впускных захоронений по характеру нарушения плавного концентрического хода изолиний магнитного поля.

Результаты магнитосъемки были проверены раскопками кургана Беш-Оба IV, входящего в Ак-Кайскую курганный группу. Курган IV - четвертый с юго-запада большой курган Беш-Обинской курганной гряды, высотой 9.5 м, диаметром 72 м с плоской вершиной, образовав-

шайся в результате просадки грунта в основное погребение. В восточной части хорошо выражена траншеобразная западина, образовавшаяся в следствии древнего ограбления. Слой погребенной почвы лежит на многометровом горизонте мергеля. Ядро насыпи из земляных вальков и кусков дерна. Верхняя часть из насыпного мелкоструктурного чернозема, содержит измельченные обломки амфор.

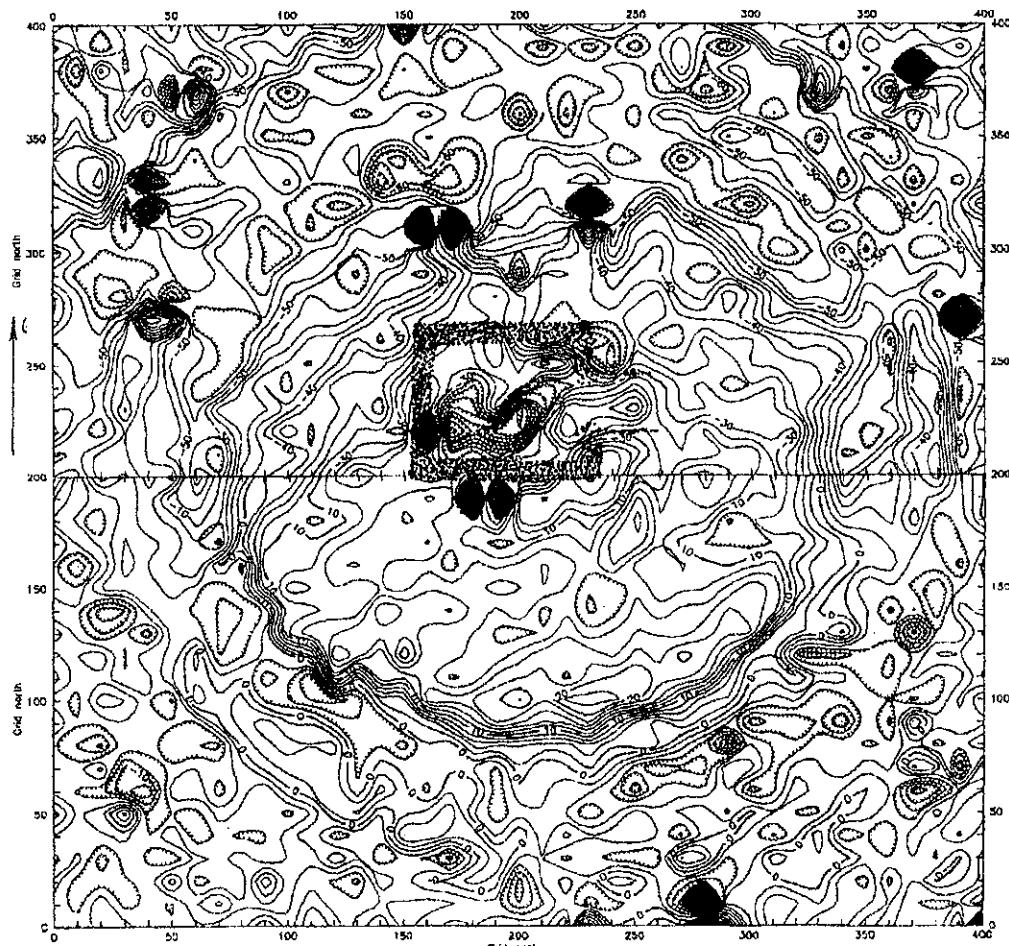
Магнитосъемка выявила каменную крепиду вокруг кургана, каменный двухкамерный склеп в восточной части насыпи соединенный коротким подземным коридором с основной гробницей - склепом-катакомбой (рис.1). Локализация объектов исследования на магнитокартах и при натурных обмерах совпала. Необходимо отметить, что каменные стены склепов и дромосов, в крымских курганах, как правило сложены из обработанного и необработанного известняка, перекрытие может быть деревянным или каменным. В зависимости от того, рухнуло оно или нет, аномалия над ним может быть либо положительной, либо отрицательной с абсолютной величиной до 10 нТл, соответственно. Зная местоположение входа - дромоса в курганах содержащих варварские и греческие склепы с каменным перекрытием, специалистам известно, к каким регионам и памятникам это относится, археологи получают возможность вести раскопки не снимая насыпи кургана.

Итак, магнитосъемка зафиксировала в кургане IV каменный кромлех шириной 5-3 м и высотой около метра, валообразный выброс мергеля диаметром около 30 м, вокруг центральной катакомбы, разомнутый с восточной стороны (рис. 1).

Отмеченное на магнитокарте основное погребальное сооружение представляло собой катакомбу с поперечно-осевой планировкой, ориентированную с ЮЮВ на ССЗ (рис.1;3) состоящую из трапециевидной входной шахты размером 7x5.5 м, глубиной 7 м, развернутой с ЮЗЗ на СВВ, подпрямоугольной погребальной камеры размером 5.6x5.6 м, высотой не менее 2.5 м, вырытой в СВВ стене шахты и короткой траншеи-дромоса, прокрытой бревенчатым накатником и каменными плитами, начинающейся под тыльной стеной каменного склепа и заканчивающейся в верхней части северо-восточной стенки входной шахты. Оригинальной особенностью катакомбы является сочетание подземных грунтовых сооружений с каменными конструкциями и бревенчатым перекрытием входной шахты. Западный и южный борта шахты усилены каменными стенами толщиной более 2 м. Еще одна каменная стена, закрывала вход в погребальную камеру, в центре был расположен дверной проем. Бревенчатое перекрытие шахты и потолок погребальной камеры рухнули и катакомба, ко времени исследования, была заполнена грунтом из насыпи представлявшим собой магнитную аномалию.

Каменный двухкамерный склеп в восточной части насыпи размером 9.1x2.2 м, по внутреннему обводу, расположена на грунтовой подсыпке и ориентирован с СВВ на ЮЗЗ (рис. 1;2). Планировка продольно-осевая, две камеры длиной 3.3 и 5 м, разделены поперечной стеной с дверным проемом. Вход в первую камеру был заложен сплошной каменной стеной. Высота стен 1.7 м, кладка из обломков известняка на земляном растворе. Пол грунтовый с белой мергелевой подсыпкой. Потолок бревенчатый. Перед "входной", восточной стеной находился каменный заклад, размещенный в растробообразном проходе длиной 7 м, примыкающем к каменной крепиде кургана (рис.1; 1). Заполнение пространства склепа и дромоса грунтом из насыпи создало магнитную аномалию.

Второй курган 1/1 (рис.2), магниторазведка которого была проверена археологическими раскопками располагался в западной части курганной гряды на г.Беш-Оба, на равном расстоянии от больших курганов 1 - 11. Диаметр 40 м, высота 3 м, насыпь долгие годы расплахивалась. По данным, полученным Северо-Крымской экспедицией при сверке высотных отметок распахиваемых курганов, зафиксированных на картах 50-х гг. нашего века, времени когда началась интенсивная распашка крымской степи и реальной высоты этих же насыпей в конце 80-х - начале 90-х гг., разница достигла 80-100 см. Очевидно еще несколько десятилетий назад курган 1/1 был не ниже 4 м. В наши дни, центр насыпи кургана был поврежден грабительской ямой глубиной до 1.5 м. Раскоп грабителей создал отрицательную аномалию, однако она не позволила на выявление контура основного прямоугольного каменного склепа с деревянным перекрытием, сооруженного на древнем горизонте, восточная стена и дромос которого были разрушены при древнем ограблении. Магниторазведка подтвердила существование каменного кромлеха диаметром около 27 м, что почти совпадает с первоначальным диаметром насыпи кургана. К сожалению, на карте магнитного поля не удалось зафиксировать небольшую могилу со стенками из камня, сооруженную в теле кромлеха с северной стороны.

С целью перспективной магниторазведки была составлена магнитная карта кургана № II находящегося в 300 м к северо-западу от кургана I/1 и не подвергавшегося раскопкам (рис. 3).

Рис. 2. Магнитная карта и каменный склеп в кургане I/1. Кромлех, хорошо видимый на магнитокарте, не дешифрован.

Его высота 8 м, диаметр 60 м. Насыпь задернована, в восточной поле зафиксирована траншеевидная просадка грунта, тянущаяся от вершины к восточной поле. Результаты магниторазведки позволяют предложить несколько интерпретаций каменных подкурганных сооружений, одна из которых, учитывая результаты раскопок кургана № IV, представляется наиболее вероятной.

Магнитное поле кургана II дает представление о его внутренней структуре. Диаметр круглой каменной крепиды 59 м. По-видимому, в насыпи существует вытянутый многокамерный каменный склеп, занимающий такое же положение как и в кургане IV. Четко видна некая угловая структура, образованная двумя пересекающимися под прямым углом отрицательными аномалиями, возможно это подпорные стены, сооруженные в шахте основного погребения, аналогичного(?) катакомбе кургана IV. Привлекает внимание значительная аномалия у подножья кургана с северо-западной стороны. Величина аномалии 75 нТл, полуширина ее 3.5 м, что означает, что либо объект имеет размеры в плане около 3.5 м, либо некий сильно магнитный объект находится на глубине 3 м.

Учитывая, что на проведение магнитной съемки крупного кургана (8-10 м высотой и 60-70 м диаметром) требуется в среднем всего 3 дня, открывается возможность составления каталога магнитных карт всей группы. Это позволит археологам выбирать наиболее перспективные объекты для раскопок, в соответствии с данными магниторазведки, например наиболее сохранные курганы, или курганы имеющие необычное строение.

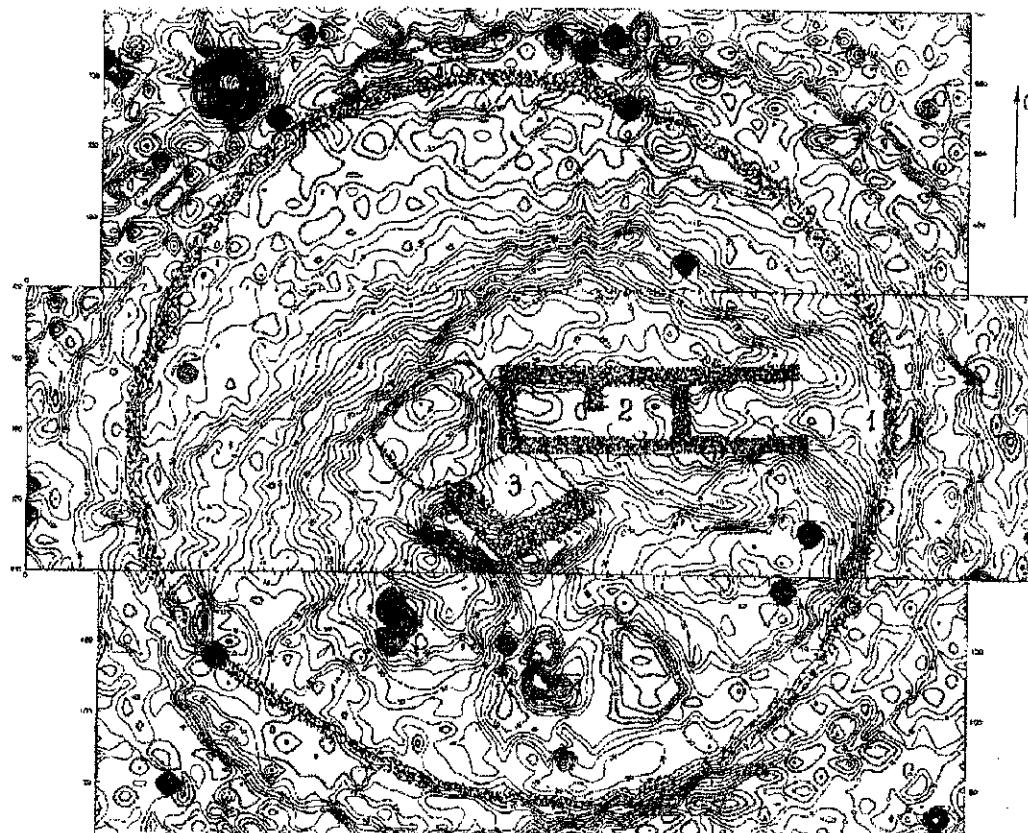

Рис.3. Магнитокарта и гипотетическая дешифровка каменных сооружений в кургане II.

Положительное влияние на работу на плато Ак-Кая оказало почти полное отсутствие магнитных помех на курганах, расположенных в значительном удалении от города и поселков. К мешающим факторам можно отнести только некоторое постоянное, не очень значительное разрушение - "подрезание" под курганов за счет распашки полей, на которых они находятся. Визуально это выражается в наличии ступеньки высотой более полметра вокруг всего кургана, а в магнитном поле - резким подъемом магнитного поля в виде концентрической аномалии не менее 10-14 нТл, составляющей внешний круг в рисунке изолиний всего кургана. Другими помехами магнитного поля являются современные железные детали сельскохозяйственных машин, находящиеся в приповерхностном слое. Подобные предметы легко обнаруживаются с помощью металлоискателя и удаляются. Однако подобные работы будут несомненно более сложными в Восточном Крыму, на Тамани и в Прикубанье - зоне длительных и упорных боев в 1941 - 1944 гг.

В целом, предложенный метод магниторазведки, представляется одним из самых перспективных способов изучения структуры крупных курганов на юге Украины и России.

Литература

1. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII - III вв. до н.э.).- М.- 1991.- С.148.
2. Цветаева Г. А. Курганный некрополь Пантикопея.- МИА.- 56.- М.-1957.
3. Блаватский В.Д. О происхождении боспорских склепов с уступчатыми перекрытиями // СА.- 1955.- XXIV; Гайдукевич В.Ф. Боспорские города. Уступчатые склепы. Эллинистическая усадьба. Илурат.-Л.- 1981.- С.6 - 54.
4. Шульц П. Н. Курган Кара-Оба близ Керчи (Раскопки 1967 -1969 гг.) // КСИА.- 1971.- Вып. 128.

5. Виноградов Ю.А. О курганах варварской элиты V-III вв. до н.э. в районе Боспора Киммерийского // Скифия и Боспор.- Новочеркасск.- 1989; Виноградов Ю.А. Некоторые вопросы интерпретации погребений варварской элиты в районе Боспора Киммерийского // Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху. -СПб.- 1994.
6. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство.- М.-Л. 1949.- С. 286; Гайдукевич В.Ф. Боспорские города.... С.- 6-25.
7. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство.. С. 292 - 293.
8. Алексеев Ю.А., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э.- К.- 1991.
9. Boltrik J., Fialko E. Der Oguz - Kurgan // Hamburger Beitrage zur Archäologie.- 18.- 1996; Галанина Л. К. Келермесские курганы.- М.- 1997.
10. Мозоловский Б.Н. Скифский царский курган Желтокаменка // Древности Степной Скифии.- К.- 1982.
11. ЦГИА СССР.- ф. 515.- № 15.- 1852-1853.
12. Goell, Th. The Nemrud Dagh (Turkey) Geophysical Surveys of 1964 // National Geographical Society Research Reports.- 964.- Projects.- Washington.- 1964.
13. Lloyd, S. Ancient Turcey.- British Museum Press.- 1992.
14. Morariu V.V., Bratu C., Frangopol P.T., Raileanu. C., Gog O. Magnetic prospection of a large tumulus. Arheometry // Proceedings of the 25th International Symposium.- 1989.
15. Katevski I. Etude géophysique d'une nécropole Thrace sous tuvulus en Bulgarie du Nord - Est // First South European Conference in Araeometry.- РАСТ.- V.15.- 1986.
16. Morrison.F., Benavente J., Clewlow C.W., Heizer Jr.R.F. Magnetometer Evidence of a Structure within the La Venta Pyramid // Science.- Vol. 167. -1970.
17. Колтухов С. Г., Мыц В. А., Колотухин В. А. Первые результаты археологических исследований органического некрополя Ак - Кая // Херсонес в античном мире. Историко - археологический аспект. Тезисы докладов международной научной конференции.- Севастополь. - 1997

ПУСТОВАЛОВ С.Ж.

Сложные и редкие методические случаи в раскопках курганов

Настоящая статья является продолжением изложения методических исследований автора, опубликованных ранее (Пустовалов, 1998). Подробное освещение всей методики раскопок курганов проведено в специальной литературе (Столяр, 1953; Телегин, Братченко, 1974; Авдулин, 1980; Чмыхов, Шилов, Корниенко, 1989). В данной статье внимание уделяется редким случаям исследовательской практики или же моментам, недостаточно освещенным в специальной литературе. Это касается внешнего вида курганов, растительности на них, грунта, сооружений, встречающихся под насыпями и в их толще, а также и самих типов погребений, особенностей погребального обряда в пределах погребальных комплексов и т.д. В статье преимущественно рассматриваются курганы эпохи энеолита-бронзы. В отдельных случаях анализируются и памятники более позднего времени. В качестве примеров автор использовал в основном курганы, либо раскопками которых он руководил, либо в раскопках которых принимал активное участие.

1. Общие вопросы.

Начиная исследование кургана, раскопщик заранее готовит себя к открытию тех или иных объектов, которые может содержать курган. Так уже внешний вид, форма кургана, цвет грунта, растительность на нем помогут безошибочно определить, где находится курган эпохи бронзы, а где эпохи железа (при условии, что насыпь задернована). Для энеолита-бронзы характерны довольно глубокие западины вокруг курганов, особенно ярко "читающиеся" с севера, востока и запада. Сам курган, как правило, имеет асимметричную форму с более крутым северным склоном, в то время, как курганы более позднего времени имеют полусферическую форму без западин. Исключения составляют насыпи позднекочевнического времени, грунт для которых в ряде случаев брался рядом с возводимой насыпью, поэтому вокруг этих курганов также бывают небольшие западины. Отличить их в таком случае от объектов эпохи бронзы можно только по наличию тризны (например, курган №28 у с.Большая Белозерка, раскопанный автором в 1978 г. (Огроценко, Савовский, Боддин и др, 1978).

Грунт на курганах эпохи энеолита-бронзы более светлый, с большим содержанием суглинка, чем на скифских или же кочевнических курганах. Иногда распахиваемую насыпь такого кургана можно определить даже на аэрофотоснимке. Сверху он представляет собой несколько (по числу распаханных досыпок) концентрических кругов различного оттенка (Рис. 1-1).

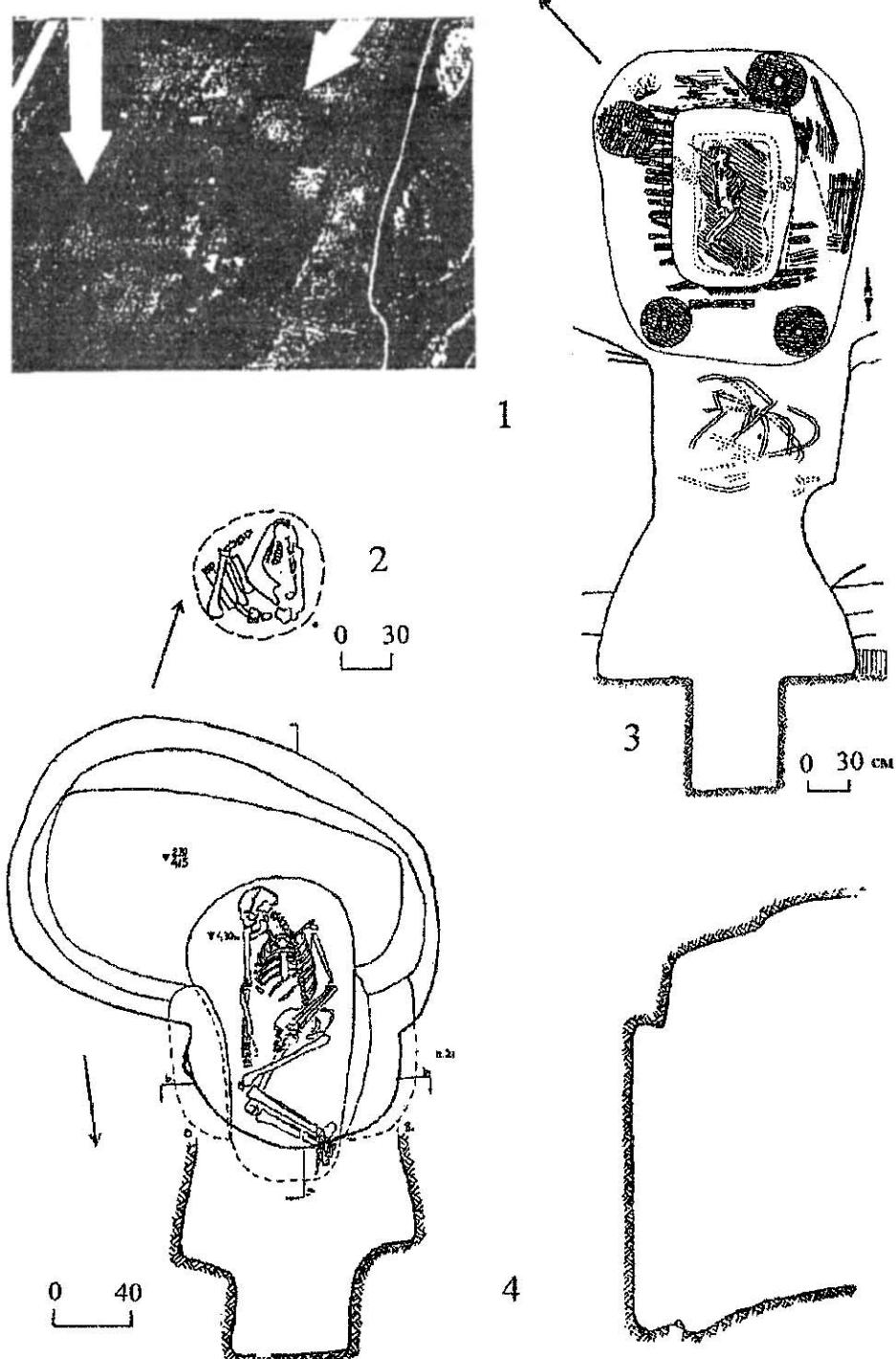

Рис. 1. 1 - аерофотоснимок кургана; 2 - жертвенный комплекс из Долгой Могилы у Чертомлыка;
3 - к.3, п.25 у с.Виноградное; 4 - к.7, п.21 у с.Барвиновка.

Различия в почве влекут за собой и различия в растительности. Курганы энеолита-бронзы (нераспаханные) имеют в целом более разреженную растительность, чем курганы железного века. На них меньше мятаиковых, и они сосредоточены чаще на северных склонах; больше эфемеров и эфемероидов - различных полыней, в том числе и полыни австрийской, шалфея, некоторых видов ковыля, корневищных растений, например, коровяка скопетровидного и др. Среди растительности более поздних курганов преобладают, как правило, мятаиковые. В связи с различным характером грунтов на курганах летом быстрее выгорают насыпи эпохи бронзы.

Отнесение по внешним признакам к этим двум большим эпохам кургана помогает раскопщику сузить круг возможных объектов, скрывающихся в насыпи и под ней. Но, определив по внешним признакам приблизительную эпоху сооружения кургана, необходимо помнить, что в него может быть впущено более позднее захоронение. Так, например, курган № 5 у с. Замокное, раскопанный Запорожской экспедицией в 1981 г., был сооружен в ямно-катаомбное время и досыпан уже в эпоху позднего средневековья (Пустовалов, 1999, Отрощенко, Рассамакин, 1986). Подобная же картина наблюдалась и на кургане № 12 у с. Марьевка, раскопанного Высшетарасовской экспедицией в 1976 г. (Чередниченко и др., 1976). В этом кургане имело место впускное斯基фское погребение в курган эпохи бронзы. Возможно, что подобную структуру имеет гантелеобразный длинный курган поблизости от с. Старобогдановка Михайловского района Запорожской области - один из самых высоких сохранившихся в настоящее время курганов эпохи бронзы на Украине (высота более 12 м).

Высота кургана в ряде случаев позволяет определить и возможное число погребений под насыпью. Для курганов ранней и средней бронзы количество погребений растет пропорционально размерам кургана до высоты в 3,5 м от 6-12 могил до 30-40. Курганы высотой 4,0-4,5 м содержат намного меньше могил, чем 3,0-3,5 метровые курганы. С дальнейшим увеличением высоты курганов число погребений снова возрастает до 30-50. Таким образом, выделяются две группы курганов: маленькие курганы высотой до 3,5 м (1 группа) и большие курганы высотой от 4,0 м и выше (2 группа). В последнем случае высота кургана растет не за счет числа погребений, а благодаря большей мощности досыпок над могилами.

2. Объекты в насыпи и под насыпью кургана.

Определив по внешним признакам время сооружения кургана, исследователь-раскопщик уже может предположить, какие возможные объекты скрываются под его насыпью.

Каждый из районов степной части Украины обладает своими особенностями и своим соотношением погребений различных эпох, составляющих основную часть подкурганных объектов. Так, на Дону и в восточных районах Украины в верхних слоях насыпи достаточно часты поздние срубные захоронения, которые иногда буквально "нашпиговывают" насыпь, в то время как ямные могилы в этом районе нечасты. В Поднепровье и прилегающих районах, наоборот, основу курганных памятников энеолита-бронзы составляют многочисленные ямные погребения, а срубы здесь относительно редки.

Очень внимательно необходимо исследовать поздние впускные захоронения в курганах эпохи бронзы; поскольку они находятся в черноземной насыпи. По наблюдениям Я.И.Болдина, рано ушедшего из жизни талантливого полевого исследователя, позднекочевнические погребения, как правило, бывают впускными в центр более ранних курганов и не превышают глубины в 2-3 м. В насыпи же могут находиться и могилы других эпох. Примером такого впускного погребения может служить сарматское захоронение в кургане энеолита-бронзы Соколова могила (Ковпаниенко, 1986).

В левобережном Поднепровье встречаются курганы энеолита-бронзы, центральная часть которых насыщена многоваликово-срубными могилами. Примером такого кургана может служить курган № 21 у с. Большая Белозерка (Отрощенко, Савовский, Болдин и др., 1978), где практически в одной траншее было обнаружено свыше двух десятков погребений (Рис. 2).

Многие небольшие объекты в насыпи можно из-за их размеров и специфики раскопок с помощью техники не заметить. Обычно даже могилы в насыпи фиксируются лишь тогда, когда кости скелета или же инвентарь задеваются ножом бульдозера или скрепера. К числу таких объектов относятся жертвенные комплексы эпохи начала поздней бронзы. Подобные жертвенные комплексы были встречены при раскопках Долгой могилы из группы Чертомлыка (Мозолевский, Пустовалов, 1999). Они представляют собой сложенные в определенной последовательности кости крупного рогатого скота, как правило, черепа и конечности. Истоки этого обряда следует, видимо, искать в среде синтактического населения, оказавшего огромное культурное влияние на степное население Евразии в эпоху поздней бронзы (Генинг, Зданович, Генинг, 1992; Массон, 1999) (Рис. 1-2).

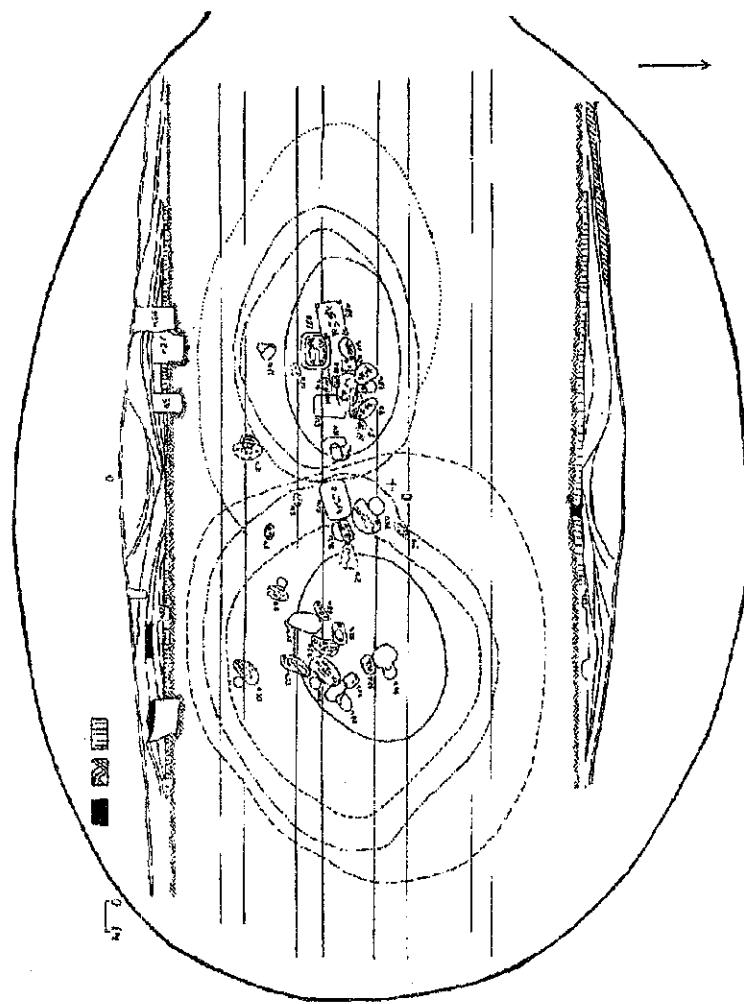

Рис. 2. Общий план к.21 у с.Большая Белозерка.

Насыпи крупных курганов прорезают во многих местах шахты ямных погребений (чаще их называют заплечиками). Как правило, их лишь частично фиксируют в насыпи кургана, ограничиваясь замерами размежевом и глубины, на которой была обнаружена яма. Выборка заполнения и расчистка заплечиков начинается уже у дна, ближе к погребенной почве, если заплечики едва достигают ее, или же даже ниже, если заплечики прорезают древний горизонт. Это объясняют тем, что как сверху, так и у дна заплечики (шахты) ямных могил одноковы по форме и представляют собой параллелепипед.

Однако это не всегда так. В отдельных случаях в шах-

тах ямных могил фиксируются ступеньки (как угловые, так и вдоль длинных стенок шахт), которые часто нависают, существенно меняя объемную форму ямных могил. О сложности формы входной ямы ямного погребения, дает представление п.25, к.3 у с.Виноградное (Молочанское святилище) (Пустовалов, 1999 б), (Рис. 1-3). Достаточно сложную конструкцию имело и п.21, к.7 у с.Барвиновка (Отрощенко, Рассамакин, Пустовалов, 1987) (Рис. 1-4), в котором шахта подбоя имела сложные ступеньки вдоль стен.

Практически то же самое можно сказать и о шахтах катакомбных погребений различного обряда. Многие из них содержат ступеньки по углам или вдоль стенок шахт. Если они не зафиксированы в толще насыпи, то, при фиксации шахт в материке, они описываются раскопщиками как имеющие неправильную форму. Но такая форма является только результатом того, что форма шахты "поймана" ниже уровня ступенек. Примером такого захоронения может служить п.13, к. 93 у с. Выводово (Чередниченко и др., 1975) (Рис. 3,2). В кургане 11 у с.Марьевка (Тягунова могила) в п.19 верхняя часть шахты имела прямоугольную форму, что было зафиксировано в насыпи, а на уровне материка - "неправильную", в которой четко угадывалась ступенька в одном из углов дальней от входа стенки шахты (Рис. 3,1).

Округлые шахты ингушских катакомб также в ряде случаев имеют на определенной глубине расширение диаметра, как это было в к.3, п.12 у с.Чкалов в Северном Крыму (Генинг, Корпусова, 1989). Похожее по конструкции захоронение было раскопано в Кривом Рогу в 1984 г. (Пустовалов, 1999). В кургане 7, п.9, курганская группа Рядовые могилы, урочище Радионовка, во входной шахте катакомбы имелся уступ существенно сузивший ее диаметр в придонной

части (Рис. 4.-1-4). Если бы шахта была прослежена ниже уступа, то зафиксированный ее диаметр был бы значительно меньше, а это могло весьма сильно повлиять на социальные характеристики погребенного человека в данной могиле.

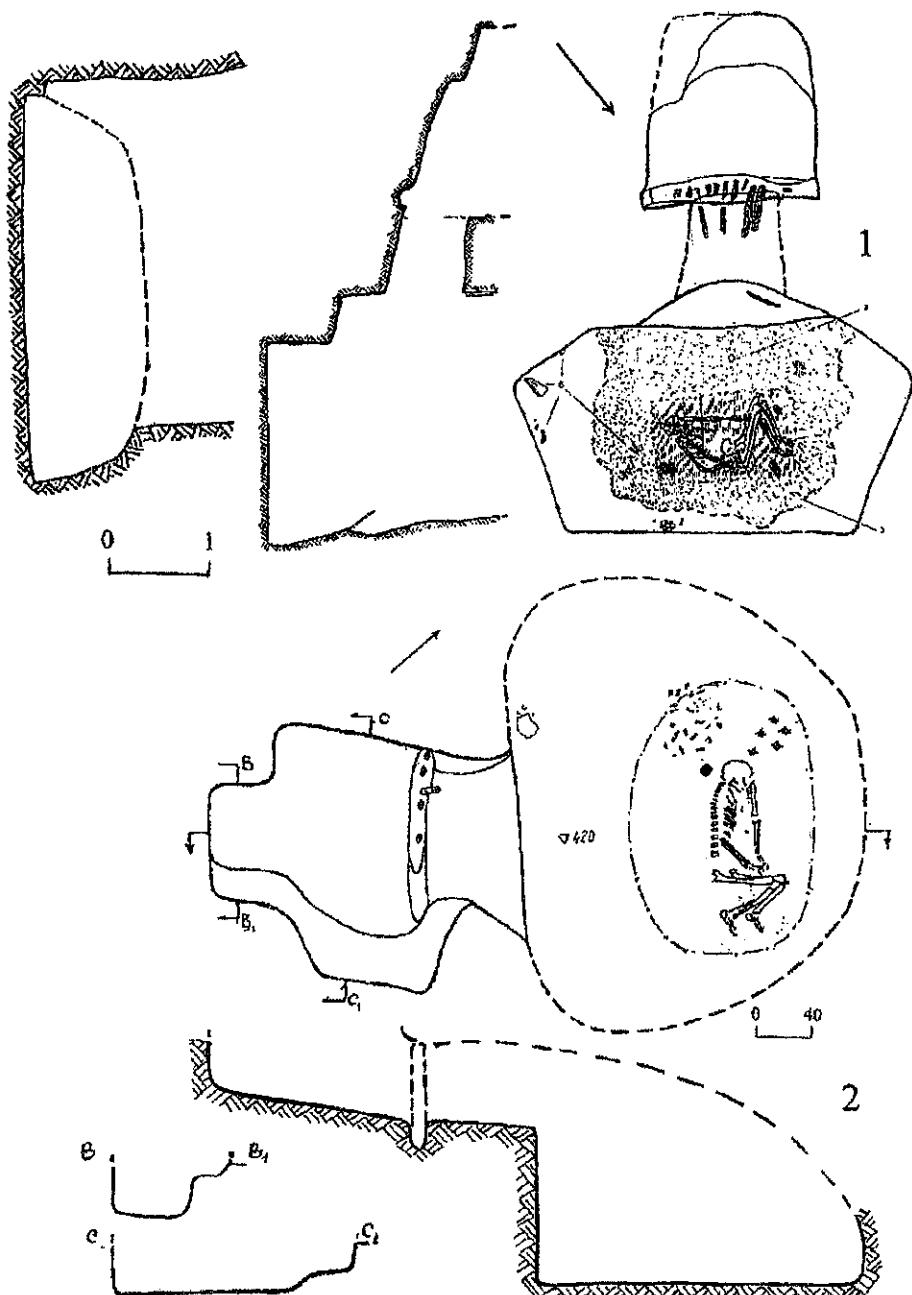

Рис. 3. 1 - к.11, п.19 у с.Марьевка. 2 - к.93, п.13 у с.Выводово

Определенную трудность для исследования, обнаружения представляют и ингульские могилы, шахты которых специально маскировались. Суть маскировки состояла в том, чтобы заполнение шахты на соответствующем уровне совпадало по цвету и структуре с окружающей шахту землей. Такие входные шахты заполнены черноземом в черноземе, а суглинком в материке.

Обнаруживать их удобнее всего в предметнике, где чаще всего и бывают несовпадения из-за просадки грунта. Либо суглинок оказывается выше в заполнении (что бывает чаще), и тогда шахта видна желтым пятном на черноземном фоне, либо суглинок бывает ниже начала материка, и тогда шахта видна черным пятном на желтом фоне (что бывает реже). Глубже в материке шахта очень часто "исчезает" и находится затем с большим трудом. Примеры таких захоронений достаточно многочисленны. Ярким образом такой катакомбы является п.12, к.1 у с.Белорецкое Веселовского района Запорожской области (Пустовалов, 1990) (Рис. 4.-6).

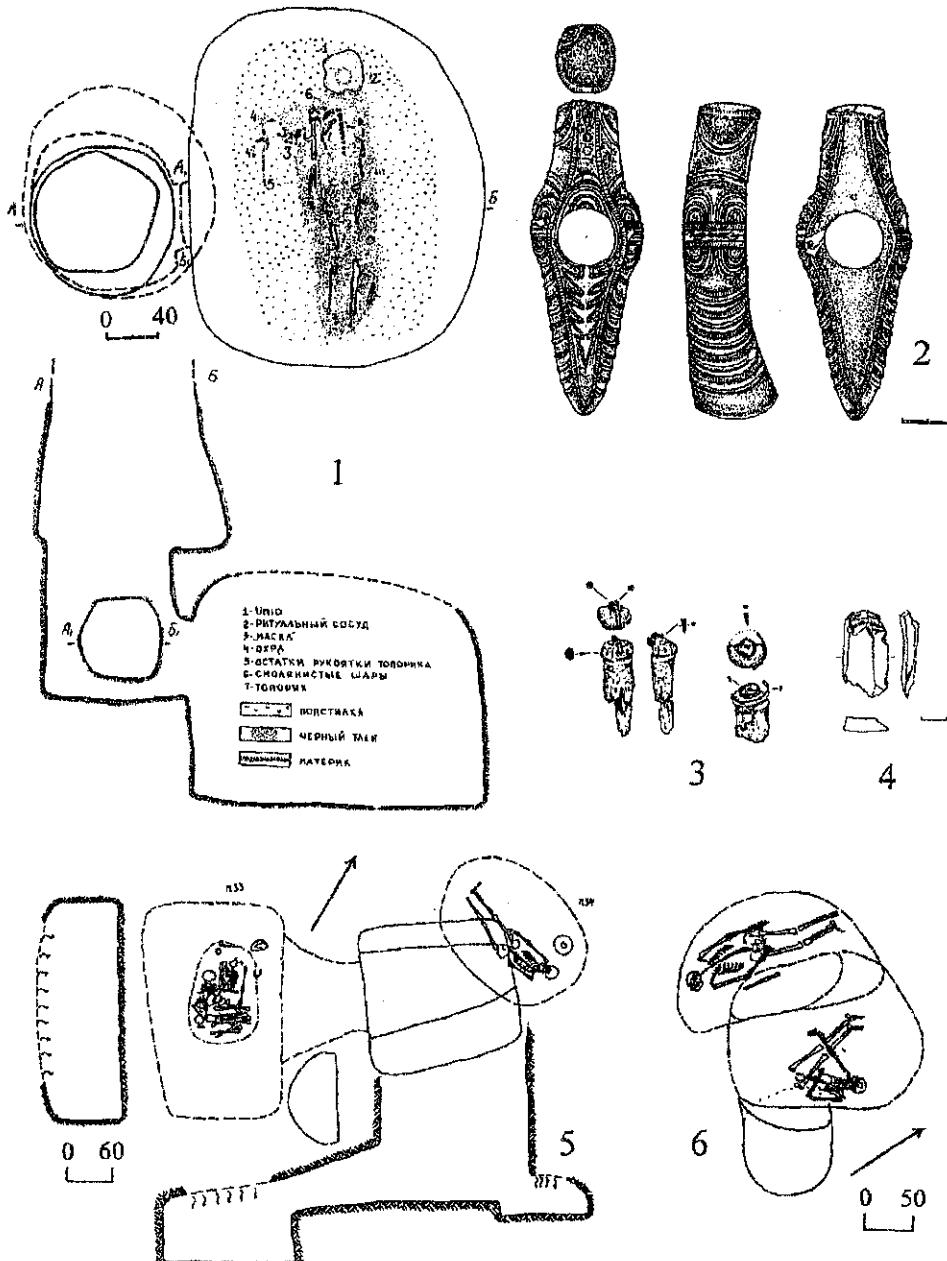

Рис. 4. 1-4 - к.7, п.9, Радионовка (По Мельнику А.А.); 5 - к.3, п.33-34 у с.Чкалово; 6 - к.1, п.12 у с.Белорецкое.

Необходимость маскировать шахты катакомб возникает, вероятно, в конце существования населения ингульской культуры в связи с нестабильной политической ситуацией в Степи. Об

этом же свидетельствуют и катакомбные ингульские захоронения, где большая камера сочетается с относительно небольшой шахтой (Ключко, Пустовалов, 1992). Очень редкими катакомбными захоронениями являются многокамерные катакомбы. Они составляют менее 1% от общего количества раскопанных погребений и встречаются далеко не везде. Особенно это относится к просторным многокамерным могилам, которые сосредоточены в нескольких узких социально значимых районах (Пустовалов, 1989, 1990, 1999, 1999а).

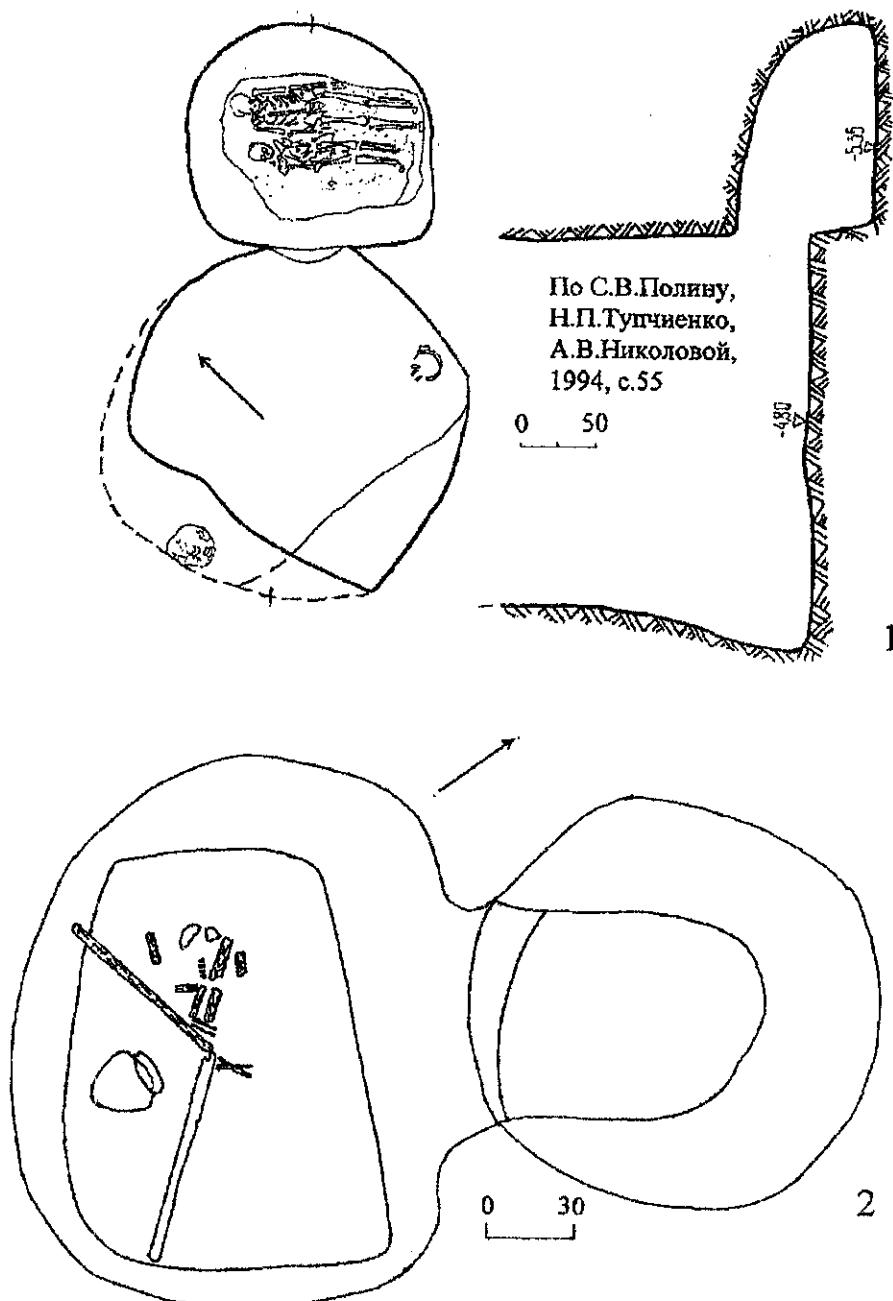

Рис. 5. 1 - к.7, п.25, у с.Головковка (По Полину С.В., Тупчиенко Н.П., Николовой А.В., 1994, с.55).
2 - к.2, п.19 к. гр. Шевченко, Кривой Рог (По Мельнику А.А.).

Хотя многокамерные катакомбы известны достаточно давно (Клейн, 1960) (Михайлов, 1982), существует определенная сложность в их распознавании некоторыми полевыми исследователями, особенно тогда, когда в них сочетаются такие показатели, как скорченная на боку и вытянутая на спине поза умерших, камеры с четко выраженным углами и камеры полуovalные или фасолевидные, т.е. признаки погребений, в большинстве случаев занимающих разные стратиграфические позиции в курганах. При нахождении таких катакомб срабатывает инерция мышления, и вместо того, чтобы объективно оценить необычное явление, его подгоняют под общепринятый стандарт, т.е. рассматривают многокамерное погребение как разные могилы, прорезающие друг друга, или же вообще как обычную однокамерную катакомбу. Так, на Кировоградчине было раскопано п.7, к.25 у с.Головковка (Полин, Тупчиенко, Николова, 1994, с.55) (Рис. 5.-1). Авторы раскопок и публикации приняли за шахту первую от входа камеру. Действительно, если посмотреть на план, то крайние линии чертежа 1 камеры приближаются к кругу. (В этом сказался субъективизм авторов, определивших этот объект как шахту погребения; подгонявших вычертываемое под существующий стандарт ингульского погребения). Однако, если проанализировать форму этой "шахты" по верхнему краю, то она никоим образом не будет даже отдаленно напоминать круглую шахту ингульского погребения. Если же проанализировать форму этой "шахты" по дну, то она имеет четкую фасолевидную форму типичной ингульской камеры. Этот факт подтверждают и ее значительные размеры (3,0x2,9 м), наличие охристой посыпки по центру камеры, двух необожженных ритуальных сосудов в местах, где обычно стоят в камере инвентарь - в головах и в ногах покойника. Отсутствие погребенного в первой от входа камере - обычное явление для многокамерных катакомб этого типа. Умершего в данном случае заменяла кукла, одетая, вероятно, в одежду (Пустовалов, 1990, 1999). Таким образом, это не шахта, а камера с обвалившимся сводом. Настоящая шахта либо была срезана бульдозером, либо полностью или частично нависала над первой камерой с юга и обвалилась в камеру. Стенки обвалов всегда имеют характерные рваные края, часто с заколами в отличие от стенок погребальных сооружений, нередко несущих на себе следы орудий типа кирок. Но на это обстоятельство раскопщики, вероятно, просто не обратили внимания. Приведенный в публикации разрез начертан неправильно. Разрез данного погребения по масштабу и деталям формы не соответствует плану погребения (Рис. 5.-1). Аналогичные по устройству многокамерные ингульские катакомбы были ранее специально рассмотрены автором (Пустовалов, 1989, 1990, 1999, 1999 а).

Рассмотрим еще один пример. В кургане "Бобушка" многокамерное погребение 33-34 было принято О.В.Битковским за два самостоятельных захоронения. Однако анализ условий нахождения погребений в кургане, взаимное расположение камер относительно шахты убеждают, что это типичное многокамерное погребение (Пустовалов, 1999 а, с. 154-157) (Рис. 4.-5). Серия многокамерных захоронений, в том числе сочетающихся в себе признаки разнокультурных групп, была тщательно исследована днепропетровскими археологами (Ковалева, 1982; Марина, Ромашко, Фещенко, 1986, с.25-29; Марина, Ромашко, Северин, 1995, с.40-41). Многокамерные катакомбы хорошо известны в России. Правда, Н.И.Шишина (1997), выделяя данный тип катакомб, повторяет выводы С.Ж.Пустовалова, к сожалению, без ссылок на его работы, с которыми она была знакома (Пустовалов, 1989, 1990).

Инерция некоторых полевых парадигм зачастую мешает увидеть нечто новое в исследуемых памятниках. В частности, это относится к стратиграфической последовательности погребений в курганах и случаям прямой стратиграфии. Обратная стратиграфия, изредка наблюдаемая исследователями, объясняется даже самими раскопщиками ошибочной, недостоверной. Прежде всего это касается позднеямных и катакомбных, в том числе ингульских могил.

Очень слабо фиксируются погребения, сочетающие в обряде признаки ямной и катакомбной общностей. Описание одного такого случая приводят И.Т.Черняков и Н.А.Чмыков (1988, с.91-92). Согласно их описанию, погребальное сооружение представляло собой соединение катакомбы и ямы с заплечниками (к.1, п.8 у с.Виноградный Сад). Можно было бы подумать, что здесь имеет место случай прямой стратиграфии: катакомба нарушает камеру ямного погребения. Но ряд похожих по обряду захоронений не позволяет сделать такой вывод. Так, А.А.Мельником в 1986 г. было раскопано ингульское по обряду погребение с округлой шахтой и овальной камерой, в дне которой была устроена трапециевидная яма, накрытая легким перекрытием. На дне ямы на боку скорченно лежал умерший. Позднекатакомбный нож не оставляет сомнений в хронологической позиции этого погребения (Мельник, 1986) (к. гр. Шевченко, к.2, п.19) (Рис. 5.-2; 6.-2,3). Очень редкое погребение было раскопано Высшетарасовской экспедицией в 1975 г. В п.4, к.60 у с.Высшетарасовки было исследовано погребальное сооружение, сочетающее в себе признаки ямной и катакомбной культур. Шахта камеры представляла собой яму с заплечниками, в дне которой была вырыта круглая яма, расширявшаяся в одну из

сторон подбоем. На уровне заплечиков круглая яма была перекрыта каменной плитой (Рис. 6., 1). Описанные погребения не являются единственными в своем роде и иногда встречаются в Нижнем Поднепровье.

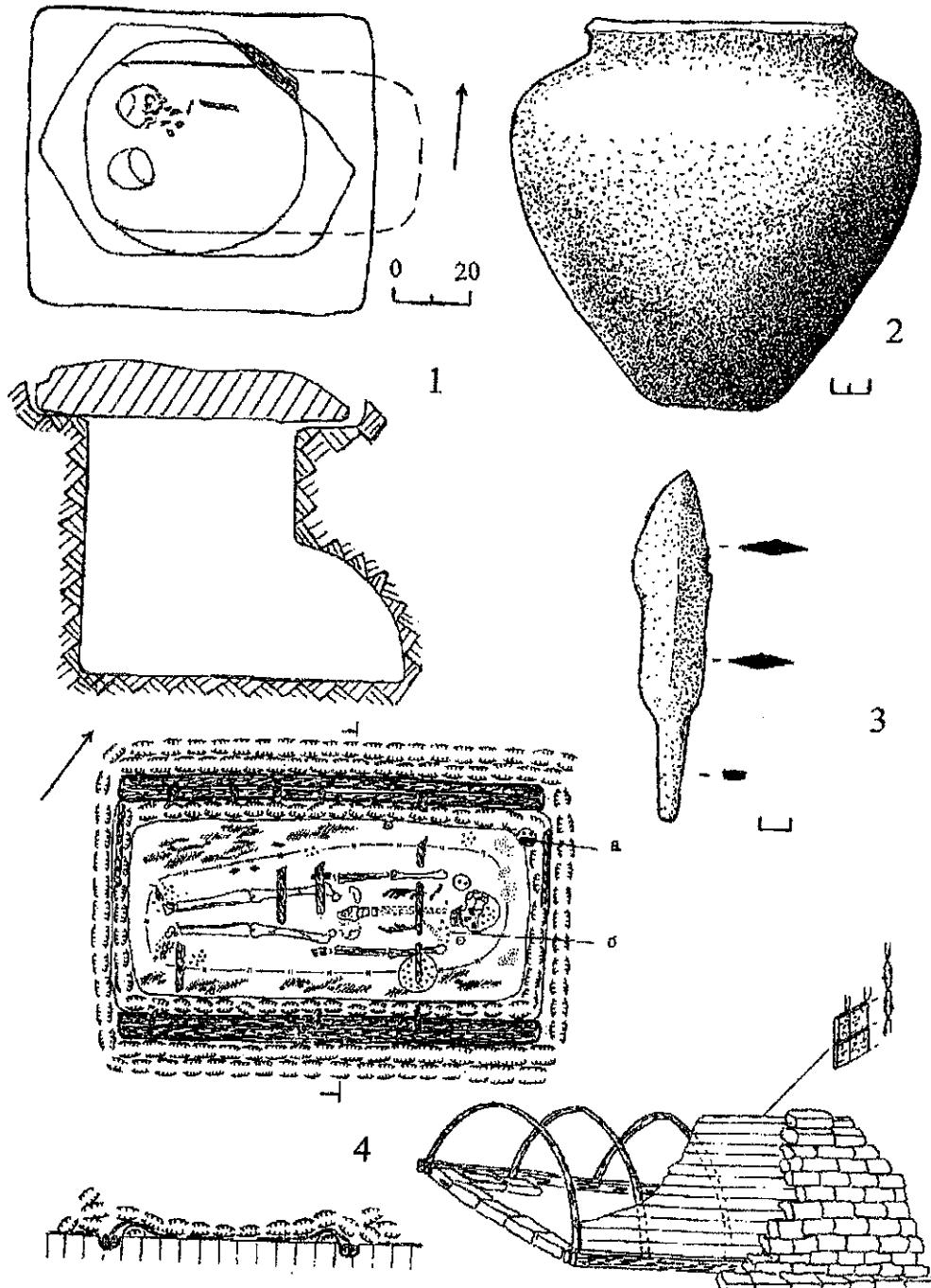
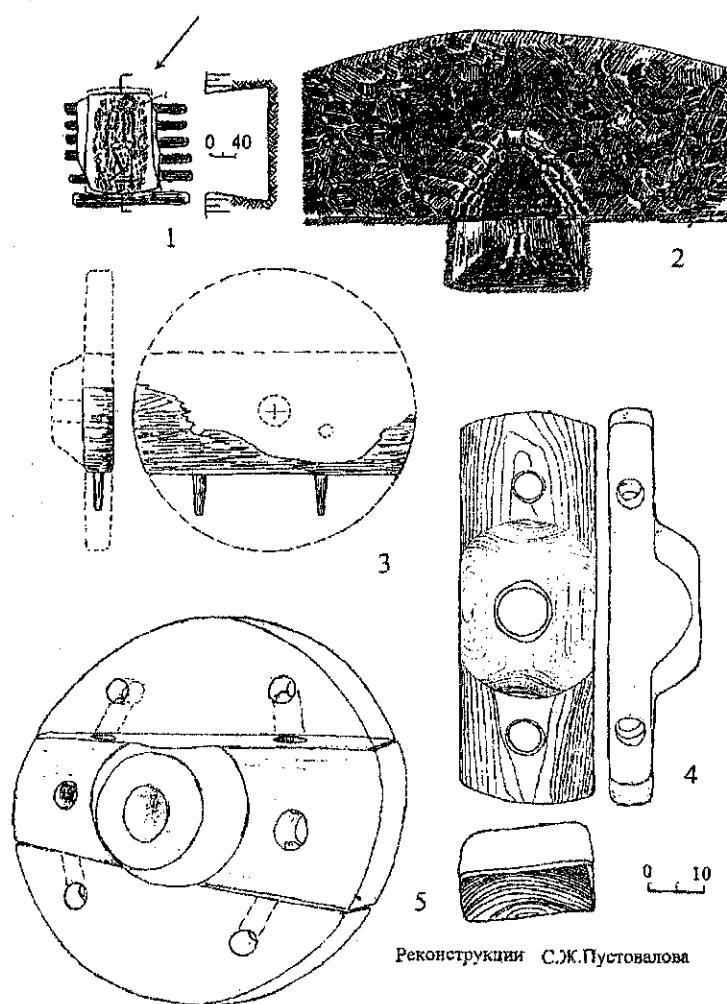

Рис. 6. 1- к.60, п.4 у с.Вышетарасовка; 2-3 - к.2, п.19 к. гр. Шевченко, Кривой Рог (По Мельнику А.А.); 4 - к.1, п.16 у с.Новоалександровка (По Ковалевой И.Ф., 1991).

Среди подкурганных объектов очень редкими и сложными для обнаружения и фиксации являются наземные захоронения. Одно такое погребение было раскопано и опубликовано И.Ф. Ковалевой (1991). Погребение 16, к.1 у с.Новоалександровка к югу от Днепропетровска представляло собой легкую деревянную истлевания дерева вся конструкция завалилась на покойного и представляла собой достаточно тонкий слой, который очень легко не заметить (Рис. 6,4).

Реконструкции С.Ж.Пустовалова

Рис. 7. 1 - Долгая Могила у Чертомлыка, п.11; 2 - реконструкция погребения 11 из Долгой Могилы у Чертомлыка (Реконструкция С.Ж.Пустовалова); 3 - реконструкция колеса из заклада п.3, к.6 у с.Заможное (Реконструкция С.Ж.Пустовалова); 4 - гипсовая отливка заслона из п.6, к.15 у с.Заможное; 5 - реконструкция колеса из п.6, к.15 у с.Заможное (Реконструкция С.Ж. Пустовалова).

пришелся над погребением № 11. Такие сооружения весьма редки и связаны, очевидно, с высоким социальным статусом и особыми прижизненными функциями погребенного. Об этом же свидетельствует и глубокая яма (2,45 м от древнего горизонта), связанная с погребением 11, в которой был обнаружен каменный жертвеник с отверстием посередине, и мощная досыпка над погребением.

Вероятно, близкое по конструкции описаным выше комплексам было и основное погребение для кургана 13 у с.Владимировка Томаковского района Днепропетровской области, раскопанное в 1975 г. автором (Чередниченко и др., 1975). Оно представляло собой шалаш или навес, сооруженный из тонких плах и камыша. Погребенная почва внутри навеса была удалена. Никаких признаков скелета найдено не было. Насыпь над погребением имела плоскую вершину и использовалась, вероятно, в культовых целях (высота

рукции ямная могила была обнаружена в Долгой могиле из группы Чертомлыка (Мозолевский, Пустовалов, 1999). Это было основное погребение (№ 11) северо-восточного кургана, входившего в комплекс Долгой могилы. Вокруг погребения был сооружен вал из черноземных блоков. В качестве перекрытия поперек могилы были положены шесть вязанок тростника, хорошо отпечатавшиеся во влажном грунте. По сравнению с обычными ямыми захоронениями, п.11 имело пустоту над перекрытием, оформленную, как показало изучение, в виде ложного свода (Рис. 7,-1,2). Дело в том, что при разработке траншеи, проходившей над данным погребением, был обнаружен провал грунта под траками мощного бульдозера (Сталева Воля), работавшего на кургане. Обычно такие провалы в насыпи (до погребенного чернозе-

ма было более 2 м) бывают над обширными камерами катакомб эпохи бронзы. В данном случае провал точно

- 3,6 м, диаметр - 30 м). Наземные гробницы, возведенные из дерева и камня, характерны для Закавказья в эпоху ранней бронзы (Триалети) (Лордкипанидзе, 1989). Погребальное сооружение, подобное толосу, было исследовано в могильнике городища Сингашта. Там провал над пустотой составлял более 2 м (Генинг, Эданович, Генинг, 1992, рис. 49).

Как видим, при исследовании больших ямных курганов существует большая вероятность обнаружения под ними ложносводчатых гробниц, шалашей, навесов и других сложных сооружений, вплоть до толосов. Ложносводчатые конструкции склепов и гробниц доживаются в Северном Причерноморье до античного времени (Цветаева, 1968).

Из множества различных сооружений, встречающихся в толще насыпи и под нею, нельзя не вспомнить о грабительских ходах. Начало практики ограбления могил восходит еще к катакомбному времени. Хотя такие случаи единичны. Основная масса грабительских подземных ходов приходится на курганы скифского и более позднего времени. Особенно часто и многократно подвергались ограблению скифские захоронения и следующие за ними по времени сарматские могилы. Методы и приемы ограбления в средневековье не столь интересны ввиду того, что от грабительских ходов мало что сохранилось. В целом практика ограбления могил свидетельствует об определенном уровне благосостояния общества, его моральных нормах, в конечном итоге о становлении раннеклассовых отношений.

Грабительские ходы в скифских курганах относятся к трем различным эпохам. Во-первых, к скифской, когда курган бывал ограблен самими скифами; во-вторых, к сарматской эпохе, в-третьих, к новому и новейшему времени. Приемы ограбления в каждую из эпох имеют свои особенности. Так, ограбления скифских курганов в скифское же время производились следующим образом. Зная точное расположение погребения под курганом, грабители для сокращения трудовых усилий старались попасть в шахту захоронения, причем со стороны, прилегающей к дромосу. Делалось это в том случае, если шахта и вход в дромос и камеру не были заполнены камнями. В последнем случае их пытались обойти, прокладывая грабительский ход вдоль стенки и пробивая потолок дромоса. Иной вариант ограбления в скифское время предусматривал начало грабительского хода за пределами кургана с постепенным ступенчатым снижением хода до уровня, на котором находилась камера погребения. После его достижения грабительские ходы по кратчайшей прямой устремляются в камеру захоронения. Практически во всех случаях в грабительских ходах обнаруживается так называемая "разгрузочная площадка". Это, как правило, такое место в грабительском ходе, куда уже проникает дневной свет. Именно здесь и происходило ограбление умершего. Такое место характеризуют как брошенные грабителями с их точки зрения малоценные вещи, так и утерянные, незамеченные мелкие золотые или серебряные предметы: бусины, нащивные бляшки и т.д. Регулярно здесь встречаются кости скелета погребенного. Заполнение грабительских ходов этого времени чаще не имеет больших затеков и мало чем отличается от заполнения шахт катакомб.

Наличие двух вариантов ограбления (за пределами кургана длинным ступенчатым коридором и через шахту) отражает, надо полагать, две различные группы грабителей, преследовавших, возможно, и разные цели. Одни из них не особенно скрывались и проходили насыпь кургана сверху - т.е. были видны хорошо издали днем. Другие старались делать это скрытно. Не исключено, что с открытыми ограблениями связаны ритуальные ограбления, когда в могилу помещались некоторые предметы, как правило, оружие, для приобретения ими определенных сверхъестественных свойств. (Пропп, 1986).

Одним из распространенных фольклорных сюжетов является метод получения мечакладенца, поражающего насмерть любого, кого он только касался. Реальным основанием этого сюжета может быть трупный яд, или культура микроорганизмов, его вырабатывавшая. Попадая на предметы вооружения, он отправляет их. Достаточно было легко уколоться таким оружием - и летальный исход от сепсиса уковощемуся был обеспечен. Для длительности действия трупным ядом могли смазывать ножны. Естественно, обращение с таким оружием требовало предельной осторожности.

Ограбления в сарматское время существенно отличаются от предшествующих по времени. Это вертикальные круглые ямы диаметром 3-6 м, устроенные по центру кургана. Нередко такая "дудка" может иметь западину на вершине кургана. Эти грабходы не следуют по заполнению могильных сооружений, а пробивались сквозь насыпь и материк до самого погребенного. Возможно, это связано с тем, что грабители уже хорошо не представляли себе конструкцию подземных сооружений предшествующего времени. Возможно также, что они опасались обвалов, а, может быть, рассчитывали прежде всего на собственные сарматские ямные захоронения? В большинстве случаев грабительские дудки имеют затечную структуру заполнения. Они очень трудны для выборки и содержат лишь мелкие обломки предметов, сопровождавших погребенных людей.

Рис. 8. Моделюванні черепа із погребень на р.Молочній.

Грабітельські ходи нового і новішого времени связаны с хищническими раскопками курганов местными жителями и помедиками на своих землях, как правило, в районах, где профессионально копались большие скифские царские курганы. Они характеризуются бессистемностью, полным незнакомством с курганами и тем, что можно ожидать под землей. Зачастую поводом для таких попыток ограбления служили профессиональные раскопки. Так, например, после раскопок И.Е. Забелиным кургана Чертомлык в 60-е гг. прошлого столетия, практически

все окрестные курганы были перекопаны местным населением. Исследуя Долгую могилу у Чертомлыка, автор лично натолкнулся на несколько грабительских ходов, прорезавших с северо-востока насыпь кургана и доходивших до материка.

Иногда за грабительский ход можно принять древний провал насыпи кургана над просторным и глубоким погребением. Так, при раскопках уже упоминавшегося кургана № 5 у с. Заможное, содержащего впускное захоронение половецкого хана, провал насыпи грунта над ханским погребением был первоначально принят за грабительский ход. Над ним на вершине кургана половецкого времени даже прослеживалась небольшая воронка. Затечный грунт, образовавшийся в просадке, был идентичен заполнению грабительских дудок. Затек находился и в верхних слоях заполнения могилы. Только ниже уступа, на котором находилось перекрытие, характер грунта стал постепенно меняться и превратился в очень рыхлый нетронутый чернозем. Это позволило С. Пустовалову сделать заключение о неограбленности могилы. Что впоследствии подтвердилось (Сущко, 1982, с. 58). Мысль о том, что грабители по каким-то причинам были вынуждены бросить работу, представляется менее убедительной, поскольку в таком случае должен был быть резкий переход от грабительского хода к нетронутому заполнению, а он-то как раз и отсутствовал.

В настоящее время в отдельных районах юга Украины снова появились хищнические раскопки курганов и других археологических памятников. Они характеризуются хорошим знанием методики раскопок, тем, что можно найти под насыпью, высокой технической оснащенностью, которые сочетаются с минимальными трудовыми затратами и отсутствием всякой фиксации открываемого.

Заканчивая данный раздел статьи, следует остановиться еще на одном важном и часто забываемом моменте. Нередко погребения и другие сооружения самых различных эпох находятся за пределами насыпей курганов. Поэтому при возможности необходимо продлевать за пределы курганов раскопочные траншеи. Так, автором в 1978 г. был раскопан скифский курган (к. I у с. Чкалово, Беселовского района Запорожской области), имевший, кроме кольцевого рва вокруг кургана, еще один П-образный ровик, уходивший в степь более чем на 100 м. Это положение касается и погребений. Наиболее перспективными в этом отношении представляются направления, соединяющие соседние курганы (если они расположены цепью) или же при исследовании курганных полей направления, ведущие от наибольшего кургана в могильнике к его периферии. В обоих случаях более низкое социальное положение людей, захороненных в безкурганных погребениях, несомненно.

3. Исследование погребений.

При исследовании погребальных комплексов наиболее трудными для обнаружения и фиксации являются остатки различных ритуальных действий и инвентарь из органических материалов. И в том, и в другом случае они чаще всего не сохраняются или доходят до археолога в ущербном виде. Случаи хорошей сохранности очень редки, но именно они позволяют распознавать плохо сохранившиеся остатки.

Очень часто в могилах плохой сохранностью отличаются деревянные изделия. Между тем, дерево, судя по этнографическим источникам, имело самое широкое использование в быту древних народов. Так, у индоевропейских народов важным социальным показателем выступает повозка, колесница или ее часть, помещаемые в могилу. Однако сохранность этого инвентаря почти всегда оставляет желать много лучшего. Археологу попадают в руки отдельные искаженные и деформированные фрагменты колес, других деталей транспортных средств или их следы и отпечатки в грунте, по которым трудно судить об истинных размерах и конструкции находки. Поэтому, фиксируя деревянные вещи, необходимо всегда помнить, что если они долгое время находились в воздушном пространстве (даже и без доступа свежего воздуха, например, в обширных камерах катакомб), то такие изделия как бы усыхают, становятся меньше и для эпохи бронзы усыхают весьма существенно. При расчистке деревянных предметов необходимо стремиться не только к тому, чтобы выявить сам предмет, а также, что много важнее, постараться проследить отпечаток этого предмета в грунте.

Показательные примеры несоответствия зафиксированных остатков дерева и размеров предмета были получены при раскопках курганов на р. Молочной в 1980-1985 гг. Так, в п. 2, к. 5 у с. Заможное в глиняном закладе входа в катакомбу ингульской культуры четко прослеживалась доска, шириной 6,5 см, а в пустой необрушенной камере были найдены два глиняных цилиндра диаметром 8 см. Между тем остатков дерева найдено практически не было. Это дало возможность С. Ж. Пустовалову предположить, что в закладе катакомбы использовалась средняя часть сложносоставного колеса. Это было весьма вероятно, поскольку торцевые края доски имели закругление. Это предположение вызвало сомнение у ряда членов экспедиции. Тогда в сосед-

нем кургане в катакомбном ингульском погребении, аналогичном по размеру и конструкции упомянутому выше, С.Пустоваловым был поставлен специальный методический эксперимент. Дело в том, что согласно традиционной методике исследование погребения необходимо проводить последовательно: сначала выбирать заполнение шахты, потом расчищать вход с заслоном, а затем уже переходить к камере погребения. В данном случае традиционная выборка заполнения шахты привела бы к тому, что случилось в п.2, к.5 - верхняя часть заслона оказалась там разрушенной при выборке заполнения шахты (никто не ожидал каких-либо объектов, поскольку до дна шахты было около двух штыков).

Погребение 3, к.6 у с.Заможное исследовалось автором несколько иначе. Когда была определена глубина шахты и выявлено, в какой стороне находится вход в камеру (о чем свидетельствовал провал свода), все дальнейшие работы в шахте были прекращены. Над провалом камеры была сделана частичная вырезка грунта, позволявшая осторожно расчищать заслон не только со стороны шахты, но и со стороны камеры. Это позволило проследить его на всю высоту, выявить штифты, соединяющие центральную часть колеса с сегментами, четче проследить кривизну боковых стенок (Рис. 7,-3). Дерева же, как и в предыдущем случае, почти не было.

В п.6, к.15 у с.Заможное автором был обнаружен в глине комбинированного заслона в камеру отпечаток средней части массивного деревянного колеса, в то время как на дне камеры были встречены только отдельные кусочки дерева. Гипсовая отливка, сделанная по этому отпечатку прямо на месте раскопок, дала возможность четко реконструировать среднюю часть колеса со всеми его деталями (Рис. 7,-4-5).

В дальнейшем именно по отпечаткам были установлены истинные размеры колес в п.25, к.3 у с.Виноградное. Колеса в данном случае были настолько сильно покрыты грязью, что их отпечатки сохранились даже на заплечиках. В то время как сам тлен дерева не превышал по толщине 1,5-2,0 см. По отпечаткам колес и было установлено, что ободья были расписаны розовой краской (Пустовалов, 1999 в) (Рис. 1,-3).

Таким же образом - по отпечаткам - в п.3, к.6 у с.Заможное было прослежено древко стекала. Обвал свода камеры плотно "припечатал" ко дну все предметы. Полностью истлевшее древко с бронзовым наконечником было зафиксировано по пустоте, шедшей от наконечника к ногам умершего (Рис. 10, -1). Также по отпечатку были прослежены конструкция и размеры футляра, сопровождавшего покойника в п.35, к.3 у с.Виноградное (Пустовалов, 1999 в). Думается, что этот методический прием, известный достаточно широко по раскопкам в Помпеях (проследивание предмета или тела по его отпечатку), весьма перспективен, особенно в условиях слабой обеспеченности экспедиций консервирующими составами и гипсом. Заливка пустот жидким (консистенции жидкой сметаны) гипсом даст возможность получить удовлетворительные слепки.

Метод получения негатива может быть с успехом использован и при расчистке ритуальных ингульских сосудов из специальной массы (Лихачев, 1981), в которой прослеживаются и кости черепа человека, и толченые раковины (Петрунь, 1967). Этот вид находок достаточно хорошо известен, но в подавляющем большинстве случаев представляет собой после расчистки только бесформенное пятно серовато-серебристого цвета. Для получения большей информации о форме и орнаментации таких сосудов его можно расчищать, удаляя целиком саму массу и оставляя нетронутым отпечаток сосуда в окружающем его грунте. В полевой практике автора был случай, когда в одном из погребений ингульской культуры у с.Барвиновка таким образом был расчищен сосуд, изготовленный из древесного угля, замешанного на какой-то органической основе.

Иными артефактами, вызывающими трудности при расчистке и фиксации, являются моделированные черепа. Этот уникальный феномен, связанный своим появлением в Причерноморских степях с ингульской культурой (Развернутая аргументация его дана отдельно (Пустовалов, 1999)), достаточно широко известен (Рис. 8). Из более чем 100 находок моделированных черепов более половины приходится на р. Молочную и Северное Присивашье. Поэтому нюансы и особенности расчистки и консервации этой категории остатков ритуала мало освещались в печати. Как известно, масса, из которой изготавливались "портреты", была различной (Пустовалов, 1999). Однако, ее основу почти всегда составляет та или иная глина с различными добавками. Поэтому при высыхании, а это неизбежно, глина дает сильную усадку. Это может привести к значительным разрушениям как моделировки, так и костей лицевого отдела черепа, поскольку механические качества кости подавляющего числа скелетов катакомбного времени не достаточно высоки. Поэтому зачастую приходится иметь дело с уже осыпавшейся моделировкой, часто деформированной и фрагментированной. Неравномерность при высыхании в процессе расчистки может привести к полной утрате этого уникального элемента погребального обряда.

При расчистке подобных голов, да и в целом умерших, ибо моделировалось иногда все тело (Данилова, Корпусова, 1981; Пустовалов, 1999), хорошие результаты дает прерывание поступления влаги из окружающего грунта в кости черепа и моделировку. Расчищать такой череп необходимо тщательно, но быстро, особенно, если на него падают прямые солнечные лучи. Расчистив, его необходимо слегка стронуть с места, тем самым нарушить капиллярную связь кости и моделировки с грунтом. Этот прием с одной стороны позволяет выдержать требование сохранить *in situ* скелет, а с другой - сохранить саму находку. Такое страгивание обеспечивает более равномерное высыхание черепа и моделировки. По мере высыхания объекта его следует закрепить. Идеальным составом для этого могли бы быть водополимерные воски. Но даже пленка из полибутилметаакрилата помогает сохранить облик умершего. При этом обрабатывать следует не только внешнюю поверхность моделировки, но стараться также закрепить и обратную сторону, и кость. По завершении фиксации погребения такой моделированный череп можно просто снять, а можно вырезать монолитом и подвергнуть тщательной разборке в камеральных условиях в лагере экспедиции. Однако, ни в коем случае не следует оставлять такой монолит на продолжительное время и тем более везти его на большие расстояния. В противном случае могут быть большие механические повреждения.

При исследовании погребений, содержащих моделированные черепа, необходимо определить, отделялась ли голова от туловища или нет. Для этого следует обратить внимание на шейные позвонки умершего. Если череп был отделен от посткраниального скелета, шейных позвонков будет недоставать (как правило, это 2-й или 3-й позвонок). Реже голова не отделялась от туловища. В этих случаях шея (вернее, шейный отдел позвоночника) имеет непропорционально большую длину по сравнению с обычным скелетом.

При фиксации моделюемых черепов наряду с фотографиями желательно делать также цветные прорисовки в натуральную величину, т.к. практически все черепа расписаны красной охрой. Такие рисунки необходимы и в том случае, если моделировка отсутствует, а череп бывает раскрашен. Подборку таких раскрашенных черепов из ямных погребений опубликовал Д.Л.Тесленко (1998).

Кроме раскраски моделюемых и немоделюемых черепов в погребениях относительно часто встречаются и иные изображения, нанесенные охрой на пол и стены катакомб или ямных могил. Большинство из них также встречено в катакомбах преимущественно ингульских погребений. Наносились эти изображения по-разному. Рисунки в виде стоп (Рычков, 1982, Титова, 1982, Довженко, Солтыс, 1991) выполнялись, как прослежено в ряде случаев, густо разведенной охрой. Иногда хорошо видны следы волокон кисти, которой наносились изображения. Как правило, стопы рисовались между входом в камеру и грудью умершего, иногда - в головах покойника, реже - в ногах. Очень редко изображения носят зооморфный характер (к.3, п.30 у с.Виноградное; к.6, п.3 у с.Заможное (Пустовалов, 1999, 1999 в). Изображения стоп наносились на циновки и подстилки, покрывавшие дно камеры. Интересно отметить, что в некоторых случаях такая пастозная охра наносилась на циновку, покрывавшую умершего, и грубо повторяла контур фигуры покойного (п.2, к.7 у с.Барвиновка (Пустовалов, 1991)). При этом толщина красящего слоя достигала 0,5-1,0 см (Рис. 10.-2).

Другой вид изображений представляет собой тонкие пленки, толщиной в доли миллиметра, изображающие различные магические знаки, имеющие в большинстве случаев внешнее сходство со знаками консонантных алфавитов Ближнего Востока (Пустовалов, 1996, 1997, 1998, 1999). Наносились эти знаки, видимо, кистью на кожу, тонкую кошму, ткань при совершении, видимо, погребальной церемонии. В ряде случаев эти знаки зафиксированы в один слой, а иногда - в несколько слоев. В расчистке этих знаков принимали участие Т.Ю.Гошко, Л.В.Литвинова и Н.Г.Салий. Аналогичные рисунки опубликованы С.Н.Санжаровым (1989), и В.И.Мельником (1991). В последнем случае прослежено, что кости погребенного, представлявшие собой перезахоронение, были, по мнению автора (Мельник, 1991, с. 31-32), завернуты в ткань. На эту ткань и были нанесены знаки. На р.Молочной также встречены отдельные фрагменты таких изображений в непосредственной близости от погребенного.

Этот тип изображений встречен менее чем в 10 погребениях. Он связан с захоронениями высшей ингульской знати и сопоставим со жреческими обязанностями умерших (Пустовалов, 1997, 1998, 1999). Такую "роспись" можно ожидать в погребениях с моделюемыми черепами в районах, где сосредоточены погребения ингульской знати. Это, прежде всего, правый берег р.Молочной от г.Токмака до с.Старобогдановки, Северное Присивашье, верхнее течение р.Ингульца и, возможно, Орель-Самарское междуречье. Поскольку в той или иной мере эти рисунки причастны к проникновению в Северное Причерноморье навыков письма, каждый такой образец имеет огромное значение. Он подлежит консервации и вырезке монолитом для исследования в стационарных условиях. К сожалению, наиболее яркие из найденных образцы

этого вида изображений (к.9, п.2 и к.13, п.2 у с.Виноградное) ошибочно рассматривались некоторыми раскопщиками как остатки растительного орнамента (Рис. 9).

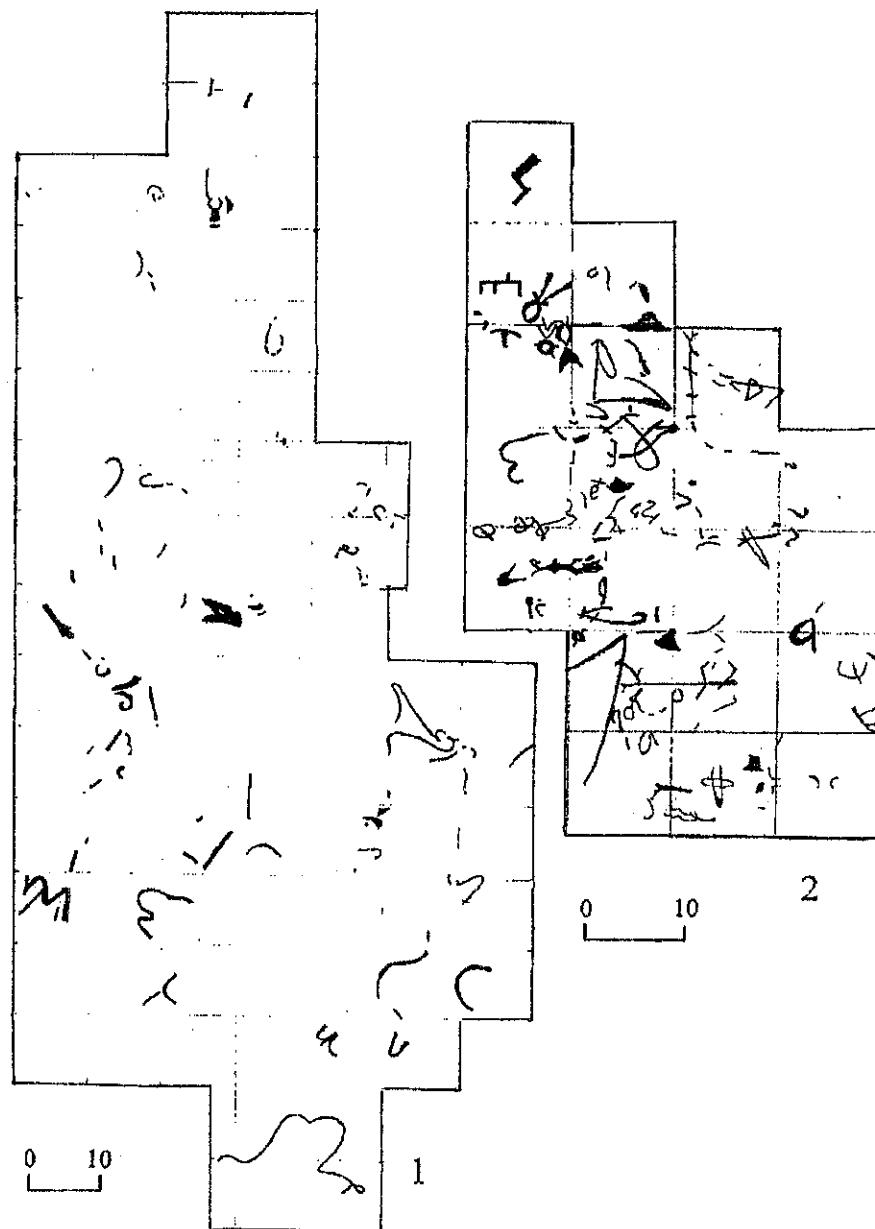

Рис. 9. Знаки на дне катакомб ингульских погребений. 1 - к.9, п.2 у с.Виноградное; 2 - к.13, п.2 у с.Виноградное.

В тексте отчета сказано: "Рисунок состоит из волнистых линий и завитков" (Отрощенко В.В., Рассамакин Ю.Я. и др. 1983, с.42). Во втором случае рисунок, по мнению авторов отче-

та, "...содержал элементы растительного орнамента" (Отрощенко В.В., Рассамакин Ю.Я. и др. 1983, с.49).

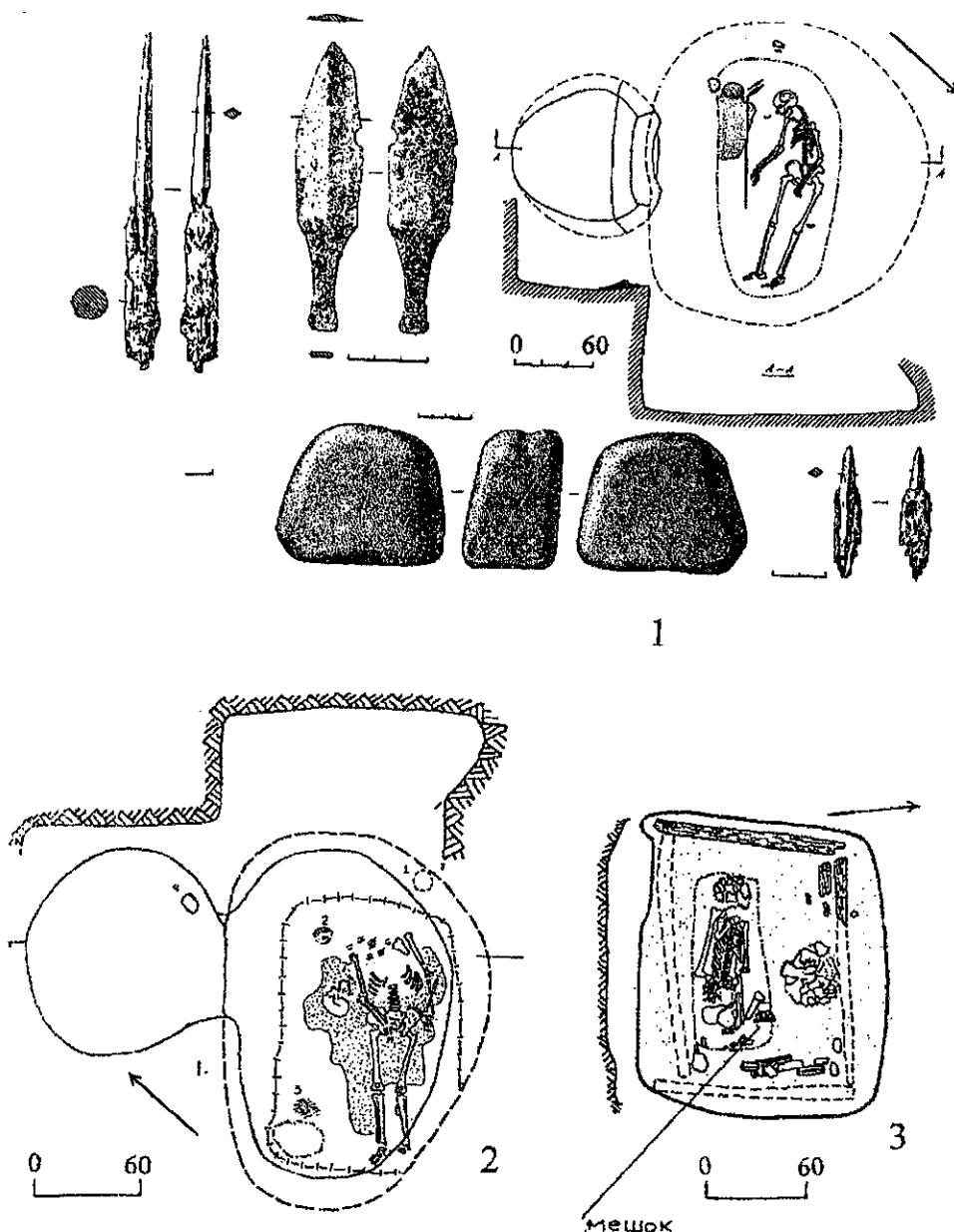

Рис. 10. 1 - п.3, к.6, с.Заможное; 2 - п.2, к.7, с.Барвиновка; 3 - п.1, к.8, с.Барвиновка.

Эти находки не были оценены по достоинству и не были взяты монолитом для исследований в Киеве. Более того, и пастозная живопись охрой стоп, и магические символы, нанесенные тонкими пленками, как отмечалось в отчете, ошибочно рассматривались как техника порошковой живописи (Березанская, Отрощенко, Рассамакин, 1997, с.506). Действительно, порошковидная пыльца охры присутствует и в ямных, и в катакомбных, и в срублых погребениях, однако к описанным выше изображениям она не имеет никакого отношения. В данном случае мы имеем жидкую краску, что достаточно хорошо зафиксировано в ряде случаев.

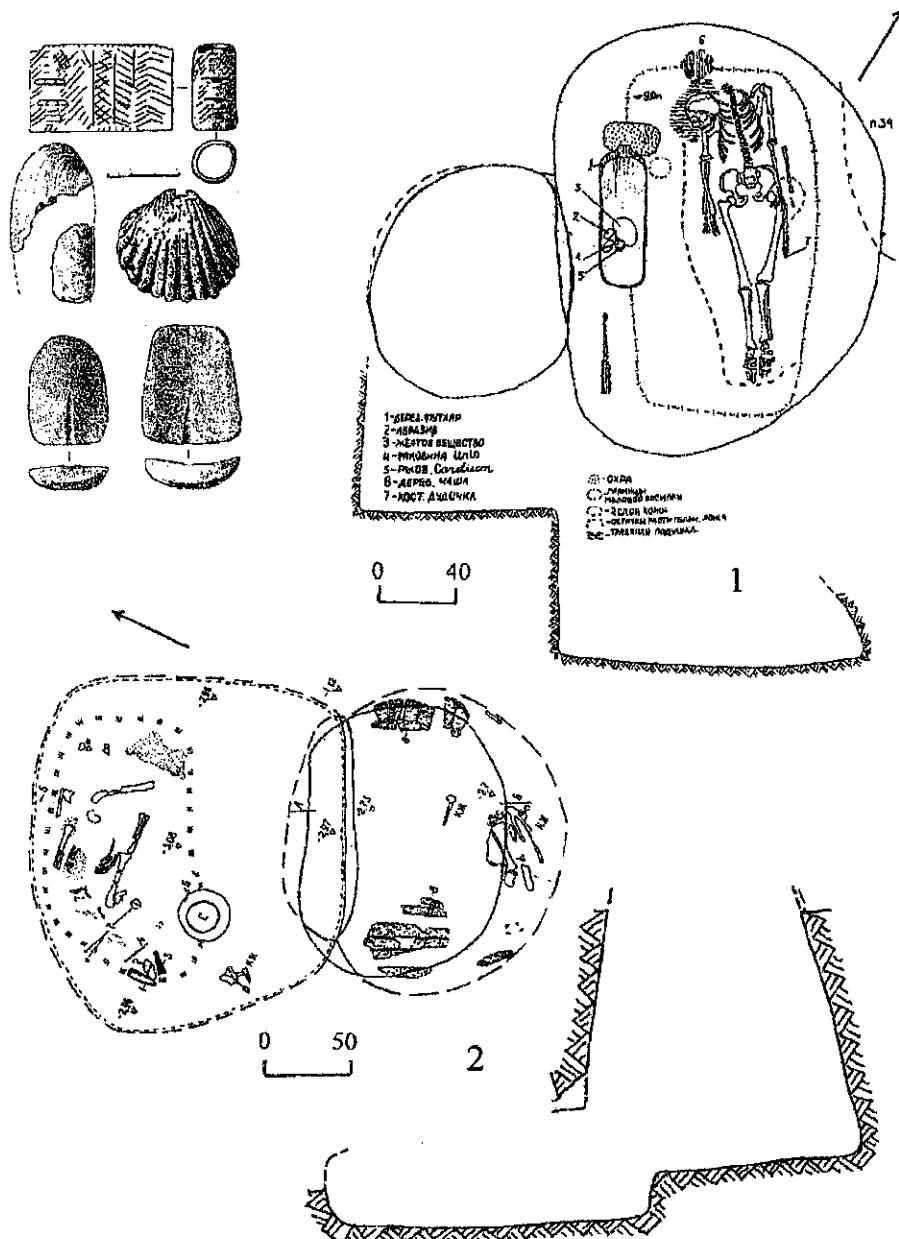

Рис. 11. 1 - п.35, к.3, с.Виноградное, 2 - п.5, к.1, с.Ижевка (по Р.А. Литвиненко, 1995).

Точка зоряння цих авторів оказалася негативне впливом на інших дослідників, які восприяли її некритично і отнеслись до своєї знахідки такого типу зображеній, яким є рядовому обривку растітльного орнамента. Речь йде про погребення 5, кургана 1 у с.Іжевка на Донетчині (Моруженко, 1989; Литвиненко, 1995). В отчеті А.А.Моруженка сказано: "У изголов'я на тлені подстилки прослежено остатки орнамента в виде полос алої охри" (Моруженко, и др., 1989). В публікації Р.А.Литвиненко читаємо: "В районе головы на подстилке зафиксированы остатки орнамента из тонких полос алої охры в виде отдельных линий, углов, петель и волн" (Литвиненко, 1995, с. 275). Фиксация этих изображений в очень небольшом масштабе на общем плане погребения без отдельного крупномасштабного чертежа ос-

тавляет желать лучшего. Но даже приведенный рисунок при увеличении дает знаки, идентичные исследованным ранее С. Пустоваловым (Рис. 11,-2).

Магические символы и знаки необходимо тщательно фиксировать, консервировать. Обязательны крупномасштабные фотографии. Также желательны в сложных случаях вырезки монолитом с последующей стационарной камеральной обработкой с привлечением специалистов-реставраторов, как это, например, было осуществлено в отношении крышки живописного деревянного саркофага из раскопок Высшетарасовской экспедиции (Чередниченко, и др., 1976). Крышка была вырезана монолитом. На ней были изображены три двухфигурные сцены схватки. Они были разделены двумя полосами растительного и геометрического орнамента. Сцены боя изображали скифов и киммерийцев. В настоящее время саркофаг находится на реставрации в Москве. Последовательность взятия монолита была такова. Сначала по размеру живописной доски была сбита из досок рама. Затем рама была надета на обкопанную со всех сторон доску изображения. Потом с помощью пилы подпиливался участок грунта снизу рамы. Под него подводилась доска и прибивалась гвоздями к раме. После того, как снизу монолит был отделен от грунта, поверх изображения была проложена папиресная бумага и засыпан песок. После этого монолит был забит сверху досками и поднят на руках из могилы. Таким же образом в том же году был взят монолитом и кузов одноосной колесницы из Тягуновой могилы (Чередниченко, Пустовалов, 1991).

Значительную часть деталей погребального обряда составляют остатки погребального ложа, иногда достаточно сложного, особенно в богатых погребениях скифских и более поздних могил. Однако и в погребениях эпохи бронзы подготовка камеры для умершего также может быть сложной. Очень помогают при исследовании покровов дна камер стоящие вверх дном сосуды. Под ними, как правило, оказываются участки полностью сохранившегося покрова дна, все его циновки, кошмы и ткани, покрывала, подстилки и т.д. К снятию такого сосуда следует тщательно подготовиться: желательно взять три фотоаппарата (с черно-белой, цветной и с диапозитивной пленкой), положить рядом с сосудом масштаб. После подъема сосуда как можно быстрее сделать фотоснимки и лишь потом приступить к закреплению выявленных предметов и т.д. Быстро нужна потому, что пагубное влияние свежего воздуха, солнца и т.д. таково, что уже через 2-3 минуты органические остатки рассыпаются в пыль.

Случай, когда тот или иной вид погребального ложа сохранился удовлетворительно и с высокой степенью точности идентифицируется с определенными материалами, крайне редки. Поэтому опыт находящих их подлежит обобщению для использования его при раскопках могил с худшей сохранностью ложа. Наиболее часто основу погребального ложа как в ямных, так и в катакомбных захоронениях составляет настил из тростниковых циновок. В ямных могилах они часто клались на заплечики и после перекрытия самой камеры плахами, особенно, каменными плитами, четко отпечатывались в грунте. В подавляющем большинстве случаев в камерах от такой циновки остается лишь очень тонкий пепельно-серый тлен. В шахтах катакомб циновки иногда отпечатываются на глине заслона входа в камеру (например, п.2, к.7 у с.Заможное (Пустовалов, 1999)). Если влажное заполнение камеры или шахты легко отделяется от стенок или же от дна - это означает, что между стенкой или дном и заполнением находилась полностью истлевшая циновка.

Кожаные ложа, как правило, очень тонки и имеют черно-коричневый или коричневый цвет. Очень часто кожа может быть ошибочно принята за древесную подстилку, подстилку из коры и т.д. Внимательное наблюдение за количеством слоев кожи в погребальном ложе позволяет делать важные находки. Так, в п.35, к.3 у с.Виноградное при разборке погребального ложа рядом с костяным мундштуком и деревянной трубочкой духового музыкального инструмента был найден двойной слой кожи, оказавшийся мешком - емкостью воздуха для этого же музыкального инструмента типа волынки (Пустовалов, 1991, 1999) (Рис. 11,-1).

Волоцкие кошмы также довольно часто использовались древними людьми в качестве погребального ложа. Они бывают сероватого или же желтоватого цвета, имеют очень рыхлую волокнистую структуру и иногда ошибочно принимаются за луб или кору.

Пожалуй, самым редко фиксируемым материалом погребального ложа является ткань. Сохранившуюся ткань вообще редко можно увидеть в погребениях эпохи бронзы. Здесь она представлена почти всегда косвенно в виде отпечатков, особого положения скелета или инвентаря. Примером того, что в погребении была ткань, могут служить особые позы погребенных в катакомбах Молочанского могильника ингульской элиты. Здесь в ряде случаев прослежено не свободное вытянутое положение рук вдоль туловища, а прижатость их к последнему. При этом ступни ног не распадаются, как обычно в стороны, а вытянуты по длинной оси скелета. Такая поза могла быть лишь при условии наличия савана, спеленутости умершего. Другими словами - при наличии в погребении ткани. В другом случае (п.1, к.8 у с.Барвиновка) (Пустовалов,

1993) во многоваликовом погребении мастера-стrelочника рядом с расчлененным погребенным лежали компактной кучкой в виде трапеции 61 отщеп и заготовка стрелы. Положение отщепов позволило предположить, что они находились в мешочек. При разборке отщепов, под ними на грунте были выявлены отпечатки ткани (Рис. 10.-3).

Для обнаружения ткани в могилах необходимо особо внимательно исследовать остатки окислов изделий из металла, особенно цветного. Окислы оказывают консервирующее действие на органику, и поэтому частички ткани, пропитанные окислами, особенно медными, могут сохраняться. Если в погребении обнаружена ткань, то прежде всего важно установить, из какого материала она изготовлена: растительного или животного происхождения. Какова частота переплетения нитей. Эти показатели очень важны для технологических характеристик и, в конечном счете, - для определения уровня экономического развития данного общества.

В целом органику, если она встречена в погребении, можно пропитывать (ткань - перхлорэтиленом, кожу - глицинером) и поместить для лучшей сохранности и перевозки между двумя слоями стекла, края которых по периметру замазать пластилином для герметичности. Именно благодаря такой методике В.В.Дорофеевым были взяты и сохранены для реставрации одежды из ханского погребения Чингульского кургана.

Циновки, кошмы, войлок, ткань, дерево должны как можно быстрее попадать в стационарные камеральные условия исследования к профессиональным реставраторам. Задержки и промедление в этом приводят к разрушению найденных вещей, поражению их различными грибками и т.д. Они утрачивают первоначальный вид, цвет, структуру и в итоге утрачиваются.

В погребальной практике населения степных культур эпохи бронзы достаточно широко использовался мел. Но тщательное исследование погребений, где раскопщики фиксировали мел, приводит к выводу, что за мел нередко принимают продукты разложения трупа. Это особенно ясно видно, когда "мел" фиксируют непосредственно под погребенным. Также осторожно следует подходить и к побелке стенок и потолка погребальных камер катакомб. В подавляющем большинстве случаев это результат естественного процесса отложения на стенах солей. В любом случае наличие мела полезно проверять микроскопическим анализом. Иначе ошибок не избежать.

Завершая данную статью, автор хотел бы еще раз отметить, что он акцентировал внимание на отдельных сложных, на его взгляд, или мало освещенных в литературе моментах процесса раскопок, руководствуясь при этом в основном своим личным опытом. Подобная методическая работа велась и в других крупных новостроеких экспедициях, работавших на юге Украины.

Опыт работы на курганах показывает, что степень развитости методики раскопок прямо зависит от степени осмысливания полученного ранее материала. Если же процесс его обработки отстает, то замедляется и процесс развития методики раскопок. Новостроечный бум 70-80 гг. во много раз увеличил темпы прироста археологических источников. Однако его осмысливание в подавляющем большинстве случаев не успевало за накоплением источников базы. Результаты раскопок мало публиковались. Приятным исключением из этого правила были регулярные публикации исследователей Днепропетровской школы И.Ф.Ковалевой, которые со второй половины 70 гг. ежегодно издавали как свои материалы раскопок, так и их интерпретацию. Относительно неплохо представлен в публикациях и Степной Крым (благодаря работам В.Н.Корпусовой, В.В.Генинга, С.Г.Колтухова, А.Е.Кислого и Г. Н.Тощева). Публиковались источники и археологами Одессы, Донецка, Запорожья, Киева, Полтавы и Харькова. Однако общее соотношение между изданными и архивными материалами раскопок еще долго будет не в пользу первых.

Следствием этого состояния и явилось практическое отсутствие методических разработок в 70 - начале 80 гг. Они появились только в конце 80 гг. Кризис полевой археологии, сам по себе являющийся крайне негативным явлением для общего развития нашей науки, вместе с тем объективно способствует переориентации археологии в направлении обобщения накопленного материала, большей теоретизации исследований и в том числе методического опыта. Можно надеяться, что методические приемы, найденные и успешно применяемые в экспедициях в прошлые десятилетия, получат в будущем освещение в печати.

Литература

- 1.Авдусин А.К. Полевая археология СССР. М., 1980. 335 с.
- 2.Березанская С.С., Отроценко В.В., Рассамакин Ю.Я. Бронзовий вік. Глава 5. Духовна культура // Давня історія України. К., 1997, Т. 1; -С. 496-528.
- 3.Генинг В.Ф., Эданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта.- Челябинск. 1992.

- 4.Данилова Е.И., Корпусова В.Н. Катаомбное погребение с трепанированным черепом в Крыму. // СА, 1981. № 1. -С.163-170.
- 5.Довженко Н.Д., Солтыс О.Б. Отрадиции изображения "стоп" в погребальном обряде катакомбных культур Северного Причерноморья // Катаомбные культуры Северного Причерноморья. К., 1991, с.117-127.
- 6.Ключко В.І., Пустовалов С.Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катаомбного суспільства Північного Причорномор'я. // Праці центру пам'яткознавства. Випуск 1.- К.: 1992, с.118-141.
- 7.Ковалева И.Ф. Новоалександровский энеолитический курган в Днепровском Надпорожье // Древности Степного Причорноморья и Крыма. Запорожье, Вып. 2. - С.30-38.
- 8.Ковпаненко Г.Т. Соколова Могила. К., 1986.
- 9.Корпусова В.Н. и др. Отчет о работе Северо-Крымской экспедиции в 1977 г. // НА ИА НАНУ Ф.Е. 1977/16.
- 10.Литвиненко Р.А. Катаомбное погребение с двухколесной повозкой из правобережной Донетчины // Хозяйство древнего населения Украины. К., 1995. - С.274-282.
- 11.Лихачев В.А. Об одном типе сосудов катакомбного времени // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. Днепропетровск, 1981. с.72-76
- 12.Лордкипанидзе О. Культурное наследие Древней Грузии. Тбилиси, 1989.
- 13.Марина З.П., Ромашко В.А., Фещенко Е.Л. Курганы эпохи бронзы Среднего Присамарья // Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1986. С.4-35.
- 14.Марина З.П., Ромашко В.А., Северин А.Б. Курганы эпохи бронзы у с.Богдановка в Присамарье // Проблемы археологии Поднепровья.- Днепропетровск, 1995. -С.35-62.
- 15.Массон В.М. Древние цивилизации Востока и степные племена в свете данных археологии // Stratum +, 1999, № 2. -С.265-285.
- 16.Мельник А.А. Отчет о раскопках Криворожского краеведческого музея в 1984 г. // НА ИА НАНУ Ф.Е. 1984/.
- 17.Мельник А.А. Отчет о раскопках Криворожского краеведческого музея в 1986 г. // НА ИА НАНУ Ф.Е. 1986/.
- 18.Мельник В.И. Особые виды погребений катакомбной общности. М., 1991.
- 19.Михайлов Б.Д. Курган эпохи бронзы вблизи Каменной могилы // СА, 1982, № 4.
- 20.Мозолевский Б.М., Пустовалов С.Ж. Курган "Довга Могила" в группе Чортомлика // Культурологічні студії. К., 1999. -С.118-140.
- 21.Моруженко А.А. и др. Отчет о раскопках курганов в Донецкой области в 1989 г. // НА ИА НАНУ, Ф.Е. 1989/52.
- 22.Отроценко В.В., Рассамакин Ю.Я. и др. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1983 г. // НА ИА НАНУ, Ф.Е. 1983/1.
- 23.Отроценко В.В., Савовский И.П., Болдин Я.И. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1978 г. // НА ИА НАНУ, Ф.Е. 1978/3.
- 24.Отроценко В.В., Рассамакин Ю.Я., Пустовалов С.Ж. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1986 г. // НА ИА НАНУ, Ф.Е. 1986/ .
- 25.Отроценко В.В., Рассамакин Ю.Я., Пустовалов С.Ж. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1987 г. // НА ИА НАНУ, Ф.Е. 1987/18.
- 26.Петрунь В.Ф. Заключение о происхождении наскальных псевдобарельефов и некоторых других археологических объектов среднего течения Ингула // НА ИА НАНУ. Ф.Е. 1967/33-а. Ф. № 4842. -25с.
- 27.Полин С.В., Тупчиенко Н.Г., Николова А.В. Курганы верховьев Ингульца. Кировоград, 1994. Вып.3.
- 28.Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. М., 1986.
- 29.Пустовалов С.Ж. Многокамерные катакомбные погребения Северного Причерноморья и Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбасе. Тез. докл. конф. Донецк, 1989. -С.94-96.
- 30.Пустовалов С.Ж. Багатокамерні катакомби та питання соціальної структури катакомбного населення Північного Причорномор'я // Археологія, № 1, 1990.

31. Пустовалов С.Ж. Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я // Археологія, 1993, № 1.
32. Пустовалов С.Ж. Культ черепов и социальная структура катакомбной общности // Духовная культура населения Украины. К., 1991, С.45-51.
33. Пустовалов С.Ж. Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья. К., 1992. - 46 с.
34. Пустовалов С.Ж. Об общественном положении мастеров-ремесленников в эпоху средней бронзы // Хозяйство древнего населения Украины. -К., 1993. с.211-221.
35. Пустовалов С.Ж. До розв'язання проблеми появи у Північному Причорномор'ї катакомбної спільноти // Культурологічні студії. К., 1996, Вип. 1. -С.260-279.
36. Пустовалов С.Ж. Чи була писемність у катакомбного населення Північного Причорномор'я // Наукові записки НА УКМА. Т.2. Культура. К., 1997. - С.123-136.
37. Пустовалов С.Ж. Мовна приналежність носіїв інгульської культури світлі паралелей з ранньосемітськими абетками Близького Сходу // Матеріали 1 Всеукраїнської науково-практичної сходознавчої конференції. К., 1998. - С.58-67.
38. Пустовалов С.Ж. Про удосконалення методики розкопок курганів доби бронзи // Археологічні відкриття в Україні. К., 1998. -С.168-175.
39. Пустовалов С.Ж. Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // Stratum plus. 1999, № 2. - 222-255.
40. Пустовалов С.Ж. Раскопки кургану "Бобушка" // Культурологічні студії. К., 1999б. Вип. 2. - С.141-164.
41. Пустовалов С.Ж. Молочанське святилище // Проблеми археології Подніпров'я. Дніпропетровськ, 1999в. У друї.
42. Ричков М.О. Про зображення "ступнів" ніг на антропоморфних стелах доби раннього металу // Археологія, 1982. № 38. - С. 64-70.
43. Санжаров С.Н. Охра в изобразительной деятельности племен эпохи средней бронзы Донеччины // СА. 1989. № 2. - С. 97-107.
44. Столляр А.Д. Опыт применения землеройно-транспортной машин при полевых работах Волго-Донской экспедиции ИИМК АН СССР в 1950-1951 гг. // КСИИМК, 1953. Вып. 50.
45. Сушкин К. Курган пяти скакунов // Вокруг света. 1982. № 11 с. 58-59..
46. Телегін Д.Я., Братченко С.Н. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів // Археологія. 1974. № 3.
47. Тесленко Д.Л. Ритуальные раскраски черепа в погребениях ямной культуры // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей Ч. 1. Донецк, 1996. - С. 28-30.
48. Титова Е.Н. Об интерпретации и хронологии композиций со ступнями из Каменной могилы // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. К., 1982. -С.5-16.
49. Цветаева Г.А. Сокровища Причерноморских курганов. М., 1968.
50. Чередниченко Н.Н. и др. Отчет о раскопках Верхнетарасовской экспедиции в 1975 г. // НА ИА НАНУ. Ф.Е. 1975/11.
51. Чередниченко Н.Н. и др. Отчет Верхнетарасовской экспедиции о раскопках курганов в 1976 г. // НА ИА НАНУ. Ф.Е. 1976/2.
52. Чередниченко Н.Н., Пустовалов С.Ж. К вопросу о колесницах и колесничих в обществе катакомбной культуры. // СА, 1991, №4, с.206-216.
53. Чмыхов М.О., Черняков И.Т. Хронология археологических пам'яток епохи міді-бронзи на території України. К., 1988. 180 с.
54. Чмыхов М.О., Шилов Ю.О., Корніенко П.Л. Археологічні дослідження курганів. К., 1989.
55. Шишлина Н.И. Катаомбы эпохи бронзы: проблемы хронологии и развития // Археологический альманах. Донецк, № 6. 1997. - С. 107-124.

КОРНИЕЦ Н.Л.¹, СУНЦОВ В.Ю.²

¹Національний науково-природоведческий музей НАН України;

²Іллікський університет, Урбана, США

Опыт усовершенствования методики раскопок

хозяйственных ям на позднепалеолитической стоянке Межирич

Корниец Н.Л., Сунцов В.Ю. Досвід вдосконалення методики розкопок господарчих ям на пізньопалеолітичній стоянці Межиріч. Сучасна методика розкопок господарчих ям на палеолітичних стоянках звертає недостатньо увагу іх вивчення як геоархеологічних об'єктів, що необхідно для реконструкції їх призначення. Планомерний пошук ям в Межирічі дозволив вистосувати секторно-пощаровий метод їх розкопок, спрямований на вивчення антропогенних і природних процесів накопичування культурних рештків в ямах, що сприяло більш детальному вивченням історії їх використання.

Kornietz N.L., Suntsov V.Yu. Stratigraphic Method of Pit Excavation at the Upper Paleolithic Site of Mezhirich. Current methods of pit excavation pay little attention to geological processes of pit formation that are so important for reconstructing pit use at Paleolithic sites. Recent discovery of new pits at Mezhirich permitted their stratigraphic excavation that, in turn, allowed to isolate cultural and natural formation processes and study use-lives of pits in more detail.

Культурный слой и другие археологические объекты, какими мы их видим в процессе раскопок, являются результатами как человеческой деятельности, так и разных геологических процессов. На палеолитических стоянках, одними из геологически наиболее активных участков являлись хозяйственные ямы. Именно в них хорошо отражается взаимосвязь деятельности человека и природных процессов, связанных с осадконакоплением, отложением культурного материала и его захоронением.

В настоящее время, назначение и использование палеолитических ям реконструируются без подробного изучения их существования как археологических объектов. Современная методика раскопок заключается в определении и фиксации всего хозяйствственно-бытового комплекса в целом, вместе с ямами как его составными частями¹. Поэтому, при исследовании ям подробно документируется их форма, размеры и состав находок, имевшие непосредственное отношение к хозяйственной деятельности человека. Наличие ям, как правило, обнаруживалось в процессе зачистки породы до проявляющихся верхних культурных остатков их заполнения, а форма, характер бортов и дно ямы определялись по расположению находок в ней². В результате применения такой методики раскопок, не позволяющей проследить взаимосвязь заполнения ямы с культурным материалом и породой за ее пределами, вопросы влияния природных процессов на формирование ям как археологических объектов не рассматривались даже в тех случаях, когда исследователи отмечали неоднородность заполнения ям и переотложенный характер находок в них³.

Подробное изучение истории существования ям требует усовершенствованных методов их раскопок, которые позволили бы подробно и одновременно документировать процессы накопления культурного материала и породы как в самих ямах, так и непосредственно за их пределами. В этом отношении, полезным дополнением к существующей методике раскопок ям на палеолитических стоянках может послужить секторно-послойный метод, примененный нами для изучения четырех новых ям на стоянке Межирич в 1996-1999 г.г.

Находки ям в Межириче. В настоящее время на позднепалеолитической стоянке Межирич, благодаря планомерным и последовательным раскопкам, обнаружено и полностью или частично исследовано 9 хозяйственных ям. К сожалению, во время раскопок первых трех жилищ (1966-1972 г.г.) на ямы не обращалось внимания. Даже в том случае, когда была обнаружена яма возле жилища № 2, она не исследовалась и была засыпана вместе с раскопом жилища⁴. В 1980-1992 г.г., при бурении скважин для оттока дождевой воды вокруг жилища № 4 были

¹ Шовкопляс И.Г. Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита. Его состав и назначение// БКИЧП, 1977, вып. 47. См. также: Александрова М.В. «Идеология» раскопок и приоритеты археологического исследования (у истоков советской методики раскопок палеолитических поселений)// Восточный граветт, (под ред. Х.А. Амирханова). М.: Научный мир, 1998.

² Рогачев А.Н. О методике полевого исследования палеолитических поселений (опыт археологических раскопок в Костенках на Дону)// КСИА, 1979, вып. 157.

³ Сергин В.Я. Назначение больших ям на палеолитических поселениях// КСИА, 1983, вып. 173. Грекова Л.В. Костно-земляные конструкции на позднепалеолитической стоянке Елисеевичи// Труды ГИМ, 1985, вып. 60.

⁴ Пидопличко И.Г. Межирнические жилища из костей мамонта. Киев: Наукова думка, 1976.

обнаружены и исследованы пять ям¹. Во время их раскопок было обращено внимание на присутствие возле каждой ямы по несколько крупных костей мамонта. Так, например, у ям № 3 и № 4 лежали большие бивни, а у края ямы № 1 находились 4 обломка трубчатых костей.

В 1994-1995 г., при расширении площади раскопа между жилищами №№ 1, 2 и 4 были обнаружены четыре новые ямы. Возле раскопа жилища № 1, на глубине 10-15 см выше уровня культурного слоя, были вскрыты две группы костей мамонта. В одном случае это были плечевая кость и нижняя челюсть (яма № 8), а в другом - тазовая кость и обломок нижней челюсти (яма № 7). Исследования новой ямы у жилища № 2 (яма № 6) также показали присутствие у ее края двух лопаток мамонта. Наконец, во время раскопок еще одной, шестой ямы возле жилища № 4 (яма № 9) в 1999 г. у ее края проявились пока еще не полностью вскрытые плоские кости мамонта.

Кроме того, зачисткой породы как на уровне этих костей (ямы № 7 и № 8), так и над ними (яма № 6) были вскрыты замкнутые в плане структуры, представленные сериями песчаных линз, указывающие на углубления в поверхности стоянки. Кольца диаметром до 2 м, сложенные прерывистыми линзами тонковернистого песка протяженностью в 20-30 см четко прослеживались в зачищенной поверхности стерильной лессовой породы.

Порода внутри кольцевых структур существенно отличалась от окружающей породы - внутри них находилась рыхлая буроватая супесь, тогда как за их пределами была сероватая, слабокарбонатная супесь, типичная для отложений, перекрывающих культурный слой на всей площади стоянки.

Таким образом, отдельно лежащие крупные кости мамонта и зачистка породы вокруг них позволили не только наметить местоположение новых ям в Межириче, но и достаточно точно установить их пространственные границы еще на уровне отложений, перекрывающих культурный слой на стоянке.

Методика раскопок новых ям. Определение границ ям на уровне породы, перекрывающей дневную поверхность стоянки, предоставили возможность изучить историю существования ям на всем протяжении их использования. Как показали исследования ямы № 4, для выяснения последовательности и источников накопления породы и культурного материала в ямах необходимо подробное изучение стратиграфии как самих ям, так и вмещающих их отложений². Поэтому, для исследования всех четырех новых ям (№№ 6, 7, 8 и 9) был применен секторно-послойный метод раскопок, т.е. исследование ям по четвертям вместе с прилегающим к ним культурным слоем и содержащей его породой.

Для этого, площадь каждой ямы вместе с прилегающим участком раскопа была разбита на 4 прямоугольных сектора, сходящихся в предполагаемом центре ямы. Раскопки каждого сектора дали возможность получить вертикальные разрезы, наглядно показывающие взаимоотношения между слоями заполнения, культурным слоем за пределами ямы и отложениями, подстилающими и перекрывающими культурный слой. Во время раскопок, порода и культурные остатки из каждого сектора извлекались по стратиграфическим слоям, распределение находок фиксировалось на послойных планах, параллельно изучались степень сохранности находок, характер их залегания и состав вмещающих их отложений. Порода из каждого слоя просеивалась через металлическую сетку, а из сильно насыщенных культурным материалом слоев промывалась через сита. Таким образом в период с 1996 по 1999 г.г. были частично изучены все четыре ямы.

Результаты раскопок ям. Предварительные результаты раскопок и интерпретация их использования в Межириче трех новых ям нами уже опубликованы³. В данной статье мы хотим подробнее остановиться на тех аспектах применения секторно-послойной методики, которые способствуют их геоархеологическому изучению. Поэтому, в качестве примера, мы рассмотрим результаты полевых исследований только ямы № 7.

¹ Корниец Н.Л., Соффер О., Адовасио Дж.М., Величко А.А. Продолжение исследований на позднепалеолитической стоянке Межирич// Археологічні дослідження в Україні 1993 року. Київ: Інститут археології НАНУ, 1997.

² Soiffer O., Adovasio J.M., Kornielcz N.L., Velichko A.A., Gribchenko Yu.N., Lenz B.R., Suntsov V.Yu. Cultural stratigraphy at Mezhirich, an Upper Palaeolithic site in Ukraine with multiple occupations// Antiquity, 1997, vol. 71.

³ Корнієць Н.Л., Сунцов В.Ю. Дослідження Межиріча// Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 р.р. Київ: Інститут археології НАНУ, 1998.

Как мы отмечали выше, эта яма была намечена по расположению крупных костей и песчаных линий возле жилища № 1. К северу и востоку от ямы культурный слой был исследован еще во время раскопок этого жилища И.Г. Пидопличко. На юге яма упиралась в стенку раскопа. На открытой площади раскопа, культурный слой и содержащие его отложения вне ямы, которые позволяли бы изучить взаимосвязь ямы с поверхностью обитания возле нее, могли быть исследованы только к западу и северо-западу от ямы. Поэтому, для раскопок был выбран западный сектор № 1.

Раскопками этого сектора мы детально исследовали северо-западную четверть ямы и содержащую ее породу до глубины около 130 см, что позволило достаточно точно определить расположение ее бортов, dna и слоев заполнения. Нижние части ее бортов четко прослеживаются по разнице между заполнением ямы и окружающей породой. Заполнение ямы представлено прослоями породы с находками и включениями зольной массы, наклоненными на юго-восток к центру ямы. Порода, в которой была выкопана яма стерильна и представлена горизонтальными слоями более или менее опесчаненной супеси, нарушенной криогенными деформациями в верхней части (лесс C) и содержащей сильно опесчаненные параллельные прослои - в нижней (лесс D). Верхняя часть борта ямы, которая хорошо прослеживается по тонкому зольному прослою на глубине от -445 до -460 см более полога по сравнению с его нижней частью. Дно ямы удалось проследить на глубине около -540 см не только по расположению находок, но и по разнице в породе между придонным слоем слегка оглеенной, рыхловатой супеси (лесс B5) и вмещающей нижнюю часть ямы более плотной, опесчаненной, коричневатой супесью (лесс D).

Низ заполнения ямы представлен тонким слоем слегка оглеенной супеси (лесс B5), содержащей небольшое количество обломков костей мамонта средних размеров и отдельные кремни в центральной части ямы. Найдки в слое B5 залегали горизонтально, были в хорошей сохранности и не имели следов воздействия огня.

Над этим слоем залегал слой опесчаненной супеси, слегка окрашенной рассеянными включениями золы в серый цвет (лесс B4). На отдельных участках поверхности лесса B4 залегали тонкие линзы тонкозернистого, неслоистого песка (слой 5). В северной части ямы песок залегал более мощным прослоем, образовавшимся уже после отложения на поверхность лесса B4 нескольких крупных обломков костей мамонта. На всей исследованной площади ямы песок 5 не содержал ни обожженного, ни прочего культурного материала.

Поверх лесса B4 находился слой супеси (лесс B3), содержавший обломки костей, а в нижней части - также и единичные золистые вкрапления. В северной части ямы в лессе B3 залегал тонкий песчаный прослой без культурного материала (слой 4). Полевые наблюдения показали, что образование этого песка происходило уже после того, как все низлежащие находки были погребены лессом B3. Сам песок не содержит культурных остатков, но на его поверхности ближе к центру ямы присутствуют отдельные тонкие золистые линзоочки. На уровне этого песка, в верхней части лесса B3 расположены вертикальные и круто наклоненные линзы тонкозернистого песка. Их расположение у бортов ямы, а также неровность поверхности лесса B3, могут говорить о том, что эти линзы попали сюда при обрушении породы с бортов ямы, например, тонкослоистой верхней части лесса C.

Найдки из лессов B3 и B4 представлены немногочисленными, не патинированными кремнями и хорошо сохранившимися, необожженными крупными костями мамонта, среди которых были обломок черепа с хорошо сохранившейся мозговой полостью, половина тазовой, крестец, 6 позвонков в анатомическом порядке, ребра и их обломки. Они не составляли плотного скопления, залегали во взвешенном состоянии с небольшим уклоном к центру ямы. По-видимому, культурные остатки попадали в яму постепенно и, как свидетельствуют позвонки в анатомическом порядке, еще во время функционирования стоянки. В то же время, хорошая сохранность костей указывает на их быстрое захоронение, которое могло происходить в результате обрушения верха бортов ямы. Вместе с присутствием зольных вкраплений, это говорит о том, что захоронение ямы, по-видимому, началось еще во время функционирования стоянки.

Над слоем B3 залегает тонкозернистый, неслоистый песок (слой 3). Характер залегания песка 3 полностью отвечает характеру поверхности подстилающего его лесса B3, что, вероятно, связано со спокойным режимом его седиментации, возможно, во время застоя дождевой воды в яме. Против отложения песка 3 водными потоками свидетельствует отсутствие в нем слоистости и культурного материала.

Этот песчаный прослой перекрыт слоем коричневатой супеси (лесс B2), содержавшим единичные обломки необожженных костей мамонта, в т.ч. два небольших обломка черепа. На его

поверхности залегал прослой тонкозернистого, стерильного песка (слой 2). В отличие от песка 3, песок 2 отложился ровным, блюдцеобразным слоем. Это указывает на то, что к моменту его накопления борт ямы стал уже более пологим по сравнению с бортом ямы в период отложения песка 3, за счет чего обрушения кусков породы с него в яму уже не происходило.

Над песком 2 залегает пачка отложений, состоящая из двух слоев супеси (лессы B1 и B0), разделенных тонким опесчаненным прослойком. Оба слоя супеси содержат отдельные зольные вкрапления и линзочки, а также обломки выветрелых костей мамонта. Судя по большому количеству зольных включений в прибортовой части этой пачки отложений у западного края ямы, во время ее накопления происходил снос золы в яму с культурного слоя возле нее. По всей видимости, более интенсивный снос культурного слоя в яму был связан с периодом отложения лесса B1, а период накопления лесса B0 соответствовал началу захоронения культурного слоя и стоянки в целом. Плохая сохранность костей в лессах B0 и B1 также указывает на их долгое пребывание на поверхности, вероятно, после того как стоянка была оставлена людьми.

Над лессом B0 залегает мощный слой тонкозернистого, хорошо сортированного, также неслоистого песка (слой 1), содержащего очень редкие обломки сильно выветрелых костей мамонта. Стратиграфическое положение этого песка ясно показывает, что его накопление произошло уже после того, как золистый культурный слой вокруг ямы был полностью погребен лессом.

Наконец, в самой верхней части ямы, над песком 1, залегает слой пористой, сильно опесчаненной, слоистой супеси (лесс А). В этом слое, также расположеннном стратиграфически выше культурного слоя вне ямы, находились много обломков и несколько целых крупных, очень выветрелых костей и фрагментов пластин зубов мамонта. Учитывая их стратиграфическое положение и очень плохую сохранность можно с уверенностью сказать, что они долго находились под открытым небом и попали в яму уже после того, как стоянка была оставлена ее обитателями.

Таким образом, раскопки ямы № 7 показали, что в формировании ее бортов и в накоплении культурного материала в ней большую роль играли геологические процессы осадконакопления. Ярко выраженная слоистость заполнения ямы показывает последовательное, разновременное накопление в ней материала начиная с самого дна ямы и до перекрывающих ее отложений. Отсутствие в самом нижнем слое (B5) зольных включений говорит о том, что в период его накопления культурный слой возле ямы либо не существовало, либо его накоплению в яме могло препятствовать ее искусственное заполнение, например, мясом или костями. Тем не менее, уже во время отложения следующего слоя (B4) яма представляла собой незаполненное углубление, оставшееся либо от так и не использованной ямы, либо от уже выбранной хозяйственной ямы. Мощность и характер залегания слоев B4-B1, состав и расположение в них находок, а также характер бортов ямы на их уровне свидетельствуют уже о захоронении ямы в то время, когда культурный слой возле нее еще не был погребен. Самые верхние слои заполнения ямы (B0-A) откладывались во время захоронением культурного слоя, т.е. стоянки в целом.

Эти наблюдения имеют непосредственное отношение изучению назначения и использования ямы № 7. Так, непосредственным свидетельством назначения и прямого использования ямы могут служить, в лучшем случае, только находки из слоя B5. Поскольку накопление хозяйственных остатков в слоях B4-B1 происходило во время существования культурного слоя вне ямы, они могли быть снесены в нее с прилегающими участками поверхности стоянки или же преднамеренно выброшены сюда людьми. Поэтому, по находкам из этих слоев можно судить только об использовании ямы в определенный отрезок времени, но никак не о ее изначальном назначении. Находки, находящиеся в верхней части заполнения ямы (слои B1-A) откладывались уже после того, как стоянка была оставлена людьми и, следовательно, не несут никакой информации о ее использовании и назначении.

В данной работе нам хотелось обратить внимание исследователей на необходимость геоархеологического изучения ям на стоянках палеолита. Мы стремились показать, что секторно-послойная методика их раскопок позволяет подробно документировать характер заполнения ям. Для этого прежде всего необходимо проводить определение пространственных границ ям еще над уровнем поверхности обитания стоянки. Это позволяет изучить и документально зафиксировать связь заполнения ямы с культурным слоем стоянки и перекрывающей его породой. Раскопки секторами способствуют получению разрезов, полностью открывающих борта и дно ямы.

Таким образом, секторно-послойный метод раскопок ям дает возможность разграничить антропогенные и природные процессы их заполнения, что необходимо при изучении использования и назначения хозяйственных ям на палеолитических стоянках. Наконец, раскопки всего одной

четверти ямы позволяют получить достаточно сведений по истории ее существования и сохранить значительную часть ямы для решения вопросов, связанных с изучением стоянки в целом.

Комплексные исследования ям на стоянке Межирич проводились при финансовой поддержке со стороны L.S.B. Leakey Foundation, National Science Foundation и Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research (США). Авторы также выражают глубокую благодарность А.А. Величко, Ю.Н. Грибченко, Е.И. Куренковой (Институт географии РАН, Москва), О. Соффер (Иллинойский университет, США) и Дж.М. Адовасио (колледж Мерсикерст, США), без многолетнего участия которых в исследовании Межирича разработка и применение секторно-послойной методики раскопок ям на стоянке были бы невозможны.

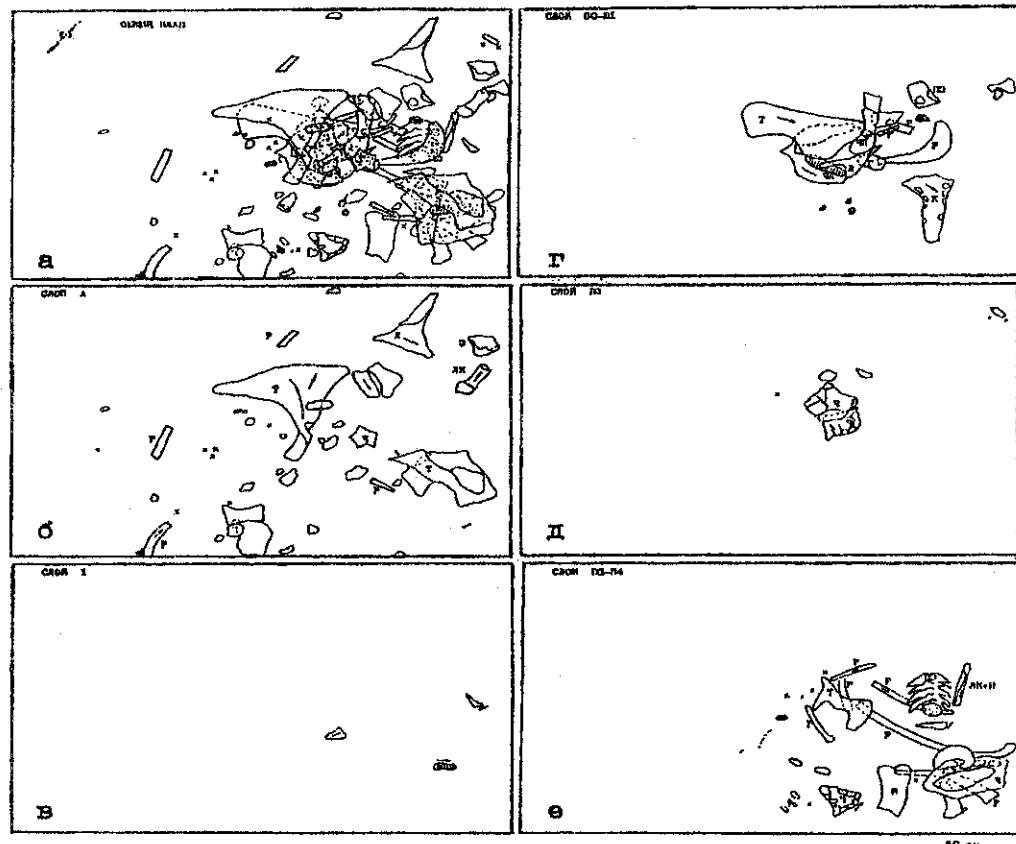

Рис. 3. Общий и послойные планы расположения находок в секторе № 1 ямы № 7

Реєстр археологічних пам'яток національного значення, які досліджувались в Україні у 1998-1999 рр.
 (репліка з бази даних «Археологічні пам'ятки України»)

Умовні скорочення:

- областей: Волинська - Влн; Донецька - Дн; Дніпропетровська - Дп; Запорізька - Зп; Івано-Франківська - ІФ; Київська - Кв; Кіровоградська - Кг; Крим - Кр; Крим - Кр; Львівська - Лв; Миколаївська - Мк; Одеська - Од; Полтавська - Плт; Рівненська - Рвн; Тернопільська - Тр; Харківська - Хр; Херсонська - Хрс; Хмельницька - Хм; Черкаська - Чрк; Чернігівська - Чрн.
- типів пам'яток: БІПП - багатошарове поселення; В - вал; ВКК - виходи крейдя і кременю; Грд - городище; ГП - городище-пригупло; З - збори; К - курган; Ки - курган; М - могильник; МЗ - місце знаходження; Н - насип; П - поселення; П2 - двошарове поселення; Р - рів; РМ - ремісничий посад; Сл - селище; Ст - стоянка; ШІ2 - двошарове; ШІ3 - трьохшарове;
- періодів та інших інтервалів часу: Бр - бронза; БП - бронза пізня; БШ - багатошарове; ВКК - виходи крейдя і кременю; КР - Київської Русі; КІШК - культура піщанової кераміки; ДР - давня Русь; р.з.в. - раннього запізного віку; КР - Київська Русь; Ск - скіфські або культи; СрВ - середньовіччя; Тр - трипільськ; Чрнх - черняхівського (-ий).

Назва	Район	Область	Державний номер	Географічні привізки	Свята гора	Тип пам'ятки	Місто лу-чеськ	СрВ	Дата (ст. і т.н.)	Кім прове-дені	Рік досягнення джено-дасії	Експедиція
1.Луцьк		Влн								Герський С.	98	Волинська Львівського музею
2.Роздільне		Дон		на р. Кальміус		Багатошарове			Горбов В.В., Котова Н.С.		99	розвідка Донецький університет
3.Старий с.Богородичне	Слов'янський	Дон				ІМК ран-ноэрубона						Іванов М.А., Хозін С.Ю., Івченко А.В., Дегерманіжа С.М.

<i>Д</i>	<i>о</i>	<i>а</i>	<i>м</i>	<i>к</i>	<i>и</i>
4.Днівка	Широківський	Дп	заплава р. Ктулєць	ІІ багатона- фортеця	Цурлова Л.Н.
5.Байда	о.Мала Хорти- ця	Зпр	острів	пізне СрВ	Пустовалов С.Л.
6.Мамай-Гора, с. Великая Знам'янка	Кам'янсько- Дніпровський	Зпр	2989 в 1 км на ПнЗ від села	Бр-Ск	Андрюх С.І.
7.Мамай-Гора, с. Великая Знам'янка	Кам'янсько- Дніпровський	Зпр	2988 в 1 км на ПнЗ від села	курганний могильник	Хортицький Університету ІА НАНУ.
8.Скечки	Василівський	Зпр	лівий берег Дніпра	гробтовий могильник	Сільников М.В.
9.Рогатин		ІФ	щерка Різда Богородиці	гробтовий могильник	Поландопло З.Х.
10.Межигір'ї	Галицький	ІФ	194 120-метрова тераса лівого берега Дністра	місто	кинер XVII
11.Велика Бугайка	Васильківський	Кв	балка-ліва притока Ступни	стоянка ба- гатошарова верхній па- леоліт	Занкін А.Б. Юренченко С.В. Л.В.
12.Малополовецьке 3,	Фастівський	Кв	правий берег Дніпра	могильник	Кулаковська Л.В.
13.Березівка	Гайворонський	Крг	на плато лівого берега річки Південний Буг	XIV-XIII до н.е.	Бабенко Р.В., Сібга А.В., Лисен- ко С.Д.
14.Світязь-Кая		Ком	східний склон	Бр-СрВ	Давченко С.Д., Лисенко С.С., Журавлев О.П.
15.Херсонес	Севастополь	Кром	120/46 заповідник	храм	Цвек О.В.
16.Калос Лімен	Черноморське	Кром	1785 заповідник	східнотрипіль- ської культу- рини	99 ІА НАНУ
				пізне СрВ	99 ІА НАНУ
				друга поло- вина V-VI	98- 99 ІА НАНУ
				Тур В.	98 ІА НАНУ
				Зубар В.М., Сон Н.О., Гу- ровський Є.Я., Фарбей О.М.	98- 99 ІА НАНУ
				Кутайсов В.О., Ужеч І.В.	1997 Західно- Кримська КФ ІА НАНУ

				<i>D</i>	<i>O</i>	<i>D</i>	<i>a</i>	<i>m</i>	<i>K</i>	<i>и</i>	
17.Калос Лімен	Черноморське	Крим	2224	некрополь		курган			третя чверть ІV, ІІ ст. до н.е.	І. рідинев С.	1997
18.Керченська	Свіаторія	Крим	266	північно-західний район	місто	друга чверть до н.е. – рубеж V-IV до н.е.-III	Кугаїсов В.О., Пав- ленков В.О.	.98	Західно- Кримська КФ IA НАНУ	-98	
19.Херсонес	Севастополь	Крим	120/61	Карантинна бухта	скелепи	християнські	Зубар В.М. та ін.	99	роакопки IA НАНУ		
20.Ганієве (Щекоті)	Херсонський	Лів			городище	ДР	Паніка Р.М.	99	Лів'янського дериконієрського		
21.Пигородище в ур.		Лів			С.Л.	даниоруське	Берест Р.Я.	99	Лів'янський тету		
22.Ольвія, с. Парутине	Очаківський	Мка	1138	ГГС	місто античне	Лейпцигська Н.О.		99	Університет Ольвійська Інституту археології НАНУ		
23.Березань	Очаківський	Мка	139	острів	ІІ	античне	Пазаров В.В..	99	реакопіДА		
24.Копари	Комінтерновськ	Од	1164	Гайбульський лиман	ІІ, могильник античні	Ходіна Є., Я. Носова Л., Папуці- Вадико Е.		99	Одеського архео- логичного музею НАНУ		
25.Ніконій, с.Роксолани	Овидіопільський	Од	1451	західна частина верхньої тераси міста	місто античне	Секерська Н.М./Мильча рек М.		99	Одеського музею НАН		
26.Новосельське II	Ренійський	Од		лівий берег р. Дунай	городище	1 скелепічний об ект. 5 ранній ньобракітськ ий б.гетський 1 нового часу	Ванчков В.ІІ, Нижнє Т., Бруко І.В., Бирче В.	99	Одеського музею НАН України	України	
27.Орловка 2	Ренійський	Од	355	південніше розкопу 1998 р.	ІІ	XI до н.е. -	Бакутов В.П., Бруко І.В., Бирче В.	99	Одеського музею НАН		

<i>Д</i>	<i>о</i>	<i>д</i>	<i>а</i>	<i>и</i>	<i>к</i>	<i>и</i>
28.Білгород-Дністровськ	Од	південна ділянка Центрального розкопу	башта, будинки	Самойло ва, В.Кожокару, Г.В.Батизат та ін.	Г.Д.Самойло ва, В.Кожокару, Г.В.Батизат та ін.	99 розкопки ІА
29.Білгород-Дністровськ	Од	на території фортеці	лаязя	османський	Богдана С.О., Есой Т.	99 розкопки ІА
30.Мухомець 1	Ромни	См	східний схил урочища	місцеві находження палеоліт	Кухарчук Ю.В.	99 Слов'янська ІА НАНУ
31.Ромни, "Монастирище"	См	62	у місті	городище	Субобоков О.В., Комар О.В., Бєліцька Л.І.	99 Слов'янська ІА НАНУ
32.Бодаки	Грн		на береговій терасі р. Горохів	III з ровом	Скакун Н.Н.	99 раскопки Санкт-Пе
33.Грибівці	Хм	2352	басейн Південного Бугу та Случа	II	Демидко С.Ю.	98 Хмельницько
34.Сакчики	Хм	2329	басейн I.Бугу та Случа	курганна група	Демидко С.Ю.	98 Хмельницько
35.Мохнат	Эмільський	Хрк	841 на мису правого берега	городище	Колода В.В.	98 Харківського
36.Мохнат	Эмільський	Хрк	860	СА	Колода В.В.	99 Харківського
37.Лозова 2	Богодухівський	Хрк	правий бік Дністрового яру	С.А.Чирк	Скірда В.В.	99 Харківський
38.Ягорлик, Іванівка	Цюрупинський	Хрс	бл. оз. Високого	П	Оленковський М.П.	99 Університет
39.Білоозерське	с.Дніпровка	Хрс	городище	античне	Дмакова В.П.	99 Херсонської
40.Галлянка	Гальницький	Чрк		П	Корд В.О., Корян-Гіоговський О.Г., Чабанюк В.В.	99 розкопки ІА НАНУ

	<i>І</i>	<i>о</i>	<i>д</i>	<i>а</i>	<i>т</i>	<i>к</i>	<i>и</i>
41.Чернів	Чрн				вул.Коцюбинського та Кирілівської, поблизу цен- трального ринку	Х-ХІІІ	Жаров Г.В., Коваленко В.І., Коза- ков А.Л.
42.Чернів	Чрн				вул. Фрунзе і Чернівець- кого	Х-ХІІІ	Жаров Г.В., Коваленко В.І., Коза- ков А.Л.
43.Чернів	Чрн				вул. Колобинського, 81, правий берег р. Стрижень	Х-ХІІІ	Коваленко В.І., Ситий Ю.М., Ше- кун О.В.
44.Пушкарі 1	Новгород- Сіверський	Чрн	2402		стоянка	палеонт	Беляєва В.І.
45.Пушкарі, Бугорок	Новгород- Сіверський	Чрн	2407		стоянка	палеонт	Беляєва В.І.
46.Пушкарі, Гогон	Новгород- Сіверський	Чрн	2405		стоянка	палеонт	Беляєва В.І.
47.Шестовиця, Коровель	Чернівецький	Чрн			городище	СрВ	Коваленко В.І., Моща О.П., Ситий Ю.М.
48.Шестовиця, Коровель	Чернівецький	Чрн				СА	Моща О.П., Гогун І.А.
						СрВ	ДА НАНУ

*Додаток 2.***Реєстр нових археологічних пам'яток, відкритих в Україні у 1998-1999 рр.**

(репліка з бази даних «Археологічні пам'ятки України»)

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

- областей: Волинська - Вн; Запорізька - Зп; Івано-Франківська - ІФ; Київська - Кв; Львівська - Лв; Полтавська - Плг; Рівненська - Рн;
- Харківська - Хр; Хмельницька - Хм; Черкаська - Чрк;
- типу пам'яток: БШП - багатошарове поселення; В - вал; ВКК - виходи крейди і кременю; Грд - городище; ГП - городище-притулок; З - збори; К - курган; Ки - кургани; М - могильник; МЗ - місцевознаходження; Н - насип; П - поселення; П2 - двошарове поселення; Р - рів; РМ - ремісничий посад; Сл - селище; Ст - стоянка; Ш2 - двошарове; Ш3 - трохишарове;
- періодів та інших інтервалів часу: Бр - бронзи; БП - бронза пізня; БШП - багатошарове; ВКК - виходи крейди і кременю; КР - Київської Русі; КЛК - культура ліннурової кераміки; ДР - давня Русь; р.з.в. - раннього запізного віку; КР - Київська Русь; Ск - скіфський або культура; СрВ - середньовіччя; Тр - трипідія; Чрнх - чорняхівського (чий).

Назва пам'ятки	район	область	Географічні координати	Тип пам'ятки	Дата	Автори, примітки
1.Гоболи	Камінь-Каширський	Влн	долина р. Стохід, на лівому березі остррова	Ш2 П	X-XVII	Герський С.
2.Гоболи	Камінь-Каширський	Влн	долина р. Стохід, на лівому березі остррова	М	X-XVII	Герський С.
3.Гоболи	Камінь-Каширський	Влн	долина р. Стохід, на лівому березі остррова	Сл рП	X-XVII	Герський С.
4.Залівне	Новомиколаївський	Зп		К	Бр	Годзев Г.М., дослідженний познаністю
5.Коцюшка	Фастівський	Кв	на левому березі р.Унава в Муромецькому Млині	БП	Лисенко С.Д., Скiba А.В., Лисенко С.С., Басанський П.Л. Бузян Г.М., Гавленко С.В.	
6.Гребля	Переслав-Хмельницький	Кв	ділянка лесового плато правого берега р.Грубеж.	П	Гр	
7.Недра 1 (блля блодца)	Барішівський	Кв	на північному березі бокова у жирічці р.Недра та її правої притоки	П?	Бр	Лисенко С.Д., Гаскевич Д.
8.Недра-2.	Барішівський	Кв	на правому березі правої притоки р.Недра	П	БП:Бр-ДР	Лисенко С.Д., Гаскевич Д.
9.Недра-3	Барішівський	Кв	на правому березі правої притоки р.Недра	П	БП:Бр-ДР	Лисенко С.Д., Гаскевич Д.

<i>Н</i>	<i>о</i>	<i>о</i>	<i>а</i>	<i>м</i>	<i>к</i>	<i>и</i>
10.Недра-4	Баринівський	Кв	на правому березі правої притоки ІІ	БШ-Бр др	Лисенко С.Д., Гаскевич Д.	
11.Недра-5	Баринівський	Кв	на правому березі правої притоки ІІ?	Бр	Лисенко С.Д., Гаскевич Д.	
12.Недра-6	Баринівський	Кв	на правому березі правої притоки ІІ?	Бр	Лисенко С.Д., Гаскевич Д.	
13.Недра-7	Баринівський	Кв	Культурний слой зафіксований на пологом черноважном склоне правого берега безъянного правого притока р.Недра на протяжении 0,5 км на склоні правого берега р.Недра.	ІІ?	Бр	Лисенко С.Д., Гаскевич Д.
14.Недра-8	Баринівський	Кв	на лівому березі р.Недра.	МЗ	Бр	Лисенко С.Д., Гаскевич Д.
15.Пилигта-1	Баринівський	Кв	лівий схил невеликої балки, що впадає в долину р.Трубеж	МЗ	Бр	Лисенко С.Д., Гаскевич Д.
16.Семенівка -2-3.	Баринівський	Кв	правий берег р.Рось	Ки	пеньковська к-ра	Романюк В.В., 1 курган дослідженого повністю
17.Гараща, Лисництво	Уашівське Грацянський	Кв	лівий берег Канівського водх	ІІ	Бр	Розадульсько М.
18.Городок-3, Цибіл	району Переяслав-Хмельницький					
19.Пеняки, ур. Гущіско нячке	П-Бродівський	Лв	верхів'я р.Серет	Грд	Х-ХІ	Онищук Я.І.
20.Бильськ, ур. Оасро	Котелевського	Плат	перша тераса лівого берега струмка ІІ Гарапунька,	зарубинецькі, Н.е.	Супруненко О.Б., Терпіловський р.В.	
21.Дермань хатнісько. "Шпакове".	1,ур "Ділчове	Рвн	Мізобільце плато	ІІ	ІІІ-ІІ тис н.е., мори Ланський	Рудий В.А.
22.Дермань "Шпакове".	2, ур. Здолбунівський	Рвн	на північно-східній околиці присіка ІІ Клоніт.	ІІІ-ІІ тис до н.е. н.е., мори	Рудий В.А.	(городокко-эловобицька КІІК)
23.Дермань 3, ур. Кругла.	Здолбунівський	Рвн	підніжжя північного високого правого берега потоку	ВКК	Рудий В.А.	
24.Дермань 4.	Здолбунівський	Рвн	в 0,8 км на північний схід від села	Грд "Ринка" п.а.в.	Рудий В.А.	
25.Дермань 5, ур. "Біля Ма- цюка"	Здолбунівський	Рвн	східна околиця села, мона в долині ІІ о. Устя	стрижковс- ка к-ра	Рудий В.А.	

<i>Д</i>	<i>о</i>	<i>д</i>	<i>а</i>	<i>м</i>	<i>к</i>	<i>и</i>	<i>МЗ</i>	<i>Пр</i>	<i>ке-</i>
26.Дермань 6, ур. "Віля	Здолбунівський	Рян	В 1 км західніше села, на високому краю плато	ІІ	раміки	Рудий В.А.			
27.Дермань 7, "Оборища"	Здолбунівський	Xм	басейн I.Буту та Слуга	ІІ	ІІ тис. до н.е.	Рудий В.А.			
28.Хмельницький-Гречани		Xм	басейн I.Буту та Слуга	ІІ	ІІ-ІV	Демидко С.Ю.			
29.Хмельницький-Дубово		Xм	басейн I.Буту та Слуга	ІІ	ІІ тис. до н.е.	Демидко С.Ю.			
30.Хмельницький-Дубово 2, 3		Xм	басейн I.Буту та Слуга	МЗ	І тис. до н.е.	Демидко С.Ю.			
31.Виставка		Xм	басейн I.Буту та Слуга	К		Демидко С.Ю.			
32.Горесъки 1		Xм	басейн I.Буту та Слуга	ІІІ-ІІІ	Бр. час	Демидко С.Ю.			
33.Печесъки 2		Xм	басейн I.Буту та Слуга	ІІ	Р.з.в.	Демидко С.Ю.			
34.Гиринівка 1		Xм	басейн I.Буту та Слуга	ІІ	Ск часу	Демидко С.Ю.			
35.Гиринівка 2		Xм	басейн I.Буту та Слуга	ІІ	І тис. до н.е.	Демидко С.Ю.			
36.Гиринівка 3		Xм	басейн I.Буту та Слуга	ІІ	І тис. до н.е.	Демидко С.Ю.			
37.Гиринівка 4		Xм	басейн I.Буту та Слуга	МЗ	ІІІ-ІV	Демидко С.Ю.			
38.Стурженц 4		Xм	басейн I.Буту та Слуга	МЗ	Ск часу	Демидко С.Ю.			
39.Стурженц 10-12		Xм	басейн I.Буту та Слуга	погори на	І третина 1 тис. до н.е.	Демидко С.Ю.			
40.Хмельницький-Лезеневе 1		Xм	лівий берег І.Буту	ІІ	Пр раміка	Демидко С.Ю.			
41.Хмельницький-Лезеневе 3		Xм	лівий берег ІІ.Буту	МЗ		Демидко С.Ю.			
42.Копистин 1		Xм	басейн I.Буту та Слуга	ІІ	Ск Чрнх часу	Демидко С.Ю.			

<i>Л</i>	<i>о</i>	<i>ə</i>	<i>a</i>	<i>m</i>	<i>κ</i>	<i>η</i>	<i>Γρ</i>	XII-XIII ст.	Демидко С.Ю.
43.Копистин 2	X _M	басейн I.Бугу та Случа							
44.Аркадіївці-Селиського	X _M	правий берег р. Бужок					Г	Чрих та планового СрВ	Демидко С.Ю.
45.Птичниця 1	X _M	басейн I.Бугу та Случа					M3	тис. до н.е.	Демидко С.Ю.
46.Птичниця 2	X _M	басейн I.Бугу та Случа					Г	Ск часу	Демидко С.Ю.
47.Птичниця 3	X _M	басейн I.Бугу та Случа					Г	Ск часу	Демидко С.Ю.
48.Птичниця 4	X _M	басейн I.Бугу та Случа					M3	Бр	Демидко С.Ю.
49.Птичниця 5	X _M	басейн I.Бугу та Случа					Г	Ск часту та Чрих	Демидко С.Ю.
50.Давидківці 4	X _M	басейн I.Бугу та Случа					Г	Чрих	Демидко С.Ю.
51.Городище-Замчисько	X _M	басейн I.Бугу та Случа					Г (вал рів)	Ск	Демидко С.Ю.
52.Меджібіж 4-5	X _M	правий берег р. Бужок					M3	Бр	Демидко С.Ю.
53.Ставниця 1	X _M	лівий берег р. Бужок					Г	XII-XIII	Демидко С.Ю.
54.Ставниця 2	X _M	басейн I.Бугу та Случа					Г	III-IV та XII-XIII	Демидко С.Ю.
55.Ставниця , 2 кургани	X _M	басейн I.Бугу та Случа					Г	XII-XIII	Демидко С.Ю.
56.Ставниця , 3	X _M	басейн I.Бугу та Случа					Г	Ки	Демидко С.Ю.
57.Михуники-сад	X _M	басейн I.Бугу та Случа					Г	Ск	Демидко С.Ю.
58.Іванчиці 1	X _M	басейн I.Бугу та Случа					Г	БН-Тр- Бр, СрВ	Демидко С.Ю.
59.Іванчиці 2	X _M	лівий берег р. Добруха					Г	Пр	Демидко С.Ю.
60.Іванчиці 3	X _M	лівий берег р. Добруха					Г	Пр-XIII н.е.	Демидко С.Ю.

<i>І</i>	<i>o</i>	<i>ð</i>	<i>a</i>	<i>m</i>	<i>k</i>	<i>u</i>	
61.Ванинці 4	X _M	басейн І.Буту та Случа			ІІ	Ск часу	Демидко С.Ю.
62.Гречениці 1	X _M	басейн І.Буту та Случа			ІІ	Ск, Чрнх	Демидко С.Ю.
63.Гречениці 2	X _M	басейн І.Буту та Случа			ІІ	1 тис. до н.е.-ХІІІ	Демидко С.Ю.
64.Гречениці 3	X _M	басейн І.Буту та Случа			ІІ	ДР	Демидко С.Ю.
65.Гречениці 4	X _M	басейн І.Буту та Случа			ІІ	Бр, Чрнх	Демидко С.Ю.
66.Гречениці 5	X _M	басейн І.Буту та Случа			ІІ	Чрнх	Демидко С.Ю.
67.Самчики-Сахнівчина 1	X _M	лівий берег р. Случ			ІІ	Бр	Демидко С.Ю.
68.Самчики-Сахнівчина 2	X _M	лівий берег р. Случ			ІІ	МЗ	Тр
69.Самчики-Сахнівчина 3	X _M	лівий берег р. Случ			ІІ	Тр	Демидко С.Ю.
70.Самчики 1	X _M	басейн І.Буту та Случа			ІІ	1965 р. О. Порходноком	у
71.Самчики 2	X _M	басейн І.Буту та Случа			ІІ	1 тис. до н.е.	Демидко С.Ю.
72.Самчики 3	X _M	басейн І.Буту та Случа			ІІ	1 тис. до н.е.	Демидко С.Ю.
73.Самчики 4	X _M	лівий берег р. Случ			ІІ	Бр, XII-XIII	Демидко С.Ю.
74.Самчики 5	X _M	басейн І.Буту та Случа			ІІ	Чрнх	Демидко С.Ю.
75.Самчики 6	X _M	лівий берег р. Случ			ІІ	добра Бр	Демидко С.Ю.
76.Самчики 7	X _M	басейн І.Буту та Случа			ІІ	Тр, Бр, СпВ	Демидко С.Ю.
77.Самчики, кургана група	X _M	басейн І.Буту та Случа			ІІ	XII-XIII	Демидко С.Ю.
78.Волочава 1	Волочавський	на мисі правого берега р.Вовчанець			40	на сапів	Демидко С.Ю.
					ІІ	Чрнх	Михайлішин І.Р. та КР

<i>Д</i>	<i>о</i>	<i>ø</i>	<i>а</i>	<i>m</i>	<i>к</i>	<i>и</i>
79.Видава II	Волочинський	Xм	на лівому березі р. Бованець.	Ст	мелоліт	Михальчицін І.Р.
80.Куровечка I, ур. За селом	Волочинський	Xм	міс лівого берега струмка (ліва при- тока р.Бованець)	Чрнх	Чрнх	Михальчицін І.Р.
81.Куровечка II, ур. Ціліна	Волочинський	Xм	міс лівого берега струмка (ліва при- тока р.Бованець)	Чрнх	Чрнх	Михальчицін І.Р.
82.Куровечка III, ур. Ціліна	Волочинський	Xм	міс лівого берега струмка (ліва при- тока р.Бованець)	Чрнх	Чрнх	Михальчицін І.Р.
83.Куровечка IV	Волочинський	Xм	на правому березі струмка та лівому П березі р. Бованець	Чрнх	Чрнх	Михальчицін І.Р.
84.Завалівки, ур. Курники	Волочинський	Xм	лівий корінний берег струмка (ліва П притока р. Бованець)	Чрнх	Чрнх	Михальчицін І.Р.
85.Федорки I, ур. Пасіка	Волочинський	Xм	вздовж лівого берега р. Бованець	П	Чрнх	Михальчицін І.Р.
86.Федорки II, вр. За топо- леми	Волочинський	Xм	вздовж лівого берега р. Бованець	П	Чрнх	Михальчицін І.Р.
87.Мирівка, ур. Лісок	Волочинський	Xм	на високому лівому березі р. Бова- нець	Чрнх	Чрнх	Михальчицін І.Р.
88.Полони I, ур. Цвигар	Волочинський	Xм	на західній р. Бованець та Збруч, пра- вий берег р. Бованець	БІЛ ПІ енеоліт, Ч рнх, ДР	П.з.в.	Михальчицін І.Р.
89.Полони II, ур. Морозівка	Волочинський	Xм	правий берег р. Бованець	БІЛ ПІ енеоліт, Ч рнх, ДР	Чрнх	Михальчицін І.Р.
90.Полони III, ур. Морозівка	Волочинський	Xм	на плато правого берега р. Бованець	ШЗ	енеоліт, п.з.в., Чрнх	Михальчицін І.Р.
91.Полони IV	Волочинський	Xм	на правому березі р. Бованець у двошар місці II залиття з Збручем	Ск час, Чрнх	Чрнх	Михальчицін І.Р.
92.Полони V	Волочинський	Xм	міс лівого берега р. Збруч	Ш2	п.з.в., Чрнх	Михальчицін І.Р.
93.Полони VI, ур. Куток	Волочинський	Xм	на високому мису при злитті р.Бованець та Збруч	П2	п.з.в., Чрнх	Михальчицін І.Р.
94.Полони VII, ур. Береги	Волочинський	Xм	на високому мису при злитті р.Бованець та Збруч	Ст	п.з.в. палаючо- мелоліт	Михальчицін І.Р.
95.Мислови I	Волочинський	Xм	дюноподібне підвищення першої над- заплавної тераси лівого берега р.	СЛ	ДР	Михальчицін І.Р.
96.Мислови II	Волочинський	Xм	дюноподібне підвищення першої над- заплавної тераси лівого берега р.	З	енеоліт- ДР.п.з.в., Чрнх	Михальчицін І.Р.

<i>Д</i>	<i>о</i>	<i>д</i>	<i>а</i>	<i>м</i>	<i>к</i>	<i>и</i>
97.Мислова III	Волинський	X _м	перша надзатлавна тераса Збруча	П	Бр., Чорнозем, Др.	Михальчинин І.Р.
98.Мислова IV	Волинський	X _м	перша надзатлавна тераса	П	Чирх, Др.	Михальчинин І.Р.
99.Мислова V	Волинський	X _м	в 250 м від краю першої надзатлавної тераси Збруча	С.т	мезоліт	Михальчинин І.Р.
100.Кривавичі	Волинський	X _м	на лівому березі р. Сорока	П	Чирх	Михальчинин І.Р.
101.Війтниця	Волинський	X _м	на правому березі р. Сорока	П	Бр	Михальчинин І.Р.
102.Нетайївка	Вовчанський	X _{рк}	на лівому березі Печернівського во- досховища	М	салтівська культура, VIII-X	Криганов А.
103.Бистре-І	Харківський	X _{рк}	на мисі	М	Бр-скіри	Бандуровський О.В., Ю.В., 2 кургани дослідено повністю
104.Бистре-ІІ	Харківський	X _{рк}		М	Бр-скіри	Бандуровський О.В., Ю.В., 1 курган повністю досліджено
105.Санжари	Харківський	X _{рк}		М	Бр-Ск	Бандуровський О.В., Ю.В., 2 кургани досліджені
106.Одринка	Нововодолазький	X _{рк}		М	Бр-Ск	Бандуровський О.В., Ю.В., 2 кургани досліджені
107.Ланьковка	Балківський	X _{рк}		М - 26	Бр-Ск	Бандуровський О.В., Ю.В., 3 кургани досліджені
108.Старий Мерчик	Балківський	X _{рк}	на лівому березі р.Мокрій Мерчик	М - II Ск	Бандуровський О.В., Ю.В., досліджені повністю	на схід
109.Василівця, Черкаси	Черкаський	Ц _{рк}	гора Василівця	ІІ	третя- друга 3 тис. н.с. та зорубинець	Лазоренко А.В. Рев' С.К. Відкрито у 1970 р. С.К. Рев'єм

<i>Д</i>	<i>о</i>	<i>о</i>	<i>а</i>	<i>т</i>	<i>к</i>	<i>и</i>
110.Будице, ур. Боркунове	Звенигородський	Чорок	правий берег Дніпра		ІІ	БІІІ
111.Будице, ур. Гулаївка	Звенигородський	Чорок	правий берег Дніпра		ІІ	БІІІ
112.Піонерське		Чорок	лівому березі заболоченої заплави р.Юдинь	ІІ	БІІІ	БІІІ – VIII в.)
113.Вільшана 1	Городищенський	Чорок	мископодібному виступі плато при впадінні р.Мазавинка в р.Вільшанку	ІІ	ІІІ	до Н.е.
114.Вільшана ІІ (Гора)	Городищенський	Чорок	між впадаючим в р.Вільшанку ру- чаєм і двома балками на південно-західній околиці птт Вільшана,	ІІ	ІІІ	Овчинников Е.В., відкрито І.П. Гуриненко
115.Незаможник	Городищенський	Чорок	на масоподібному виступі плато, при впадінні ручая в р.Жудавку	ІІ	ІІІ	Овчинников Е.В., відкрито І.П. Гуриненко
116.Зелена Дібррова	Городищенський	Чорок	на виступі плато, при впадінні р.Некуд-очинки	ІІ	ІІІ	Овчинников Е.В., відкрито О.В. Плек в 1974 р.
117.Вороновка 1, ур. Люб- чине	Городищенський	Чорок	на мисі при впадині ручая в р. Повоюзіжі (ліва притока с.Вільшанки)	ІІ	ІІІ	Овчинников Е.В.
118.Вороновка ІІ	Городищенський	Чорок	на надзальній терасі р.Вільшанки	ІІ	ІІІ	Овчинников Е.В.
119.Журовка Вільшанска	Корсунь-Шевченківський	Чорок	між балкою Верхній Байрак та р.Більшанкою	ІІ	ІІІ	Овчинников Е.В.
120.Істрики, ур. Бабино	Городищенський	Чорок	між р.Журавкою і ручаем Урочищем Колесниківое	ІІ	ІІІ	Овчинников Е.В.
121.Квітки 1, ур. Конторская гора	Корсунь-Шевченківський	Чорок	на високому мисі, при злитті р.Листивинки (?) і ручая	ІІ	ІІІ	Овчинников Е.В., відкрите І.Д. Гуляло, досліджувалося О.В. Ключко, М.Ю. Відейко в 1983р., О.М. Титовою в 1987 р.
122.Квітки ІІ	Корсунь-Шевченківський	Чорок	на виступі плато між р.Листивинкою (?) і яром	ІІ	ІІІ	Овчинников Е.В.
123.Квітки ІІІ, ур. Лапшине	Корсунь-Шевченківський	Чорок	на правому березі річки р.Кропичка.	ІІ	ІІІ	Овчинников Е.В., І.Век исследувалось Е.В. І.Век

124. Сучини	Корсунь-Шевченківський	Чрк на плато при злитті рік Слюдка та ІІІ	Тр	Овчинников Е.В.
125. Переможець	Корсунь-Шевченківський	Чрк заплавної обмежене Каплановим яром	ІІ	Овчинникова Е.В., дослідження Колюко В.І., Віденко М.Ю. 1983; Титово О.М. у 1987
126. Незаможник, пгт. Виль-Городищенський	Чрк мис р. Журавка	ІІ	Тр	Овчинников Э.В. Черновол Д.К.

Додаток 3.

Польові дослідження у столиці, 1998-1999 рр.

(рештка з бази даних "Археологічні пам'ятки України")

гл. - глибинн; ЗН. - залишок наразі; ник. - ММ - масовий матеріал; ОР - охоронні роботи;

СрВ - середнє віччя; Р - розкопки; Т - траншея; ІІІ - шар потужності;

ААЕ - Археологічна експедиція; СКЕ - Старокиївська експедиція;

Де проводились роботи, місце розкопу	Експ. експ. ціля	Рік	Дослідження	Об'єкти роботи	Нео- будинкові споруди	Глубина робіт	Глубина осадок	Глубина пам'яток	Шові крізь	Матеріал	Період	Організація
11. Центр.вул. Смірно ва-Ласточкіна, 11	ААЕ	1998	Івахін Г.Ю., Гончар В.М., Син'яков О.К.	825	ОР	Р гл. 2-	3 м,	ІІІ	рів другої половини XI- початку XII та рів XVII- початку XVIII	ММ	СрВ	ІА НАНУ

* Якщо не вказано іншого, то площа на розкопок у м²

<i>І</i>	<i>о</i>	<i>а</i>	<i>р</i>	<i>м</i>	<i>к</i>	<i>и</i>
2. Центр, пров. Рильський	СКЕ	1998	Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М.	Ор	место	ММ, ЗН котловани жителі XI-XIII ст. житло з глинооббитисю пічю XI-XII ст.
3. Південна околиця міста, Китаєво	СКЕ	1998	Мовчан І.І., Климовський С.І.	70	Ор	место городище, селище, ку- рганний могильник- лігополісний Ге- ресчен. VIII - XI ст., багатоярусова кераміка, залуби- нечка. Кургани з безинвеєтарними похованнями X-XI
4. Центр, Володимирська 12	СКЕ	1998	Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.	1000	Ор	место 46 об'єктів, похо- вання з трепа- нацією
5. Центр, від вул. Володимирської - прожажий частини вулиць від Софійсько- го майдану до ву. Хмельницького	СКЕ	1998	Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К.	транш ся 1000 м	Ор	место изкинцівське святи- лище, оборонний рів і мур, будинок
6. Центр, вул. Рейтарська	СКЕ	1999	Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.	транш ея 837 м	Ор Т	место 27 давньоруських жител та інші будівель 11 госп. ям. 9 об'єктів 17- 18 ст.
7. Центр, Рильський провулок	СКЕ	1999	Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.,	довжина на 175 м	Ор Т	место 13 будівель склади та господарсько- виробничі праміщення

8. Центр, Володи- мирська вул між сучасною В. Жито- мирської та Софійсь- ким майданом	СКЕ	1999	Мовчан І.І., Бо- ровський Я.Є., Климовський С.І.,	46 об"ект ов	Ор р	місто	бульварі відсутні - вулиця, яка віхо- дить до Південної (Софійської, Ба- тиєвої брами 10-11 ст	СрВ ІА НАНУ	
9. Центр, Стрілецька	ВУЛ.	СКЕ	1999	Мовчан І.І., Бо- ровський Я.Є., Климовський С.І.,	80	Ор р	місто	давні орущі об'єкти відсутні - тут проходила ву- лиця вздовж мурів монастиря	СрВ ІА НАНУ
10. Центр, північніше перетину Стрілець- кої та Георгіївського пров.	СКЕ	1999	Мовчан І.І., Бо- ровський Я.Є., Климовський С.І.,	Г	Ор р	місто	захоронений ком- плекс, майстерня по виготовленню смальти	СрВ ІА НАНУ	
11. Центр, територія музею Софія Київсь- ка і південніше перетину вул Стрі- лецької та Стрітенсь- кої	СКЕ	1999	Мовчан І.І., Бо- ровський Я.Є., Климовський С.І.,	Г	Ор р	місто	край яру - північна межа садиби мо- настиря	СрВ ІА НАНУ	
12. Центр, Володи- мирська, 8	СКЕ	1999	Мовчан І.І., Бо- ровський Я.Є., Гончар В.М., Ги- сащенко Ю.Г.	210	Ор р	місто	5 пряміщів, похо- вання жінки	ММ, при- краси СрВ ІА НАНУ	

<i>І</i>	<i>о</i>	<i>д</i>	<i>а</i>	<i>м</i>	<i>к</i>	<i>и</i>	<i>СрВ</i>	<i>ІА</i>
<i>ІІІ</i>	<i>ІІІ</i>	<i>ІІІ</i>	<i>ІІІ</i>	<i>ІІІ</i>	<i>ІІІ</i>	<i>ІІІ</i>	<i>ІІІ</i>	<i>ІІІ</i>
13. Центр, Володимирська, 20-22, газопровод Володимирсько-Рильський Стрілецька-Рейна рська	СКЕ	1999	Мовчан І.І., Борисович Я.Є., Климович С.І.,	70 , трапеція 837 м	Ор	р	місто	розвід 27 давній будівельно-виробничого призначения, 11 господарських як і 9 об'єктів XVII - XVIII ст.
14. Центр, гора Київська	СКЕ	1999	Мовчан ІІ., Борисович Я.Є., Климович С.І.		Ор	р	місто	різночасові об'єкти, давній руська господарська
15. Центр, Михайлівський злато-верхній монастир	ААЕ	1998	Івакін Г.Ю., Кузбасовий Г.А.,	Івакін Г.Ю., Кузбасовий Г.А.,	Ор	р	могила	100 поховання будівель, господарчі ями
		1999	Козаков, Поляков, Чміль	Козаков, Поляков, Чміль			к	помогли ховання срібними прикрасами
16. Центр, Михайлівський злато-верхній монастир	ААЕ	1998	Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А.,	Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А.,	Ор	р	місто	надбрамний храм останній чверті ХІІІ - ХІV-ХV ст.
		1999	Поляков С.Є., Чекановський А.А.	Поляков С.Є., Чекановський А.А.				ММ, арабський дріхем
17. Полісся, Спаські Г.Сковороди вул. Почайнинською	Поділ	1998	Сагайдак В.А., Сєреєва М.		Ор	р	місто	три садиби візантійські і червоночорніни
18. Київсько-Печерська Лавра	КПЛ	1999	Балакін С.А., Козак О.Д.	12	Ор	р	місто	блоковані у боковому вікні
19. Успенський собор								Антропологія

				<i>D</i>	<i>o</i>	<i>d</i>	<i>a</i>	<i>m</i>	<i>k</i>	<i>n</i>	
20.Києво-Печерська Лавра. Успенський собор	КПД	1999	Івакін Г.Ю., Ба- лакін С.А., Си- ром "Історія О.К.	ОР	Р	місто	у північному (Стефанівському) підлі собору. Майже всю площу якого займає склеп XVII-XVIII ст., відшуканий під підлогою собору.		СрВ	ІА НАНУ КПД	
21.Києво-Печерська Лавра. Успенський собор	КПД	1998	Івакін Г.Ю., Ба- лакін С.А.,	100	ОР	місто	тримістка землян- ка у шурфі 2, пам- ти з написами - ПГ, Лісницької та ін.	тримістка кераміка геогрівськ ий хрест	ІА НАНУ КПД		

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЗООИД
ІАЭ ПАН
ІА НАНУ
ПГХФ
Кв.
ККшТ
КМК
КМТ
КСИА АН СССР
КСП
МАСП
МИА
МП
НА ІА НАНУ
НПУ
ПВНЦ
РК
СА
СК
СП
СПбГУ
ур.
ФАӘ
ЦГІА

Записки Одесского общества любителей истории и древностей
Інститут археологии и этнографии Польской академии наук
Інститут археології Національної академії наук України
Інститут геохімії та фізики матеріалів
Квадрат
кераміка кошіївського типу
культура многовалікової керамики
керамика малополовецького типа
Краткие сообщения Института археологии АН СССР
коллективное сельскохозяйственное предприятие
Материалы по археологии Северного Причерноморья
Материалы и исследования по археологии СССР
Малополовецкое
Научный архив ИА НАН Украины
Национальный педуниверситет
Поліссько-Волинський науковий центр
ритуальний комплекс
Советская археология
строительный комплекс
современная поверхность
Санкт-Петербургский гос.университет
урочище
Фастовская археологическая экспедиция
Центральный государственный исторический архив

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1998 р.	5
Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чміль Л.В. Дослідження на території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1998-1999 рр.....	5
Горбов В.Н., Котова Н.С. Розкопки многослойного поселения в районе с.	
Раздольное	7
Занкін А.Б., Юрченко С.Б. Дослідження церкви Різдва Богородиці в м. Рогатині Івано-Франківської області в 1998 р.	8
Івакін Г.Ю., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Дослідження оборонних споруд ХI-XVII ст. Копиревого кінця у 1998 р.	10
Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Підсумки археологічного дослідження Успенського собору Києво-Печерської Лаври у 1998 р.	11
Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Роботи	
Шестовицької експедиції 1998 року.....	13
Кутайсов В.А., Павленков В.И. Розкопки античной Керкинитиды в 1997-1998 гг. ...	15
Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Исследования городища Калос Лимен 1997- 1998 гг. 16	
Куштан Д.П. Поселення доби пізньої бронзи Піонерське на Черкащині.....	17
Лазоренко А.В., Рець С.К. Дослідження поселення пивихинської культури на горі Василиця	19
Лысенко С.Д., Скиба А.В., Лысенко С.С., Басанский П.Л. Могильник эпохи поздней бронзы Копиевка-4.....	21
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М. Дослідження на провулку Рильському в Києві у 1998 році.....	25
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Дослідження "міста Володимира" давнього Києва	26
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К Нові дослідження стародавнього Києва ("місто Ярослава").....	28
Мовчан І.І., Климовський С.І.. Дослідження Китаївського городища та могильника	31
Моця О.П., Готун І.А. Роботи 1998 р. на селищі в урочищі Коровель біля Шестовицького городища	32
Приднєв С.И Охранные раскопки курганного некрополя Калос Лимена в 1997-1998 гг.	34
Прищепа Б. А., Назаров В. В. Знахідка античної амфори на городиці в с. Торговище Млинівського району Рівненської області	36
Пустовалов С.Ж. Результати вивчення башти XVI ст. на о. Мала Хортиця (Байда).38	
Сагайдак М.А., Сергєєва М.С. Дослідження на київському Подолі у 1998 р.....	40
Скакун Н.Н. Новые данные о раскопках трипольского поселения Бодаки	42
Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Охоронні розкопки пізньозарубинецького поселення у Більську	43
Терський С.В. Дослідження Поліської археологічної експедиції у басейні р. Стохід	44
Терський С.В. Рятівні дослідження на території літописного Лучеська.....	46
Тур В.Г Археологические исследования средневекового христианского храма на горе Сююрю-Кая (Карадаг).....	47
Цвек О.В. Нові дослідження багатошарового поселення східнотрипільської культури Березівка на Південному Бузі	51
Чернігова Н.В. Розкопки на Верхньосалтівському городиці в 1998 р.	53
Швецов М.Л., Хозін С.Р., Івченко А.В., Дегерменджи С.М. Розкопки багатошарової пам'ятки Стариця на Сіверському Донці	54

Якубенко О.О., Панченко Ю.В. Випадкові знахідки доби енеоліту - раннього залізного віку.....	56
Ярмола О.В. Дослідження на Замковій горі в Білій Церкві у 1998 р.	58
Безусько Л.Г., Томашевський А.П., Івакін Г.Ю. Попередні результати палеонтологічних досліджень 1998 р. у Києві	59
Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічне дослідження матеріалів з розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря в м. Києві	61
РОЗДІЛ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1999 Р.	63
Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Исследования курганов скифского периода в Харьковской области	63
Андрух С. И. Раскопки экспедицией ЗГУ могильника Мамай-Гора.....	66
Бабенко Р. В., Скиба А.В., Лысенко С. Д. Могильник и поселение тшинецкого времени у с. Великая Бугаевка.....	66
Балакін С. А., Козак О.Д. Поховальний комплекс у боковому вітварі Успенського собору Києво-Печерської Лаври.....	69
Беляева В.И. Исследования Пушкаревских стоянок.....	72
Бузян Г.М., Павленко С. В. Новое поселение трипольской культуры в с. Гребля поблизу Переяслава	74
Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М. Нові дані про абсолютне датування Трипілля В 1	75
Виноградов Ю.А., Бутягин А.М., Чистов Д.Е. Раскопки городища Мирмекий в сезоне 1999 года.....	79
Дашевская О.Д., Голенцов А.С., Грацианская Л.И. Некоторые итоги раскопок городища Беляус	80
Івакін Г.Ю., Балакін С. А., Сиромятников О.К. Дослідження Успенського собору Києво-Печерської Лаври 1999 р.	91
Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К. Поляков С. Є., Чекановський А.А. Нова надбрамна церква XII ст. у Києві	92
Кутайсов В.А., Ужентев В.Б. Археологические исследования городища Калос Лимен1(
Ланцов С. Б., Голенко В.К., Труфанов А.А., Юрочкин В.Ю. Новые материалы к хронологии оборонительной системы Боспора.....	108
Лейпунська Н.О. Основні підсумки робот на ділянці НГС в Ольвії (1999р.).....	112
Лысенко С. Д., Гаскевич Д.Л. Памятники с керамикой малополовецкого типа бассейна р. Трубеж	113
Лысенко С. Д., Лысенко С. С., Журавлев О.П. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1999 г.....	116
Майко В.В. Археологические исследования на плато Тепсень в юго-восточном Крыму в 1999 г.	121
Михальчишин І.Р. Розвідки у Волочиському районі Хмельницької області.....	123
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Писаренко Ю.Г. Дослідження "міста Володимира" у Києві 1999 р.	124
Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С. І. Розкопки Старокиївської експедиції в 1999 р.	126
Назаров В. В. Работы Березанской экспедиции	127
Овчинников Э.В Разведки трипольских поселений на Черкасщине	132
Оленковський М.П. Дослідження на Нижньому Дніпрі	136
Онишук Я.І. Розвідки у верхів'ях р. Серет.....	137
Попандопуло З.Х. Охранные исследования грунтового могильника у с. Скельки ...	139
Потехіна І.Д., Козак О.Д. Краніологічні та палеопатологічні дослідження поховань Успенського собору Києво-Печерської Лаври	139
Успенського собору Києво-Печерської Лаври	139

Редина Е., Хохоровски Я., Носова Л., Папучи-Владыко Е. Исследование античного поселения и могильника у с. Копары	140
Роздобудько М.В. Нові знахідки матеріалів середньодніпровської культури на Лівобережжі.....	141
Романюк В.В. Розкопки курганів пеньківської культури на околиці м. Тараща.....	143
Самойлова Т.Л., Кожокару В., Батизат Г.В., Богуславский Г.С.,	
Смольянинова С. П. Исследования античной Тирры и средневекового Белгорода ..	145
Секерская Н.М., Мильчарек М. Раскопки Никония в 1999 году	147
Скирда В.В. Дослідження нового селища черняхівської культури поблизу м. Богохувова.....	148
Соколова О.Ю. Работы Нимфейской экспедиции (1994 - 1999).....	149
Сухобоков О.В., Комар О.В., Белінська Л.І. Нові розкопки городища "Монастирище" у м. Ромни	152
Товкайло М., Тетеря Д. Нові дослідження давнього Переяслава	153
Тощев Г.Н. Раскопки кургана эпохи бронзы у с. Заливное Запорожской обл.	155
Чайка Р Нові матеріали з літописного городища Щекотин	156
Чайка Р., Баран І. Розвідки в Жовківському районі на Львівщині	156
Чернігова Н.В. ослідження Верхньосалтівського городища у 1999 р.....	160
Чурилова Л.Н. Раскопки поселения у с. Анновка Широковского р-на Днепропетровской обл.	161
Шишкін Р. Г., Петраускас О.В. Черняхівський горизонт багатошарового поселения Малополовецьке-2	161
Шкоропад В. Селище ранньозалізного часу біля с. Хрінники, що на Рівненщині ...	163
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ПОЛЬОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	
АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	165
КРЫЖЦКИЙ С.Д. ОЛЬВІЯ. Перспективы исследования, сохранения и музеификации	165
НАЗАРОВ В.В., НАЗАРОВА Т. А. Из опыта консервационно-реставрационных работ на Березани.....	174
СМЕКАЛОВА Т.Н., СМЕКАЛОВ С.Л., МЫЦ В.Л., КОЛТУХОВ С.Г. Метод магниторазведки курганов греко-варварской и скифской знати в Крыму.....	177
ПУСТОВАЛОВ С.Ж. Сложные и редкие методические случаи в раскопках курганов	183
1. Общие вопросы	183
2. Объекты в насыпи и под насыпью	185
3. Исследование погребений	195
Литература	202
КОРНИЕЦ Н.Л., СУНЦОВ В.Ю. Опыт усовершенствования методики раскопок хозяйственных ям на позднепалеолитической стоянке Межирич	205
<i>Додаток 1. Реєстр археологічних пам'яток національного значення, які досліджувались в Україні у 1998-1999 рр.</i>	210
<i>Додаток 2. Реєстр нових археологічних пам'яток, відкритих в Україні у 1998-1999 рр.....</i>	215
<i>Додаток 3. Польові дослідження у столиці , 1998-1999 рр.....</i>	223
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	228
ЗМІСТ	229

Уважаемые коллеги, читатели, авторы!

Заканчивается XX век. Поделитесь Вашими соображениями, каким он был для отечественной археологии. Пришлите в наш адрес Вампи ответы на следующие вопросы, которые, надеемся, не покажутся Вам ни нескромными, ни обременительными. Ваши ответы мы обобщим и опубликуем.

Масштаб археологии:	Наиболее значимые имена в археологии ХХ в.	Наиболее важные события в археологии ХХ в.	Наиболее негативные явления (имена) или ошибки в археологии ХХ в.
1. У краина			
2. Российская империя и затем СССР			
3. Мировая археология			

По возможности, сообщите, хотя бы кратко, свои анкетные данные: фамилия, имя; Место работы и жительства; год рождения; должность и учено звание.

Очень будем Вам признательны за Ваше внимание!

Наш адрес:

Полевой комитет Института археологии Национальной академии наук Украины, пр. Героев Сталинграда, 12, Киев-210, 04210.

**Національна академія наук України
Інститут археології**

**АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ
В УКРАЇНІ 1998-1999 рр.**

Редакційна колегія: член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицький
д.і.н. Д.Н. Козак
д.і.н. Г.Ю. Івакін
д.і.н. О.П. Моця
д.і.н. О.В. Сухобоков
д.і.н. Р.В. Терпиловський

Відповідальний секретар: канд. істор. наук Гаврилюк Н.Д.

Друкується за постановою Вченої Ради ІА НАН України № 8 від 7.12.89

Редактор Н.Д. Гаврилюк

Комп'ютерна верстка і макетування М.П. Тимченко

Комп'ютерний набір С.С. Аксенко

На першій сторінці обкладинки зображені речі з матеріалів розкопок О.В. Бахадуровського у 1999 р.

Адреса: Польовий комітет ІА НАН України, пр. Героїв Сталінграду, 12, Київ-210, 254655, Україна
tel.(38044)418-91-43; fax(38044)418-33-06; e-mail:tira@iarch.kiev.ua

Підписано до друку 9.12.98. Формат 70x108/16. Папір офсет. Офсетний друк. Обл.-вид. арк. 19.96
Ум. друк. арк. 20.3 Тираж 300 прим. Зам. №

Новые книги: Издательская фирма “Бриз-М” (г. Харьков) и Институт археологии Национальной академии наук (г. Киев) осуществляют проект по изданию серии
“Археологическая Библиотека. Украина”

Имеются в продаже:

1. **Археологические открытия в Украине 1997-1998 гг.** 1998, 200 стр., язык русск., укр. ISBN 966-02-0730-1
2. **Археологические открытия в Украине 1998-1999 гг.** 1999, 232 стр., у.п.л.; язык укр., русск.; резюме. ISBN 966-02-1338-7
3. **Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н.э.** 424 стр. Русский; резюме и оглавление англ. ISBN 966-02-1051-5.
4. **Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье.** Крыжануцкий С.Д., В.В., Руслева А.С., Крапивина, Лейпунская Н.А., М.В. Скрябинская, Анохин В.А. 1999, 478 с. Язык рус. Резюме, оглавл. англ. ISBN 966-02-1076-0
5. **Люботинское городище.** Б.А. Шрамко, А.В. Бандуровский, Ю.В. Буйнов, Л.А. Солнцев, А.К. Дегтярь. 1998, 182 с. Язык русск. ISBN 966-7291-00-6
6. **Словарь-справочник по археологии.** Автор-состав .редактор Н.А. Гаврилюк 1996, 430 стр. язык укр.(термины на укр.,русск., англ.) ISBN 5-12-004847-1

В начале 2000 г. выйдут из печати:

1. **Бандуровский А.В. Скифские памятники Харьковщины.** 10 у.п.л.; язык русск., резюме англ.
2. **Петрашенко В.О., Козюба В.К. Побережье Каневского водохранилища (каталог памятников);** язык укр.,
3. **Кучера М.П. Славяно-русские городища VIII-XIII вв. между Саном и Северским Донцом** 254 с.; язык укр.; резюме англ.
4. **Сто лет черняховской культуры.** язык русский, расширенное резюме - немецк.

Заказывайте эти и другие книги по археологии по адресу:
Полевой комитет, Институт археологии Национальной
академии наук Украины, пр. Героев Сталинграда, 12,
Киев-210, 04210, Украина.
Тел. 38-(044)- 418-91-43; 38-(044)- 252-54-96